

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги**

**Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
университети**

Азизхон Қаюмов

**ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА
МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ
УЙҒУНЛИГИ МАСАЛАЛАРИ**

Қўлланма ИТД-4-108 “Ёшларда моддий ва маънавий ҳаёт
уйғунлигини таъминлаш: муаммо ва вазифалари” Давлат амалий
гранти асосида яратилди.

Тошкент – 2012

Академик Азизхон Қаюмов томонидан ёзилган «Ёшлар тарбиясида моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги масалалари» номли методик қўлланма бугунги кун нуктаи назаридан ўта муҳим мавзуга бағишланган. Қўлланмани ўқир экансиз, мухтарам устоз, Навоийшунос олим Азизхон Қаюмовнинг ўз ҳаёти давомида кўрган-билганлари билан ошно бўлиш имкониятига эга бўласиз.

Муаллиф мухтарам Президентимиз Ислон Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» номли китобида билдирилган фикрларга уйғун ёндошган ҳолда ёшларимизни моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилувчи ибратомуз воқеаларни моҳирона ҳикоя қилиб берган.

Муаллиф қўлланмани тайёрлашда яхши усулни қўллаган, дейиш мумкин. Чунки унда қўлланма муаллифи ўз ҳаёти давомида бошидан кечирган ибратли воқеаларни ҳаётий тарзда ёритиб берган. Уни ўқиган ўқувчилар воқеалар тизими асносида китобдан маънавий руҳ олади, уларда ёрдамга муҳтож инсонларга доимо кўмак қўлини чўзиш, нафсни тийиш, ҳалол меҳнат қилиб, ўз тақдирини ўзи яратишга интилиш ҳисси шаклланади, ривож топади.

Биз яхши биламизки, академик Азизхон Қаюмов улкан Навоийшунос олим. У кишининг Навоий ҳаёти ва ижодига оид бир канча асарлари мавжуд. Шу туфайли устоз ушбу қўлланмада ёшларни моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилувчи кўплаб мисолларни буюк мутафаккир Алишер Навоийдан олганлиги диққатга сазовордир. Шу орқали муаллиф яна бир бор ёшларни Навоийни англашга, унинг асарларини янада аниқ тушунишга имкон яратади. Айниқса, қўлланмага Навоийнинг "Лисон ут-тайр", "Назм ул жавоҳир", «Ҳайрат ул-аброр» асарларининг талқинини киритгани айни муддао бўлган.

Тақризчилар:

Бокижон Тўхлиев

филология фанлари доктори, профессор

Насимхон Раҳмонов

филология фанлари доктори, профессор

Қўлланма ИТД-4-108 “Ёшларда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш: муаммо ва вазифалари” Давлат амалий гранти асосида тайёрланди ва Низомий номидаги ТДПУ Илмий Кенгашининг 2012 йил, 24 майдаги 9-ракамли қарори билан нашрга тавсия этилди.

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

«Моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради. Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади. Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз»¹.

Инсон фақат моддий ҳаёт билангина яшаган эмас. У моддий ҳаёт маҳсуллари билан тириклик қилади. Яъни кун кечиради, иссиқ-совуқдан асралади, авлод қолдиради. Аммо инсон ҳаётининг илк даврларида ҳам унинг маънавий дунёсини акс эттирувчи санъат обидалари бизгача етиб келган.

Энг қадимий замонларда тоғ бағирларида яшаганлар ҳам тоғ-тошларга турли суврат ва тасвирлар чизганлар, иш қуролларига маълум бир шакл берганлар, уларни безаганлар. Демак, маънавий ҳаёт ўзидан таъсирли бир из қолдириб кетган.

Биз ўтиш даври деб атаётган ҳозирги ҳаётимиз халқнинг бой моддий ва маънавий ҳаётига оид барча ижодий маҳсулларнинг қоришмаси, улардан фойдаланмоқ ва уларни юксалтирмоқнинг янги усул ва шаклларни яратмоқни тақозо қилади. Бу масалада ҳам биз учун асосий қўлланма ва йўл-йўриқларни буюк устозимиз Алишер Навоий кўрсатиб берганлар.

Жамият аъзолари ҳеч қачон бир-бирига бефарқ бўлмасин. Ҳар бири ўз қўшниси, яқинлари, ҳамжамиятларидан бохабар бўлсин, уларнинг оғир кунда қўлидан келганча ёрдамини аямасин, бир-бирига меҳрибонлик кўрсатиб яшасин - Навоий ўғитининг туб мазмуни шу.

1966 йил 26 апрель. Ҳали тонг ёришганича йўқ. Лекин ҳадемай узоқ уфқларда сахар ўзининг ёруғ юзини кўрсата бошлаган. Эрталабки соат 6²⁰ да тўсатдан Тошкент шаҳрининг марказида ер остидан кучли гумбурлаган овоз кўтарилди. Шундан сўнг бутун

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2010, - 68-69.

шаҳар ери шиддат билан силкина бошлади. Уйқудаги одамлар уйғониб, сакраб, ким қандай ҳолатда бўлса, шундайича кўча ва ҳовлиларга қочиб чиқа бошладилар. Ер қимирлаши тўхтамас эди. Кўп уйлар бузилди. Бутун бошлик кўчалар хароб бўлди. Тонг ёришганида Тошкентнинг кўп жойлари бузғун ҳолга келган эди.

Ўша кунёқ Ўзбекистоннинг барча қўшнилари: Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия Федерацияси, Украина, Беларуссия, Кавказ республикаларидан - ҳар томондан одамлар, транспорт, қурилиш материаллари билан ёрдамга кела бошладилар. Тошкентликлар, бутун Ўзбекистон халқи қўни-қўшнилари, дўстлар билан бирга шаҳарни харобалардан тозаломоққа киришдилар. Шаҳар марказий кўчаларининг ўрнида чодирлардан ташкил топган кўчалар пайдо бўлган эди.

Мен - Азиз Қаюмов, ўша 1966 йилги Тошкент зилзиласини бошидан кечирган юз минглаб одамлардан бириман. Бўлган воқеалардан шахсан хабардорман. Ер силкинишлари тез-тез давом этиб турар эди. Ҳатто, биз ҳар бир силкинишнинг кучини ҳам тахминан аниқлай олишга ўрганиб қолдик. Бу тўрт балл ёки беш балл, чидаса бўлади, дер эдик бир-биримизга. Чунки биринчи силкиниш олти ярим балл экани матбуотда эълон қилинган, унинг мудҳиш натижаларини ўз кўзимиз билан кўрган эдик.

Тошкент шаҳри қурилиш майдонига айланиб кетди. Ёрдамга келаётган одамлар, моддий материалларни Тошкент темир йўл станцияси қабул қила олмай қолганидан, тез фурсатда Тошкент шаҳрида янги шимолий темир йўл вокзали бино қилинди. 1966 йилнинг кеч кузида Тошкент марказидаги чодирли кўчалар барҳам топди. Ҳамма уйсиз-жойсиз қолганларга бошпана берилди. Хоҳиш билдирган оилаларга қўшни республикалардан уй-жой берилиб, бошқа шаҳарларга олиб кетилди. Улар борган жойларида ҳам яшаш ўрни, ҳам иш билан таъминландилар.

1966 йил ёзида Тошкент шаҳридаги зилзила зарбидан безор бўлган 250 мингдан ортиқ ёш болалар шаҳардан олиб чиқиб кетилди. Улар Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларидаги, шунингдек, Россия, Украина, Беларуссия, Жанубий Кавказдаги болалар истрохатгоҳларида ором топдилар. То Тошкентдаги аҳвол тартибга келгунгача ўша ерларда дам олиб, соғайиб, сўнг ўз она шаҳарларига қайтдилар.

Чин қўшничилик шундай бўлади. Тошкент ер қимирлашининг мудҳиш оқибатлари ана шундай биродарона меҳнат натижасида

бартараф этилди. Ўзбекистон халқи бу оғир бахтсизликларга мубтало бўлган пайтда ўзининг ҳақиқий бунёдкорлик маҳорати, битмас-туганмас ғайратини кўрсатди. У ўз қардошларининг ёрдами билан мамлакат пойтахти Тошкентни қайтадан қурди. Тошкент чегаралари кенгайди, шаҳар ўсди, у дунёнинг энг йирик ва гўзал шаҳарларидан бири сифатида танилди. Мустақиллик йиллари бу гўзал шаҳар янгидан жамол очди. Унда янги, кенг ва шинам кўчалар, мухташам кўприклар, айланма йўллар, гўзал иморатлар, майдон ва боғлар барпо қилинди. Булар ҳаммаси ўша мудҳиш ер қимирлаш оқибатларини тарихга айлантирди. Ҳеч қачон янги авлод бошига ўшандай оғирлик тушмасин.

Тошкент zilzilаси ва унинг оқибатларининг бартараф этилмоғи Ўзбекистон халқининг яратувчилик қудрати ва қардош халқлар биродарлигининг қандай ёрқин натижаларга олиб келганлигига бир мисолдир.

Буюк Навоий таълим бериб айтган эди:

**Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ,
Ёр ўлинг бир-бирингизгаки, эрур ёрлиғ иш.**

Ўзбек халқи маънавий ҳаётининг туб асосида ана шундай ёруғ ғоя ётади. У барча халқлар билан дўстона муносабатларда бўлган ва ҳамиша шундай бўлиб қолади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон халқи ўзининг бой маънавий дунёсини тўла намойиш этди. Немис-фашист босқинчиларига қарши Ўзбекистоннинг алп йигитлари ҳам жангга отландилар. Ўлкамиз фронтни қурол-аслаҳа, озик-овқат, кийим-бош билан таъминловчи асосий марказлардан бирига айланди. Яна уруш бораётган ерлардан келтирилган юз минглаб етим-есир муҳожирлар, айниқса, болаларни ўз қучоғига олди. Уларни туғишган авлодидек тарбиялади, таълим берди, ўстирди. Улуғ шоиримиз Фафур Фуломнинг “Сен етим эмассан” шеъри, Раҳмат Файзийнинг “Ҳазрати инсон” романи, Шухрат Аббосовнинг “Сен етим эмассан” бадиий фильми ва бошқа кўп асарлар ўзбек халқи маънавий дунёсининг ана шундай буюклиги ва бойлигини гўзал тасвир этган.

Бу масалада ҳам биз учун асосий йўл-йўриқларни буюк устозимиз Алишер Навоий кўрсатиб кетганлар. Навоий ёзади:

**Кимки, мўминдурур қачон чидагай,
Ўзи тўқу қўшни бўлғай оч.
Анча доғи керак етурса насиб,
Хонида гар кўмочу хох умоч. (“Арбаин”дан)**

Маъноси: Агар киши ўзини мўмин деб ҳисобласа, Ўзининг тўқ, қўшнисининг эса оч бўлмоғига қандай қилиб чидай олади. Ўз дастурхонидаги бор нарсадан хоҳ ширин таом бўлсин, Хоҳ оддий атала, ўша қўшнисига бермоғи лозимдир.

Уруш йиллари Ўзбекистонликларнинг дастурхонида кумоч (иссик кулга кўмиб пиширилган нон) тугул умоч (уваланган хамир солиб пиширилган суюқ ош) ҳам йўқ эди. Лекин ҳалқ ўзининг яримта нонидан бир бўлагини шу етим болаларга егизди, уларни бағрига босиб, муштипар бошини силади, уларни эсон-омон катта ҳаёт йўли сари етаклади.

Маънавий дунёнинг, унинг бойликларининг кучи ана шундай. Бундан минг йил бурун яшаб ўтган устоз Абу Райҳон Беруний (973-1048) инсоннинг улуғлиги унинг илм-фанни эгаллаши, маънавиятининг юксаклигида эканлигини айтган эди. У инсон фақат яхши еб-ичиш, зийнатли кийимлар кийиши билан эмас, балки ўзининг маънавий юксаклиги билангина улуғланади, деб ёзган эди.

КАРАМ ВА САХОВАТ

Алишер Навоий моддийлик ва маънавийликнинг уйғун, қоришиқли, мутаносиб бўлмоғига оид кимматбаҳо дуру гавҳар каби доно фикрларини ўзининг “Ҳайратул аброр” (Яхшилар хайрати) китобида бирма-бир айтиб ўтган.

Карам, саховат – бу, имкони бор кишиларнинг ўз имкониятидан келиб чақиб, зору муҳтож кишиларга марҳамат қилмоғи, ёрдам кўрсатмоғи, уларга мададкорлик қилмоғидир. Карам ва саховатнинг зидди, яъни тескараси бу — бухл, яъни бахиллик, очкўзлик, қизғаниш, ўзгалар эҳтиёжига бепарволик, ўз молу дунёсини босиб ётиб, улардан ҳеч кимга наф етказмасликдир. Навоий бахиллик (бухл)ни қоралайди, уни рад этади.

Айни замонда, шоир карамли, сахий кишиларга саховат қоидаларини ўргатади. Карам ва саховат кўлидан келадиган одам бу ишни ақл-фаросат билан амалга оширсин; саховат ва карам билан исрофни фарқ қила билсин. Агарда у от чиқариш мақсадида, сохта шуҳрат қозонишни кўзда тутиб, дуру гавҳарларини ҳовучлаб соча берса, бу ақлли иш бўлмайди. Бундай беҳуда исрофгарчиликдан кўра бахиллик яхшироқдир, деб киноя қилади шоир:

**Сочмоқ овуч бирла гуҳар от учун,
Нақд этак бирла мубоҳот учун.**

**Ақл хисобидан эрур бас йирок,
Бухл бу жудунгдин эрур яхширок.**

Маъноси: От чиқармоқни кўзда тутиб гавҳарларни ҳовуч-ховуч хар тарафга соча бермоқ, Мубоҳот (мақтанмоқ) учун этак тўла оқчаларни беҳудага сарф этмоқ ақллиликдан эмас (демак, ақлсизликдан нишона - А.Қ.). Бунингдек сохта қўли очиклиликдан бахиллик яхшироқдир.

**Бўлди бу иш маст ила мажнун иши,
Маст ила мажнун нега бўлғай киши!**

Маъноси: Бундай ишни мастлар ва жинниларгина қилмоқлари мумкин.

Маст ила жинниларни эса одам деб атамоқ мумкинми?
(йўк!)

Шу муносабат билан бир ўзим шоҳид бўлган воқеани ҳикоя қилиб берсам.

Бир маҳаллар маҳаллада бир оммавий тадбир ўтказилди. Яхши гаплар айтилди. Сўнг ош тортилди. Тадбирга бир ашулачи таклиф қилинган экан, у ёқимли ашулалар айтиб берди. Одамлар тарқала бошлагач, мен ўша ашулачига миннатдорлик изҳор этмоқчи бўлиб унинг яқинига келдим ва ўлтирдим. У киши ўз ашуласини давом эттирмоқда. Одамлар тарқалиб кетганлар. Ашулачи ёнида бир одам ўлтирибди. Аввал мен уни кўрмаган эканман. Мен миннатдорлик билдирмоқ учун сўзимни айта олмас эдим. Чунки ашулачининг ёнида ўлтирган одам ғирт маст. У дам у чўнтагидан, дам бу чўнтагидан пулларни чиқариб, ашулачи олдига ташлар эди. Шунинг учун ашулачи тўхтамай ашуласини давом эттирарди. Мастда пул кўп экан, у аямай ўзида бор пулларни совурмоқда эди. Шунинг учун ашулачининг бўйин томирлари шишиб чиқиб, юзи кип-қизил бўлиб кетган бўлса ҳам ашула айтишдан тўхтамас эди. Охири маст яна бир қанча пулни ашулачи олдига ташладида, ўзи ўрнидан туриб ашулага мосланиб ўйинга тушиб кетди. (Агар бу кимсанинг бесўнақай ҳаракатларини ўйин деб аташ мумкин бўлса). Мен тушундимки, ашулачига менинг миннатдорлигим керак эмас, унга бадмаст исрофгарнинг пуллари керак. Шу сабабли пайтдан фойдаланиб ўзимни четга тортдим.

Ўшанда Навоийнинг “маст ила мажнун нега бўлғай киши” деган мисраси эсимга тушди. Мастлик билан қилинаётган “нақд этак бирла мубоҳот” менинг нафратимни кўзгатди. Шундай аҳмоқона қилиқлардан сақланиш лозимлигини англаиш мақсадида бу нохуш

воқеани ҳикоя қилмоқдаман. Алишер Навоий қанчалик қарам ва саховатни улуғламасин, у шунчалар қитъият билан чиркин исрофгарчиликларни ҳам рад қилар эди.

Навоий огоҳлантирадики, оч бўлмаганларга дастурхон ёзиш, яланғоч бўлмаганларга тўн кийгизиш ноўрин ва қилинмаслиги керак бўлган ишлардир. Бундай ишлар худди юзлаб йилқилари бор одамга бир от тортиқ қилиш ёки қуёш нурини қучайтираман деб куппа-қундуз қуни юзта шам ёкиб кўймоқ билан баробар. Шунинг сингари бу ишлар булутнинг қақраб ётган боғ, далалар устидан учиб ўтиб, ёмғирини тоғу тошларга ёғдирганига ўхшаб кетади.

Шулардан маълум бўладики, инсон том маънода қарам ва саховат эгаси бўлмоғи керак. У ҳамиша ўзида борини ўзгалар билан баҳам кўриши, муҳтожларнинг эҳтиёжини қопламоққа ҳаракат қилиши лозим. Яна Навоий уқтирадики, чин саховат, биринчи навбатда, ҳеч қачон ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмаслик, тамаъ қилмасликдодир.

Ҳоли агар яхшидурур гар табоҳ,

Кимсадин этмас тамаъи молу жоҳ.

Ҳақиқий саховат эгаси аҳволи хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, ҳеч қачон бировдан молу мулк, дунё сўрамайди. Агарда у денгизга етса, ундан бирор шабнам ҳам тиламайди. Лекин бирор кишининг ярасини кўрса, унга марҳаматини аямайди. Навоийнинг қарам ва саховат тўғрисида айтганлари лутф марҳаматнинг низоми дейилса ҳам бўлади.

Мустаҳиқи чун талаб изҳор этар,

Улгаки макдуридур ийсор этар.

Ўз ерида юз туман, ар бир дирам,

Базл ишида тенг кўрар аҳли қарам.

Боқмайин ўз лутф ила эҳсонига,

Миннатини ҳам кўяр ўз жониға.

Агар марҳаматга муносиб бир одам ўз эҳтиёжини билдириб, ўзига кўмак кутса, унга лозим нарсани имкон борича бағишламоғинг керак. Лекин шоир таъкидлайдики, ўз ўрнида шу мақсадда бериладиган ёрдамнинг қиймати ва қадрини баб-баравар. Хоҳ юз туман бўлсин, хоҳ бир дирам бўлсин, уларнинг қиймати тенг ҳисобланади. Базл (инъом, эҳсон) қондаси шу. Чунки энг муҳими, шу ёрдамга муҳтож кишига кўрсатилаётган самимий муносабат, ёрдамлашув истагидир.

МАЪНАВИЯТИ ЮКСАК ЗОТЛАР

Мен юқорида 1966 йилги ер қимирлашдан сўнг Тошкент шаҳрининг қайта тикланиши тўғрисида сўзладим. Ўшанда миллион-миллион пуллар сарф этилиб,бу иш амалга оширилган.

Ўзбек ҳужжатли кино санъаткори Малик Қаюмов ўшанда Тошкент ер қимирлаши ва унинг оқибатларини бартараф этилиши тўғрисида бир гўзал ҳужжатли фильм яратган эдилар. Шу фильмдаги бир кичик лавҳани айтиб берсам.

1966 йили Тошкентда зилзила бўлиб, шаҳар кўп харобаликка учрагани тўғрисида матбуотда хабар бўлгач, кўп ёрдам кўрсатилиб, шаҳарни қайта тиклаш ишлари бошланиб кетди. Шунда Тошкент шаҳар раҳбариятига кўплар қатори Одесса шаҳаридан бир пенсионер аёл ҳам хат йўллаган. Унда бу қария Тошкент халқи бошига тушган оғирликлардан қаттиқ изтиробланганини ёзган, шаҳар халқига ҳамдардлигини изҳор этган. Сўнгра шуларга ёрдам учун қирк сўм – бир ойлик пенсиясини юбормоқда эканини билдирган. У хатининг охирига бундай деб ёзиб қўйибди: “Кечирингиз, бундан ортиқроқ юбормоққа имкониятим бўлмади”.

Менимча, ана шу қариянинг ҳиммати қирк минг сўмдан ҳам ортиқроқ туради. У ўзининг бир ойлик тирикчилиги учун керакли маблағни табиат фожиасидан зарар кўрганларга жўнатиши таҳсинга сазовор. Чунки Навоий айтганидек, хайру эҳсон ишида қарам аҳли юз туманни ҳам, бир дирамни ҳам тенг кўради (юз туман – юз марта ўн минг - миллион).

Замондошларимиз ҳаётдан ўрнаклар

ЗАРИФА САИДНОСИРОВА

Моддий ҳаёт ва маънавий ҳаёт уйғунлигини ўзида мужассам этган замондошларим ичида мен кимё фанлари доктори, профессор, педагог, ўзбек зиёли аёлларидан бири Зарифа Саидносировани алоҳида ажратиб кўрсатган бўлар эдим. Сиз бу кишини танийсизми ёки бу киши тўғрисида эшитганмисиз? Агар у муҳтарама зот тўғрисида бир умумий тушунча ҳосил қилмоқни истасангиз Раъно Иброҳимованинг “Ибрат” номли китобини топиб бир ўқиб чиқинг. Бу китоб 2009 йил Тошкентда нашр этилган. Унинг биринчи варағида сарлавҳа тубида “Устоз Ойбек ва Зарифа Саидносирова ҳақида” деб ёзиб қўйилган.

Китоб эгаси олима Раъно Иброҳимова бу ҳар иккала қаҳрамонини яхши танир эди. Улар тўғрисида нимаики билса, ҳаммасини китобида илҳом, ҳаяжон ва самимият билан ёзган. У халқимиз ва давримизнинг бу фидойи қаҳрамонлари тўғрисида мароқли ҳикоялардан иборат бир гўзал ёдгорлик яратган. Раҳмат шундай олимаю адибага!

Зарифа опани мен ҳам яхши танир эдим. Унинг ўз умр йўлдоши, академик ёзувчи Ойбек тўғрисида ёзган “Ойбегим менинг” китобини ўқиганман, ундан чуқур таассурот олганман.

Мен - Азиз Қаюмов, Тошкент шаҳрида Юнусобод тумани, Уста Ширин кўчаси яқинидаги бир кичик кўчада истикомат этаман. Бизнинг кўчадан Ишчилар шаҳарчаси деб аталадиган томонга юрилса, 150-200 метр нарида Ойбек домудла ва Зарифа опаларнинг уйлари келади. Бу чоғроқ, сердарахт бир ҳовли. Кираверишда ва ҳовли тўрида уйлар бор. Бу уйларни улар ўз қўллари билан ижодий, илмий, педагогик фаолият билан ишлаб топган ҳалол пулларини сарф этиб қуришган. Ҳозир бу ҳовли ва уйларда академик Ойбекнинг уй-музейи жойлашган.

Мен ҳар бир адабиёт, тарих, тилшуносликка меҳр қўйган ўқувчимга шу музейни бориб кўрмоқни, у ердаги ўзбек адабиётининг устоз вакили академик ёзувчи Ойбек ижоди билан яқинроқ танишмоқни маслаҳат берардим. Бу музейнинг яратилмоғи Ойбекнинг садокатли умр йўлдоши, олима, фозила, адиба ва санъаткор Зарифа опанинг ҳимматлари самарасидир.

Зарифа Саидносирова Ойбекнинг мукамал асарлар тўпламини тузиш ва нашр этиш ишига бош-қош бўлганлар. Ўзлари тинмай меҳнат қилиб, бу соҳани вужудга келтирдилар ва энг муҳими бу нашрни амалга оширмакка эришдилар. XX аср ўзбек адабиётшунослигининг улкан илмий ютуғи ҳисобланган шу Ойбек асарлари тўплами муносиб равишда Ўзбекистоннинг Беруний номидаги давлат мукофоти билан тақдирланди.

Академик Ойбекнинг вафотидан сўнг Зарифа опа Ойбек уй-музейини барпо этмоқ учун ўша ўзлари қурган ҳовли жойларни бўшатиб бердилар. Тошкентнинг бу баҳаво ва ҳозир деярли марказий жойларидан бири бўлиб қолган катта ҳовли жой сотилса, дунёнинг пули бўлар эди. Зарифа опа бу йўлдан кетмадилар. Зарифа опа бу ҳовлида академик-ёзувчи Ойбек хотирасини абадийлаштирув ишини амалга оширган фаол ташкилотчи ва ижрочилардан бўлдилар. Ойбек уй-музейининг ташкил топиши Ўзбекистон ҳукуматининг ёзувчи

ижодига бўлган ҳурмати ва диққат-эътиборининг самараси, албатта. Аммо Зарифа Саидносированинг бу ишдаги тутган ўрни, ғайрат ва ташаббусини алоҳида қайд этмоқ зарур. Бу инсон учун садоқатли турмуш йўлдоши Ойбекнинг нурли хотираси азиз эди. Авлодларни шу улуг ижодкор ибрати, намунаси орқали тарбияламоқ, шакллантирмоқ ва уларни элу юрти учун Ойбек сингари фидойи этиб ўстирмоқ муҳим саналади. Олима ва фозила Зарифа Саидносирова ана шу эзгу ниятининг амалга ошмоғи учун замин ҳозирлаб кетдилар.

Оромгоҳингиз нурга тўлсин, эй, ўзбек халқининг ифтихорли кизи!

КИБРИЁ КАҲҲОРОВА

Кибриё опани мен илк бор Дўрмондаги ёзувчилар боғида кўриб суҳбатлашганман. Бу XX аср олтмишинчи йиллари ўртасида бўлган эди. Ўша боғда менинг укам Лазиз Пўлатович Қаюмов (1930-2004)нинг ҳам уйи ва боғ-ҳовлиси бор эди. Бу киши Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор, таникли олим, адабий танқидчи ва журналист бўлганлар. Шунинг учун Лазиз Пўлатович Қаюмовга давлат томонидан шу жойлар ато этилган, ижод учун қулай шароит яратиб берилган эди. Менинг ҳам гоҳида шу боғ-ҳовлига борган ва у ерда ўз илмий ишларимни ёзган пайтларим бўлган.

Кунлардан бир кун дарахтлар соясидаги салқин ўрингоҳда ишлаб ўлтирганимда бу ерга бир ўрта ёшли, бўйи унча баланд эмас, аммо паст ҳам эмас, кўркам кийинган хушчехра аёл йўлкада сайр этиб мен ўлтирган жойга яқинлашиб келдилар. Мен дарҳол ўрнимдан туриб у кишининг истикболига чиқдим, саломлашдик, мен у кишини стол яқинига чорлаб, ўлтирмоққа таклиф этдим. Ўлтирдик, чой устида бир оз суҳбат курдим.

- Сизнинг шу ерда эканингизни билиб, бир саломлашиб ўтай дедим, -дедилар меҳмон.

Мен у кишига миннатдорлик изҳор этдим. Аммо Сиз кимсиз, деб сўрашга иймандим, ўзимни худди эски танишлардек тутдим. Суҳбатимиз бемалол ва эркин кечмоқда. Меҳмон опа менга форсий шеърлардан айрим намуналар ўқиб, уларнинг шарҳини айтиб берар эдилар. Мен ҳам у кишидан қолишмаслик учун жавоб ўша мавзуга яқинроқ бўлган Навоий, ё Нодири, Огаҳийларнинг айрим байтларини ўқишга ҳаракат қилганман. Бу суҳбат асносида мен опанинг гоят зукко, адабиёт, хусусан, форсий шеърятнинг нозик билимдони

эканликларига тан бердим. Бир оз шундай шеърятга доир суҳбатдан сўнг меҳмон мен билан хайрлашиб кетмоққа отландилар. Мен у кишини йўлгача кузатиб қўйдим.

Сал туриб укам Лазиз Пўлатович келди. Мен унга бу учрашув тўғрисида сўзлаб бердим ва бу меҳмон ким бўлса экан, деб сўрадим.

Лазиз Пўлатович кулди ва деди:

- Ўз адабий маҳоратлари ва хотираларининг кучини сизга ҳам кўрсатиб кетибдилар-да. Бу киши машҳур адиба, таржимон, шеър мухлиси Кибриё опа Қаҳҳорова, шуҳратли адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг турмуш йўлдоши бўладилар.

Мен Кибриё опанинг рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган айрим асарларини ўқиган эдим, бу кишининг Абдулла Қаҳҳорнинг турмуш йўлдоши эканликларини ҳам билар эдим. Лекин шу учрашув у киши билан шахсан танишувим ва биринчи мулоқотим бўлган. У жуда кизиқарли ва унутилмас ҳодиса бўлиб хотирамда сақланиб колди.

Кейинчалик биз Кибриё опа билан кўп учрашганмиз.

Абдулла Қаҳҳор ва Кибриё опа Тошкентнинг қоқ марказида, илгари Шелковичная, ҳозир эса Юнус Ражабий деб аталадиган кўчада яшашар эди. Давлат томонидан бошқа мўътабар зотлар қатори буларга ҳам ўша кўчада қурилган икки қаватли шинам бир уй берилган эди. Уларнинг фарзандлари бўлмаган. Ҳар иккала адиб бу ерда кўп ижодий маҳсулларини яратишган.

Абдулла Қаҳҳорнинг вафотидан кейин Кибриё Қаҳҳорова бу уйни сотмади, бировга ижарага бериб пул ишламади. Бўлмаса, ёлғиз қолган бу аёл марказдаги уйдан фойдаланиб анча даромад қилмоғи мумкин эди. Кибриё опа бу уйни XX аср адабиётининг таниқли арбоби, ўзбек халқининг талантили ва эл ҳурматини қозонган фарзанди Абдулла Қаҳҳорнинг уй-музейига айлантириш ташаббуси билан чиқди. Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан ана шу икки қаватли уйда ҳозир Тошкент адабий ҳаётининг муҳим бир бўғини — ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг уй-музейи иш олиб боради. Иккинчи қаватдаги ёзувчи кабинети, унинг кутубхонаси адиб барҳаёт вақтида қандай бўлса, шундайича сақланган. Бошқа хоналарда ёзувчининг ҳаёт йўли, ижодий фаолияти тасвирланган экспозициялар жойлаштирилган. Ўзбекистон ҳукумати 2008 йил улуғ ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг туғилганига 100 йил тўлиши муносабати билан Тошкентда Навоий номли Миллий боғда унинг ҳайкалини ўрнатди.

Бу буюк устоз Алишер Навоий ҳайкалининг яқинида. Бу ҳайкалнинг очилиш маросимида мен ҳам қатнашганман. Сўзга ҳам чиққанман.

Гап аро шуни ҳам айтиб ўтайки, менинг падари бузрукворим Пўлатжон домудла Қайюмов XX асрнинг бошларида Кўқон шаҳарида болалар интернатига (болалар ҳам ўқиб, ҳам ётоқхона ва моддий таъминотга эга бўлган мактаб) мудир бўлиб ишлаганлар. Абдулла Қаҳҳор болалигида шу интернатда таълим олган. Кейинчалик у ўзининг “Ўтмишдан эртақлар” китобида ўша йиллардаги таниқли педагоглар Т.Н.Қори-Ниёзий ва Пўлатжон домудла Қайюмовлар тўғрисида мароқли ҳикоя қилган. Абдулла Қаҳҳорнинг 100 йиллиги нишонланганида буни ҳам эслатиб ўтилган пайтлар бўлди. Сўнгра Пўлатжон домудлага оид бир фотоматериал ҳам Абдулла Қаҳҳор уй-музеи экспозициясидан жой олди. Мен хулоса қилиб айтмоқчиманки, Кибриё Қаҳҳорованинг бошлаган хайрли иши давом этмоқда. Унинг моддий ҳаёт ва маънавий ҳаёт уйғунлигига мисол бўла оладиган ибратли фаолияти ҳозир Ўзбекистон маорифи ва маданиятига муҳим ҳисса бўлиб кирган.

ШАЙХОН

Фарғона вилоятининг Кўқон шаҳри марказида Шайхон номли бир қабристон бор. Ҳозир бу жойнинг шундай қираберишида катта дарвозадан ўтгач, чап томонида шинам ва обод бир жой барпо этилган. Бу ерда Кўқон фозилларидан, энг мўътабар одамларидан бир нечасининг оромгоҳлари ўрин олган.

Ўша жойнинг тўрида XIX аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Муқимий (1851-1901), унинг ёнида шоир Завкий (1853-1921), XX аср ўзбек адабиёти вакиллари: Ҳусайн Шамс, Жавдат Абдулла, адабиётшунос ва ўлкашунос олим, педагог Пўлатжон домудла Қайюмов (1885-1964), наққош уста Ҳайдаровларнинг хоклари қўйилган. Муқимий оромгоҳининг ёнгинасида Ўзбекистон халқ шоири Чархий (1900-1979)нинг оромгоҳи жойлашган.

Кўқон халқи ҳам, шаҳар меҳмонлари ҳам Шайхондаги бу кадрли жойни зиёрат қиладилар. Ўз ижодий, илмий, амалий фаолиятини халқ хизматига бахш этган бу мўътабар зотларнинг нурли хотирасига ҳурмат ва эъзоз кўрсатадилар.

МАРҒИЛОН

Яқинда (2007 йил) Ўзбекистон жамоатчилиги Фарғона вилоятининг Марғилон шаҳри барпо бўлганига 2000 йил тўлганини

нишонлади. Бу байрам тантаналарига ЎзФА ходимларидан уч киши бориб иштирок этдик. Бу байрам тадбирларидан бири бир кичик адабиёт музейининг очилиши эди. Бу музей XIX асрда яшаб ижод этган асли Марғилонлик шоира Жаҳон отин Увайсий хотирасига бағишланган. Увайсийнинг ҳозиргача сақланиб келган, мақбараси ёнида музей кейинчалик қурилган бир неча хоналарда жойлашган. Уларда шоиранинг ҳаёти ва ижодига бағишланган экспозициялар бор. Увайсийнинг оромгоҳи ҳам обод қилиб қўйилган. Бу Марғилоннинг 2000 йиллиги байрамига муносиб хайрли бир иш бўлди.

Увайсий ёзган эди:

Меҳнату балоларга мубтало Увайсиймен,
Қайда дард эли бўлса ошно Увайсиймен.

Бу мисралар шоиранинг ўз элу юрти учун феодал тарқоклиги, хону бекларнинг тахт талашиб олиб борган қонли урушлари туфайли кулфат чеккан элига чин юракдан ҳамдам бўлганини билдириб туради.

Увайсий ижодига берилган юксак баҳо ва унга кўрсатилаётган иззат, шону шараф ҳам моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигининг натижалари қандай кўнгилли бўлмоғидан бир лавҳа, деб қаралса бўлар. Фарғона вилоятида бўлган ишлар тўғрисида келтирилган намуналарни Ўзбекистоннинг ҳар бир вилояти, шаҳар ва туманларида ҳам учратмоқ мумкин. Булар ҳаммаси халқимизнинг маънавий дунёси қанчалар бекиёс ва улкан эканлигидан далолат беради.

* * *

Менинг ёзаётган ушбу ҳикоя ва мулоҳазаларим ёш авлодга мўлжалланган. Шунинг учун бўлгуси ёш ўқувчиларим менга ё эътироз, ё илтимос, ҳатто, даъво билан ҳам чиқмоққа ҳақлидирлар. Бунга менда заррача қаршилик йўқ. Менинг мақсадим битта. Улар шу ёзган нарсаларимни ўқисалар, агар ёқса, унда айтилган фикр ва маслаҳатларни қабул қилиб улардан фойда топсалар. Агарда ёқмаса, уларга нима ёқмаяпти, қандай воқеа ва ҳулосаларни ўқимоқни истар эдилар, шуни менга билдирсалар, ўшанда улардан мен ҳам фойдаланар эдим. Ҳозирча менда бир хавотир пайдо бўлмоқда. Улар: «Сиз келтирган мисоллар, ҳикоянгизда тилга олинган маънавияти баланд кишилар, кўпроқ зиёлилар, олим ва ёзувчилардан иборат. Наҳотки, бошқа тоифаларда, масалан, диний арбоблар, деҳқонлар, хунармандлар орасида ҳам шундайлар бўлмаса?! Нега улар тўғрисида ёзмаёпсиз? - деб сўрашлари мумкин. Менинг жавобим шундайки,

албатта жамиятнинг ҳар бир қатламида маънавий дунёси бой, кўнгли пок, мақсад ва ниятлари баланд кишилар кўп. Уларни кўра билмоқ ва ўрнак сифатида кўрсатмоқ керак. Фақат ҳар ким ўз тоифасидаги одамларни яхшироқ билади. Мен ҳам ўзим алоқадор бўлган жамоалардаги одамларни яхшироқ биламан. Шунинг учун шу тахлитдаги кишиларни кўпроқ тилга олганман. Аммо ҳозир бошқа ижтимоий гуруҳларга доир ўзим шахсан таниган кишиларнинг ҳурматга сазовор маънавий дунёси тўғрисида ҳам айрим фикрларимни изҳор этмоқчиман.

МУНИРХОН ДОМУЛЛА

Мен — Азиз Қаюмов, 1944 йилдан 1949 йилгача Тошкентдаги Ўрта Осиё давлат университетининг Шарқ факультетида ўқиганман. Шу даврда мен билан бир факультет, бир курс, бир гуруҳда ўқиган Кувомиддин Муниров билан ўртамизда ўзаро ҳурмат, дўстона муносабатлар ўрнашди. Шукроналар бўлсинки, шундай муносабатлар ҳамон давом этмоқда.

Кувомиддиннинг оталари Мунирхон домулланинг асли ҳунарлари дехқончилик-боғбонлик. Лекин бу киши ўз вақтида Тошкент ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрганлар. Диний билимларнинг зукко ва моҳир билимдони бўлиб етишганлар. Мамлакатда XX асрнинг қирқинчи йиллари Диния идораси ташкил топиб, диний назария ва амалия ишларига бир қадар мутахассислар керак бўлганида Мунирхон домулла ана шу соҳага жалб этилдилар ва то ҳаётларининг охиригача ислом дини муассасасининг бообру ва муҳтарам арбоби сифатида хизматда бўлдилар.

Мен — Азиз Қаюмов, бу зот билан кўп учрашганман, суҳбатлари ва ҳусни таважжухларига мушарраф бўлганман. Бу билан жуда фахр қиламан. Бу муҳтарам зот эл орасида маънавий юксак зотлар қозонган кўп фазилатлар эгаси бўлган мўътабар инсон эдилар. У кишининг ибратли ҳаёт йўли ва шахсиятининг бойликлари тўғрисида кўп ёзмоқ мумкин, ёзилган ҳам.

Мунирхон домулла қанчалар улуғ бўлсалар кундалик турмушда шунчалар оддий ва камтарин бир киши бўлганлар. Бу кишининг ҳовлилари қачонлардир қурилган эски ҳовли бўлиб, унда кўп сонли оила бирга яшардилар. Тирикчилик ўртача. Бой ҳам эмас, камбағал ҳам эмас. Чунки бу одам ва унинг тарбия ва ўрнаги билан шаклланган фарзандлари бойлик ва молу давлатга ҳирс қўймаганлар, бориға

қаноат билан яшамоққа одат қилганлар. Бутун куч, диққат ва эътиборларини илм, ҳунар эгалламоққа қаратган эдилар.

Мунирхон домулла муборак 85 ёшга етганларида катта ўғиллари у кишига бир таклиф айтган:

- Муборак ёшингизнинг қутлуғ фурсати келди. Энди бизда, бир жамоани йиғиб, дастурхон ёзиб, сизни шу ёш билан муборакбод қилсак, деган хоҳиш уйғонди. Шунга розилик билдирсангиз, деб сўрар эдик.

Бу таклифга Тошкентдаги энг катта ва мўътабар жомеъ масжидининг имом хатиби, диний идоранинг обрўли арбобларидан бири Мунирхон домулла бундай жавоб берган эканлар:

- Мен ҳеч ким эмасман, мен худонинг эл қатори оддий бир ожиз бандасиман. Қандай қилиб мен одамларга ўзимни улардан баланд қўйиб, уларнинг муборакбод қилишларини кутмоғим мумкин. Асло бу таклифни қабул қила олмайман. Агарда сизлар шундай ишни амалга оширмоқ имкониятига эга бўлсангиз, ўшани соғирлар фойдасига сарф этингиз, уларга ғамхўрлик ва меҳрибонлик кўрсатиб, бошларини силангиз. Шунда менинг кўнглимга ҳам шодлик бағишлайсиз.

Ана сизга, дўстларим, маънавияти юксак бир мухтарам инсон тўғрисида эшитганларим. Буларни кулоққа олинг, уларнинг ибрат ва ўрнагидан баҳра топинг.

АҲМАДЖОН АКА

Мен — Азиз Қаюмов, университетда ўқиб юрган йилларимда Тошкент вилоятидаги бир катта ёрдамчи хўжалик боғида кўп ишчилар қатори хизмат қилганман. Шу хўжалиқда Қўқонлик бир боғбон бор эдилар. Отлари Аҳмаджон ака. У кишининг мен тенгқур икки ўғиллари — Ғуломжон ва Ғафуржонлар билан ўртоқ эдим. Шунинг учун Аҳмаджон акани, унинг оиласини яхши танирдим.

Аҳмаджон ака боғ ишини, дарахтларни жуда яхши кўрар, ниҳолларни болаларга қарагандек меҳр билан ўстирар, ўз ишидан завқ-шавқ олиб меҳнат қилар эди. У катта бир боққа қарарди. Лекин орзу-ҳаваси янги боғ-роғлар яратмоқ. “Бир боғ қилсам, бир яхши мева-чеваларга бой дарахтлар ўстирсам, кишилар унинг меваларидан тўйиб-тўйиб еб, баҳра топсалар”, деб бизга кўп гапирар эди.

Аҳмаджон аканинг бу эзгу нияти амалга ошди. 1961 йили Тошкент вилоятининг Янгийўл туманида “Халқобод” агросаноат бирлашмаси ташкил этилди. Уни Ўзбекистонда машҳур давлат

арбоби Усмон Юсупович Юсупов бошқардилар. Аҳмаджон ака ўша ерга ишга ўтдилар. Узоқ йиллар бўм-бўш ётган ерларга Тошкент каналидан сув чиқарилди. Ҳар томондан ёш ниҳоллар келтирилди. Жуда катта боғдорчилик хўжалиги ташкил этила бошлади. Аҳмаджон ака энди орзусини амалга оширмоққа киришди. Ёш ниҳоллар кулф уриб ўса бошладилар. Моҳир боғбон бутун қалб меҳрини бериб уларни парвариш қилар эди. Кўп йиллик меҳнатлар натижасида ката майдонни эгаллаган боғ-роғлар ўсиб етишди. Халқ унинг меваларидан ва мева шарбатларидан баҳра топди.

Аҳмаджон аканинг эзгу-ниятни амалга ошириб, кўнгли қувонди.

Мана, сизга дехқончилик, боғдорчилик ишининг моҳир устаси, унинг кўпчилик билан бирга амалга оширган эзгу ишларининг ёрқин самараси. Ана шундай одамлар юксак маънавият эгаси бўлган зотлардир. Аҳмаджон ака ва унинг сингари кўли гул боғбонлар бу боғ меваларидан пул ишлаш мақсадида эмас, одамларга фойда ва баҳра етказиш мақсадида ишладилар, шунинг орзу қилиб яшадилар ва шу эзгу ниятни амалга ошириб, нурли хотира қолдириб кетдилар.

ҲИКОЯ

Бир кишининг яккаю-ягона фарзанди сафарга чиққан пайтида ўғрилар тўдасига дуч келади. Ўғрилар уни ўзлари билан олиб кетадилар ва бу йигитни ўзларининг ўғирлик ишларида иштирок этмоққа мажбур қиладилар.

Отаси ўғлини қидириб йўлга чиқади. У бир шаҳарга етиб келганида бу ерда катта майдонда дор қурилганини кўрди. Тумонот одам дор атрофига йиғилган. Бу одам ҳам шулар ичига бориб турди. Жаллодлар бир ёш йигитни дор остига олиб келдилар. Уларнинг бошлиғи эълон қилдики, яқинда бир ўғрилар тўдаси ўғирлик пайтида тор-мор қилинган эди. Шулардан биттаси қўлга тушди. Бу ана шу йигитдир. У ўлимга маҳкум этилган. Аммо яна қарор бўлганки, агар бирор киши минг тилла тўлаб бу бандини сотиб олса, у ўлимдан қутулиб қолмоғи мумкин.

Одамлар бу ҳукми эшитиб жим қолдилар. Ҳалиги кишининг ёнида ҳаммаси бўлиб минг тилло пули бор эди. Унинг кўнгли ёш йигитга ачинди. Наҳотки, ўн гулидан бир гули очилмаган бу ёш одам бир хатоси учун ўлиб кетса. Йўқ, у ёш йигит ҳаётини сақлаб қолажак. Бу одам дарҳол олдинга интилди ва жаллодлар бошлиғига бу ёш инсон ҳаётини сақлаб қолиш учун минг тилла беражагини айтди.

Бошлиқ рози бўлди. Бу киши унга минг тиллони топширди. Бутун йиғилган халқ бунга гувоҳ эдилар. Жаллодлар бошлиғи ўша кишидан минг тиллани олгач, маҳкумни озод қилмоққа буюрди. Маҳкумни дордан узоқлатиб унинг юзини очдилар. Шунда ўша маҳкум йигит унинг озод бўлмоғи ва ҳаётининг сақланиб қолмоғига сабабчи бўлган кишининг ёнига келиб таъзим қилди. Бирдан уларнинг ҳар иккаласи кўз ёшларини тўкиб бир-бирлари билан кучоқлашиб кетдилар. Бу йигит ўша одамнинг йўқолган ўғли экан. Шундай қилиб ўша кишининг пул, молни аямай бир ёш одамнинг ҳаётини сақлаб қолмоққа қилган қарори ўзининг кидириб юрган ўғлини топмоғига ҳамда унинг ҳаётини сақлаб қолмоғига сабаб бўлди.

Бахтиёр ота ва ўғил биргаликда ўз шаҳарлари сари йўл олдилар.

Бу ҳикоянинг мазмуни ва ғояси моддий борлиқни эзгу ишларга сарф этмоқ лозимлигини кўрсатади. Инсон ўзида борини кишиларга кўмак ва мадад учун сарф этмоғи лозим.

Бу одам маҳкумнинг ўз ўғли эканини билмас эди. Унинг учун бу маҳкум оддий бир ёш йигит эди. Бу одамнинг кўнгли ёш йигит ҳаётини сақлаб қолишни ихтиёр этди. Унинг шу эзгуликка интилиши охир-оқибатда ўз ўғлини ўлимдан қутқарувига олиб келди. Агарда у бир бегона одамнинг ҳаётини сақлашга бор пулимнинг ҳаммасини сарф этишим не ҳожат, деб бефарқ бўлганида ўз ўғлининг ўлимига сабабчи бўлган бўлар эди. Демак, пул-мол фақат хайрия, эзгу ишларга сарф этилсагина, у инсонлар учун фойдали бўлади.

Бу ҳикоя моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги қандай яхши натижа бермоғини кўрсатувчи бир ҳаётий лавҳадир.

ЖАМИЯТДАГИ МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИ ТЎҒРИСИДА

Жамият тараққиёти ҳам моддий, ҳам маънавий ҳаётнинг уйғунликда, баробар, мутаносиб ўсиши орқали юз бермоғи мақсадга мувофиқ. Лекин ҳамиша шундай бўладими?! Эҳтимол, турли халқлар ва мамлакатларда турлича бўлар. Бунинг учун фактларга мурожаат қилайлик.

Ўзбекистон иккинчи жаҳон уруши йиллари (1941-1945) бениҳоя оғир қийинчиликларга учради. Лекин халқимиз сабр-матонат, қаҳрамонона меҳнат қилди. Бу қийинчиликларга сабр-тоқат билан чидади, охири уларни енгиб чикди. Ўзбекистон ўшанда аграр республикадан аграр-индустриал республикага айланди. Шу билан

бирга, адабиёт, санъат, илм-фан ривож топди. 1943 йили Ўзбекистон Фанлар Академияси ташкил топди. Тошкентда Муқимий номи мусикали драма ва комедия театрининг янги биноси куриб битказилди ва ишга туширилди. Ўзбек адабиётининг шоҳ асарлари яратилди. Демак, моддий ва маънавий ҳаёт уйғун ривожланди. Мен моддий ҳаёт деганда кундалик тирикчилик, озик-овқат, оилаларнинг иқтисодий аҳволини кўзда тутаётганим йўқ. Уруш бораётган даврда бундай ҳаёт ҳеч қачон яхши бўлмайди. Моддий ҳаёт деганда, мен саноатнинг ўсиши, фронт учун қурол-аслаҳа, озик-овқат, кийим-бош етказилмоғи, кўчириб келтирилган одамларни қабул қилиш ва жойлаштириш кабиларни кўзда тутмоқдаман.

Уруш галаба билан тугаллангач, унинг мудҳиш оқибатлари анчагача халқ турмушида давом этди. Аммо маънавий ҳаётнинг устун даражаси сезилиб турарди. Мен шахсан ўзим алоқадор бўлган шарқшунослик соҳасини айтсам.

1943 йилда Тошкентда ЎзФА таркибида Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти очилди. 1944 йилда эса Ўрта Осиё давлат университетида Шарқшунослик факультети ташкил этилди. Битта шу мисолнинг ўзигина ҳар қандай оғир шароитда ҳам маънавий ҳаётнинг устун ўрин тутажагидан дарак беради.

XXI асрнинг боши. Тошкентдаги Юридика институтида Навоийхонлик ўтказилди. Машҳур навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин ва камина, учаламиз шу тадбирда иштирок этдик.

Навоий шеърлари ўқилиб, унинг тўғрисидаги адабий суҳбат якунлангач, кафедра ўқитувчилари бизни дастурхонга таклиф этдилар. Бир мўъжаз хонада дастурхон ёзилган стол атрофида ўтириб, таом танаввул қилиб суҳбатни давом эттирган бўлдик. Бу дастурхон атрофида япониялик ҳуқуқшунос олимлар ҳам бор эдилар. Улар Тошкент Юридик институти билан Япониядаги ўзлари хизмат қилаётган Адлия Олий мактаби ўртасида илмий ва амалий алоқалар ўрнатиш масаласи бўйича бу ерга ташриф буюрган эканлар.

Япониялик меҳмонлар билан биз таржимон орқали гаплашиб ўтирдик. Шунда ёзувчи Мирмуҳсин меҳмонлардан сўраб қолди:

- Айтинг-чи, ҳозир бугунги Японияда энг шухрат топган, асарлари севиб ўқиладиган, китобхонларга манзур ёзувчи кимдир?

Меҳмонлар ўз тилларида бир-бирлари билан озгина вақт фикр алмашдилар. Таржимон уларнинг гапига диққат билан кулок солмоқда. Биз жавобни ошиқиб кутмоқдамиз. Ниҳоят, уларнинг

маслаҳати яқунланди шекилли, меҳмонлардан бири ўз тилида шахдам-шахдам сўзлади. Сўнг таржимон бу гапни бизга таржима қилиб берди:

- Ҳозир Японияда шундай ёзувчи йўқ. Японияда илмий-техник фикр жуда ривож топган. Саноат, техника тараққиёти соҳасида биз юқори кетганмиз. Лекин маънавият, адабиёт, адабий фикр бу даражада эмас. У техник тараққиётдан анча орқада қолган.

Бу жавоб мен учун қутилмаган жавоб бўлади. Мен бундай иқрорни кутмаган эдим. Лекин бу сўзларни оддий китобхон ёки ўрта тоифага мансуб киши эмас, балки ҳуқуқшунос катта олимлар расмий суҳбатда айтмоқдалар. Уларнинг галига сал тузатиш киритмоқ ҳам мумкин. Техник тараққиёт ўз-ўзидан ривож топмайди. У илм-фан, рационализаторлик, инновация натижасида юксалади. Бу ҳам маънавиятнинг бир бўлаги. Аммо кишиларнинг руҳий дунёсига биринчи навбатда таъсир кўрсатувчи, уларнинг шаклланишида муҳим ўрин тутган куч - маънавиятнинг бошқа бир бўлагиди, яъни адабиёт ва санъатдир. Меҳмонлар ўз хулосаларида шуни кўзда тутган бўлсалар керак.

Айтилганлардан шундай яқунга келмоқ мумкинки, ҳар бир халқнинг тарихдаги ўрни ва эътибори унинг қандай маънавият даражасига кўтарилгани орқали белгиланади.

XX асрда қардош қирғиз халқидан бир ёзувчи етишиб чикди. Унинг номи Чингиз Айтматов. Кўплар қатори мен ҳам бу муҳтарам адиб ижоди билан яхши танишман. Унинг “Алвидо, Гулсари”, “Ок кема” ва бошқа асарларини диққат билан ўқиганман. Ўзи билан суҳбатлар қурганман. Бу буюк истеъдод эгаси, ҳамиша оламшумул тафаккурга ғарқ бир ижодкор эди.

Ўз ижоди билан Чингиз Айтматов бутун дунёга танилди. Шу билан қирғиз халқи, унинг маънавий дунёси, олийжаноб қалбини ҳам бутун дунёга танитди. Санъаткорнинг эл ҳаётида тутган ўрни ана шундай бўлади.

Ўзбекистон пойтахти Тошкентда 1972 йилди бўлиб ўтган тожик адабиёти ва санъати кунларида катта бир концерт бўлди. Унда бошқа истеъдодли санъат усталари қаторида бир ёшгина киз ҳам рақсга тушди. Унинг бениҳоя гўзал ва назокатли ҳаракатлари, чуқур мазмунли, қалб ҳарорати ва туйғулар чуқурлигини намоён этувчи ўйини барчани мафтун этди. Унинг санъатини бутун зал узок қарсақлар билан олқишлади. Шундай бир тасаввур туғилган эдики, гўёки бу ёш санъаткор ўзининг нафис елкасида бутун Тожикистонни

юксакликка кўтаргандай эди. Кўп ўтмай, ёшгина киз дунёдан ўтди. Оромгоҳи Душанба шаҳрининг марказидаги бир баландликда. Бу ерда тожик халкининг уч атоқли фарзандлари доимий уйкуга чўмганлар: машҳур шоир Мирзо Турсунзода, олим ва давлат арбоби, академик Бобожон Ғафуров, улар ёнида ёш ва беназир санъаткор балерина Малика Собирова.

Санъат ва адабиёт халқ маънавий ҳаётининг узвий бўлаги. У ҳар қандай моддийликдан устун туради.

* * *

Агарда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш тўғрисида фикр қиладиган бўлсак, даставвал, моддий ҳаётнинг маънавий ҳаёт ривожини учун лозим шароит ва имкон яратмоғи масаласига эътибор бермоғимиз керак. Масалан, агарда мусиқа асбоби бўлмаса, чолғучи соз чала олмайди. Агар сиёҳ, қоғоз, қалам бўлмаса, бирор нарса ёзмоқ мумкин эмас.

Мен — Азиз Қаюмов, Навоийнинг “Ҳайратул аброр” асари устида илмий иш олиб бораётган вақтимда Навоий “Хамса”сининг кўлёзма нусхаларини ўрганиш асносида бир нарсага ўқувчининг диққатини тортмоқни истадим. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ўша йиллари (XX асрнинг 70-йиллари) Навоий “Хамса”сининг 74 кўлёзма нусхаси бор эди. Булар XVасрдан то XIX асргача бўлган даврда турли котиблар томонидан кўчириб ёзилган кўлёмалардир. Эллик бир минг икки юз ўттиз мисра ва жуда кўп насрий сарлавҳалардан ташкил топган бу китобнинг кўлёмасини кўчириб ёзиш осон бўлмаган, албатта. Навоий “Хамса”сининг кўлёзма нусхаларини юзага келтириш учун анча маблағ ва шароит керак эди. Айниқса, унга талаб бўлмоғи керак. Ана шу талабни келтириб чиқарувчи муҳит мавжуд бўлмоғи ҳам шарт.

Бу иш Марказий Осиёнинг барча катта шаҳарларида амалга ошириб келинган. Демак, буларда ана шундай имкониятга эга маданий муҳит ҳукмронлик қилган.

Бир маҳал Тошкентдаги давлат Адабиёт музейига Москвадан йирик химик олим келди. Уни тошкентлик химик олима шогирди бошлаб келган эди. Меҳмонга Адабиёт музейи жуда ёқди, барча экспозиция билан танишиб чиққач, у киши кўп яхши фикрлар изҳор этди. Шунда меҳмонларни кўлёзма китобларнинг қандай сиёҳда ёзилгани ҳам қизиқтирди.

- Қора тўш билан ёзилган, — деб жавоб бердик.

- Бу қандай тўшдир, уни нималардан тайёрлаганки, неча юз йиллардан бери ўчиб кетмай, хатни равшан ва аниқ кўрсатиб турибдир?

Меҳмонлар кимё илмининг кучли мутахассислари эдилар. Биз бу саволга аниқ жавоб бера олмадик. Дарҳақиқат, ҳатто қоғозга нам тегиб, унинг сифати бир оз бузилганда ҳам ўша тўш билан ёзилган мисраларга лат етмаган, уларни бемалол ўқимоқ мумкин бўлган ҳолларни кўрганмиз.

Демак, қўлёзма асарлар яратилган вақтларда бундай китобларни вужудга келтирмоқ учун етарли моддий ҳаёт шароити мавжуд бўлган. Мутахассислар ўз ихтисосларини пухта эгаллаб қоғоз, тўш, муқова, безак, бўёқ қалам, боринги, шундай керакли воситаларни тайёрлаб бериб турганлар. Яна шуни ҳам қайд этмоқ керакки, бу ишларнинг бажарилмоғи учун ҳам моддий, ҳам молиявий асосни яратган муҳит ҳам бўлган. Демак, моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги содир бўлган шароитда унинг маҳсуллари диққатга сазовор бўлиб чиқади. Аммо охирги натижа, яқун маънавий маҳсулдир. Чунки қанчалар қоғоз, тўш, қалам, ҳатто маблағ мўл бўлган ҳолда ҳам агар Алишер Навоийдек буюк истеъдод соҳиби бўлмаганда “Ҳамса” яратилмас эди!

ТАЛАНТ

Ҳозир бу сўзнинг ўрнига истеъдод сўзи ишлатилмоқда. Мен ҳам юқорида шу сўзни ишлатганман. Аммо талант сўзининг жаранги ўзгача. Шунинг учун уни сарлавҳага чиқарганман. Лекин ҳар иккиси ҳам бир тушунчани англатади.

Маънавий бойликларни фақат талант эгалари яратадилар. Мен том маънодаги маънавий бойликларни кўзда тутмоқдаман. Талант эгаси кўпинча нозик табиатли, сал нарсага ранжиб қоладиган, кўп дунёвий ишларга бепарво, фақат ўз ижодий фаолиятига берилган ва яратувчанликда фидойи бир заҳматқаш киши бўлади. 1967 йили мен Тошкентда рус шоири таржимон Владимир Василевич Державин билан бирга Навоийнинг “Садди Искандарий” достонининг ўзбек тилидан рус тилига бадий таржимасини яратиш ишида ҳамкорлик қилганман. Бу киши ўзбек тилидан рус тилига қилинган сўзма-сўз таржима воситасида Навоий достонининг бадий таржимасини амалга оширар эди. У Навоий ижодиётини ўзига сингдириб юборган бир талант эгаси эди. Чунки Навоийни чуқур тушунмоқ, унинг доно

ва рус тилида ўқийдиган китобхонга (бундайлар ўзбек олий зиёлилари орасида ҳам оз эмас эди) етказиш учун Навоийга нисбатан бошқача муносабатда бўлмоқ мумкин эмас. Владимир Василевич Навоий мисраларини ўқигач, кўзига ёш олиб уларнинг таржимасини ёзгани, бу мисралар мазмуни ва гўзаллигидан хаяжонга тушиб завқ-шавқ билан ишлаганига мен шохид бўлганман. Навоийни билмоқ, севмоқ ва юксак қадрламоқ таланти бор эди бу шоирда. Навоий “Хамса”сидаги икки асар — “Ҳайратул аброр” (“Смятение provedных”) ва “Сади Искандарий” (“Стена Искандара”)нинг рус тилидаги бадий таржималари В.В.Державин қаламига мансубдир. Бу талант эгасини биргина мен эмас, балки Ўзбекистондаги уни яхши билган каттаю-кичик, барча адабиёт аҳли чин юракдан ҳурмат қилар эдилар. Унинг таланти ва одамийлиги бундай юксак ҳурматга муносиб бўлган.

Талант ғамхўрлик ва меҳрибонликка, кўмак ва қувватлашга муҳтож. Агарда Навоийнинг ёшлик йилларига назар ташласак, унинг ўша вақтлардаёқ кўп турмуш кулфатларига учраганини кўраемиз. Маълумки, ёш шоир 13-14 ёшидаёқ ўзининг шеърлари билан муҳиблар қалбини банд қилган эди. Унга, унинг ижодига бўлган кизиқиш кун сайин ошиб борган.

Абулқосим Бобур Мирзо ўша вақтдаги Хуросон ҳукмрони ёш Навоийнинг шеърларини севар эди. У Навоийни ўз хизматига олди, унга меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўрсатди, ҳимоясида сақлади. Нағижада, Алишер Навоий ижоди барқ уриб яшнамоққа киришди. Лекин 1456 йили ёш шоир бошига катта бахтсизлик тушди. Алишернинг отаси Ғиёсиддин баҳодир дунёдан ўтди. Ўша йили Навоийнинг ғамхўр ҳомийси султон Абдулқосим Бобур Мирзо ҳам абадийлик дунёсига йўл олди. Шундай қилиб, ёш Алишер ҳам отасидан, ҳам меҳрибон ҳимоячисидан маҳрум бўлди. Энди нима қилмоқ керак? Ёш Алишер Навоийнинг шеърларига кўнгил берган, унинг таланти, одамийлигини баланд баҳоловчи бир дўсти бор эди. Бу кишининг ёшлари катта бўлса-да, у одам Алишер билан жуда кадрдон эди. У ёш шоирнинг шеърларини севиб ўқир, ёдлаб ҳам олган. Ҳар кун Алишер билан учрашиб кўришиб турар, унинг аҳволидан хабар олар эди. Бу киши Ҳиротнинг энг обрўли одамларидан, ҳам юқори даражали, ҳам маънавий дунёси бой зотлардан бири — Саййид Ҳасан Ардашер. Кейинчалик бу мухтарам дўсти ва муҳибига бағишлаб Навоий “Ҳолоти Саййид Ҳасан

Ардашер” деган бир рисола ёзган. Унда бу ажойиб инсоннинг фазилатларини бир-бир санаб ўтган.

Сайид Ҳасан Ардашер ёш дўсти Алишернинг шундай оғир кунларида унга ҳам ғамхўр, ҳам яқин дўст сифатида бошини силади, ҳам ота, ҳам ҳомийдек бўлди.

Демак бир ёш қобилиятли йигитчанинг тарбияси билан унинг ёшлик йилларидаёқ Султон Абул Қосим Бобур Мирзо, Сайид Ҳасан Ардашерлар машғул бўлганлар. Шуларнинг ёрдами, қувватлаши натижасида ёш Алишернинг ҳаёти мунтазамлик касб этди.

Алишер Навоий Машҳадда таҳсил олганида у ердаги фозиллардан ва Алишернинг кадрдон дўсти Куштигир Муҳаммад паҳлавон у билан дўстлик ришталарини маҳкам тутганлар. Самарқандда 1466-1469 йиллари таҳсил қилган пайтида эса ўқитувчиси Ҳожа Фазлуллоҳ Абу Лайс шоирга ғамхўр устоз бўлган. У Алишерни ўз фарзанди сингари яқин тутар эди. Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек ҳам ёш шоир билан дўстона муносабатда бўлган. Бу узун тафсилотларни келтиришдан мақсадим талант ана шундай ғамхўрлик, диққат-эътибор натижасида такомил топади, демоқдир. Бадиий талант маънавий ҳаёт боғининг ёш ниҳоли. У мохир ва меҳрибон боғбон тарбиясига муҳтож. Ана шундай боғбон бу ниҳолни парвариш қилиб, охири уни сермева дарахтга айлантиради. Шунинг учун ҳеч қачон талантга бепарво бўлмаслик керак, унинг нуқсонини кечирмоқ, меҳнатини рағбатлантирмоқ, ҳар хил хуружлардан асрамоқ, ўзини эҳтиёт қилиб ўстирмоқ лозим. Алишер Навоийдек буюк истеъдод соҳибининг камол топмоғида ана шу меҳрибонлар доираси тутган ўринни унутмаслик керак. Навоийнинг баркамол ижодкор, бообрў давлат арбоби бўлиб етишишида ҳам унинг Султон Ҳусайн Бойқаро каби дўсти, ҳимоячиси бўлган. Абдурахмон Жомий сингари пири муршиди, маслакдош ва кадрдон дўсти бўлган. Шуларга суюниб, уларнинг руҳлантириши, қувватлаши билан Навоий ўз ижодини юксалтира борган.

Ҳамма вақт ҳам шундай бўлганми? Асло. Бадиий талант эгасига бепарволик, уларни қувватловчи, уларга диққат-эътибор берувчиларнинг йўқлигидан шикоят қилиб XVI аср буюк Озарбайжон шоири Фузулий бундай деб ёзган эди:

Ўлсайди агар бирор харидор,
Минг ганжи ниҳон қилурдим изҳор.
Оҳ, қолмади, қолмади фасоҳат!
Арбоби фасоҳат ичра роҳат!

(Фасоҳат – сўзнинг очик, равшан, равон, ёқимли, қондага мувофиқ бўлиши, услубнинг чиройлилиги)

Бу мисраларни шарҳ этиб ўлтирмоқнинг ҳожати бўлмаса керак. Бу Фузулийнинг юрак дардлари эди.

Демак, талант эгаларини қидириб топмоқ, уларга ўз ижодий қобилиятини кучайтирмоқ ва юзага чиқармоққа ёрдамлашмоқ ҳар бир маданий жамиятнинг вазифасидир.

Мен талант тўғрисида сўзлаганимда, асосан, ўзимга яқин бўлган соҳа — адабиёт ва санъатни кўзда тутиб фикр юритмоқдаман. Ваҳоланки, талант эгалари турли соҳаларга мансуб бўлмоқлари мумкин. Масалан, иқтисод, тижорат, молия, ишбилармонлик, деҳқончилик, ҳунармандлик ва ҳ.к.

2007 йили мен шифохонада даволанаётган вақтимда бир мўътабар мўйсафид билан ҳамхона бўлдим. Иккаламиз ҳам пенсионер, ёшимиз ҳам катта. Бизнинг қўшничилигимиз кўнгилли ва тотув кечди.

Бу янги танишим ўз ҳаётидан айрим лавҳаларни менга айтиб берди. Уруш вақти. Ёшгина бола онаси билан қишлоқда яшайди. Онаси дала иши билан банд. Рўзгорни тебратмоқ учун ўғил бир иш топмоғи керак. 14-15 яшар бола туман банк идорасига отбоқар бўлиб ишга кирган. Ўқишдан бўш пайтларида шу идорага қарашли икки отни ўтлатар, боқар, ювар, тарар, турар жойларини тузук тутмоқ учун нима бўлса қилар эди. Банк системасида ишлаб, шу ёш отбоқар йигит ҳалол меҳнати, таланти туфайли йиллар ўтиб Республика банки бошқармасининг раиси даражасигача етиб борган экан.

Демак, молия, банк ишида шунчалар малакага эга бўлмоғи учун унинг таланти бўлган ва шу талантни юзага чиқариб, ҳаётда катта муваффақият қозонган.

Мен 1972 йили Ҳиндистонда — Бомбай шаҳрида командировкада бўлганимда Алихон деган бир бой-бадавлат одам билан танишган эдим. У Бомбайда ўз маблағлари ҳисобидан бир кинотеатр қурган экан. Биз кириб шу кинотеатрни томоша қилдик. Бу бино ўзининг ҳашамати, безаклари, улуғворлиги билан Тошкентдаги опера ва балет театри иморатига ўхшаб кетар эди. Бу одамнинг кинотеатри бошқа молу мулки олдида ҳеч нарса эмас экан. Унинг океанларда юзиб юрган, савдо-тижорат билан банд катта кемалари, шаҳар атрофида ер-сувлари бор экан, аллақанча уй-жойлари бор ва бу уйларни ижарага берар экан.

Бу одамдаги ана шундай ишлар бўйича талант ва маҳорати бутун вужудидан сезилиб турарди. У тиним билмас, ҳамиша янги-янги режалар, уларнинг ижроси тўғрисида сўзлар, гайрат ва ташаббускорлигига чек йўқ эди. Бу ҳам талант. Бундай талант ҳар кимга насиб бўлавермайди. У ана шундай таланти орқали кўп моддий бойликларни қўлга киритмоққа эришган.

МОДДИЙ БОЙЛИКЛАР ЭГАСИ БЎЛГАН БИР КАЖБАҲС ҲАҚИДА

Алишер Навоий ўзининг “Хамса” китобидаги “Ҳайратул аброр” (“Яхшилар ҳайрати”) асаридан айрим жуда бойу бадавлат кишилар тўғрисида анча муфассал ёзган. Лекин ҳаёт ҳақиқатидан ҳеч қачон чекинмайдиган бу улуғ шоир ва мутафаккир уларнинг молу мулк эгаси эканликларини тилга олган эса-да, бу шахслардаги чиркин иллатларни қаттиқ танқид қилган. Шундайлардан бирини Навоий “худнамо муҳаннасваш” деб атади. Бунинг маъноси мақтанчоқ наҳс киши, яъни ўзини ўзи улуғловчи, ўзига бино қўйган, қилмишлари эса ёмонликдан иборат кимса, демоқдир. Ана шу шахсни Навоий бундай қилиб кўрсатади:

Ит эти қоплон киби қути анинг,
Кибр ели боди бурути анинг.
Чинки топиб қоши устида нишаст,
Чархи даний токиға солиб шикаст.
Кибр ила ҳар сори чирих қошиғи,
Ўзга тафаръун солибон бошиға.

Демак, бу кимсанинг бутун борлиғи ит ва қоплонга ўхшаган. Мўйлаб остидан чиқаётган нафаси манманлик, ғўдайиш шамоли сингари. Қошининг чимирилиб туриши, номард фалакнинг гумбазига ҳам шикаст еткизгудек, ўзини баланд тутиб қовок солиб гердаймоғи бошидаги такаббур, ўзини катта олишини янада кучайтиради.

Бу кимса зулмда Заҳҳокка ўхшайди. Заҳҳок деган бир золим подшоҳ бўлган экан. Унинг елкасидан икки илон ўсиб чиққан. Улар ёш одамларнинг миясини еб яшаганлар. Шунинг учун унинг буйруғига кўра ҳар куни икки ёш одамни ўлдириб, уларнинг мияларини егизиб, бу илонларни боққанлар. Навоий “худнамо муҳаннасваш”ни ана шу Заҳҳокка ўхшатади.

Зулмда Заҳҳоклиғини билгуруб,
Икки илон эғнида халқа уруб ...

Яна бу расво золим феодал ўзини олтинга буркаб юради. У зарбоф либослар кияди. Ҳатто, минган отига ҳам олтин тақинчоқлар осади. Гарчи у ўзини олтинга кўмиб юборган эса-да, унинг ҳар бир қилган иши, бутун хатти-ҳаракати, туриш-турмуши кабоҳат, тубанлик ва чиркинликдан иборат.

У ўзи девга ўхшаш. Аммо жамолига парилардек ясан беради. Бу худди тиканни гул баргидек безаганга ўхшаб кетади. Яна бу бадбашара раъно каби жилва ҳам қилади. Зебо гулруҳларга ўхшаб бода ичади. Димоғига бода етган заҳотиёқ бемаза номаъкул гаплар гапирмоққа бошлайди.

Дев жамолини паридек ясаб,
Хорни гулбарги таридек ясаб.
Жилва қилиб шоҳади раъно киби,
Бода ичиб гулруҳи зебо киби.
Чун тегуруб бода димоғига нашв,
Сўз мутаокиб демайин ғайри хашв.

Унинг атрофини ақл-идроқдан йироқ шахслар ўраб олганлар. Улар унинг ёнида ахлат егучи зотлар ёки ўлимтикхўр қарғалар каби гир айланадилар. Яна унга хушомадлар қиладилар. Бу ҳол девни шайтонлар ўраб олганига ўхшайди.

Неча лаванд олида барча нажис,
Бирида не ақлу не идроку ҳис.
Гулхану юз зори нажисхўрдек,
Ё зоған атрофида мурдордек.
Нукта ёқардек анга беҳад дебон,
Беҳаду андоза хушомад дебон ...

Ана шундай тубан ва номуносиб кимсанинг кўлида молу давлат йиғилган. У бутун бошлиқ вилоятга, мулку сипоҳга эга. У яна шоҳга миннат қилиб, ўзига қўшимча ерлар, бойлик талаб қилади. Агар шундай қилмаса, бу шоҳни йиқитиб, бошқасини тахтга чиқармоғи мумкинлигини айтиб, пўписа ҳам қилади.

Таън қилибким, менга юз минг берур,
Юз, икки юз минг менга лойикмудур.
Ҳолим агар кечса бу янглиғ табоҳ,
Бўлмаса бу шоҳи мулк яна ўзга шоҳ.

Ана шундай чиркин фикрли, бойлик ва мартабага хирс қўйган шахсни Навоий қаттиқ танқид остига олган. Шоир ўз шоҳини бундайларга нисбатан кескин муомалада бўлмоққа чақиради.

Хосаки, бир жоҳили дуну табоҳ,
Жаҳду жу этгай тилаб ўзига жоҳ.
Миннатига айласа шоҳ илтифот,
Ҳақ карамидан анга юз минг бир уят!

Маъноси:

Агарда ана шундай жоҳил, пасткаш тубан бир кимса
Ўзига мартаба ва бойлик тилаб ҳаракат қилганида
Унинг миннатиши шоҳ кўтаргудай бўлса
Худо карамидан унга юз минг уятли иш бўлади!

“Хайратул аброр” асарида шоирнинг ана шундай танқидига
учраган яна бир кимса бор. Уни Навоий “Жоҳили Қотилваш” деб
атайди. Навоий бу ижтимоий унсурнинг характеристикасини қаҳр ва
нафрат тўла ифодаларда берган:

Турфа бу ким жоҳили қотилваше,
Кўрмаги нохуш, демаги нохуше...
Қатл бўлуб одати хўйи анинг,
Марг раги ҳар сара мўйи анинг.
Дунлиғидин ит била яксон бўлуб,
Бал ит анинг қошида инсон бўлуб...

Маъноси: У жоҳил одам ўмарувчилар қатори, барча кўргани ва
дегани ёмонликдан иборат, одати одамларни қатл этишдир, ҳар бир
тукида ўлим раги (томири) бор. Тубанлиги ит билан барабар, билки
ит унинг қаршисида инсон бўлиб кўринади.

Жоҳили Қотилваш ҳам бойу бадавлат шахс. У ҳам қўшин ва
жамоага бош бўлиб олган. Навоийнинг Жоҳили Қотилвашга нисбатан
нафрати очиқ сезилиб турибди. Аммо бу масаланинг бир томони.
Унинг иккинчи томони ҳам бор. Унда сўз бир билимдон олим одам
тўғрисида боради. Бу олимнинг кўнгли илм маъвоси, масканига
айланиб кетган. У худди ҳаракатланувчи илм дарёсига ўхшайди. Бу
киши ибрий, юнон, сурён, хинд илмларини ҳам тўла эгаллаган. Илм
унинг кўнглини кенг бир дунёга айлантриб юборган. Бу гўё бир
томчида бутун бир дарё беркингани каби. Сўзлари бамаъни, уларда
яширин сирлар безаклари беркинган.

Навоийнинг юрагини эзган нарса ана шундай муносиб бир
зотнинг Жоҳили Қотилваш билан улфат бўлганидир. Чунки Жоҳили
Қотилваш амирлик мартабасига эга. Олим эса ўша дев хузурида
ўзини хору зор тутади. Унинг уйига келиб ер ўпади, уни дуолар
қилади. Чунки бу олим деб аталган киши тубан нафснинг гапига
кириб ўзини шундай хорликка мубтало қилади.

Кўр не малакваш на қилиб нафси учун,
Дева лаин олдида хору забун...

Маъноси: тубан нафс бу малак сингари одамни ўша лаънати дев олдида хору зор бўлмоққа олиб келган.

Шоир шундай аҳволдан қаттиқ куйинади. У истиғфор айтиб, ўз китобхонига фиғон чекиб, мурожаат қилади:

Тангри учун кўрки бу не ҳол эзур,
Шаммаи таърифиди тил лол эзур.

Ул не тафаръун, бу не накбат бўлур,
Ўрталарида бу не суҳбат бўлур .

Маъноси: Худо ҳақи, кўргин, бу қандай ҳолдирки, унинг ҳақида озгина гапирмоққа ҳам тил лолдир. Унинг ғоят кибрили, буниси ғоят хору забун. Буларнинг ўртасида қандай суҳбат бўлмоғи мумкин?

Навоий бой, амир Жоҳили Қотилвашга канчалик нафрат билан қараган бўлса, нафс йўлида ўзини хорликка дучор этган олимга ҳам шундай қарайди. Бу гаплардан хулосамиз шуки, талант ва билим эгаси бўлган шахслар ўз илми, ҳунари йўлида жонфидолик билан хизмат қилиши, нафс сиртмоғидан ўзларини саклай билмоқлари шарт. Ўшандагина улар олимликка муносиб бўладилар. Чунки, “Илм билан шуғулланмоқнинг ўзи фароғатдир” (Беруний).

Бу хулосани ўз мавзуимизга, яъни моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигига боғлайдиган бўлсак, шуни қайд этиш лозимки, маънавий ҳаёт вакили нафснинг гапига кирмасин. У ўзини “Худнамо муҳаннасваш” ва “Жоҳили Қотилваш” каби моддий бойлик эгаларидан нари тутиши, уларнинг миннатини кўтармасин, моддий ҳаётнинг муносиб кадршунос вакилларини таний олсин ва фақат шулар билангина амалий уйғунликка эришсин.

“Ёшлар тарбиясида моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш: муаммо ва вазифалар” мавзусида тайёрланган материалларнинг умумий йўналиши.

1. Миллий тикланиш шароитида шу уйғунликни таъминлаш блок-модулли технологияси.

2. Шу масаланинг дастурий таъминоти.

Материалларда моддий ҳаёт тушунчаси, яхши турмуш деб нимага айтилади, у қандай бўлмоғи керак, деган масалага жавоб беришга ҳаракат бор.

Ҳар қандай моддий бойлик фақат кишининг билими, истеъдоди, меҳнати эвазига қўлга киритилмоғи керак. Ана шу молу мулкдан элу юртга, одамларга наф етказилмоғи шарт. Ана шу талаб ташқаридан юклатилган вазифа эмас, балки ҳар бир одам учун қалб амри бўлмоғи лозим. Ёш авлод юрагида ана шу мақсадга интилишни тарбияламоғимиз асосий вазифамиздир.

Муаммо юзасидан тавсия қилинаётган материалларда турмушдан олинган кўп мисоллар улуғ устозларнинг йўл-йўриқлари асосида кўрсатилган ва исботланган.

Материаллар сўнггида шу вазифани амалга оширишга қаратилган амалий таклифлар илова этилади.

Миллий тикланиш шароитида моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш. Унинг блок-модулли технологияси.

Одамлар яхши турмуш кечирмоқлари лозим. жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси ўз турмушидан рози ва мамнун бўлмоғи учун лозим шароитлар туғдирилмоғи керак.

Аммо даставвал яхши турмуш деб нимага айтамыз? Қандай турмуш ҳар кимни қониқтира олади деган, саволга жавоб топмоқ керак. Мен маслаҳат берар эдимки, бу жавобни қидириб бош қотирмоқ шарт эмас. Бу саволга улуғлар жавоб айтиб кетганлар. Фақат уларни ўқимоқ ва уларга амал қилмоқ лозим.

Машҳур шоир ва мутафаккир Нуриддин Абураҳмон Жомий (1414-1492) бу тўғрида ёзганлар:

Ба панж мерасод асбоби Зиндочонийи хуш
Ба иттифоқи ҳакамони шуҳрии офок:
Фуруғи иймину саҳхатию кафофи маош
Рофиқи хўб сияру ҳамдами неку ахлоқ,

Бутун дунёда шуҳрат қозонган ҳокимлар бир фикрга келишган. яхши турмушнинг бешта сабаби бор, улар куйидагилардан иборат:

- тинчлик, хотиржамликдан келадиган фароғат; сиҳат-саломатлик; етарли иш ҳақи;

- феъли-хўйи яхши бўлган дўст; хулқи ёқимли ҳамдам (турмуш йўлдоши).

Агар ана шулар кишида бор бўлса, бу кишининг турмуши яхшидир. Ана шу сабаблардан биринчиси тинчлик ва хотиржамлик тўғрисида фикр юритиб кўрайлик.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 1 сентябрь куни мустақилликка эришди. Ҳар йили шу кун Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни сифатида байрам қилинади.

Узоқ йиллар давомида том маънодаги мустақиллик нимадан иборат эканини била олмаган халқ мустақил бўлди. Аммо жамият аъзоларидан айримлари бунинг ҳақиқий маъносини фахмлаш, ундан ақл-идрок билан фойдаланмоққа тайёр эмас эканликларини кўрсатиб қўйдилар. Тошкентда турли-туман шахслар томонидан уюштирилган тартибсизликлар, қонунга бўйсунмаслик ҳоллари юз бера бошлади. Демак яхши турмушнинг биринчи шarti - тинчлик, хотиржамликнинг фароғати таъминланмоғи учун зарур тадбирларни жадал амалга оширмоқ керак эди. Бу масалани Ўзбекистоннинг бош раҳбари, Ўзбекистон Президенти Ислам Абдуганиевич Каримовнинг пўлат иродаси, узоқни кўрувчи оқилона сиёсати ҳал қилиб борди. И.А. Каримовнинг мамлакатнинг бош раҳбари сифатида қатъият билан амалга оширган йўли Ўзбекистон халқини оғир машаққатлардан сақлаб қолди, мамлакатда тинчлик ва хотиржамликни таъминлади. Йўқса, кўшни Тожикистонда бўлганидек, қонли фуқаролар уруши Ўзбекистонда ҳам бошланиб кетмоғи мумкин эди. И.А. Каримов бунга йўл қўймади. Республикани тинч, тараққиёт йўлига олиб чиқди. Мен 2008 йил Андижонда бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида ҳам шу фикрни билдирмоқчиман. Фарбдаги айрим сиёсий қорчалонлар ва Ўзбекистон душманлари оғизларига кучи етмай, қанчалик вақилламасинлар, Ўзбекистон раҳбари ўз халқи ва мамлакатини яна бир бор ғанимлар фитнасидан қутқарди, халқимизга тинчлик ва хотиржамлик фароғатидан баҳраманд бўлмоқ имкониятини беради. Мустақиллик йиллари юз берган айрим воқеаларга тўғри ва ҳаққоний баҳо ана шундай. Бошқача бўлмоғи мумкин эмас!

Зиндагонийи хуш – яхши турмушнинг иккинчи шarti - соғлиқ ва саломатлик (“сихҳатий”) дир.

Ўзбекистонда мустақиллик амалга ошгандан бери соғлиқни сақлашнинг барча соҳаларида кўп ўзгаришлар содир бўлди. Республикада она ва бола соғлигини сақлашга оид кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Қишлоқ жойларида замонавий соғлиқни сақлаш иншоотлари барпо этилди. Бу ёш мустақил давлат учун улкан ишлардир. Ҳали бу соҳада қилинмоғи зарур бўлган ишлар ҳам анча бор.

Учинчи шарт - етарли иш ҳақи (“кафофи маош”). Бу соҳада ҳам кўп ишлар қилинмоқда. Фақат 2008-2010 йиллар давомида бюджетдан маош олувчиларнинг иш ҳақлари бир неча бор оширилди. Солиқлар миқдори камайтирилди. Яна бундай хайрли ишлар давом этади, деб умидвормиз.

Зандигонийи хуш - яхши турмушнинг тўртинчи ва бешинчи шартлари шахс ва шахсиятга доир. Бу инсон маънавий дунёсининг бойлиги, инсоннинг руҳий камолотига доир масалалардир. Эҳтимол моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш масаласида биз гуманитар соҳанинг мутахассислари кўпроқ маънавий томонга урғу қилмоғимиз даркордир. Лекин бу масалалар ижтимоий шароит ва иқтисодий ҳаётнинг таъсиридан ташқарида бўлмоғи мумкин эмас. Шунинг учун биз моддий ҳаётга оид масалалар талқинида иқтисодий соҳа мутахассислари, соғлиқни сақлашга доир ишларда эса тиббиёт соҳаси мутахассислари билан ҳамкорлигимизни кучайтирмоғимиз керак бўлар. Ҳар ҳолда чумчук сўйса ҳам қассоб сўймоғи мақбулроқ.

Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги масаласига оид баъзи фикрлар

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, мен маънавий ҳаёт тўғрисида баъзи мулоҳазаларни билдириб ўтмоқчиман.

XX асрнинг 60-йиллари. Мен ўз оилам билан бирга яшамоқ учун бир уй қурмоққа мажбур бўлган пайтим. Чунки у вақтда давлатдан квартира олмақ ғоят мушкул бўлгани учун ер участкаси олиб, шу ишга киришган эдим. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида ҳамкасб дўстларим ҳам амалий ишларда, ҳам молиявий қарз-қурзларда астойдил ёрдам кўрсатдилар, ака-укалар ҳаммамиз меҳнат қилиб хом ғишдан бир қаватли иморатни кўтардик ва аранг томини ёлиб. кўчиб кириб, яшай бошладик. Шу тарзда қурилиш давом этди. Лекин ошхона, ҳаммом кабилар ҳали-бери битмоғи маҳол. Бир куни бир хизматдошим билан суҳбат асносида, катта ғоялар билан яшовчи хомхаёл киши бўлганимдан, гап орасида дедим:

-Агар менинг ёзган асарларимдан бирортасига давлат мукофоти тегсаю қўлимга кўпроқ пул тушгудай бўлса, ҳаммага ибрат бўла оладиган чиройли болалар боғчаси қурдириб берган бўлар эдим.

Ҳамсуҳбатим, у қурилиш бўйича яхши мутахассис эди, хандон ташлаб кулиб юборди.

- Нега куласиз? - деб хайрон бўлиб сўрадим.

- Олдин кухнянгиизнинг (ошхона демоқчи) томини ёпиб олсангиз-чи, - деб жавоб қилди у.

Иккаламиз ҳам кулишдик. Бу гапнинг хотирамда қолган сабаби шу масала фикримда шунчалик ўрнашган эканки, ўша пайтда ўз уйимизда ҳалигача ошхонамиз томи ёпилмагани учун хонада таом пишираётганимиз эсимиздан ҳам чиқиб кетган экан.

Бу билан мен зинҳор-зинҳор ўзимни баланд ҳимматчи қилиб кўрсатмоқчи эмасман. Лекин Беруний, Навоий, Хожи Убайдуллоҳ Аҳрорий каби улуғларнинг юксак ҳимматлари тўғрисида кўп ўқиганлигимиздан шуларнинг таъсири остида амалга ошмоғи маҳал бўлган ҳавас ҳар нимада ҳам уйғонса керакда. Отга тақа қоқилганда, чумоли ҳам оёғини қўтаради, деган гап ҳам бор-ку, ахир.

Мен-ку шу ҳавас билан яшаган эсамда, қўлимдан келмаган ишни барибир амалга ошира олмаганман. Лекин бир таҳсинга сазовор ишнинг шоҳиди бўлганман. XX аср ўзбек адабиётининг таниқли вакиллари билан бири Ҳамид Ғулом билан мен яхши таниш эдим. Мен у киши билан 1944-1945 йиллар танишганман. У вақтда Қўқондан Тошкентга келиб эндигина институтнинг шарқшунослик факультетига ўқишга кирган пайтим эди. У вақтларда Ҳамид Ғулом таниқли шоир бўлиб шуҳрат қозонган эди. Бизнинг муносабатларимиздаги ўзаро ҳурмат шоир ҳаётининг охиригача сақланди. Ҳамид Ғулом баракали ижод қилар эди. Шунинг учун унинг моддий ва молиявий аҳволи ҳам яхши бўлган. Шунинг учун Ҳамид Ғулом оила, бола-чақалари билан яшамок учун ўз ҳисобидан яхши икки қавватли уй қурди ва шу ерда ҳаёт кечирди. Аммо турмуш турли ўзгаришларга учраб туради. Болалар ўсиб улғайди. Оила таркиби ҳам ўзгарди. Хуллас, Ҳамид Ғулом охири шу ўзи қурган икки қавватли мухташам уйни болалар боғчаси учун берди. Ҳамид Ғулом бир суҳбатда бизга деган эдики, бу уйда кўп шуҳратли адиблар меҳмон бўлганлар, марокли адабий суҳбатлар қурилган. Зеро, шу уйда очилган болалар боғчасида тарбия топган болакайлар ичидан ўшандай шоир ва адиблар, ижодкорлар етишиб чиқса, деб умид қиламан.

Яна бир воқеанинг шоҳиди бўлганман. XX асрнинг 70-йиллари менинг набирам 2-3 ёшда эди. Бетоблиги туфайли болалар шифохонасига ётқизилди. Онаси у билан бирга. Шифохона ҳозирги Тошкент метросининг “Буюк ипак йўли” бекати жойлашган жой яқинида, у вақтда метро йўқ. Бу жойлар Тошкентнинг чети ҳисобланади. Сердарахт хушҳаво ерлар. Мен шифохонага бориб,

боланинг аҳволидан хабар олдим. Бетоб болалар ётган хоналар каттагина, шинам, шиплари баланд, деворларига гўзал нақшлар солинган, обод. У касалхона эмас, бирор истироҳатгоҳ хоналарга ўхшаш. Бу мен учун кутилмаган ҳол бўлди. Кейин билсам, шу болалар шифохонасининг ўз даври учун муҳташам иморати олдинлари Ўрта Осиё ва Қozoғистон муслмонлари диний идорасига қарашли боғда қурилган бўлиб, шу идоранинг меҳмонлар кутадиған бир жойи бўлган экан. 1966 йили Тошкент ер қимирлашидан кейин Диний идоранинг бошлиғи муфтий Зиёвиддинхон Бобохоновнинг ташаббуслари билан Диний идора ўз боғи ва меҳмонхона иморатини болалар шифохонаси сифатида фойдаланмоқ учун топширган экан. Менинг набирам шу шифохонада даволанган.

Бундай мисолларни кўплаб келтирмоқ мумкин. Киши ҳалол меҳнати, ўз истеъдоди, билими, ғайрати ва ташаббускорлиги туфайли маълум даражада мулк, давлат ортиради. Шунинг эвазига тирикчилик қилади. Баъзиларда шу молу-давлат кўпайиб кетиб, ўзига лозимидан ортиб кетмоғи мумкин. Шундай пайтда у босар-тусарини билмай қолиб, шу давлат билан гердаиш, беҳуда дабдабали муносабатлар билан уни кўз-қўз қилиш йўлидан кетмасин, ўзига керагидан ортиқчасини муҳтожлар, етим-есир, бева-бечораларга ёрдамга сарф қилсин, кўпчиликка фойда етказадиган ишларни амалга оширсин, халқнинг дуосини олиб умрининг узок, муваффақиятларининг бардавом, тани-жонининг соғ ва саломат бўлишга эришсин.

* * *

Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги тўғрисидаги фикрларнинг умумий изхори билан танишиб ўтдик. Ҳали уларни кенгайтириш, конкретлаштириш ва булар таркибини таъсирчан этмоқ бўйича қилинадиган ишлар тўғрисида мулоҳазаларни давом эттирамиз.

Аммо ҳозир ўшандай уйғунликнинг дарслари қандай усулда амалга оширилмоғи, бундай уйғунликни юзага келтирмоқ учун қандай йўллар танламоқ тўғрисида суҳбатлашамиз.

Бугунги Ўзбекистон халқи узок йиллар давомида социалистик жамият қуриш учун курашди. Ҳар бир кураш сингари бу курашда ҳам ғалабалар, мағлубиятлар, ютуқлар ва нуқсонлар бўлиб турди. Халқ барча қийинчиликларни (очарчилик, қимматчилик, зарурий маҳсулотларнинг камчилиги ва ҳ.к.) сабр-тоқат ва тинимсиз меҳнат орқали бартараф қилмоққа ҳаракат қилди, бунга гоҳ эришди, гоҳ эришолмади. Лекин бутун бир авлод ана шу шароитда шаклланди.

Ҳозир бу авлоднинг ёши улуг, сони оз. Лекин халқнинг фаолияти, меҳнати, унинг ўз тасавуридаги турмушни яратмоқ йўлидаги саъй-ҳаракатларини ёддан чиқариш мумкин эмас. Масалан, Ўзбекистон халқи 1939 йилда қирк беш кун ичида икки юз етмиш километрга чўзилган Катта Фарғона каналини қуриб битказди. Серсув Қорадарё Фарғона водийсининг нариги четидаги Сўх дарёси билан уланди. Асосий иш асбоби кетмон, курак, замбил бўлган. У вақтларда ҳозирги экскаватор, бульдозер каби техника йўқ эди. Юк ташиш транспорти бир ярим тонна юкка мўлжалланган автомашинагина эди, холос. У ҳам бор жойда бор, йўқ жойда йўқ. Мен ўша канал қурилишида иштирок этганман. Қўқон шаҳри яқинидан каналнинг 30-31 участкалари ўтар эди. Қўқон ёнидаги Мингтут қишлоғида 31-участқада ишлаётганлар учун биз тўрт киши: Қўқон шаҳар №3 мактабнинг расм ўқитувчиси Исломов домудла (бошлик), 10-синф ўқувчиларидан Солижон Дадажонов ва Қодир Қаюмов, 8-синф ўқувчиси мен-Азиз Қаюмов редколлегия бўлиб каналда ишлаётган тўрт колхознинг деворий газеталарини чиқарар эдик.

Катта Фарғона канали қурилишида ҳамма ишлаган. Қўқон шаҳри халқидан кўпчилик эрталаб бориб каналдаги қазув ишларида қатнашиб, кечқурун шаҳарга қайтар эдилар. Колхозчилар канал участкасида ётиб яшар, тонг саҳардан туриб ишга тушардилар. Санъаткорлар кундузи ва кечқурун концертлар берардилар, ёзувчилар, журналистлар тиним билмай ишлашарди. Бу канални бутун Ўзбекистон халқи қурди. Бу нафақат ирригация ва кишлок хўжалигининг ютуғи, балки Ўзбекистон ишчилари, зиёлилари, ёшу қари, эркагу аёлнинг бирдамлик билан қилган меҳнатининг ёрқин самараси эди. Халқнинг бунёдкорлик иродаси амалга оширган бу ишни қандай қилиб унутиб бўлади.

Саводсизликни битириш, ўзбек аёлларини ижтимоий ҳаётга кенг жалб этилмоғи, Ўзбекистонда мактаб, маориф, илм-фан ривожини, ўзбек театр ва кино санъатининг ташкил топиши - ҳаммаси Ўзбекистон халқининг таланти, ғайрати ва матонатли меҳнати туфайли амалга ошган. Шунинг учун ҳар доим халққа, унинг ярагувчилик меҳнатига ҳурмат билан муносабатда бўлмоқ шарт.

Аммо иқтисодий ҳаётда, айниқса, одамларнинг кундалик турмушида маълум қийинчиликлар ҳеч йўқолмади. Мафкура соҳасидаги догматизм, мамлакатни бошқаришдаги бюрократизм, иқтисодий ҳаётни уюштиришда бош ўрин тутган планлаштирувнинг ғоят майдалашиб кетганлиги, маҳаллий органлар фаолиятидаги

чекловлар, ташаббускорликни уйғотиш ўрнига унга тўскинлик қилиш авж олди. Охир оқибат бу нуқсонлар ўша тузумни ҳалокатга олиб келди. Бундан биз соғлом хулосалар қақирмоғимиз ва шундай хатоларнинг такрорланувига зинҳор йўл қўймаслигимиз керак.

Ҳозир Ўзбекистон мустақил мамлакат. Ўзбекистон халқи ўзининг буюк келажагини қурмоқда. Жамият ҳаёти тубдан ўзгарган. Илгари рад қилинган хусусий мулк тушунчаси ҳозир аксинча иқтисодда бош ўрин тутди. Жамият аъзоларининг ташаббускорлиги ривож топмоқда, давлат томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Тадбиркорлар, мулк эгалари етишиб чиқмоқда. Лекин агар бу жараён муносиб ва мувофиқ йўналтирилмаса, жамиятда ўта бой ва ўта қашшоқ қатламлар пайдо бўла борса, бу тинч ва соғлом тараққиётга ҳалал етказмоғи мумкин. Шунинг учун моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш алоҳида аҳамият касб этади. Бу нарса одамларнинг фикрий дунёсини бойитиш, кишиларимизда элу-юрт, одамларга меҳрибонлик, муттасил ўзаро ёрдам, аҳиллик ва биродарлик туйғуларини кучайтириш орқали амалга ошади.

XX асрнинг охириги йиллари эди. Бир биродаримиз менга Тошкент яқинидаги қишлоқлардан бирининг жамоасига Алишер Навоий ижоди тўғрисида суҳбат ўтказишимни илтимос қилди. Мен бу таклифларни мамнуният билан қабул қилдим. Икковимиз йўлга чиқдик. Бу қишлоқ Тошкент вилоятининг Қозоғистон-Ўзбекистон чегараси томонида экан. Катта айланма йўлни автомобиль кесиб ўтди. Маълумки, Тошкентдаги Юнусобод бозоридан чегарагача 12 км. Биз чегара томонга борадиган йўлдан чап томонга бурилиб, сал ўтмай, бир кичик қишлоққа кириб бордик. Марказда тўхтадик. Унча катта бўлмаган майдоннинг шимолида шинамгина бир боғ. Унга столлар қўйиб, дастурхон тортилган. Дастурхон атрофида лик тўла одам чой ичиб суҳбатлашиб ўтиришибди. Йиғилган эркагу аёлларнинг кўпчилиги қариялар. Майдончада бизни бир-икки киши кутиб олиб, боғ сари бошлашди. Шеригим мени улар билан таништирди. Кутиб олганлардан бири баланд бўйли, очик чеҳрали ўрта ёшдаги бир киши шу қишлоқдан чиққан тадбиркор экан. Бу одам бугунги тадбирни уюштирувчи. Дастурхон ёзиб таомлар тортган ҳам шу одам. Боғда асосан пенсионерлар, уйда ўлтирувчи кекса ёшли эркагу аёллар жам бўлганлар. Чунки ёшлар ишда, кўпчилик ёшлар Тошкент шаҳрида ишлар экан. Боғдаги суҳбатда мен тингловчилар таркибини ҳисобга олиб, кўпроқ Навоийнинг ота-оналар, уларга

иззат-хурмат кўрсатмоқ зарурлиги тўғрисидаги гапларига урғу бердим.

Зода муроду отани пир бил,
Хар ишинга сўзида таъсир бил.
Бўлма ота олдида тақсирлик,
Истар эсанг давлат ила пирлик

Искандарнинг бутун дунё устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатганидан сўнг жаҳонгирликнинг ҳомхаёл эканлигини тушунгани ва ўзининг ўлими олдидан онасига мактуб ёзиб

Сенга айлабон хоки даргоҳлик,
Анинг отин этсам эди шохлик, -

деб онасидан узоқ бўлганидан афсуслар қилганини айтиб, тушунтириб бердим.

Сухбатдан сўнг ўша тадбиркор йигит билан қишлоқ марказини айландик. Бу киши ўша боғ, ундаги ошхона-чайхонани ташкил этган, бу ерда қишлоқ аҳолиси хордиқ чиқарар, ўз оилавий маросимларини ўтказар эканлар. Майдоннинг нариги чеккасига бир дўкон қурдириб ишга туширган. Энди қишлоқ аҳолиси ўзларига керакли озиқ-овқатлар, хар хил буюмларни бемалол шу ердан сотиб олиб, тирикчилик қилишар экан. Илгари бозор-ўчар учун Тошкентга қатнашга тўғри келар экан. Одамлар энди бу ташвишдан холи бўлганлар. Дўкон яқинида яна бир иморат қурилмоқда. Бу ерда тикувчилик цехи очамиз, - деди тадбиркор. Кишилар ўзлари учун кийим-бошларни шу ерда тиктирадиган бўлади. Яна бошқа маиший хизмат - сартарошлик, электр асбобларини таъмирлашга оид ремонт ишлари учун ҳам бино қилганмиз,- деди у. Умуман қишлоқда яшовчи кишиларнинг ҳожатини раво қилувчи хизматларни бу одам яхши уюштириб, ундан ҳам даромад қилмоқда, ҳам кишиларни ишга жойламоқда, ҳам қарияларнинг дуоларини олмоқда.

Биз унинг ташаббускорлигига офаринлар дедик. Аммо тадбиркор хар сўзида туман ҳокимиятининг ёрдамини таъкидлар эди. Агар ҳокимият қўллаб-қувватламаганда бир одамнинг қўлидан нима келар эди, - дер эди у. Бу ҳам давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши тўғрисидаги назарияга бир мисол бўла олар.

Мен тадбиркорга бу ишларни амалга ошираётгани учун миннатдорлик изхор этдим. Фақат ўша ишлаётган корхоналарингиз ёнидан бир жой топиб кутубхона ҳам ташкил қилсангиз, одамлар ўша ерда китоб олиб ўқиш имкониятига эга бўлсалар, деб истак билдирдим. Зеро, ўша кутубхонадан биз ёзган китоблар ҳам жой олса,

деб кўшиб ҳам кўйдим. Тадбиркор бу таклифни қабул қилган бўлди. У яна бугунги йиғилган қарияларни яқин ўртада Самарқандга олиб бориб, томоша қилдириб келиш нияти борлигини ҳам айтди.

Мен бу тўғрида гапни чўзишдан чўчимай, узоқ ҳикоя қилганимнинг сабаби ана шу кўрганим - тадбиркорнинг қилган ишларида моддий ва маънавий уйғунликни кўргандай бўлганман.

Чунки бу тадбиркорнинг очган ошхона ва чойхонаси ўз кишлоғининг аҳолисига хизмат қилиб, уларнинг ҳолига яраб турибди. Маиший хизмат нуқталари, дўкони шу одамларнинг мушкулини ҳал этмоқда. Қишлоқни ҳам озми-кўпми обод қилган. Топган даромадини эса шу соҳани ривожлантиришга сарф этмоқдаки, бундан ҳам шу кишлоқдаги халқ мамнун. Шу даромаднинг бир бўлагини ўз рўзғорига сарф этса, яна бир бўлагини шу кишлоқ халқига сарф этмоқда. Ўша куни суҳбатда ёзилган дастурхон ҳам унча-мунча сарфни талаб қилгандир. Яна бу тадбиркор қарияларни Самарқанга томошага ҳам олиб бормоқчи. Ҳамма сарфу харажат ўша одамнинг ўз ҳисобидан қопланмоқда. Менимча, тадбиркорлик билан топилган даромаддан ана шундай кўпчиликка фойда етса, қандай яхши.

Шундай ёндашувни ҳамма қувватлайди, халқ ҳам, ҳокимият ҳам. Аммо бундай хайрли ишлар юрак амри билан, элга хизмат қилиш, унинг дуосини олиш иштиёқи билан амалга оширилса яхши. Лекин шундайлар ҳам борки, кўпчиликка қилган хизматидан от чиқариш, сохта шуҳрат қозониш мақсадини кўзда тутадилар. Бу яхши эмас. Мен бир маслаҳатда қатнашган эдим. Фалон кўшнимиз маҳаллага ҳалим пиширмак учун пул бермоқдалар, дейишди. Биров бундан мамнун, биров индамади. Маслаҳат асосида мен бундай дедим:

- Бу марҳаматли биродаримизнинг химматлари учун миннатдорлик изҳор этишимиз лозим. Яна истак билдирайликки, бу кишининг ишлари тобора ривож топсин. даромадлари оша берсин, ўзлари ва оила-ичлари соғ-омон бўлиб, бахтиёрликда яшашсин. Фақат, агар иложи бўлса, ҳалимга ажратилган пулнинг бир қисмини шу емоққа эмас, балки ёнимиздаги мактабнинг ҳеч бўлмаса битта синфини ремонт қилиб бермоққа сарфласалар, болалар ҳам, ота-оналар, ўқитувчилар ҳам мамнун бўлардилар.

Одамлар жим. Бирон киши маъқул ҳам демади, бекор айтибсан ҳам демади. Бу ҳам тўғри. Чунки булар шу пулнинг эгаси эмас. Тарқалишаётган пайтимизда бир киши менинг ёнимга келди ва деди:

- Сизнинг маслаҳатингиз ўринли. Лекин мен бу одамни биламан. У сиз айтгандақа ишларга бир сўм ҳам бермайди.

- Нима ҳам қилар эдик. Зоримиз бор. Зўримиз йўқ. Ўша ҳалим зиёфати бўлиб ўтди. Мен унга чикмадим.

Бир мўтабар танишимиз бор эдилар. Ҳам олим, ҳам жамоатчи арбоб. У кишини яқиндан билганлар чин дилдан ҳурмат қилар эдилар. Мен ҳам шулар қаторида у одамга ҳурматим баланд эди. Афсуски, шундай мукамал инсон ҳаётдан ёш ўтиб кетди. Унинг рафикаси билан суҳбатда у менга эрининг хотираси учун саксон кило гуруч дамлаб, эри ишлаган даргоҳда ош бергани тўғрисида айтиб берди. Биз узоқ суҳбатлашдик. Бу аёл эрининг илмий ишлари, амалий фаолияти тўғрисида кўп қизиқарли ва ибратли ишларни менга ҳикоя қилди. Суҳбат сўнггида мен унга маслаҳат бериб дедим:

- Сиз жуда муҳим воқеалар тўғрисида сўзладингиз. Агар шуларни бир китобча қилиб ёзсангиз, уни ўқиб кўп одам марҳум билан ғойибона танишган, ундан кўп ибратли ишларини ўрганган бўлар эди. Чунки сиз бу ишларнинг жонли шоҳиди бўлгансиз. Яна ифода услубингиз мукамал, яхши ва қизиқарли йўсинда баён қилиш маҳоратингиз бор.

Саксон кило гуручнинг ошини еганлар эса аллақачон тарқалиб кетганлар, баъзилар у кишини умуман билмас эдилар, билганларидан кўплари эса ўз ташвишлари билан бўлиб, уни унутиб юборган бўлишлари ҳам мумкин. Китоб эса абадий яшайди. Келгуси авлодлар ҳам китоб орқали у муҳтарам зотни танийдилар. Бу аёлга раҳматлар айтаманки, маслаҳатга амал қилиб, иккита китоб ёзиб нашр қилди. У китобчаларда ўша муҳтарам зотнинг гўзал ва унутилмас образини яратди. Ўзининг бадий қобилятини ҳам намойиш этди.

Китобни нашр этиш билан боғлиқ харажат эса саксон кило гуручли ошнинг харажатидан, албатта, камроқ бўлган. Лекин марҳумнинг хотирасини абадийлаштиришдаги ўрни бекиёс баланд эди.

Буни ҳам моддий ва маънавий ҳаётнинг уйғунлигига оид бир кичик лавҳа деб қаралса бўлар. Эҳтимол, китоблар чикмаганда яна ошбозлик давом этар, марҳумнинг хотираси эса барибир ўча борарми эди.

Ҳаётда бундай лавҳалар жуда кўп. Лекин ҳаммасини келтира бермоқнинг ҳожати ҳам, айниқса, зарурияти ҳам йўқ.

Кундалик турмуш моддий таъминотсиз бўлмайди. Лекин бу таъминот ҳалол меҳнат эвазига қўлга киритилмоғи шарт. Меҳнатсиз

топилган даромад ўғриликдир. Айримлари эса, масалан, порахўрлик, хизматдан суиистеъмол қилиш, алдамчилик, бировнинг ҳақиға хиёнат ва шунга ўхшашлардан топиладиган даромад ўғриликдан ҳам баттар! Қисқа қилиб айтганда ҳаром! Ҳаромхўрлик эса оқибатда ҳар қандай одамни хароб қилади. Демак, меҳнат қилиб топилган пул тирикчиликнинг асосини ташкил этмоғи керак. Навоий ҳам қайд қилиб ўтганки,

Танаъум даст бермас, бўлмайин кўлда дирам пайдо.

Маъноси: То кўлда танга бўлмагунча, нозу неъмат кўлини тутқазмайди

Шунинг учун биз меҳнат ва унинг натижаси бўлмиш даромадни ҳеч қачон камситмаймиз. Лекин, агар моддий ва маънавий омиллар бирлашмаса, бир-бирини тўлдирмаса, моддий бойлик маънавий бойликлар билан боғлиқ равишда ривож топмаса, ундай моддий бойлик фақат зарар келтирмоғи мумкин, холос.

Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорий, Шайх Муҳаммад Табодғоний сингари кўп улуғ зотлар ўзларининг бор-будларини элу юрт учун сарф этмокни қалб амри билан муттасил амалга ошириб борганлар.

Машҳур рус маърифатпарвари Третьяков бутун умри давомида йиққан тасвирий санъат асарларини ўз ватани, Москва халқиға тақдим этиб, ўзидан ёдгор қилиб қолдирган, ҳозир Москвадаги Третьяков расмлар галареяси бу улуғ шаҳарнинг энг қимматли санъат музейи сифатида донг таратган.

Россиянинг энг бой кишиларидан бири Савва Морозов Москванинг қоқ марказида император томонидан қурилган Большой театр (Катта театр)нинг шундай ёнгинасида Малый театр (Кичик театр) деган томоша залини қурдириб, Россия театр жамоатчилигига топширган. Бу театр ҳамон эл хизматида.

Италиянинг Рим шаҳрида Иванов деган Россиялик рассомнинг ўз уй-жойи бўлган. Ҳаёти сўнггида Иванов шу мулкини Россия рассомларига ўтказган. У ёш рус рассомлари Италияга келиб, шу уйда яшаб, юксак санъат сирларини ўргансинлар, деб васият қилиб дунёдан ўтган.

Тошкентда машҳур ўзбек олими, академик Т.Н.Қори-Ниёзийнинг Москвада яшайдиган набираси Шавкат Шавкатович Қори-Ниёзов Тошкентда бобосининг уйида “Академик Т.Н.Қори-Ниёзий илмий меросини ўрганиш маркази” тузди. Унинг бутун

ҳаражатларини ўз зиммасига олди. Бу марказ ҳозир самарали ишлар олиб бориб, машхур олим хотирасини абадийлаштирмоқда.

Моддий ҳаётга оид тушунчалар

Моддий ҳаётга оид ҳар бир нарса инсон турмушига бевосита фойда еткурсагани у керак ва яхши. Агар амалий фойдаси тегмаса, унинг зарурияти йўқ.

Абу Райҳон Беруний ўзининг “Минералогия” китобида қуйидаги воқеани ҳикоя қилади. Уни бир денгизчи айтиб берган экан. Денгиз сафари чоғида шамол авж олиб кетган. Натижада, кема бир оролга келиб етган. Бу орол кеманинг босаётган йўлидан анча нарида эди. Кема орол қирғоғида тўхтади. Шу денгизчи шериклари билан оролга тушдилар. У бир маҳаллий одамда ўзини қизиқтирган нарсани кўрди. Шуни сотиб олмакчи бўлиб, эгасига бир динор (олтин танга) берди. Маҳаллий одам динорни олиб, уни кўлида айлантирди, хидлади, таъмини билмоқ учун тишлаб кўрди. Шу одам ўз сезги органлари орқали ҳеч қандай фойда ва таъмини сезмагач, у динорни денгизчига қайтариб берди. Сўнгра унга дедикки, фойдали бир нарса эвазига ҳеч қандай фойдаси йўқ нарсани бермоқ яхши эмас.

Бу ҳикоядан хулоса чиқариб, буюк олим Абу Райҳон Беруний бундай деб ёзади: “Ҳаётим номига қасамёд қилиб айтаманки, ана шу савдонинг табиий шаклидир. Унда ҳаётнинг асл тартиби бор. Маданий халқлардаги савдо-сотик шундай бўлмоғи керак”. Абу Райҳон Беруний ёзадики, озиқ-овқат билан инсон яшайди, авлод қолдиради; кийим-кечак кишини зарардан сақлайди, иссиқ-совуқда унга керак бўлади, макон унга жой бўлади, зарардан асрайди. Олтин ва кумуш эса бундай хусусиятларга эга эмас. Улар - ҳар иккаласи ҳам тош, одамни на тўйдира, на чанқоғини босар; на зўравонликдан қутқара, на ёмонликдан сақлай оладилар. Улар фақат инсонга зарур бўлган нарсаларни сотиб олмакда керакликлари учунгина макталадилар (“Минералогия”, 13-б.).

Шунинг учун моддий ҳаётда маълум ўрин эгаллаган олтин ва кумушга ҳаддан ташқари катта ўрин бермоқлик керак эмас. Ўзбек халқи бу хулосани содда ва жуда тушунарли қилиб айтиб қўйган: **“Тилла, кумуш тош экан; арпа бугдой ош экан”.**

Низомий Ганжавийнинг “Искандарнома” достонида бир ажойиб ҳикоя бор. Бир мамлакатда Нўшоба исмли аёл ҳукмронлик қилар эди.

У буюк фотиҳ Искандар билан учрашганида дастурхон ёзди. Дастурхонга олтин, кумуш, дур каби қимматбаҳо тошлар тўлдириб қўйилган товоқларни териб қўйди ва меҳмон Искандарга деди:

- Ол булардан егин.

Искандар ҳайрон қолди ва деди:

- Буларни еб бўлмайди. Улар тишингни синдиради, ҳалқумингни тирнайди ва қонатади. Меъдангни ишдан чиқаради. Ичакларингни шилади ва ўзинг эса оғир дардга мубтало бўласан. Нохотки, бу ерда оддий таом топилмаса.

Нўшоба Искандарга жавоб бериб бундай деган:

- Нахотки, сенинг ўз мамлакатингда сенга етарли оддий таом етишмаган бўлса. Сен ана шу дурри гавҳарларни деб жаҳонни эгалламоқдасанку. Мана улар, ол, егин!

Искандар бу ҳаққоний саволга жавоб бера олмай жим бўлиб қолган экан.

Бани одам из илм ёбад камол

На аз ҳашмату жоҳу молу минол (Шайх Саъдий)

Маъноси:

Одам боласи илм билангина камол топади

Дабдабаю асъаса, мартаба, бойлик, молу мулк билан эмас.

Ана шу гаплардаги ҳашамат (дабдаба-асъаса), бойлик, мартаба, молу мулк моддий тушунчалардир. Кўп одам шунга интилиб яшайди. Бойлик ва молу мулк эгаси бўлмоққа ҳаракат қилади. Юқорида айтганимиздек, агар ўз таланти, илми, меҳнати билан шуларга эриша олса, хўп-хўп. Лекин шуларга эришмоқ билан кўнгли тўларми экан. Таҷриба кўрсатмоқдаки, булар билан кўнгли тўлмайди. Инсон одамларнинг ҳурмат ва эътирофига сазовор бўлмоқ билан кўнгли тўлади. Агарда киши ҳеч қандай бойликка эга бўлмаса ҳам, агар у халқ ҳурматиға эришса, ўшандагина унинг обрў-эътибори баланд бўлади.

Мен ўзим яхши билган бир мисолни келтирсам. Мен Қўқонда туғилиб ўсганман. Бу катта тарих ва улкан аҳамиятга эга бўлган шаҳарда XX асрнинг ўрталарида 40.000 одам яшаган. (1939 йилга аҳоли рўйхатида шундай деб ёзилган). Мен ўшанда 3-сон ўрта мактабда ўқир эдим. Шаҳар кичик, аҳоли оз, ҳамма деярли бир-бирини танийди. Ўша йиллар Қўқоннинг энг шуҳратли шоири Чархий домулла (1900-1979) эдилар. Бу кишининг хунари тўқувчилик: атлас, шоҳи тўкиладиган артельда ишлар эдилар. Чархий

домулла Ёзган шеърлар Қўқон шаҳар газетасида босилиб турар, гоҳо Тошкентдаги “Муштум” журналида ҳам чиқар эди. Кейинчалик ҳаётининг охиригача бу шоир Адабиёт музейида илмий ходим бўлиб ишладилар. Ўзбекистон халқ шоири фахрий унвонига эга бўлдилар. Чархий домулланинг бир кичик ҳовлилари бор. Музейдан олган маошга оила тирикчилик қилар эди. Ҳеч қандай “жоҳу молу минал” га эга эмас эдилар. Рўзғор жуда бут бўлмаса ҳам, бўмбўш ҳам эмас, ўрта ҳол давом этар эди.

Чархий домулла дунёдан ўтганларида шаҳар бу кишининг макбараларини Шайхон қабристонида ўрнатди. Бу ерга Қўқоннинг энг обрўли одамларининг ҳоки қўйилган. Катта проспектлардан бирига шоир Чархий номи берилди. Гарчи шоир Чархий оддий тўқувчи ва илмий ходим бўлиб ишлаган ва тижоратга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган эсада, Чархий номли проспектта қурилган бир катта магазин ҳам “Чархий номли савдо маркази» деб аталди. Шаҳардаги ҳар бир табақа ўзининг Чархийга бўлган ҳурматини кўрсатмоққа интилади. Чархий бугунги Қўқоннинг фахру ифтихорига айланган. Демак, илм, ижод, талант ва меҳнат кишига эътибор бахш этар экан, “ҳашамату жоҳу молу минал” эмас!

Албатта, камбағалликни улуғлаб, бойликни ерга урмоқ шарт эмас. Камбағаллик, қашшоқликни йўқ қилмоқ, унга барҳам бермоқ керак. Аммо ҳаддан ташқари бойликка интилмоқни, ўз бойлиги билан гурурланмоқни ташвиқ этмоқ ҳам керак эмас. Ҳар бир одам, ҳар бир оила ўзига тўқ, зарурий нарсаларга эҳтиёж сезмай, яхши яшаши лозим. Ана шуни ташвиқ этмоқ мақсадга мувофиқ.

Бойликка интилмоқнинг зарари

XVIII асрда яшаб ижод этган шоир Хожамназар Ҳувайдойи Чимёнийнинг “Роҳати дил” достонида айрим диққатга сазовор ҳикоялар бор. Шулардан бирини 2009 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг Бухоро вилоятида чиқа бошлаган “Нақшбандия” журнали ўзининг 1-сонига қайта нашр этган.

Қуйида шу ҳикоянинг мазмунини баён этамиз. Чунки бу ҳикояда баён этилган воқеа ва ундан келиб чиқадиган ҳулоса бевосита бизнинг мавзумизга алоқадор. Журнал бу шеърини ҳикояга “Молу дунё касофати” деб сарлавҳа қўйган. Агар сиз ҳикоя мазмуни билан танишиб чиқсангиз, бу сарлавҳанинг тўғри қўйилганига ишонасиз.

Шоир Ҳувайдо ҳикоясини бундай байт билан бошлайди:

Сафар қилди баногоҳ уч биродир,
Ағо эрди, бириси эрди *додир*.
Бир эрди ҳам ато бирли аноси
Ки бир тукқон эди ҳар уччаласи....

Демак, бу уч оға-ини бир ота ва бир онанинг фарзандлари эдилар. Уччаласи ҳам бир оила болалари. Улар ўртасида аҳлик, биродарлик ҳукмрон бўлмоғи керак. Аввал шундай ҳам эди. Аммо йўл давомида улар бир хазина топдилар. Ҳамма бало шундай бошланди. Улар бу хазинани учга тақсимлаб бўлиб оладиган бўлдилар.

Дедилар: “Энди уч ҳисса қилолик”
Ичиб, еб фотиҳа бирла бўлалиқ.

Лекин ҳар бирининг кўнглида бу бойлик, хазинага меҳр уйғонган эди. Ўша нарса уларга таъсир қилиб, улар бойликнинг макрига дуч келдилар. Икки оға кичик укаларини озуқа келтирмоқ учун бозорга жўнатдилар. Шунда ўша хазина оғаларга укаларини ўлдириб бу бойликларни иккига бўлиб олмоқ фикрини солди.

Икови “Ўлтиралик” деб келишти
Агар кўнглига дунё ҳирси тушти.

Энди бу бойлик, молу дунё инининг кўнглига гулғула солди. Агар икки оғангни ўлдирсанг, хазина ўзингга қолади, дер эди у. Ини (укаси) бозордан сотиб олган озуқага заҳар солди ва оғалари ҳузурига келди. Шунда оғалари инини (укани) ўлдирдилар.

Муни тутти ўтал дам иккаласи
Бошин кести инисини оғаси.

Энди иккала оға таомни еб олиб, сўнг хазинани иккига тақсимлашга келишдилар. Улар ўша заҳарланган таомни едилар. Натижада, ҳар иккаласи ҳам ўлишти. Шундай қилиб, иккала оға-ини бу бевафо дунёни деб қон тўкдилар ва ўзларо ҳам дунёдан ўтдилар.

Вафосиз дунё учун тўктилар қон
Замон ўтмай алар ҳам бердилар жон.

Бу ибратли ҳикоядан шоирнинг хулосаси шундайки, одам бойлик, молу дунёга ҳирс қўймасин. Чунки унинг кўзи ҳеч қачон бундай нарсага тўймайди. Унда диёнат қолмайди, иши фақат хиёнатдан иборат бўлиб қолади.

Кетар, бил, андин инсофу диёнат
Кеча-кундуз бўлур фикри хиёнат.

Улуғлар шундай намунали ҳикоялар орқали инсонларни молу-бойлигу, давлатга ҳирс қўймасликка чақирганлар.

Алишер Навоийнинг “Лисонут тайр” (“Куш тили”) достонида ҳам шундай ибратли ҳикоялар бор. Шулардан бирининг мазмуни бундай:

Бир кимса олтину кумуш тангаларни йиғмоққа ўч эди. У шунчалар тангаларни кўп йиғдики, чўнтақлари уларга тўлиб тошиб кетди. Энди у тангаларни тўнининг астари остига ҳам жойлай бошлади. Бу жойлар ҳам тангага тўлди. Унинг тўни тангалар билан тўлгани учун жуда оғирлашиб кетган эди. Бир куни бу шахс ҳаром-хариш овқатларни тўйиб еди. Сўнг чанқади. Сув ичмоқчи бўлиб, у дарё ёқасига келди. Қирғоқдан энгашиб дарё сувини ичмоқчи бўлганида сирпаниб дарёга тушиб кетди. Тангалар билан тўла тўнининг оғирлиги босиб, у сувдан чиқа олмади ва дарёга чўкиб ўлди. Молу дунё йиғиш хирси уни ана шундай ҳалокатга олиб келди.

Навоийнинг ўша китобида яна кичик, лекин ғоят мазмундор бир ҳикоя бор.

Бир одам машриқда ҳазина топди. Кўп бойликларни қўлга киритди. Сўнг мағрибда ҳам шундай ҳазина бор, деб эшитди. У энди мағриб сари йўл олди. Йўлда кўп машаққатларни чека-чека охири мағрибга етиб келди. Бу ердаги хазинани ҳам қўлга киритди. Шундан кейин у ўлди. Бу ҳикоянинг маъноси шундаки, одам ортиқча молу давлат, бойликка интилмоғи керак эмас. Бориға қаноат қилмоққа одатланмоғи лозим. Икки катта хазинани ҳам машриқда, ҳам мағрибда қўлга киритганидан бу одамга ҳеч қандай фойда бўлгани йўқ. Наҳотки, ўша одамнинг охири шундай бўлмоғига ақли етмаган бўлса. Ўйлаб кўрганида, ақли етган бўлар эди. Лекин унинг кўзи тўймаган. Хирс кўзи ҳеч қачон тўймайди. Шунинг учун Хувайдоий Чимёний ўша “Молу дунё касофати” деб сарлавҳа қўйган ҳикоясига яқун ясаб ёзган:

Йиғинса молу мулкат мисли Қорун (беадад бойлик эгаси бўлиб, хасислиги билан от чиқарган шахс)

Кўзи тўймас, килай дер боз афзун.

Бу дунёдин кетар дунёга тўймай

Кўзининг уйига то хок тўлмай.

Оч кўз эса фақат унга тупроқ тўлгандан кейингина, яъни ўлгандан сўнггина тўяди. Бу келтирилган мисоллар моддий ҳаётга оид. Лекин булардан мақсадимиз умуман молу дунё, бойликларни қоралаш эмас, балки хирс, очкўзлик, бойликни йиғиб ётмоққа интилишни қораламоқдир. Улуғ арбоблар, устоз мураббийлар орасида ҳам молу давлат эгаси бўлган зотлар бор. Улуғ шоир ва

мутафаккир Алишер Навоийнинг давлати ҳам катта эди. Бу ҳақда Навоий ўзининг “Вақфия” китобида муфассал сўзлаган.

НАВОЙНИНГ ЎЗ МУЛКИ ВА ДАВЛАТИГА МУНОСАБАТИ

Бу муносабатни Навоий ўзи белгилаб берган. Навоийнинг Ҳирот шаҳри бозорида кўп дўконлари бўлган. Ерлари, боғлари, узумзорлари бор эди. Уларнинг муфассал рўйхати, ҳажми “Вақфия” китобида келтирилган.

Ҳиротдан бошқа жойлардаги унинг мулки ҳам китобда санаб ўтилган. Навоийга ҳовли ва сарой курмок учун подшоҳ ер ажратиб берган эди. Навоий шу ерда ўзи учун шу иморатларни курдирди. Сўнг бу ерга яқин жойга бир мадраса бино қилдирди. Унинг ғарбий томонига масжид, мадрасанинг шимолида гумбаз бино қилдирди. Мадраса яқинида хонақоҳ курди. Бу мадраса, хонақоҳ, қубба ва бошқа иморатларнинг сақланиши, фойдаланиш, хизмат қилувчиларнинг иш ҳақи учун Навоий ўз мулкидин келадиган даромадни вақф қилиб бериб қўйган, яъни ҳаражатнинг ҳаммасини ўз ҳисобидан қоплар эди. Масалан, мадрасада икки мударрис бўлиб, уларнинг ҳар бирига йиллик маош сифатида минг икки юз нақд олтин тўланади. Яна 24 ошлиқ, унинг учдан бири арпа, учдан иккиси эса буғдой берилади.

Ҳар бир дарс ҳалқасида (синф) 11 толиб илм ўқийди, жами йигирма икки. Улардан олти аъло ўқувчига ҳар ойда йигирма тўрт олтин (стипендия) берилади. Яна уларнинг ҳар бири йилига беш юк буғдой олади. Ўрта ўқувчилар саккизта, уларнинг ҳар бирига ўн олти олтин ва йилига тўрт юк буғдой, тубан ўқувчилар саккизта - ойига ўн икки олтин, йилига уч юк ошлиғ оладилар.

Шундан сўнг, Навоий хофиз, шайх, воиз, масжит имоми, хонақоҳ ошпази, табақчи (овқат ташувчи) фаррош (супуриб-сидирувчи), ходимларнинг ҳар бирига тўланадиган маош ва бериладиган ошлиқни бирма-бир ёзиб чиққан.

Мутавалли (иш бошқарувчи), унинг икки навқари учун йиллик уч минг олтин, ўттиз юк ошлиқ ажратилган. Шулардан тўрт донги ўзига, икки донги ўша икки навқарга берилади.

“Вақфия”да Навоий ҳар бир ишни бирма-бир тафсилоти билан кўрсатган. Масалан, рўза ойида ҳар кеча ўн беш ботмон буғдой, рўза

ва қурбон хайитида бир мол ва беш қўй сўйиб мадраса ва хонакоҳ аҳлига улашилади ва ҳ.к. Булар ҳаммаси Навоийнинг ўз даромадлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ҳар ўттиз йилда бу вақфийяни кўчириб ёздириб, қози муҳри билан тасдиқлаб ижро этиб борилмоғи таъкидланган. Навоийнинг “Вақфий”си бадавлат одамларнинг давлати нималарга сарф этилмоғи лозимлигини билдирувчи бир ҳужжатдир.

Абу Райҳон Берунийнинг “Минералогия” китобида марокли бир ҳикоя бор. Унинг мазмуни ҳам бойлик, молу мулкнинг беҳудага сарф этилмаслиги кераклиги тўғрисида. Унда ким бўлмасин: ҳоҳ подшоҳ, ҳоҳ оддий одам бўлсин, молу давлатни элу юрт, мамлакат, одамлар фойдасига ишлатмоқ лозимлиги тўғрисидаги ўғитлар берилган. Мани ўша ҳикоя:

Тоҳирийлар сулоласининг охири вакили Муҳаммад ибни Тоҳир биллур-тоғ хрусталини яхши кўрар ва ундан ясалган қимматбаҳо идишларни йиғар экан. Унинг хазинасида бундай тошлардан ясалган идишлар кўп бўлган. Саффарийлар сулоласига бош бўлган ва бу сулола ҳокимиятини ўрнатган Йаъқуб ибни Лайс (802-872) урушда Нишопурга ҳужум қилиб, Муҳаммад Тоҳир қўшинини енгиб Хуросонни эгаллади. У Муҳаммад Тоҳир ётган уйга бостириб киради. У асирини кийинмаган ҳолича хрустал идишлар сақланадиган хазинага олиб кирди. Бу ерда Муҳаммад силлиқ ва гулдор хрусталдан ясалган идишларни кўрсатиб, уларнинг баҳосини айта бошлади. Шунда Йаъқуб ибни Лайс ўз ғуломига бу идишларни уриб синдирмоққа буюрди. Ғулом шундай қилди. Кейин Йаъқуб ўзининг латундан ясалган, қалинлиги чинчалоқча келадиган кружкасидан ичди, сўнгра кружкани ерга отиб урди. Кружка ерда жаранглаб юмалаб кетди, лекин синмади. Йаъқуб ибни Лайс Муҳаммадга деди: “Эй ҳаромизода, сен кўп пулларни сарф этиб шу идишларни йиғган эдинг, мен эса бундай қилмаганман. Сенга шу идишларнинг фойдаси тегдими? Сен шуларга сарф қилган пулларингни мард йигитларга тўлаганингда, улар сени мандан ҳимоя қилган бўлар эдилар”.

Беруний айтмоқчики, подшоҳ давлат маблағини беҳуда нарсаларга эмас, мамлакатга фойда келтирувчи нарсаларга, яъни қўшин харажатларига сарф қилмоғи керак эди.

Бу ҳам молу давлатни йиғиб ётмоқ эмас, балки уни фойдали ишларга ишлатмоқ зарурлигига оид бир ўғитдир.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) Ғазна шаҳрида яшаган вақтида ўзининг астрономияга оид икки қатта китобдан иборат асарини ёзиб

тугаллади. Уни ўша вақтда Ғазнада ҳукмронлик қилаётган султон Масъудга бағишлаб, унга “Қонуни Масъудий” деб ном қўйди. Китоб Султон Масъудга тақдим этилди. Султон бу ишдан ғоят мамнун бўлди. У буюрдики, иккита туяга улар кўтара олганича тангалар солинган халталар юклансин. Сарой ходими бу туяларни етаклаб Берунийнинг уйига элтсин ва Беруний асарига Султоннинг берган мукофоти деб тангаларни Берунийга топширсин.

Сарой ходими бу туяларни етаклаб Берунийнинг уйига олиб келган ва олимга султон сўзларини етказган. Буюк олим Абу Райхон Султонга бу илтифот учун миннатдорлик изҳор этган, сўнгра сарой ходимига деган:

- Менинг яшамок учун томим бор. Бу ерда тирикчиликка етарли озиқ-овқатим, устимда эса иссиқ-совуқдан асровчи кийимим бор. Шунинг учун бу тангаларни қайтариб олиб кетинг, уларни султон хазинасига топширинг, токим бу тангалар элу-юрт ободлиги учун сарф этилсин. Абу Райхон Беруний шундай қилиб бу маблағларни олмоқдан воз кечган, уларни мамлакат ободонлигига сарфламоқни сўраган.

Келтирилган хикоялардан кўриниб турибдики, кишилар молу давлатга ҳирс қўймасинлар, агар у насиб этгудай бўлса, халқ учун, мамлакат, элу-юрт учун сарф этмоқ кераклигини билсинлар.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ ШАРОИТИДА МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

1. Дарс асносида ана шу уйғунликнинг принципиал асосларини тушунтирмоқ. Шу мавзу бўйича семинар ва баҳслар уюштириш.

2. Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги билан ёш авлодни таништиришда қуйидагиларга эътибор бериш зарур:

— Академик Қори-Ниёзий илмий меросини ўрганиш илмий маркази.

— Академик – ёзувчи Ойбек уй-музейи.

— Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор уй-музейи.

— Академик Юнус Ражабий уй-музейи.

— Ана шундай улуғ маданият арбобларининг хотирасини абадийлаштириш ва унинг ижтимоий-тарбиявий аҳамияти. Уларнинг бошқа музейлардан фарқи. Бундай музейларни ташкил этишда ўша

арбобларнинг оиласи, авлодининг тутган ўрни. Шу вазифаларни адо этган авлодларнинг ибрати.

— Академик Раҳима Аминова хотирасини абадийлаштиришга оид тадбирлар. Уларни уюштиришда унинг фарзандларининг тутган ўрни.

— Янгийўл шаҳаридаги Усмон Юсупов уй-музеи. Бу музейни яратишда фарзандларининг иштироки. Бу уй-музейларнинг ташкил топишида ўша арбобларнинг фарзандлари ва оиласининг ташаббус ва иштирокини муфассал кўрсатмоқ даркор.

Масалан:

— Академик Ойбек уй-музейини яратишда унинг рафиқаси Зарифа Саидносированинг химмати ва ташаббуси; Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор уй-музейининг ташкил топишида рафиқаси Кибриё Қаҳҳорованинг саъй-ҳаракатлари;

— Академик Юнус Ражабий уй музейини яратишда ўғли Ҳасан Ражабийнинг тутган ўрни;

— Усмон Юсупов музейини ташкил этишда катта ўғли Владиин Юсуповнинг иштироки ва унинг ҳал қилувчи таъсири;

— Академик Қори-Ниёзов меросини ўрганувчи илмий марказнинг юзага келишида олимнинг набираси Ш.Ш. Қори-Ниёзовнинг хизматлари;

— Академик Раҳима Аминованинг хотирасини абадийлаштиришда (кинофильм яратиш, китоб нашри) қизи Гулнора Азимованинг ташаббус ва ғайратлари каби ҳоллардан ёш авлод муфассал хабар топмоғи керак. Чунки шуларнинг изидан бориб, бугунги ёшлар ҳам шундай хайрли ишларга қўл урмоқларини кутамиз. Агарда ташаббус ва ғайрат билан киришадиган авлод вакили бўлмаса, ўша улуғлар хотираси ўча боради. Ҳар ҳолда ёш авлод бу муҳим масалага бефарқ қарамаслигига эришмоғимиз керак.

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети бўйича

Шоир, драматург, таржимон, адабиётшунос олим Мақсуд Шайхзода хотираси, академик Сабоҳат Азимжонова каби ушбу университет ҳаётида муҳим ўрин тутган педагогларнинг фаолиятини ташвиқ ва тарғиб этиш. Бу ишда жамоатчилик, шогирдлари ва

оиласининг иштирокини таъминлаш. Шу мисолда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини кўрсатиш.

Бунинг учун университетнинг тарих ва филология факультетларида шу олимлар ва педагоглар тўғрисида махсус дарслар ўтказиш; уларнинг илмий-педагогик фаолиятига доир кўргазмалар уюштириш, рисола ва буклетлар нашр этиш. Бундай ишларнинг бутун харажати жамоатчилик томонидан қопланмоғи шарт. Аммо ҳеч қандай мажбур қилиш ҳолларига йўл қўймаслик керак. Бундай ишларга қатнашувчилар фақат ихтиёрий равишда иштирок этсинлар. Уларнинг сони кўп ёки оз бўлмоғининг аҳамияти йўқ. Чунки гайратли ва ташаббускор бир одам, ўнта фахрий бекорчидан кўра кўпроқ иш қилади.

2009.16.05.

МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ УЙЎНЛИК КЎРИНИШЛАРИ ТЎЎРИСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Жамият турли қатлам, табақалардан иборат. Аммо баъзи бир хусусиятлар барчага баробар. Улар ҳар бир соҳага дахлдор кишиларда бўлади. Масалан биров - ҳукмдор, масалани ҳал қилиш ҳуқуқига эга амалдор. Биров - олим, донишманд:

Биров бой-бадавлат. Лекин шундай хусусиятлар борки, улар шу айтилган табақага оид кишиларда бўлмагани мақбул. Улар нималар?

1. Подшоҳларга тез, шошма-шошарлик билан қарор қабул қилиш ярашмайди.

2. Донишманд, билимдан одамларга молу давлат - бойликка интилмоқ, ҳирс қўймоқ муносиб эмас.

3. Бадавлат, молу мулки кўп бўлган кишига эса бахиллик - уят.

Абдурахмон Жомий бу тўғрида деган экан:

Уч ишни қоралар ҳақим қалами

Тезлик қилса қудратли подшоҳ;

Ҳасис бўлса бадавлат киши;

Молу мулкка ҳирс қўйса доно².

Навойнинг бир ҳикояси подшоҳ Баҳромнинг қилган хайрли иши тўғрисида. Баҳром овга чиққан пайтида чўллараро юриб, бир уч уйли даргоҳга келиб қолди. Унда уч оила яшар эди. Бири оддий камбағал

² Жомий "Баҳористон" Т. 1997г. 21. Ш.Шомухаммедов таржимаси.

оила, қолган иккиси эса ўзига тўқ, бадавлат оилалар. Бадавлат оила бошлиғи дарҳол кўй сўйиб, зиёфат ҳозирламоққа киришибди. Иккинчи бадавлат киши эса меҳмоннинг келмоғига бепарво бўлиб, унга ҳеч қандай диққат-эътибор кўрсатмабди. Бу уччаласи ҳам келган кишининг подшоҳ эканини билмас эдилар. Улар Баҳромни бир ўткинчи йўловчи деб ҳисоблаганлар. Камбағал оила бошлиғи эса дарҳол уйда борини - иккита нон ва бир коса қатикни меҳмон олдига кўйибди. Баҳром ўша нондан еб қатикни ичиб, миннатдор бўлибди, мезбонга раҳмат айтиб унга совғалар берибди. Шунданг сўнг зиёфат тайёрламоқчи бўлиб уринаётган кишига исрофгарчиликка йўл кўяётгани учун танбеҳ қилиб, уни бу ишдан тўхтатибди.

Бахиллик кўрсатган бой кўшнига эса танбеҳ қилиб, бу йўлдан қайтиш кераклигини айтибди, сўнгра ўз йўлига равона бўлган экан.

Дарҳақиқат, бойликка исрофгарчилик ҳам, бахиллик ҳам ярашмайди.

Яқинда (2009 йил) менга бир ёзувчи ўзининг янги ёзган романини олиб келиб ўқиб чиқишимни сўради, ўқиб чиқдим. У яхши ёзилган, ҳам адабий ҳаётда, ҳам фан тарихида ўз ўрнига эга бўладиган асар эди.

- Буни мен шу йили нашр этирмоқчиман, - деди у.

Мен унга кўлёмани қайтарганимизда: - Бир бой-бадавлат танишим бор. Ўша киши нашр ҳаражатларини қопламоққа ваъда қилган, - деди.

Мен бу гапни жиддий қабул қилмадим. Чунки кейинги вақтларда баъзи китобларда уни чиқаришда моддий ёрдам кўрсатмоққа қодир кишиларга миннатдорлик билдирилган сўзлар кўпроқ ёзилаётганини учратмоққа тўғри келган эди.

Ваҳоланки, бир кўлёмна китобда ўқиганимга кўра одам уч нарсани сир сақламоғи керак экан:

- 1) касалини;
- 2) ўзгаларга қилган яхшилигини;
- 3) гуноҳини.

Хуллас ўша ёзувчи мендан ўз асарини олиб кетгач, орадан 3-4 ой ўтар-ўтмас ўша китоб нашрдан чиқди ва муаллифи уни менга совға қилиб олиб келди. Аммо бу нашрга ҳомийнинг номи бирор жойда тилга олинмаган эди. Ҳақиқий ҳомийлик шундай бўлади.

Жомий ёзади: “Саховат бирор нарсага қараб ёки эвазига бирор нарса талаб қилинган бўлса, ҳатто, талаб этилган нарса мақтов ва миннатдорчилик бўлгани тақдирда ҳам у саховат эмас”.

Сахий дема саховатига,
Бирор талаб кўйса гар одам.
Сахийликмас, бу савдогарлик,
Бундан йўқдир шараф ва карам.
Саховатдан кимнинг мақсади-
Агар бўлса шуҳрат, овоза,
Аҳли Карам шаҳрида унга,
Ҳар доимо берқдир дарвоза.

Ўша ёзувчига ҳомий бўлган киши ана шу муаллифнинг миннатдорлигига эришиш эмас, балки ўша китобнинг юзага чиқиши, одамларнинг уни ўқиб ундан баҳра топишларига ёрдам кўрсатмоқни истаган. Шу тилакнинг амалга ошганини кўрмоқ ўнта миннатдорлик ёки мактов сўзларни эшитмоқ ёки ўқимоқдан афзал эмасми? Мен ушбу мисолни ҳам моддий ва маънавий манфаатларнинг уйғунлигини кўрсатади, деб биламан.

Моддий манфаат, албатта, жозибали. Киши меҳнат килади, топади, шу билан ўз тирикчилигини ўтказди. Бу мақбул ва зарурий иш. Ҳар ким ўз ҳалол меҳнати эвазига топганини оиласининг, ўзининг эҳтиёжларига сарф этади, уни қондиради. Бу ҳар бир одамга ярашган, лозим бўлган бир кўриниш.

Аммо ўша эҳтиёжларини қондириб бўлганидан сўнг, ундан ортиб қолганини йиғиб ётмоқ керакми? Бу саволга Жомийнинг қуйидаги гаплари жавоб бўлар: “Бойликка мағрур бўлма, бойлик қанчалик фаровон бўлмасин, уни замон охири паймол этади”.

Бойликдан керилмоқ - ақлдан нари,
Чунки у ўткинчи булут сингари.
Ўткинчи булутда жавҳар бўлсада,
Субутига йўқдир ақл бовари.

(“Бахористон” с.12)

Бу ўткинчи дунёда барча йиғилган мол-мулк қолиб кетади. Шунинг учун инсон ўзи тирик эканида, агар бойлиги бор бўлса, уни хайрли ишларга сарф этмоғи керак. Шунда унинг номи абадийлик касб этади.

Айни замонда, Жомий ана шу бойликларни дўстлар билан бирга баҳам кўрмоққа чақиради. Ақлсиз хасис бойлар эса ўз бойликларини ўз душманларига қолдириб, дунёдан ўтиб кетадилар.

Ҳарна кирса ҳимматли мард қўлига,
Сочар дўстлар оёғига барчасин.

Ўзи ўлгач, душманига бўлишар,
Хасис киши териб йиққан нарсасин.

(“Баҳористон” с. 10)

Хулоса шундайки, ҳар бир имкони бор одам ўзида борини ўзгалар билан бўлишмоғи керак. Барчанинг ундан бирор фойда кўрмоғига ҳаракат қилсин. Могу давлатни йиғиб, кўпайтириб, чиритиб йўқ қилмоқдан ҳеч кимга фойда етмайди.

Қорун деган кимса тарихда номи чиққан бойу бадавлат киши бўлган. У кимё илмининг моҳир билимдони экан. Ундаги хазиналарнинг қалитлари 40 хачирга юк бўлар экан. Бир маҳал Мусо пайгамбар яқка худога ишониши тўғрисида ваъз қилаётган пайтда Қорун унга қарши чиқиб, беобру қилмоққа ҳаракат қилган. Мусо пайгамбар Қорунни бу йўлдан қайтармоқчи бўлганида у бунга эътибор бермаган. Мусонинг қарғиши билан Қорун оёқ туби ерга чўка бошлаган. Қорун бунини фирибгарлик деган. Яна қарғишга учраб тиззасигача ерга чўккан. Қорун кўрқиб кетиб, тавба қила бошлаган. Барибир охири уни ер ютган. Одамлар ўртасида Мусо Қоруннинг бойлигини тортиб олмоқ учун шундай қилди, деган гап тарқалган. Шунда Мусонинг қарғиши билан Қоруннинг барча хазиналарини ҳам ер ютиб юборган. Шундай қилиб Қоруннинг умр бўйи йиққан молу давлати ҳам уни ҳалокатга олиб келди. Чунки Қорун манманлик ва беҳуда гурурга берилган эди. Ҳеч кимга ҳеч қандай фойдаси тегмайди.

Алишер Навоий ўзининг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” китобида бу тўғрида ҳикоя қилар экан, илгарилар Қоруннинг Мусога яқин бўлгани, илмларни ўрганишда Мусонинг Қорунга ёрдам кўрсатганини таъкидлаб ўтади. Аммо Қорун бойиб кетгандан сўнг, унга Мусо дедикки, Тангри таоло ҳукмига кўра Қорун ўз молу мулкининг мингдан бирини закотга бермоғи керак. Бундан Қорун бош тортиди. Оқибат қандай бўлганини ўқидингиз. Демак, Қоруннинг моддий манфаатни бош ўринга қўймоғи унинг ўзини ҳам, молу дунёсини ҳам охири ер ютмоғига сабаб бўлди.

Навоийнинг яқин дўстларидан бири Саййид Ҳасан Ардашер эди. Бу тўғрида Навоий ўзининг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” рисоласида ҳикоя қилади. Саййид Ҳасан Ардашерни Навоий бундай таърифлайди: “Чун алар кичик ёшдин фазойилу камолот иқтисобиға авқотларин сарф қилур эрмишлар. Бот абнойи жинсдин ҳар билик бобида мумтоз, балки кўпрак замоннинг таъб ва фазл ахлига фойик ва сарафроз бўлубдурлар” (15-том, 89-б).

Маъноси: Бу киши кичик ёшидаёқ фазл ва камолга етмоққа вақтларини сарф этдилар. Охири ҳар бир билим соҳасида бошқалардан юксакроқ бўлиб етишдилар. Ҳатто, замондаги фазл ва хуштабиатли кишилар орасида мувофиқ ва балки баландроқ турар эдилар.

Навоий бу мухтарам зотнинг ҳамма илмларда мукаммал эканини, яхши хулқ, одоб била замона аҳли орасида обўйи баланд бўлганини ёзади. Султон Ҳусайн бу кишини юқори лавозимга таклиф қилганида унинг ҳурмати учун бу вазифани Саййид Ҳасан Ардашер қабул қилиб, шундай яхши ишладики, ҳам подшоҳнинг, ҳам халқнинг миннадорлигига сазовор бўлди.

Ниҳоят, бу киши истеъфо сўраб подшоҳга мурожаат қилдилар. Аммо подшоҳ розилик бермади. Шунинг учун Саид Ҳасан Ардашер у киши ноилжиз хизматда давом қилдилар. Лекин икки йилгача “подшоҳнинг муборак хотири учун чериклар машаққатин тортиб, сафарлар балосига ўзларин солиб юрудилар ва инъому улуфа мутлақо олмадилар” (15-том, 97-б.) (таъкид меники - А.Қ). Шундан маълум бўладики, Саййид Ҳасан Ардашер давлат хизматини жойига қўйиб бажариб борган, лекин бунинг эвазига ҳеч қанча маош ёки инъом олмаган. Мана сизга моддий манфаатдан тамомийла воз кечган ва фақат давлат ва халқ учун хизмат қилган олийжаноб бир инсон образи. Навоий ўз рисоласида бу инсон таърифини қилар экан, бундай соф кўнгил, садоқатли, ишчан, инсофли, ҳалол хизмат қилувчи арбобнинг барча халққа керак эканини алоҳида таъкидлайди.

“Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” рисоласида Навоий ибратли бир фикр изҳор этувчи шеър келтирган. У бундай:

Лаъл санг асту деги сангин санг,

Лек андар миён тафовутҳост. (15-том, 100-б.)

Маъноси: Лаъл ҳам тош, тошдан ясалган қозон ҳам тош. Лекин улар ўртасида фарқ бор.

Бу шеърнинг шарҳи шундайки, тошқозон ва лаъл иккаласи ҳам тош. Лекин тошқозонда турли таомлар пиширилади, хосу ом (баланд даражали кишилар ва оддий одамлар ҳам) ундан насръ топадилар (яъни еб қоринлари тўяди. А.Қ). Лаълдан эса (уни талашиб. А.Қ.) одамлар ўзларига қанча зиёнлар етказадилар.

Саййид Ҳасан Ардашер дер эканки, молу дунёдан маст бўлмоқ, ичкиликдан (чоғир) маст бўлган сингари эмас. Чунки чоғир (ичкилик)дан киши ўша қуни маст бўлади. Сўнг бу мастлик ўтиб кетади. Аммо молу мулк, бойлик, амалдан (жоҳ) туғиладиган

мастлик, жоҳ (амал) бор экан ўтиб кетмайди. Бу қандай чиркин ичкиликдирки, унинг сармастлиги одамни узоқ йиллар ўзидан беҳабар қилгай.

Навойий ўзининг дўсти ва маслакдоши Саййид Ҳасан Ардашер тимсолида нафақат моддий манфаат ва маънавий манфаатдаги уйғунлик?

ОБИДЖОН МАҲМУДОВ

Моддий манфаатни тўла таъминлаган, молу давлатга эришган, ақлли, узоқни кўрувчи, ўзида бор бойликни элу юртга фойда келтирмоқ учун сарф этган шахслар тарихда кўп. Шулардан бири тўғрисида икки оғиз сўзламоқчиман.

Кўқон шаҳрида бизнинг ота-боболаримиздан қолган ҳовлида 18 ёшга киргунгача яшаганман. Кўчамизнинг номи I-шарқ эди.

Бу жой шаҳарнинг қоқ ўртасида. Эски шаҳарнинг бошланишида. Мен мактабда ўқиб юрган вақтимда (30-йилларнинг охири) бизнинг кўчамиздаги масжиднинг рўбарўсидаги ҳовли эшиги олдида бир мўйсафир чол гоҳо ўлтирар эдик. Ҳамма бу кишига хурмат ила салом бериб ўтар, у киши ҳам яхши алик қайтарар эдилар. Мен ҳам бир неча бор у киши билан саломлашиб ўтганман. Демак ёш болалик йилларимда бу одамни кўрганман.

Бизнинг ҳавлимиз тор кўчада жойлашган. Шу тор кўчанинг бошида баланд, пишиқ ғиштдан қурилган, катта, икки қаватли иморат бор. Бу иморатда турли давлат идоралари иш олиб борганлар. Ҳозир ҳам шундай. Кўчамизнинг бошида эса Кўқон эски шаҳарининг марказий кўчаларидан бири ўтади, иккала кўча туташган ерда ҳам пишиқ ғиштдан қурилган мустаҳкам ва катта иморат (пишиқ ғиштдан қурилган) бор. У ҳам мен эсимни танигандан бери давлат идоралари жойлашган бир хизмат жойи сифатида фойдаланиб келинади. Бизнинг ҳавлимиз билан давол қўшни бўлган катта бир даргоҳ бор. Унинг дарвозаси бошқа кўчага очилади. Унда катта ҳавли, унинг бир томонида қатор хужралар қурилган. Бу ҳовли илгари хонақоҳ дейилар эди. Биз болалар у вақтларда бунинг маъносини тушунмаганмиз. Лекин болалик йилларимизда бу хонақоҳ Кўқон педагогика билим юртининг ётоқхонаси бўлган. Хонақоҳнинг шундай биқинида катта бир ҳовли бор. Унда муҳташам ва катта хоналар кўпгина эди. 1939-40 йиллари бу ҳавлида хориждан (Испаниядан) келган эмигрантлар яшадилар.

Ёшимиз улғайиб сал-пал оқ-қорани танийдиган бўлганимиздан кейин билсак, ана шу иморатларнинг ҳаммасини, яна ўша кўчадаги масжидни ҳам, ўртамиёна ҳовлисининг эшиги олдида мункайиб ўтирадиган биз кўрган мўйсафид киши ўз маблағлари ҳисобидан қурган эканлар. Замонлар ўзгариб бу кишига қарашли бу барча мулк давлат ихтиёрига ўтган ва ҳамон одамларга хизмат қилиб келмоқда.

Бундай қарасангиз, ўша иморатлардан айримлари бошиданок шу мақсадда бино қилинган эди. Масжид маҳалла халқи учун, хонакоҳ жойсиз, бошланасиз, тентиб юрувчи дарвиш ва қаландарлар учун қурилган.

Ўша мўйсафид ва мухтарам кекса киши - бу жойларнинг эгаси Обиджон Маҳмудовдир.

Шундай қилиб замонлар, сиёсат ўзгариб, жамиятнинг руҳи янгиланган бўлсада, Обиджон Маҳмудовдек ишбилармон, ақлли одам элу юрт ўртасидаги нуфузини йўқотмади. Унинг қурган иморатлари илгари ҳам халққа фойдаси теккан эди, ҳозир ҳам улар халқ мулки сифатида одамларга нафи тегиб турибди. Обиджон Маҳмудовнинг маърифатпарварлик фаолияти эса халқимизнинг маданият ва маърифат, маориф ва маънавий тараққиёти тарихида ўз ўрнига эга.

Демак, ҳар бир одамда ҳам ишчанлик ва ташаббускорлик, тадбиркорлик орқали иқтисодий баракали натижаларга эришмоқ қобилияти ҳамда шу натижаларни ижтимоий мақсадлар ижросига йўналтириш нияти ҳамиша бирга бўлавермайди. Шахсдаги моддий ва маънавий манфаатларнинг борлиги ва улар ўртасидаги уйғунлик шахсиятнинг юксаклиги ва бойлигидан, бундай кишидаги инсонийликнинг кучи, қувватидан дарак беради. Биз инсонларни ана шундай руҳий баландликка ундашимиз керак.

1979 йилдан бери, мана ўттиз йил бўлибди, мен - Азиз Қаюмов, олдин Қўлёзмалар институтида, ҳозир эса Адабиёт музейида қўлёзма манбалар бўйича илмий иш билан машғулмен. Бу орада турли-туман воқеалар юз бериб турган.

Биз келтирган мисолларда кишилардаги моддий ва маънавий манфаат уйғунлигини кўрдик. Аммо улар амалга оширган ишларда маънавий манфаат асосий ўрин тутди. Бу хайрли ишларнинг амалга ошишидан, ўз фаолиятидан мақсади одамларга фойда етказувдир. Зотан Навоий деган:

Комронлик бирла минг йил ўтса умринг арзимас,
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоқлик биров коми била.

Маъноси: Агар муроду мақсадинг амалга ошиб шодлик билан минг йил яшасанг, (Ўша умринг) бировнинг мақсадини амалга оширмоққа сарф этган бир лаҳзага арзимамайди.

Демак, кишилар ўз ҳаётини ўзгаларга ёрдам, мадад кўрсатмоққа, уларнинг муроду мақсадларини амалга оширмоққа кўмаклашувга сарф этмоқлари керак. Бу тўғрида машхур шоир ва файласуф Шайх Саъдий бундай деб ёзган:

Агар оз ғами дигарон беғамий,
Нашоядки номат деханд одамий.

Бу мисраларни XIX аср ўзбек шоири Огаҳий ўзбек тилига бундай таржима қилган:

Ўзганинг дардидин эсанг беғам,
Лойиқ эрмас сени демак одам.

Ҳар бир замонда шундай улуғ зотлар бўлганларки, улар эл-юрт манфаатини бош ўринга қўйганлар, бор-будларини шу мақсадга сарф этганлар.

Дейдиларки, XI асрнинг буюк шоири Абул Қосим Фирдавсий ўзининг “Шохнома” номли ўлмас шеърӣ-тарихий достонини ёзиб тугаллагач, уни Ғазна ҳукумдори Султон Маҳмуд ибн Сабуктеган Ғазнавийга тақдим этган. Султон бу асар учун Фирдавсийга 60.000 динор (олтин танга) бермоқни буюрган. Аммо вазир Маймандийнинг найранги туфайли шоирга 60.000 дирҳам (кумуш танга) юборилган. Фирдавсий бу пулни ўзига хизмат қилган уч одамга бўлиб берган ва ўзи Ғазна шаҳридан чиқиб кетган.

Кейинчалик Султон Маҳмуд бу ишдан хабардор бўлиб, шоирга 60.000 динор (олтин танга) юборган. Уни келтирганларида Фирдавсий дунёдан ўтган эди. Унинг қизига бу мукофотни олмоқни таклиф қилганларида шоирнинг қизи ундан воз кечган. Шунда султоннинг буйруғи билан ўша пуллар Фирдавсий яшаган ўлканинг ободонлигига сарф этилган экан. Буюк шоир Фирдавсий ҳатто ўз вафотидан кейин ҳам ўз эли, юрти учун амалий фойда келтирган бир зот сифатида эсланади. Унинг ўлмас асари “Шахнома” эса жаҳон маданияти тарихида юксак ўрин эгаллаган бадий ва тарихий асар сифатида эътироф қозонган.

Ўзбекистон халқининг деярли ҳаммаси буюк Навоийнинг

Одами эрсанг демагил одамий,
Оники, йўқ халқ³ ғамидин ғами,

³ Вазнга тушмоғи учун “хаалк” деб ўилади А.Қ.

деган ўғитларини ёд биладилар. Одамийликнинг моҳияти шу!

Биз юкорида келтирилган бир мисолда кўрдикки, Навоийнинг дўсти, ғамхўри ва маслакдоши Саййид Ҳасан Ардашер давлат хизматида умуман маош ва совға олмай ишлаганлар. Бу зот фақат элу юрт, давлат хизмати манфаати учунгина хизмат қилганлар. Бу ўша одамнинг табиатидан келиб чиқар эди.

Демак, гоҳо моддий ва маънавий манфаат уйғунлиги юз бермай, бир томоннинг устунлиги кўриниб қолар экан. Саййид Ҳасан Ардашер мисолида маънавий манфаат устун турган.

МОДДИЙ МАНФААТ УСТУНЛИГИ

Бундай ҳоллар ҳам ҳаётда бўлиб туради, ҳозирча эса ҳаётда эмас, балки китобдаги шундай ҳоллар тўғрисида сўзлашайлик.

Алишер Навоий ўзининг “Қуш тили” (“Лисонут тайр”) достонида қуйидаги ҳикояни келтирган.

Басра шаҳрида лаиме бор эди,

Бebasарлиғ фаннида динор эди.

Майли жамъ айларга динору дирам.

Ул сифат ғолибки, Хотамга карам.

Басра шаҳарида бир пастқаси киши бўлган. Тилаги ва ҳунари динору дирам (олтин ва қумуш тангалар)ни йиғмоқ эди. У кўр машаққатларни чекиб тангаларни жамлаган. Йиққан хазинасини ерга қўмиб қўйди. Шунча пул йиққан эсада, яна тўнига ҳам уларнинг қолганини тикиб қўяр эди. Натижада яширилган тангалар туфайли тўни ҳам оғир бўлиб кетди.

Бир куни у ҳаром-хариш овқатларни еб сўнг қўлини ювмоқ учун дарё лабига келди. Лекин тўнига тикилган тангалар оғирлик қилиб у дарёга тушиб кетди.

Тушли дарёга лаими дунсиришт,

Чекти қаъриғо ани ул феъли зишт.

Ўша тангаларнинг оғирлиғидан у дарёга чўкиб ўлди.

Сиймдан етти бу офат жониға,

Тушти яғмо маҳзани пинҳониға.

Ўша йиғиб тўнга тиккан тангалари туфайли жониға шундай офат етди. Яна қўмиб қўйган хазинаси ҳам талон-тарож бўлиб кетди.

Навоий бу ҳикоядан хулоса қилиб ёзади:

Сийм йиғмоққа натижа бўлди бу,

Сен онинг савдосидин илкингни юв.

Мутлоқ онинг сари майл этма яно,
Ким талотумде эрур бахри фано.

Демак танга, пул йиғмоқ йўқлик денгизга олиб боради, яъни кишини йўқ қилиб юборади. Шунинг учун бундай ишдан қўлингни торт, ўзингни четда тут, деб насиҳат қилади шоир. Бу ҳикоядаги ўша нафс бандаси, очкўз лаими дунсаришт молу дунёга ҳирс қўйиб, фақат олтину кумуш тангаларни йиғмоқ билангина банд эди. Охири ана шу ҳирси уни ўлимга олиб келди.

Бу ҳикоя моддий манфаат қулининг мудҳиш қисмати тўғрисида. Бундай кимсада маънавият умуман йўқ. Унда фақат моддий бойликни очкўзлик билан йиғмоққа майл бор, холос.

Навойнинг “Садди Искандарий” достонида бир шеъринг ҳикоят бор. Навоий унга бундай сарлавҳа қўйган: “Машриқда ганж топкон киши ҳикоятим, Мағриб ганжномасини ўқуб, меҳрдек боштин қадам қилиб, Мағрибқа борди ва ул зари мағрибий топқоч меҳрдек уёқти”. Маъноси: Машриқда хазина топган киши ҳикояти. У Мағрибда ҳам хазина борлигини билгач, куёш қадамидек қадам билан Мағрибга етиб борди ва у хазинани ҳам топди, сўнг куёшдек ботди (яъни ўлди).

Ҳикояда кўрсатилганки, Машриқдаги хазинада бундай ёзув бор экан:

Ки: «Ҳар кимки бу ганжни топти жазм,
Агар қилса Мағриб диёрига азм,
Фалон ерда мундин улук ганж эрур,
Анга ким қадам урди, поранж эрур».

(15 томлик, 10-т. 365-б.)

Ўша одам - хомхаёл таъмагир, икковидан ҳам баҳра олмокни истади. Унинг фикри бу ишни ҳиммат деб атаган эди. Шу “ҳиммат” уни Мағриб сари йўналтирди. Минг машаққатлар билан йўл босиб Мағрибга етиб келди. Бу ердаги хазинани ҳам топди ва унинг эгаси бўлди. Шундан кейин ўша одам ўлди. Ҳар иккала хазинадан ҳам баҳра олгани йўқ.

Бу ҳар иккала ҳикояда Навоий одамларни беҳуда интилишлардан сақланмоққа чақиради. Моддий манфаатнинг устунлиги қандай мудҳиш оқибатларга олиб келиши мумкинлигидан огоҳлантиради.

Маънавий ҳаёт кишини улуғлайди. Бу ҳаммадан олдин инсондаги юсак мақсадларнинг амалга ошганидан мамнуният ҳиссини уйғотади. У эса кишига роҳат ва фароғат бахшэтади.

Буюк олим Абу Райхон Бериий (973-1048) ўзининг “Минералогия” китобида бундеб ёзганб “Мен кўп нозик-нихол раққосаларнинг латиф рақсларини томоша қилдим; Гўзал паричехра соқийлар қўлидан рохатландим. Аммо ҳеч бир тотганим лаззатлар, мендан яхшилик кўрган кишиларнинг миннатдорлик билан боқишларидан топган фароғатимга баровар бўлаолмайди”. Демак киши энг юксак лаззатни ўзгаларга яхшилик қилганида олади. Чин инсоний рохат ҳам шу.

Албатта кишиларга яхшилик қилмоқ учун инсон қандайдир моддий имкониятга эга бўлмоғи керак. Навоий ҳам ёзганки,

Танаъум даст бермас бўлмайин
Қўлда дирам пайдо.

Маъноси: Нозу неъматлар қўлини бермайди,

Агар қўлингда пул бўлмаса.

Дирам (пул) эса ҳар кимда бўлавермайди. Ҳамиша шундай бўлганки,

Каримонро ба даст андар дирам нест

Худовандони неъматро карам нест. (Саъдий)

Шайх Саъдийнинг XIII асрда айтган бу гапини XIX асрда Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзбек тилига бундай таржима қилган:

Карим эл қўлларида бир дирам йўқ

Дирамла кимсаларда бир карам йўқ.

Яъни, Карам ва мурувват эгаси бўлган одамларда пул йўқ. Пулдорларда эса киром (саховат) ва мурувват йўқ.

Модомики, кишида пул бўлмаса, қандай қилиб муҳтожларга ёрдам қила олади.

ҲИММАТ

Навоийнинг “Садди Искандарий” достонининг бош қисмида “Ҳиммат хумойининг баланд парвозлиғи таърифида” деган бир бўлим бор. Унда шоир ўзининг ҳиммат тўғрисидаги мулоҳазаларини баён қилади.

Навоий ёзади:

Бировким анга ҳиммат ўлди баланд,

Эрур олам ахли аро аржуманд.

Киши нақди гар бир қаро мис эмас,

Агар ҳиммати бўлса муфлис эмас.

Ани англа муфлиски. йўқ ҳиммати,

Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.

(Навоий, 15 томлик, 10-т., 14-б.)

Маъноси:

Агар бирор кишининг ҳиммати баланд бўлса,
У дунё халқи орасида баланд даражага эга бўлади.

Агарда кишининг кўлида бир қорайиб кетган мис танга ҳам бўлмасада,

Агар ҳиммати бўлса, у камбағал ҳисобланмайди.

Камбағал қашшоқ деб ҳиммати йўқ кимса ҳисобланади, шуни билиб ол,

Ҳимматсиз одам ҳурматга эга бўлмайди.

Яна Навоий “Махбуб ул қулуб” (“Қалбларнинг севиклиси”) китобида ҳимматсиз кишининг янада аниқроқ белгисини кўрсатган, Навоий ҳиммати йўқ кимсани эр деб ҳисоблаб бўлмайди, дейди. Рух инсон учун қандай бўлса, ҳиммат ҳам шундай. Демак, Навоийнинг фикрича, ҳиммат тириклик боиси, ҳимматсиз одам ўлак кабидир. Мана Навоийнинг ўз сўзлари: “Ҳимматсиз киши эр сонида эмас. Рухсиз баданни киши тирик демас”.

Ҳиммат тўғрисида шунча гап айтмоқдасиз, дейиши мумкин ёш ўқувчим, олдин менга сиз ҳимматнинг нима эканини тушунтириб беринг. Ҳимматнинг маъноси нима?

Бу ўқувчи ҳақ. Асли арабча бўлиб, сўнг ўзбек тилига кириб, сингиб кетган ҳиммат сўзининг моҳияти, мазмуни билан танишайлик, олдин.

Ҳиммат, деб ёзилган ҳозирги ўзбек тилининг изоҳли луғатида, (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5-т., 530-б.) “Одамгарчилик, мурувват юзасидан қилинадиган яхшилик, яхши иш, ёрдам; инсондаги шундай ишга бўлган туйғу, хислат, фазилат”.

Элга хизмат - олий ҳиммат, дейди халкимиз. Яна ҳимматнинг шахсга оид бошқа сифатлари ҳам бор. Қисқаси, ҳиммат яхшилик, яхши ишнинг жамиси.

Навоий “Садди Искандарий”нинг ўша ҳиммат бобида ёзади: Бу ўткинчи дунёда одат бўлиб қолганки, кимки бой-бадавлат бўлса, ўша одам ҳурмат топади.

Бу расм ўлди ойини дайри фано,
Ки ҳурмат топар кимда бўлса ғино.

Бу фикрга Навоий эътироз билан чиқади. Унинг айтишича, ҳиммат вужуд учун энг қимматли жавҳар, энг буюк бойлик; ажойиб, нодир бир нарса, вужудни покиза тутувчи бир сифат. Шундан инъом,

саховат аҳли эътибор топади. Ўша сифатларни вужуд кимиёси деб атайдилар.

Чу ҳиммат эрур кимиёйи вужуд,

Ки андин топар эътибор аҳли жуд. (жуд – инъом, эҳсон; сахийлик, қўли очиклик).

Ким ана шундай кимёга эга бўлса, ҳақиқий бойу бадавлат киши ўшадир.

Бировким, анинг кимиёдур фани,

Ани деса бўлғай эл ичра ғаний.

Энди ана шундай хунари фани кимиёдун иборат бўлган, эл орасида ана шу фазилати, яъни маънавий бойлиги билан обрў топган инсон тўғрисидаги сўзлардан сўнг Навоий бундай зотга зид турган кимсалар тўғрисида ёзади:

Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,

Ғаний (бой) бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур.

Тутай, дун сифат кимсанинг ганжи бор,

Туну кун анинг ҳифзидин ранжи бор.

Агарда бою бадавлат кимсанинг ҳазинаси бор эса, ўша хазинани қандай қилиб асрамоқ, эҳтиёт қилмоқ ташвиши билан у тўлиб тошади. Кечасию кундузи шунинг ғамини ёйди. Унинг қилмишлари топганини еб қолганини йиғувчи маймуннинг, ер остига ёнғоқларни кўмувчи зоғнинг, уясига топганини ташувчи сичқоннинг, тезак ташувчи қўнғизнинг қилаётган чиркин ишларига ўхшаб кетади.

Емас элки, амвол аро бўлса ғарқ,

Алар бирла муфлислар ичра не фарқ...

Бағри кенг, кўнгли кенг ҳиммат аҳли учун бойлик ва камбағаллик тенгдир.

Кўнгул ҳиммат аҳлигаким бўлди кенг,

Ғино бирла факр ўлди оллида тенг...

Кишиким, бийикрактурур ҳиммати,

Жаҳон аҳлидин камтурур меҳнати.

Шу айтилганлардан кўриниб турибдики, Навоий ҳимматли одамларни улуғлайди. Ҳиммат эгалари оғирликни кам кўрадилар. Навоийнинг ёзишига кўра,

Бировғаки, ҳиммат келур ёрлик,

Гадолик тилар, йўқ, жаҳондорлик.

Чунки, ҳиммати баланд кишининг гадолиги жаҳондорликдан устундир. Аммо бу ерда гадо деганда тиланчи, садақа сўровчилар эмас, балки оддий, эл қатори, жамият поғонасининг қуйи қаторида

турувчи, бойликка хирс кўймаган, олийжаноб калб эгаси бўлган зотлар кўзда тутилади. Бундай одамлар

Ўзин фақр бирла жаҳондор этар,
Жаҳондорликдин вале ор этар.
Дема фақр куйи гадойин гадо,
Ки шахлар шаҳи килмиш они худо.
Қилур подшо ул гадолик ҳавас,
Нечукким гадо подшолик ҳавас.
Магар ҳақ етургай бу огоҳлик,
Ки фақр истагай эл, кўюб шоҳлик.

Ана шундай баланд ҳимматли ўзини гадо деб ҳисобласа ҳам мақсадга интилишларининг юксаклиги жиҳатидан подшоҳлардан устун турадиган инсонларни Алишер Навоий улуғламоқда. Бундай зотлар ана шундай гадоларга ҳаваси келди. Ана шу ҳақиқатни англаган одамлар, подшоҳликни эмас, фақрни тилайдилар. Чунки бундай камбағаллик, гадолик шоҳликдан баланд туради. Навоийнинг бу масала бўйича қатъий хулосаси ана шундай.

Алишер Навоий бирор фикр изҳор этганидан кейин шу фикрнинг исботи ва тасдиғига оид бирор ҳикоя келтиради. “Садди Искандарий” достонининг ҳамма бўлимларида бу бор. Ҳиммат тўғрисидаги бобда умумий мулоҳазаларини билдириб бўлгач, Навоий ҳиммати улуғ бир зот тўғрисида ҳикоя қилган. Бу ҳикоянинг сарлавҳаси бундай сўзлар билан бошланган: “Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшоҳ, балки филҳақиқат подшоҳликка етган гадо ҳикояти...” (15 томлик, 10-т. 18-б.).

Бу гапнинг маъноси шундайки, фотиҳ Искандар билан гадоликни танлаб олган подшоҳ, ҳақиқатда эса подшоҳлик даражасига етган гадо ҳикояти....

Искандар бир ўлкани эгаллагач, уни подшоҳ этиб тайинламоқ учун муносиб бир кишини кўрсатмоқларини одамлардан сўрайди. Бу ўлка шоҳи авлодидан бир киши тахту тождан воз кечиб кабристонда яшайди. У дунёдан юз ўгирган. Ана ўша киши шунга муносиб, дедилар. Искандар фармойишига кўра уни келтирдилар. У боши-оёғи яланг, қўлида икки сўнггак бор эди. Искандар бунинг моҳиятини сўради. У деди: бу сўнггаклардан бири шоҳники, бошқаси гадоники, лекин қайси бири кимники эканини билолмадим.

Чу ўлганда бирдур бу икки матоъ,
Тирикликда невчун қилурлар низоъ?.

Иккаласи ҳам ўлгандан кейин бир хилдир. Тирикликда нега бир-бирларига душманлик қиладилар. Искандарга унинг гапи ёқди. У гадога подшоҳ бўлмоқни таклиф қилди. Гадо деди:

Эмас рубъи маскунга рағбат манга,
Тилар тўрт сармоя ҳиммат манга.

Одамлар яшовчи жойларга менда рағбат (интилиш, кизиқиш) йўқ. Менинг ҳимматимга тўрт асос бор. Улар бундай: Абадий ҳаёт; қарилик билан алмашмайдиган йигитлик; кашшоқликка айланмайдиган бойлик; “Яна: шодлиғким, йўқ онинг ғами”. Искандар ҳайратда қолди. У ўша гадонинг ҳимматда шоҳдан, яъни Искандардан устун эканига тан берди.

Гадоеки бўлғай бийик ҳиммати,
Анга паст эрур шоҳлик рифъати.
Чу ҳиммат баланд ўлди эрса фақир
Кўзига эрур аср шоҳи ҳақир.

ҲУКМРОН ВА АРЗҒҮЙ

Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигининг кўринишлари хилма-хилдир. Моддий ва маънавий жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи аҳоли қатламлари бор. Масалан бир вилоят ҳукмрони унча арз билан келувчи ночор кишидан кўра устун мавқеъга эга. Унинг моддий имконияти ҳам ортик, маънавий, тўғрироғи сиёсий мавқеъи ҳам баланд. Арзғўй эса унга қарам. Унинг арз-илтимоси ҳукмроннинг қандай қарашига боғлиқ. Улар ўртасида ҳурматли ва тенг муносабат бўлмоғи мумкинми ёки мумкин эмасми? Бу саволга жавобни Алишер Навоийнинг “Ҳамса” асаридаги “Сабъаи сайёр” достонидан топамиз. (тўртинчи иқлим мусофирининг ҳикояси)

Ҳинд мамлакатига қарашли Тароз деган ўлка бор. У гоят гўзал ва обод. Бу ўлка бошлиғининг хунари фақат адолатпарварлик. Унинг оти Масъуд.

Ҳинд подшоҳи Жўна мусофирдан бу мақтовларни эшитгач, ўша ўлкани бориб кўрмоқ истади. У кийимлари, кўринишини ўзгартириб бир мусофир ғариб сифатида Тарозга етиб келди ва Масъуд қасрига етиб борди.

Соҳати ичра халқ ғавғаси?
Орзухоҳ улус алолоси.
Мутоайин эшикда неча киши,
Ғуробо хизмати аларнинг иши.

Маъноси: Одамлар кўп. Ғавго, арзчи келганларнинг шовкин сурони. Тайинлаб кўйилган бир неча одам уларнинг хизматида эдилар. Бу хизматчилар Жўнани ҳам ўшандай арзгўй сифатида қабул қилиб, дарҳол меҳмонхонага жойладилар. Ўша қаср меҳмонхона экан. Безаклари шоҳона. Жўнага сал дам олмоққа имкон берилди. Сўнг уни турли-туман овқатлар билан меҳмон қилдилар. Сўнг мезбон ўзи келиб у билан кўришди, унга иззат-хурмат кўрсатиб кўнглини шод қилди.

Қаср ёнида ҳаммом бор эди. Унда шишадан озода ҳовузларда гулобдек сув чайқалади. Меҳмонни ҳаммомда ювинмоққа таклиф қилдилар. Тослар олтин каби ярақлайди. Дасталари қумушдек оқ.. Лунгилар хуш ҳидли, иплари олтинсимон. Хизматдаги кишилар парилар сингари. Меҳмон ҳаммомдан ювиниб чиққач, унга гулфол кийимлар бердилар. Шундан сўнг уни базмгоҳга элтдилар. Базмда гулранг бодалар ичилди. Яхши маишат бўлди. Сал кайфи ошган Жўна мезбондан бундай ажойиб ишларни қандай амалга ошира олмоқдасан? - деб сўради. Масъуд жавоб берди: Бизнинг шоҳимиз жуда одил. У зулм ипларини узиб ташлаган. Адолат созини тузган.

Ким анинг давлатидин аҳли замон,
Топмаишлар бағайри амну амон.

Маъноси: Унинг давлатидан замона аҳли тинчлик - хотиржамликдан бошқа нарса кўрмайдилар.

Шу шоҳимизга дуо ва шукрона учун шу ишларни қилмоқдаман.

Шоҳ Жўна бундан шод бўлди. Масъуд меҳмон Жўнани бир неча кун меҳмон қилиб, сўнг совғалар бериб кузатиб қўйди.

Аммо Масъуд меҳмон Жўнанинг Ҳинд подшоҳи эканини билмас, уни одатдаги арзга келган бир мусофир деб ҳисоблар эди, лекин шоҳона иззат-хурмат кўрсатди. Жўна бу ишлардан гоят мамнум бўлиб Дехлига қайтди.

Навоий ўз дostonида адолатпарвар ва халқпарвар ҳукмрон Масъуд орқали ўзи орзу қилган одил ҳукмрон образини яратган. У ўз хузурига келган ҳар бир орзухоҳ (арзчи келган) кишини ана шундай қабул қилар эди.

Бу ерда Тароз ҳукмрони Масъуднинг маънавий дунёси унинг маънавий ва сиёсий мавқеига уйғун. У ҳар бир одамга иззатли ва ҳурматли муносабат кўрсатмоқни чин қалбидан тилайди, шунга имконият мавжуд этган. У арзгўйни меҳмон сифатида қабул қилади ва қадрлайди. Ундан ўзини ҳеч қанча баланд тутмайди. Аксинча, уни хурсанд қилмоққа интилади ва буни амалга оширади. Бу инсон

камолоти, рухий оламининг юксак самоси. Кишилар ўртасидаги муносабат ана шундай бўлмоғи керак.

ЖАҲОНГИРЛИККА МУНОСАБАТ

Моддий ва маънавий ҳаёт ўртасидаги уйғунликни кўп масалаларда таъминламоқ мумкинлиги тўғрисида юқорида анча сўзлар айтилди. Бу имкониятлар кўрсатиб ҳам ўтилди. Лекин бир масала борки, унда моддий ва маънавий уйғунликни таъминлаш гоят мураккаб. Бу уриш ва тинчлик масаласи. Уруш бу мамлакат ва халқ учун энг охир бахтсизлик. Уни умуман инсоният тарихидан чиқариб йўқ қилиб ташлаш лозим. Аммо ватан ҳимояси ушбу Ватан халки учун муқаддас бурч.

Навоий ёзади:

Аёлу ватан деб кими жони бор,
Киши ҳарб этар, токи имкони бор.

Ўзбек халқи ўз тарихида Ватан ҳимояси учун жону жаҳди билан курашган, уни хорижий босқинчилардан сақламоқ учун фидокорона жанг қилган жуда кўп ўз қаҳрамонларига эга. Биз уларнинг тажрибасини ўрганамиз. Уларнинг номини баланд тутамиз, уларнинг қаҳрамонона курашидан ибрат ва илҳом оламиз. Аммо жаҳонгирлик бу бошқа масала. Бутун дунё ҳукмронлигига интилиб, ўзга мамлакатларга босқинчилик мақсадида бориб, уларга қарши жангу жадаллар уюштириб, уларни ўзига бўйсундириб, жаҳонда ўзининг якка ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашни Навоий қоралайди. «Сади Искандарий» достонининг бош қаҳрамони Фотиҳ Искандардир. У бутун дунё мамлакатларини эгаллади, ҳатто, денгизлардаги ороллар, океан тубини ҳам ўз тасарруфига киритди. Сўнгра ўз мамлакатига қайтаётганида ўлим вақти яқинлашаётганини сезди. У ўз яқинларига васият қилди:

Вале қилсангиз наъш аро устувор,
Ҳамул лаҳза зинҳору юз зинҳор:
Чикоринг бир илгимни тобутдин.
Ҳамул маъниким, ришта ёқутдин.
Ки эл солиб ул сори хайрат кўзи,
Не хайрат кўзи, балки ибрат кўзи:
Бу панжаки, бармоғлари чекди саф,
Жаҳонни жаҳон аҳлидан урди каф.
Кафи ичра олди жаҳон кишварин,

Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин.
Чу урди ажал илги табли раҳил,
Бақо бўйнига солди ҳабли раҳил.
Жаҳондин шал илги мисоли борур,
Нечукким чинор илги холи борур.
Ангаким мадаккор бўлғай билик,
Жаҳон шуғлидин бори чеккай илик.

Маъноси: Тобутга (жасадимни) солаётган вақтда зинҳор, юз зинҳор ўша лаҳзада бир кўлимни тобутдан ташқарига чиқариб кўйингиз. У худди ёқутдан ечиб олинган ип сингари бўлсин. Одамлар бу қўлга ҳайрат билан қараб, балки ибрат кўзи билан кўриб, тушунсинларки, бармоқлари соф тортган бу панжа, жаҳон аҳлидан тортиб олган, жаҳон мамлакатларини ўзида тутган, қуруқлиғу денгизлардаги лаъл ва гавҳарларни ўзига олган қафт «Ажал кўли кўчиш ногорасини қокқач, бўйнига абадийлик томон жўнаш ипини солди». (П. Шамсиев таснифи). Жаҳон бир шал бўлган кўлдек кетмоқда. Худди чинорнинг шоҳидек қуруқ кетмоқда. Кимки билим эгаси бўлса, (шуни кўргач) жаҳон ишларидан кўлини тортади.

Искандар олдинроқ онасига ёзган мактубида ўзининг жаҳонни эгаллаш тўғрисидаги ҳаёли хомхаёл эканини тан олади.

Санга айлабон хоки даргоҳлик,
Анинг отин айтсам эди шоҳлик,

деб жаҳонгирлик йўлига юрганлигидан пушаймонлар ейди, онанинг оёғи остида тупроқ бўлмоқ, шуни шоҳлик деб қабул қилсам бўлмасмиди, деб афсуслар чекади. Бу Навоийнинг жаҳонгирликка қарши муносабатини билдиради. Бутун дунёга хукмрон бўлган Жаҳонгир Искандарнинг тавба-тазарруъ, афсус ва надоматлари орқали Навоий ўзининг жаҳонгирликка қарши кайфиятини барала баён қилган.

Мадомики, моддий ҳаёт кўринишларидан бири бўлган жаҳонгирликка Навоий шундай қарши туради. Урушнинг отини эл ҳаётдан ўчирмоқ лозим. Жаҳонгирлик учун қилинадиган урушларни лаънатламоқ ва йўқ қилмоқ керак.

Абдурахмон Жомий ёзади:

Ба панж мерасад асбоби зандигонийи хуш,
Ба иттифоқи ҳакимони шуҳраи офок.
Фароғи ийману сихҳатийю, қафофи маош,
Рафику ҳўб сияру ҳамдами неку ахлоқ. («Баҳористон»).

Маъноси: Жаҳонга шуҳрати кетган ҳақимлар ўртасидаги келишувга кўра яхши турмушнинг беш сабаби бор: тинчлик, хотиржамлик фароғати; соғлиқ саломатлик; етарли иш ҳақи; яхши хулқли дўст; яхши тарбия кўрган ҳамдам.

Демак, яхши турмушнинг биринчи сабаби - тинчлик, хотиржамлик фароғати. Агар уруш бўладиган бўлса, ҳеч қандай танглик-хотиржамлик бўлмайди. Шунинг учун инсон ҳаётида, жамият ҳаётида тинчлик бош ўрин тутди. Уруш билан тинчлик ўртасида мувофаклик бўлмайди. Тинчлик учун курашмоқ, жамият ҳаётида тинчликнинг ғалабасини таъминламоқ жамият аъзоларининг биринчи вазифасидир.

Навоий одамларга ўғит бориб ёзган:

Олам аҳли, билингизким, иш эмас душманлиғ,
Ёр бўлинг бир-бирингизга, ки, эрур ёрлиғ иш!

Улуғ устознинг бу сўзлари Тошкентда ўрнатилган буюк Навоий ҳайкали тоқларига зарҳал ҳарфлар билан битиб кўйилган. Жаҳонгирлик урушларига Навоийнинг қанчалар қарши экани юқорида айтиб ўтилди.

СЕВГИ КУЧИ

Муҳаббат - маънавий ҳаётнинг ўзаги, моҳияи, инсон бахт-саодатининг замири. Муҳаббатсиз одам қуруқ, ҳаётнинг асл лаззатидан бебаҳри бир кимсадир. Ўзбек шоираси Моҳлар Ойим Нодира ёзган эди:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсен, муҳаббат ихтиёр эт.

Бу тўғрида кўп ёзмоқ мумкин. Лекин бундай гапларни эшитмоқ ёки ўқигандан кўра буюк устоз шоир Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” дostonлари билан танишиб чиқмоқ афзалдир. Бу дostonларда шоир чин инсоний севги тўғрисида илҳом билан ҳикоя қилади.

Биз юқорида Тароз шаҳрининг бошлиғи Масъуд тўғрисида сўзладик. Унинг одамгарчилиги, кишиларга меҳрибонлиги, адолатпарварлиги тилларда дoston бўлиб кетган эди. Ҳинд подшоҳи Жўна Тарозга оддий киши, арзғўй сифатида бориб, Масъуднинг бундай сифатлари билан танишгач, уни Тароз шаҳари бошлиғи вазифасидан юқори вилоят бошлиғи лавозимида таъинламоқчи

бўлди. Бу гапдан хабар топган ўша Жунпур вилоянинг ҳокими “Зулм ила Ҳинд мулкида машҳур” Жайпур Масъудни турли алдовлар билан кўлга олди ва зиндонга ташлади. У Масъуд йўқолди, деб гап тарқатди. Жайпурнинг ўринбосари золимликда ундан қолишмайдиган Баллу бу ишда унга ёрдами кўрсатди. Улар Масъудни яширинча зиндонда сақладилар, унга кўп азоб бердилар.

Баллунинг бир қизи бор эди. Бу қиз Масъудни бир марта узоқдан кўрган, унинг таърифини эшитган ва унга кўнгил берган эди.

Ишқ умре солиб димоғига дуд,
Ўтининг боиси эди Масъуд.

Шу қиз зиндонда бир бечора банди борлигини, унинг қийноқларга солинаётганини эшитди. Унга раҳми келиб, отаси Баллу ва кўриқчилар ғирт маст эканидан фойдаланди. Бандини зиндондан кутқариб, икки садоқатли канизасининг ёрдамида ўз уйига олдириб келди ва шу ерда яшириб сақлади. Қиз бу бандининг ўз севгилисидан Масъуд эканини билгач, унга кўп меҳрибонликлар кўрсатиб даволади. Зиндоннинг бўш, соқчининг эса маст эканини эрталаб билган Баллу посбонни ўлдирди, Жайпурга бу ҳақда хабар етказгач, улар иккаласи ҳам жон ваҳмига тушиб қолдилар. Шундан сўнг Масъуд ва қизнинг бу ердан қочишгани, йўлда қароқчилар талонига дуч келишгани, сўнг шаҳарга келиб бир харобани маскан тутишганини ёзади. Масъуд шаҳар бозорида ташимачилик қилади. Бир куни саройга юк элтганида уни подшоҳ хизматчиларидан бири таниб қолиб подшоҳга хабар етказди. Шундан сўнг подшоҳ Масъудни ўз ҳузурига чорлайди. Унга моҳрибонликлар кўрсатади. Золим Жайпур ва Боллуни жазолайди, Масъудни Тароз, Дарбаст ва яна қанча ўлкаларга ҳоким қилиб тайинлайди. Масъудни Гулрух қиз билан никоҳ қилади. Улар бахтиёрлик билан ҳаёт кечиришади.

Қасри гулранг аро бўлиб гулпош,
Майи гулгун бирла эрди маош.

Навоийнинг машҳур байти ҳам дostonнинг ҳикоятидадир:

Хушдурур боғи коинот гули.

Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

(15 томлик.

10т.201-б.)

Бу ҳикоятда бизнинг диққат марказимизда турган қаҳрамон ўша қиз Гулрух. У золим ва адолатсиз ҳукмрон, бераҳм ва бешафқат Баллунинг қизи. Аммо Гулрухнинг отасига заррача ўхшашлиги йўқ. У Масъудни севар эди. У билан учрашув шарафига муяссар бўлгач, ўз севгилисидан зиндондан кутқарди, яхши парваришлар қилиб ўзига

келтирди. У билан бирга йўлдаги барча қийинчаликларга чидади, ниҳоят, севгили ёри Масъуд билан бирга бўлиб, бахт-саодатли турмушга эришди.

Навоий бу ҳикоятда севгининг куч-қудратини кўрсатган. Гулрух каби мардона, садоқатли, кўрқмас, чидамли, фидойи маҳбуба образини яратган. Гулрух - том маънодаги севги қаҳрамони. У Масъудга азалдан кўнгил берган эди. Унинг гўзаллиги шунчалар мақтовга сазовор эдики, унинг ҳусндорлиги, бойлиги жаҳонга бойлик бағишларди.

Хусн бирла жаҳон элида ғани,
Васфдин балки хусни мустағний.

У Масъудни севар, лекин бу севгисини ҳеч изҳор этмас, яширинча севги ўтида қуйиб ёнарди.

Кишига айта олмайин они,
Куяр эрди валек пинҳоний.
Ишқдин чун бор эди кўнглида банд,
Бандини кўрса эрди ҳожатманд.

Навоий зиндондаги банди Масъуднинг Гулрух билан учрашганини аниқ, таъсирли ифодаларда баён қилган. Банди ўзининг Масъуд эканлигини билдиргач, қиз унинг ўша ўзининг севган йигити Масъудми ёки бошқа кишими, эканлигини пухта текширади. Наҳоят, бунга ишонч ҳосил қилгач, қиз ўз севгилисига дейди:

Деди: “Эй, жисминга фидо жоним,
Жонинга садқа жисми пазмоним.
Сени кўргунча мундоқ ўлкам не,
Ҳаста жонинг фидоси бўлсам не”.

Гулрух бой маънавий дунёга эга. Уни бундай юксакликка кўтарган нарса севги. Севги - маънавият жавҳари, чин инсоний саодат боиси. Навоий Гулрухни шундай севги соҳиби сифатида тасвирлайди. Афсуски, Навоийнинг бу ҳикояти кенг ташвиқ ва таҳлил этилган эмас.

Яна Гулрух, гарчи золим ва бошафкат Баллуниг қизи бўлса ҳам, у отасига хос бўлган иллатлардан бутунлай холий. У зиндонда банди борлигини билди. Лекин унинг ўз севгилиси Масъуд эканлигини билмас эди. Барибир у мазлумни қутқармоққа қарор қилди. Фақат бандини озод этгандан сўнггина Гулрух бу бандининг Масъуд эканлигини билди, сўнг у билан барча оғир мушкилотларни баравар бошидан кечирди. Шундай қилиб, Гулрухнинг бутун

табиати, борлиги золим отаси Баллуниг тамом зидди, тескариси эканини кўрамиз.

Навий Баллу ва Гулрух линиясида бу иккала қарама-қарши кутбни бирлаштиргани бежиз эмас. Баллу вилоят ҳокимининг ноиби - ўринбосари. У золим ҳоким Жайпур билан топишган. Бу вужуди зулм ва кийна (душманлик) тўла шахс кўлида ва таъзулм ва кийна тўла шахс кўлида ва таъсирида шакланган. Натижада у ҳам Жайпур каби золим бўлиб кетган. Баллуниг кизи Гулрух эса севги таъсири остида ўсиб етишди. Севги бор жойда ёвузликка ўрин бўлмайди. Шунинг учун Гулрух раҳмдил, одамларга меҳрибон, ғамхўр бўлиб етишди. Ниҳоят, у севгилиси Масъуд билан биргаликда бахтиёр турмуш кечирди. Баллу ва Жайпурнинг хатту ҳаракатида зулмкорлик, амалу жоҳни сақлаб қолмоқ учун ҳеч қандай ёвузликдан тоймаслик ҳукмрон эди. Масъуд ва Гулрух характерида эса инсонпарварлик ва севги бош ўрин тутади. Бу олийжаноб туйғулар охири ёвузлик устидан тўла галаба қозонди.

Энди Масъуд ва Гулрух муносабатларига яна бир назар ташласак.

Масъуд Тароз ҳокими бўлиб ишлаган пайтида ўзининг адолат, халқ манфаатларига чин юракдан хизмат қилгани туфайли халқ ўртаси эътибор қозонган ва эл ҳурматида сазовор бўлган эди. Шу фазилатлари билан у Ҳинд подшоҳи Жўнанинги ҳам диққатини ўзига жалб этди. Жўна уни юқорироқ лавозимга - вилоят ҳокимлигига ўтказмоқчи бўлди.

Масъуднинг яхши ишлари асосан амалий ва моддий характерга эга эди. Гулрух Масъуднинг таърифини эшитган ва унга мойиллик ҳис этган эди. Бу қиз бир мартаба Масъудни узоқдан кўрди. Унинг ҳусну жамолига диққат қилди. Шу билан қизнинг кўнглига Масъуд севгиси тушди. Аммо Гулрух буни ҳаммадан яширар ва махфий ўртанар эди.

Улар бир-бирлари билан фақат зиндондагина учрашдилар. Шунда Масъуднинг ҳам бу меҳрибон, шафқатли гўзал қизга ишки тушди.

Демак, Гулрухнинг Масъудга муҳаббати маънавий замирга эга эди. Улар ўртасидаги муҳаббат ва садоқат моддий ва маънавий амалларнинг уйғунлиги самарасидир. Олдин бу туйғу қизнинг юрагида Масъуднинг қилган эзгу ишлари таърифини эшитгач туғилган, уни кўргандан сўнг авж олган бўлса, Масъуд бу қиздаги гўзаллик, олийжаноб интилишлар, меҳр ва одамийлик хислатлари

туфайли унга мафтун бўлди. Шунингдек, улар қалбидаги моддий ва маънавий омиллар бу муҳаббатни юзага келтирди, уни авж олдирди ва ниҳоят, уларнинг бахтли қисматига сабабчи бўлди.

Моддий ва маънавий уйғунлик ана шундай ижобий натижаларга олиб келмоғи табиийдир.

ИСКАНДАР ВА МЕХРНОЗ

Севги тўғрисидаги гапларни Навоийнинг “Садди Искандарий” достони материаллари асосида давом этдирамиз.

Маълумки, “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва мажнун”, “Сабъан сайёр” дostonларида Навоий чин инсоний, мажозий, дунёвий муҳаббатнинг жўшқин куйчиси сифатида майдонга чиқди. Бу дostonлардаги сеvги қахрамонлари асрлар давомида шундай юксак сеvги дарсидан авлодларга таълим бериб ва ўрнатиб бўлиб келмоқдалар. Лекин Навоий “Хамса”сидаги бошқа асарлар, хусусан, “Садди Искандарий” дostonида ҳам шоир бу мавзунини четлаб ўтган эмас. Бу Искандар ва Кашмир маликаси Меҳрноз ўртасидаги муносабатларда айниқса кўзга ташланади.

Искандар Кашмирни эгаллагач, жангда яраланган ва дунёдан ўтаётган Кашмир ҳукмронининг васиятига кўра унинг кизи Меҳрнозни ўз никоҳига олган эди. Ваҳоланки, Эронзамин ҳукмдори Доро ҳам ўлими олдидан Искандарга унинг кизи Равшанакка уйланмоқ, шу билан Кайёнийлар сулоласи билан Искандарни боғламоқ орзусини билдирган эди.

Искандар ўз никоҳидаги бу иккала аёл билан яхши ва ҳурматли муносабатда бўлган. Лекин кўнгли Меҳрнозга майилроқ, Меҳрноз эса эри Искандарни севиб қолган.

Навоий Меҳрноз ва Искандар муносабатларининг бир лавҳасинигина келтиради. Бу лавҳада шоир Меҳрнознинг хусну жамоли ва фазлу камолини гўзал ифодаларда тавсиф қилади. Чиндаги воқеалар тинчлик йўли билим ҳал бўлди.

Искандар -

Баҳору йигитлик, доғи шоҳлиғ,

Яна ҳикмату донишгоҳлиғ

насиб бўлган ёш одам эди.

Бу тақдир ила шоҳи ишратпараст,

Неча кун тараб жомидин бўлди маст.

У бир неча фурсат Равшанак билан базм тузди. Равшанак махди улё (катта хотин) сифатида мажлис оро эди. У шоҳ мажлисини кизитар, харамда ҳаммага бош эди. Меҳриноз эса “пастлашган, унинг ўрни тахт ёнида; гоҳ шоҳга бўйин эгар, гоҳ ноз-карашма кўрсатиб, жигарини эзар эди”. (П. Шамсиев талкини)⁴

Маълум вақт ўтгач, Искандар севгили умр йўлдоши Меҳрноз хузурида бўлди. Лекин ёш гўзалнинг кўнгли ғамгин эди. Искандар эзилиб у моҳвасига гинахонлик қилди. “Тазаллум била деди: «К-эй нозанин! Недин бизга қилдинг аён бўйла кийн?» Меҳрноз Искандарга унинг Равшанак билан яқинлигидан, унга кўроқ диққат-эътибор қилишидан норозилигини билдирди. Шунда Искандар унга Равшанакнинг “Бахманай тожининг гавҳари, Кайкубод осмонининг ёруғ юлдузи” эканини эслатиб, шунга муносиб муомала қилмоқ кераклигини тушунтирмоқчи бўлди.

Шундан кейин Навоий Меҳрнознинг монологини келтирган. Қирқ тўрт байтдан иборат бу шеъринг нутқ аёл гўзаллиги, латофати ва назоҳатининг қомусидир. Унда гўзал аёлга хос бор сифат ва сувратлар ўзининг юксак шоирона тавсифини топган. Бу шеър Навоийнинг аёл қалбининг энг нозик, энг ички, энг эзгу туйғуларини қанчалар чуқур билганини ва уларни юксак маҳорат билан тасвир эта олмагани намоён қилади.

Меҳриноз Искандарга жавобан дейди:

Насаб бирла бўлса анга шоҳлик,
Ҳасаб бирла етмиш менга моҳлик.
Анинг тожи кишварга бўлса хирож,
Менинг олима бош қўяр ахли тож.
Анга фахр нисбатда Жамшеддин,
Манга ор ҳусн ичра хуршеддин.
Анга мулк агар бўлса фармонпазир,
Манга зор эрур юз туман мулкгир.
Агар ул хирад бирла афсонадур,
Манга юз хирадманд девонадур.
Гар ул бўлса офок элига азиз,
Солурмен мен офок аро рустахез...

Маъноси: Агар у фикрловда Жамшид сингари бўлса,
Менга ҳусн ичра қуёш хижолатда қолади.

⁴ Навоий 15 томлик т.10. 286,471-бетлар.

Агар у ақл-билимдонликда от чиқарган бўлса,
Менга юзлаб ақл-билим эгалари девонадирлар.
Агар уфқлар аҳлига азиз бўлса.
Мен уфқ аҳлини ағдар-тўнтар қила оламан...

Бу гўзал аёлнинг ўз кадру қимматини баланд тутиши, ўзининг ҳам ҳусни, ҳам билимдонлиги, ҳам аёллик латофати билан рақибасидан устун эканига тўла ишончини кўрсатади.

Шундан кейинги мисраларда Навоий Меҳрнос гўзалликларини бирма-бир таърифлайди. Унинг киприклари, қарашларидаги сеҳргарлик, ҳусни-жамолининг оламаро шуҳрати, зулфи, лаъл лаблари, қоши, уйки чоғидаги мафтункорлиги, юзадаги холи, тишининг дурри нобдеклиги, оғзининг бебаҳо гавҳардек экани, қадам ташлашларининг жилвакорлиги, белининг тордек нозиклиги, нозининг гўзаллиги - ҳаммаси, ҳаммасини аёл санаб чиқади. Аммо бундай гўзалнинг гинақонлиги сабаби Искандарда эмас, қисматдадир.

Меҳрнос дейди:

Вале мунча афсонадин не асиғ?
Ки шах комига келди шахдим ачиғ.
Не хуш дебдур ул дардманди фиروق,
Ки: «Оз бахт - кўп ҳусндин яхшироқ».
Шикоят манга йўқ турур шоҳдин,
Ки шиквам эрур бахти гумроҳдин.

Маъноси: Мунча афсоналарни сўйламоқдан нима фойда,
Шоҳга менинг асалим аччиғ туюлмоқдадир.

Айрилиқда азоб чекаётган бир дардли одам яхши айтган:

“Оз бахт кўп ҳусндан яхшироқдир”.
Мен шоҳдан шикоят қилаётганим йўқ,
Фақат адашган бахтимдан шикоят қилмоқдаман.

Меҳрноснинг бу шеърини монологи унинг ўз аёллик назокатини билиши, уни кадрлашини кўрсатади. Шу билан бирга Меҳрнос шоҳдан марҳамат ва диққат-эътибор сўровчи арзгўй эмас, балки мағрур, ўз кадрини баланд тутувчи юксак маънавият эгаси бўлмиш бир олийжаноб инсон сифатида кўриниш беради. У ўзининг адашган бахтидан нолийди, лекин қисмати бўйсунмоққа мажбур эканлигини айтади. Дарҳаққат, оз бахт кўп ҳусндан яхшироқдир.

Ана шу кичик бир бир бадий лавҳада инсон, аёл қалбининг бой маънавий дунёси ўз аксини топган.

Меҳроноз тутқун бир асира. Гарчи унинг отаси Кашмир ҳукмрони бўлган эсада, у жангда ҳалок бўлади. Мамлақати Искандарга тобеъ. Меҳроноз ана шундай шароитда Искандар никоҳига ўтказилган. Аммо келтирилган монологда ўзининг аёл сифатида, оқила бир инсон сифатида баланд даражада турган бир зот эканини кўрсатди.

Искандир эса ҳам подшоҳ, ҳам ҳарбий қўмондон, ҳам фотиҳ ва музаффар ҳукмдор сифатида. У - моддий ҳаёт вакили. Унинг галабалари ана шу моддий ҳаётда юз берган ҳодисалар.

Меҳроноз - маънавий ҳаёт вакиласи. Унинг гўзал ҳусни, ақлу-фаросати гоят мукамал. Фақат унда ҳеч қандай моддий ҳокимият ёки мулк йўқ. Искандарнинг кўнгли Меҳронозга берилган. Лекин Искандар ўзи мансуб бўлган муҳит ва доира талабига риоя қилган ҳолда иш тутади. Унинг Равшанакка мунособати ҳам шу билан белгиланади.

Искандар билан Меҳроноз ўртасида ҳозирги, биз айтиб ўтган тарздаги муносабитнинг юз бериши моддий ва маънавий ҳаёт ўртасидаги уйғунликнинг бир кўриниши. Бу лавҳада Меҳронознинг маънавий устунлиги сақланади. Айни замонда, унинг Искандарга муҳаббати бу келишмовчиликнинг ечими, ана шу уйғунликни келтириб чиқарган восита сифатида қаралмоғи лозим.

Улар ўртасидаги келишмовчилик бартараф бўлганидан сўнг шоир “Не бўлғонни эрмас демак ихтиёж” деб ёзади. Шу яқунга асосланиб биз ҳам Искандар ва Меҳроноз тўғрисидаги ҳикояга шу ерда чек қўямиз.

* * *

Ҳар бир жамият, ундаги ҳар бир табақа айрим шоҳлардан ташкил топади. Шунинг учун жамият аъзоларининг табиатида моддий ва маънавий уйғунликни тарбиялаш катта аҳамиятга эга.

Тарихда бу масалага аниқлик киритувчи воқеалар жуда кўп бўлган. Шулардан баъзилари тўғрисида қуйида айтиб ўтамиз. Бу воқеалар узоқ асрлар бурун юз берган. Лекин улардан ҳамон ибрат олсак арзийди.

ШОИРНИНГ ИШ ҲАҚИ

Абулқосим Фирдавсий бундан деярли минг йил олдин яшаб ижод этган. Унинг ўлмас “Шоҳнома” дoston – эпопеяси шунча

вақтдан бери жаҳон адабиётида бош ўрин тутган шоҳ асарлардан бири сифатида қадрланиб келади. Бу асарни ёзмокни унга Ғазни Султони Маҳмуд Ғазнавий топширган эди. Шоир Фирдавсий бу вазифани бажармокқа узок йиллик умрини сарф этди. Ниҳоят, у “Шоҳнома”ни ёзиб тугаллади. Шоир бу асарни Султон Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этди.

Султон шоирга бу улуг меҳнати учун икки мартаба ҳақ тўлаган.

Аmmo Фирдавсийнинг ўзи бу иш ҳақининг бирор бўлагидан фойдаланган эмас. У умуман бу иш ҳақини олмаган.

Биринчи бор Султон Фирдавсийга унинг “Шоҳнома” достони учун бир юз эллик минг дирҳам (кумуш танга) юборган.

Бу иш ҳақини унга келтирганларидан шоир ҳаммомдан эндигина чикиб ўша ерда дам олиб ўлтирган экан. Шоирга иш ҳақи топширилгандан сўнг Фирдавсий уни уч қисмга тақсимлаган. Бир қисмини иш ҳақини келтирган кишига, иккинчи бўлагини ҳаммомчига, учинчи бўлагини эса яна бир хизматдаги кишига инъом этган.

Бундан маълум бўладики, шоир Фирдавсий бутун ижодий куч қуввати, истеъдоди, билими, ҳатто умрини сарф этиб яратган асарини ундан бирор фойда, манфаат, пул топиш мақсадида эмас, балки адабиёт, тарих, бадиий тил ривожини учун бағишлаган.

Албатта, Султон Маҳмуд Ғазнавий айрим шахслар Султон билан шоир ўртасида низо туғдиришга ҳаракат қилганлар, ҳатто бунга эришгандай ҳам бўлганлар. Лекин биз бу масалага алоҳида ёндашув керак, деб ўйлаймиз. Шунинг учун ҳозир шоирнинг иш ҳақи масаласига ўз вазифамиз - моддийлик ва маънавийликнинг уйғунлигини нуқтаи назаридангина қараш ниятидамиз.

Ҳар ҳолда Фирдавсий ўз меҳнати учун тўланган ҳақни ўзига олмади, уни ўзига алоқадор шахсларга тақсим қилиб берди.

Кейинчалик Султон Маҳмуд Ғазнавий Фирдавсийга “Шоҳнома” асари учун иккинчи қатла кўплаб ҳақ тўламок қарорига келди. Бу вақтда Фирдавсий ўзининг туғилиб ўсган шаҳари Тусда эди. У қаттиқ бемор бўлган. Султоннинг буйруғига кўра олтин тангалар тўла халталар ортилган туялар пойтахт Ғазнидан Тусга қараб йўл олдилар. Узок масофани аста-секин босиб ўтган бу кичик қарвон Тусга етиб кеди. У Тусга етиб келиб, бир дарвозасидан шаҳарга кириб келмокда. Лекин шу пайтда кекса шоир дунёдан ўтган эди. Унинг тобутини кўтарган одамлар уни Туснинг бошқа дарвозасидан чикиб қабристонга элтмокда эдилар.

Тусда Фирдавсийнинг кизи яшар эди. Шоирга тўланган иш ҳақини шу аёлга топширмакчи бўладилар. Фирдавсийнинг кизи отасига тўланадиган маблағни олмоқдан бош тортди. Чунки унда бу маблағга эҳтиёж бўлмаган. Эҳтимол шоирнинг қизида бошқача бирор мулоҳаза ҳам бўлгандир. Бу бизга маълум эмас.

Бўлиб ўтган воқеани Султон Маҳмудга хабар қилдилар. Султон бу маблағни Фирдавсий яшаган жойларни обод қилмоқ учун сарф этмоқни буюрди. Бу фармон амалга оширилди. Шоирнинг ватанида анча элу юрт учун фойдали ишлар қилинди.

Фирдавсийга оид бу ҳикоя мана минг йилдан бери оғиздан оғизга, авлоддан авлодга ўтиб бизгача етиб келган. Мен бу ҳикояни Низомий Арузий Самарқандийнинг “Тўрт мақола” китобида ўқиганман. Унда бу воқеага оид бошқа тафсилотлар ҳам бор. Аммо мен бу ҳикоядаги бизнинг мавзувга- моддий ва маънавий уйғунликка хос томонларнигина олдим.

Буюк шоир Абулкосим Фирдавсий Тусийнинг меҳнатлари бекор кетмади. У ўзининг ўлмас “Шоҳнома” асари билан инсоният маданияти, адабиёти, тафаккури тарихига улкан улуш қўшиб кетди. Унга тўланган иш ҳақи эса шоирнинг юрти, элдошлари фойдасига сарф этилди.

Шоир қизининг баланд ҳиммати, элпарварлиги ҳам бу ишда муҳим ўрин тутади.

Ота ва фарзанднинг маънавий дунёсининг бойлиги, уларга тегишли моддий бойликнинг элу юрт учун манфаатларига хизмат қилинмоғига сабаб бўлади.

Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигининг бир кичик намунасидир бу воқеа.

ҲАКИМ САНОЙИЙ

XII асрда ҳам Ғазни шаҳари Ғазнавийлар Салтанатининг пойтахти сифатида машҳур эди. Бу ҳокимият даргоҳида шоир ва мутафаккир Ҳаким Санойий энг эътиборли бир арбоб сифатида танилган. Султоннинг унга лутфу марҳамати биланд.

Шоирнинг Султонни мадҳ этиб ёзган қасидалари шуҳрат қозонган. Улар Султон давлати ва шахсиятини улуғлар, халк ўртасида бу салтанатнинг куч-қудрати, обрў эътиборини оширмакка хизмат қилар эдилар.

Ривоятга кўра, бир куни Ҳаким Санойий ўз хизматчиси билан бирга дала йўлида отда бормоқдалар. Йўл ёқасида бир хароб кулба

кўринди. Йўлчилар бу кулба якинидан ўтаётганларида ичкарида икки ҳамсухбатнинг овози келар, уларнинг гаплари эшитилар эди.

Ҳақим Санойи ва унинг хизматчиси отларидан тушишди. Улар кулбага яқинлашиб ичкаридаги ҳамсухбатларнинг айтаётган гапларини тинглай бошлашди.

Кулбада бир девонаваш кимса ва унинг улфати май ичишмоқда. Девона маст. Аммо у шеригига яна май қуймокни буюрар ва узатилган қадахдаги майни ичиб, қадахни шеригига узатар ва яна қуймокни сўрар эди.

Ташқарида уларнинг сухбатини тинглаб турган шоир ўзининг оти тилга олинганини эшитиб қолди. Шундан сўнг у яна ортиқроқ диққат билан бу сухбатга кулоқ осди.

Маст девона дер эди:

- Санойи деган шоиргинанинг кўрлигига ичай.

Соқий деди:

- Соний фазоил ва латофат таъб киши. Нечук бу навъ дегайсен?

- Агар ул латофат тоъб бўлса эрди, бир ишга машғул бўлгай эдики, анинг бир ишига ярагай эрди. Бир неча газофни (беъмани, беҳуда сўз) бир қоғозга битибдурки, анинг ҳеч ишига ярамас ва билмаски, ани не иш учун яратибдурлар⁵.

Санойи бу гаплардан қаттиқ таъсирланди. Шоир тушундики, оддий халқ, кўпчилик одамлар шоирнинг султон саройидаги мадҳгўй шоир сифатидаги баланд мавқеъига салбий муносабатдадирлар. Улар Ҳақам Санойидек юксак истеъдод эгасининг султон даргоҳида эмас, балки халқ, фуқаро хизматида бўлмоғини истайдилар ва кутадилар.

Шундан сўнг шоир Санойи Султон саройидаги хизматидан воз кечди. Гарчи бу хизмат унга моддий ва шунга ўхшаш томонлардан кўп фойдали бўлсада, у элу юрт билан бирга бўлмокни, халқ ичида бўлиб у билан бир хил турмуш кечирмокни афзал кўрди.

Навоий ёзадики, Хожа Ҳақим Санойи ул вақтда мухтазар (шоҳ хизматидан кетган) пайтида ўз-ўзи билан оғзида бир нима дейдур эрмиш. Кулоқ солганларга маълумдурки, бу байтни ўқийдур эрмиш: “Сўзида маънию, маъносида сўз бўлмаган айтганларимдан қайтдим”⁶ (форсчадан таржима).

Маълум бўладики, Санойи ижодидан воз кечган эмас. У аксинча султон саройидаги муҳитдан, ўша муҳит талабига кўра ўзи яратган шеърларидан воз кечган. Чунки у ўша маддоҳона

⁵ Алишер Навоий. МАТ.Йигирма жилдлик. 17-ж. –Тошкент: Фан, 2001. –Б. 458.

⁶ Ўша ерда

ёзганларининг сўзида маъно, маъносида сўз йўк нарсалар деб била бошлаган эди.

Навой Санойининг дунё одамларининг бир-бирларига душманлик билан қарашларини қоралаган эканини ёзади. Чунки бора-бора бир куни ҳаёт ўчади. Тирик одамлар мурдага айланиб кетадилар. Бас шундай экан, нега энди кишилар бир-бирларига ёмонлик қилиб яшамоқлари керак. Шундан сўнг Навой Санойининг шу мазмундаги бир шеърини келтиради.

Бу жаҳон минг- минглаб одамлар бўлсаларда улар ўлаксага ўхшайдилар. Буниси унисига чангал солади, униси бунисини тумшуги билан чўқийди. Оқибатда ҳаммаси ўтиб кетади, ҳаммаси ўлакса бўлиб қолади⁷. (форсчадан таржима).

Ҳаким Санойий оддий одамлар ичида яшаб ижод қилишни давом эттирди. Санойийнинг машҳур “Ҳадиқат ул ҳақойик” асари бутун шарқ адабиёти тарихида муҳим ўринга эга. У ҳамон севиб ўқилади.

“Ҳадиқат ул ҳақойик” (“Ҳақиқатлар боғи”) кейинчалик Низомий Ганжавийнинг “Ҳамса дostonлари туркумининг яратилишига таъсир кўрсатди. Шундан Шарқ адабиётида ҳамсанавислик вужудга келди.

Ҳаким Санойийнинг сарой шароитидан узоқлашуви, унинг оддий халқ билан бир хил, бир юсунда турмуш ўтказмоққа қарор қилиши шоирнинг юксак маънавий дунёсидан дарак беради. Чунки шоир руҳий дунёсининг халқ ҳаёти билан мустаҳкам бирлиги моддий ва маънавий бирликни вужуга келтирган эди.

Сарой муҳитидаги баланд мартаба, кайфу сафолар ва молу давлатни орттиришга қаратилган низо ва зиддиятларга тўла бўлган муҳитдан қутилмоқ Санойийда ана шу уйғунликни келтириб чиқарди. Бу эса айтиб ўтилган ютуқларга эришмоқ сабабчиси бўлди.

УЛУҒЛАР ИБРАТИ

XV асрда Хуросон ва Мовароуннаҳр ерларида яшовчи халқлар ҳатто бу ердан ташқаридаги аҳоли ўртасида ҳам катта нуфузга эга бўлган зотлар Абдурахмон Жомий, Алишер Навой, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорийлар тўғрисида кўп ёзилган ва айтилган. Булар ҳам ижтимоий фаолияти, ҳам шахсий фазилатлари билан яхшилик тимсоли сифатида тарихга кирганлар.

⁷ Ўша ерда

Машхур шоир ва мутафаккир, Алишер Навоийнинг яқин дўсти ва маслакдоши, унинг пиру муршиди бўлмиш Абдурахмон Жомийдир. Бу улуғ шоир ва алломага ихлосманд бўлган ҳукмронлар унга турли-туман совға ва ҳадялар юбориб турганлар. Жомий шундай маблағларнинг асосий кўпчилигини мадрасалар, хонақоҳлар, йўл ва кўприклар, мусофирларга бошпана ва овқатхона бўлувчи бинолар қурилмоққа сарф этган.

Жомийнинг ўзи оддий, эл қатори турмуш кечирар, камтарона кийимда юрар ва ўзгалардан ҳеч фарқ қилмайдиган бир шахс бўлган. Ваҳоланки у шундай улуғ ижодкор эдики, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича, подшоҳлар ҳам, гадолар ҳам Жомий билан яқин бўлмоқдан фахр қилар эдилар.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорий тафаккур ва тасаввуфда буюк бир муршид бўлган. Жомий ва Навоий бу муҳтарам зотни жуда ҳурмат қилишар эдилар.

Хожа ғоят бой бўлган. Унинг ер сувлари, чорвалари бениҳоя эди. Бу мулкнинг кўпи уларнинг эгалари томонидан пирга-Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорийга назр қилинган, яъни инъом сифатида берилган. Бунинг асосий сабаби шундаки, Хожага қарашли мулклар, подшоҳнинг махсус фармониغا кўра солиқлардан озод этилган эди. Демак Хожага назр бўлган ерлардан солиқ олинмас, Хожа эса ўша ерларнинг эгаларига у ерларга ишлов бериб, ҳосилни ўзлари олишларига имкон бериб қўйган. Хожа ўзи ҳам деҳқончилик билан ҳам шуғулланган. У ўз даромадидан тушган маблағни айрим жойларда яшовчи аҳолининг солиқларини тўлаб юбормоққа берганлиги тўғрисида ҳам хабарлар бор.

ЧУМОЛИ ВОҚЕАСИ

Алишер Навоий ғоят одамларга ғамхўр ва меҳрибон бир зот эди. У кишиларга панду насиҳатлар қилар экан, ҳеч қачон бировга озор етказмаслик кераклигини ҳамиша уқдирарди. Шунда, дейди Навоий, ўзинг ҳам ҳеч қачон озор чекмаяжиксен.

Шоир ёзади:

Фил эрса агар хасминг, десангки, зарар кўрмай
Бир пашшага оламда етказма зарар харгиз.

Маъноси: Агар сенинг душманинг фил каби кучли бўлсаю, ундан бирор зарар кўрмасликни истасанг, бу оламда биронта пашшага ҳам зарар етказмагин.

Бутун молу мулкни эзгу ишларга сарф этилмоғи учун вақф қилиб берган Навойнинг шахсияти шунчалар улуғ эди. У нафақат инсонларга, балки бир пашшага ҳам зарар етказмаслик кераклигини шундай таъсирли мисраларда ифода этган.

Хондамирнинг “Макоримул ахлоқ” (“Яхши хулқлар”) китобида Навойнинг қанчалар беозор бўлганини кўрсатувчи бир ҳикоя бор. Бу ҳикоя Навойнинг ўша ўғитига ўзи қандай амал қилганини кўрсатади.

Буюк амир Алишер Навой жума номозини барча одамлар билан бирга масжидда ўқир эди. Одатда номоз тугагач, Навой ичкарида бир оз тўхтар, одамлар тарқалганларидан сўнггина ташқарига чиқар эди.

Бир куни номоз тугаши билан-оқ Навой тез, ҳаммадан олдин ўрнидан турган ва шошиб масжиддан чиқиб кетган. Унинг одатини билганлар шоирнинг бу ишига ҳайрон бўлганлар.

Кейинчалик Навойнинг яқинларидан бири ундан сўраган:

- Сиз одатда масжидда ҳаммада кейин чиқар эдингиз. Нега ўша куни ошиқиб масжиддан тез чиқиб кетдингиз?

Навой бу саволга жавоб бериб деган:

- Номозга тайёргарлик кўриб таҳорат қилаётган вақтимда чопонимнинг этагига бир чумоли ёпишганини кўриб қолдим. Номозга кечикмаслик учун масжидга кетдим. Чумоли чопон этагида қолаверди.

Шунинг учун Намоздан сўнг Навой тезда масжиддан чиқиб, ўша чумолини ўз инига яқин жойга элтиб, этагини силтаб чумолини туширган. Адашган чумолини ўз инига олиб бориб қўйгандан кейингина Навойнинг кўнгли тинчиган экан.

Мана сизга бир инсоннинг ҳатто бир чумолига ҳам озор етказмаслик учун қилган ҳаракати. Чин инсоннинг маънавий дунёси шундай соф ва меҳрибон бўлмоғи керак.

Улуғ устоз, шоир, мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навой жуда бадавлат киши эди. Унга Султон Ҳусайн ҳукмронлиги пайтида отасидан қолган мол-мулклар қайтиб берилган. Яна Навойнинг ўзига қарашли боғ-роғлар, экинзорлар бўлган. Савдо расталаридаги дўконларида тижорат ишлари олиб борилган. Шуларнинг ҳаммасидан тушган даромадларини Навой мамлакатда санъат, адабиёт, илм-фан,

архитектура ривожига сарфлаган. Жуда кўп ариқлар, йўллар, лангарлар (мусофирлар учун бошпана ва овқатхона), мадрасалар, масжидлар, касалхоналар бино қилмоққа харж этган. Бу тўғрисида Навоийнинг ўз асари “Вақфийя”да ва унинг шоғирди тарихшунос Хондамирнинг “Макорим ул ахлоқ” (“Яхши хулқлар”) китобида муфассал ёзилган.

Куйида ана шу Хондамир ёзган китобдаги Навоийга оид яна баъзи воқеалар тўғрисида сўз юритамиз.

1499 йил Султон Ҳусайн Мозандарон вилоятида эди. У Ҳирот ва унинг атрофида яшовчи аҳолидан юз минг танга солиқ йиғиб, уни Мозандаронга етказиш тўғрисидаги фармон юборган. Бунини эшитган Навоий солиқни бошқачароқ йўл билан йиғиш тўғрисида таклиф берган. Ўшанда аҳолига сал енгиллик бўлган эди. Аммо бу таклиф кабул бўлмади.

Шунда Навоий “Халқ устига ўринсиз солиқ қўйишни олий даражадаги соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман, деди ва шу вақтдаёқ мазкур маблағни ўзининг хусусий пулидан берди.

Бунинг учун халқ олий ҳазратга дуолар қилиб, унга ҳисобсиз раҳматлар айтдилар”⁸.

Етса менга минг алам бир қатла фарёд айламан
Элга етса бир алам минг қатла фарёд айларам

деб ёзган Навоий бошқача иш қилмоғи мумкин эмас эди.

ҲОВЛИ ИНЪОМИ

Алишер Навоий Мавлоно Фасихиддин Соҳиб билан шахмат ўйнаб ўтиришибди. Шунда мухтарам амир Бурҳониддин Отауллоҳ бу ерга кириб келди. Алишер Навоий у кишини лозим ҳурматлар кўрсатиб кутиб олди ва келиши сабабини сўради.

Амир Фасихиддин деди:

- Ҳар куни шаҳардан мадраса мадрасани Ихлосийига қатнов машаққатидан қутулмоқ учун анча вақтлардан бери мадрасага яқинроқ ердан жой олмоқ ниятим бор эди. Ҳозир шундай ҳовлини топдим. Уни уч минг кепак маблағга сотиб олмоқчи эдим. Бироқ бир амалдор пайдо бўлиб, у сал юқорироқ баҳога шу ҳовлини олмоқчи.

⁸ Хондамир “Макорим ул ахлоқ” Т.1941 с.42 (лотин ёзувида)

Эгаси шунга рози бўлиб турибди. Шунинг учун одамларингиз ўша кишига хат ёзиб, ҳовлини менга сотмоғини сўрасалар.

Навоий бу илтимосга жавоб қилмасдан шахмат ўйинида давом этдилар. Сўровчининг кўнглида хижолат туғилди. Илтимосим амирга малол келди шекилли деб ховотир қилди.

Шахмат ўйини тугади. Шундан кейин Алишер Навоий ўша мухтарам зотга дедилар:

- Сизга кенг, иморати кўп, ҳавоси гўзал, ширин сувли, ҳам мадрасага яқин бир ҳовлини берилгани маъкулми, ёки ўша ҳовлини олиб бермоққа ҳаракат қилайликми?

Сўровчи жуда хурсанд бўлиб кетди. Бир маҳал амир Мавлоно Муъиннинг ҳовлиси Алишер Навоийнинг маҳкамаси ихтиёрига олинган эди. У кўнгили олувчи ва хурсандлик келтирувчи бир жой эди. Алишер Навоий шу жойни мухтарам амир Бурхониддин Атоуллога инъом этиб унинг истагини амалга оширди.

Навоийнинг бу саховати моддийлик ва маънавийликнинг уйғунлигига яққол мисол бўла олади.

1499 йил Муҳаммад Саид Муҳсин Мирзо – Обивард шаҳри ҳокими мамлакатининг эҳтиёжига сабзовар қалъасида эҳтиёт учун ғалла йиғмоқчи бўлди. Бу вилоятда ғалла топилмас эди. Бир неча одам Мирзога бу ерда Алишер Навоийга қарашли ғалланинг кўплигини айтдилар.

Гўзал хулқли шахзода дедик, Навоийга қарашли ғалладан бир миқдорини олмоқ у ёқда турсин, хатто унга қармоққа ҳам йўл қўйилмасин.

Навоий бу гапдан хабар топгач, Сабзовардаги ўз ғалласини тамомила шахзода ихтиёрига ўтказди. Яна у ноиблардан бирига шу тўғрида ёзган хатида деганки, бу бугдойнинг ҳар бир донаси агарда марварид бўлганида ҳам албатта ҳаммасини назр қилган бўлар эдим. Буни худо номига қасамёд қилиб айтаман.

Мен бу ҳикояларни Навоий тарбиясида камол топган тарихшунос олим Хондамирнинг “Макарим ул ахлоқ” китобидан келтирмоқдаман.

Навоийнинг саховатлилиги, элу юрт фойдаси учун қилган бундай ишлари тўғрисида бу китобда кўп ёзилган.

Молу-мулк, бойликни ана шундай элу юрт учун, одамлар учун фойдали ишларга сарф этмоқ зарур. Уни йиғиб-йиғиб очкўзлик билан ўзгалардан қизганиб сақлаб чиритмоқнинг ҳеч қандай фойдаси йўқ.

Моддий ҳаёт билан маънавий ҳаётнинг уйғунлиги саховатпешалик, элпарварликда шундай кўзга ташланиб туради.

ҚОРУННИНГ МОЛУ ДУНЁСИ ҚАЁНГА КЕТДИ?

Қадимий туркий халқлар ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги қомусий асар “Девону луғати турк” (“Туркий сўзлар девони”) деб аталади. Уни Маҳмуд Қошғарий 1071 йили ёзиб тугаллаган. Бу асарда қадимий туркий халқлар яратган бадиий ижод намуналари анчагина. Шуларнинг бирида бундай деб ёзилган:

Одам учун душман эрур молу товар
Оқил одам ўз душманикандай севар?

Навойнинг “Тарихи анбиё ва шунамо асарида Мусо пайғамбар ва Қорун тўғрисида бир ҳикоя бор”. Унда ўз молу дунёсини қаттиқ севган Қоруннинг қисмати қанчалар аянч ва жирканч бўлганлиги аниқ кўрсатилган.

Қорун бани Исроил ичида илм соҳасида энг пешқадам олимлардан эди. Ҳусни ҳам гўзал бўлган. Қорун Мусо пайғамбарнинг тарбиясида улғайиб ўсган. Кўп илмларни эгаллаган. У хусусан Кимё илмида жуда моҳир эди.

Шунинг натижасида Қорун жуда бойиб кетди. Ундаги хазиналар ва бисотнинг қалитлари қирқ хачирга юк бўлар эди.

Мусо Қорундан молининг мингдан бирини муҳтожлар фойдасига закот қилиб бермокни талаб қилди. Қорун Мусонинг бу таклифини рад қилди, уни масхаралади ва устидан кулди. Қорун Мусога қарши душманлик йўлига ўтди.

Қорун бир хотинга кўп мол бериб уни Мусога тухмат қилмоққа кўндирди. Бу хотин Мусо халойиққа ваъз қилаётган вақтда унга тухмат билан чиқди, Тавротни пеш қилиб Мусога ёлғон айблар қўйди. Шу билан Мусо пайғамбарни бани Исроилга хунук кўрсатмоққа ҳаракат қилди. Аммо Қоруннинг ёвуз қилмиши фош этилди. Тухматнинг асоссиз ва беҳудалиги исбот топди. Шундан кейин Мусога Қорунни жазоламоқ учун илоҳий руҳсат берилди. Эл Мусо тарафига ўтдилар. Мусо Қорунни қарғади. Шунда ер ёрилиб Қорун ошиқиғача ерга кирди. Энд Қорун Мусони сеҳргарликда айблаб бошлади. Мусонинг қарғиши билан ер янада кенгроқ ёрилди ва Қорун тиззасиғача ерга ботди. Қорун энди ваҳимага тушди. У Мусо олдида тавба қила бошлади. Аммо Мусо унинг тавбасини қабул

қилмади. Мусонинг қарғишига кўра ер борган сари Қорунни ўз ичига тортаверди. Охири Қорунни ер ютди.

Одамлар ўртасида, Мусо Қоруннинг молу-дунёсини тортиб олмоқчи бўлиб уни ҳалок қилди, деган гап ёйилди. Шунда Мусонинг қарғиши билан Қоруннинг йиғган бутун бойликларини ҳам ер ютди. Ҳеч нарса қолмади.

Бу жуда ибратли ҳикоя. Қорун молу-дунёга хирс қўймоқ, молпарастлик ва очкўзлик тимсолидир. У яна кўрнамак ҳам. Қорин Мусонинг тарбиясида униб-ўсганига қарамай унга қарши чиқди ва охири шу очкўзлик, хира, кўрнамаклик туфайли ҳалок бўлди.

Демак бойлик орттириш, уни сақлаб ётиб ҳеч кимга фойда етказмай босиб ётиш кишини ҳалокат чоҳига иткитади. Қоруннинг бутун молу дунёсини ҳам ер ютган буни яққол кўрсатиб турибди. Демак гап молу дунёга эга бўлмоқда эмас, балки бу бойликлардан истифода этган ҳолда улардан одамларга, муҳтожларга ёрдам кўрсатмоқликдадир.

Закот - шариатга кўра бадавлат, пулдор кишилар ўзига қарашли мол-мулки, даромадининг қирқдан бир улуши миқдориди бевабечоралар, камбоағал-қашшоқ кишиларга берадиган ҳайр-садақаси.

Мусо пайгамбар вақтида ҳали ислом йўқ эди. Аммо Мусо яққа худога сиғинишни тарғиб этган. Шунинг учун Навоий ёзадики, Мусо Қорундан беҳисоб бойлигининг мингдан бир бўлагини закотга талаб қилган эди.

Навоий “Назм ул жавоҳир” асарида закотнинг аҳамияти тўғрисида бундай деб ёзган:

Гар молни асбоби закот айлагасен

Дарвешга садқасини бот айлагасен.

Молингдин агар сарфи закот айлагасен

Кўпрак бўлурига илтифот айлагасен.

Маъноси: Агар ўз мулкингни, молингни одамларни муҳтожликдан қутқарув асбобига айлантурсанг, яъни эҳтиёжманд кишиларга уларни шу эҳтиёждан қутқарувга сарф қилсанг; дарвеш ва гадоларга қайта-қайта ва кўпроқ ундан садақа қилиб турсанг, ўзингдаги молу дунёдан закот бериб турсанг ўша дунёнинг янада кўлаймоғига эришасан.

Демак ҳар бир инсофли кишининг вазифаси закот бермоқдир.

Қорун ана шунга риоя қилмоқни ўзига эп кўрмади ва шундай мудҳиш жазога мубтало бўлади. Унинг сонсиз-саноксиз

бойликларини ҳам ер ютди. Марҳаматсиз, лутфу иноятсиз, очкўз, инсофсиз кимсаларнинг тақдири шундай бўлади!

Шунинг учун Алишер Навоий одамларни ҳар доим бир-бирларига ғамхўр ва меҳрибон бўлмоққа чақиради. Агарда одамда моддий ва маънавий уйғунлик мувофик бўлмаса, ундай кишида бойлик бор бўлсада, маънавий қашшоқлик одам бўлиб қилаверади. Шундай кимсаларнинг бошига Қоруннинг қисмати келмоғи турган гап.

МОҲЛАР ОЙИМ НОДИРА

Кўкон хонлигида XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машхур шоира, давлат ва жамоат арбоби Моҳлар ойим Нодира тарихда ўзининг илм-фан, санъат ва адабиётга ғамхўрлиги билан ном қозонган.

Кўконда биз яшаган маҳаллада, ҳозирги Обиджон Махмудов кўчаси билан Ҳамза ҳакимзода кўчаси кесишадиган бурчақда бир мадраса бўлган. Болалик йиллари бу мадрасанинг харобаларини мен кўрганман. Бу мадрасани “Мадрасаи Моҳлар ойим” деб аталар эди. Икки қаватли, ўртада кичик бир ҳовлиси бор бу шинам иморат Нодира томонидан бино қилинган экан. Ундан сал нарида, Кўкон сойининг Ғишт кўприк ва Бой ота кўприк деб аталадиган кўприклар қаршисида (Сойнинг ғарбий томонида) катта бир мадраса Нодиранинг ўғли Кўкон хони Муҳаммад Алихон томонидан қурилган. Уни Мадрасаи Хон дейилар эди.

Бу иморатлар 1840-1842 йиллар орасида қуриб битказилган. Моҳлар Ойимнинг ташаббуси билан яна Кўконда Даҳмон шоҳон, Модори хон мақбаралари ҳам бино қилишган (1825 йил).

Бундай қурилишларнинг амалга оширилямоғи бир томондан у ерлардаги дафн этилган марҳумлар хотирасига ҳурматни билдиради.

Иккинчи томондан шаҳарда архитектура ва қурилиш соҳасида билим ва тафаккурнинг ривожидан дарак беради. Ана шундай моддий ва маънавий уйғунликни вужудга келтирган муҳтарам зотлардан бири, балки пешвоси машхур шоири ва давлат арбоби Моҳлар ойим Нодира эди. (1790-1842).

Моҳлар ойим Нодира яна марказ Кўкон йирик маданий муҳитнинг вужудга келмоғига ҳаракат қилди. У Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан кўп фозиллар, олимлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматиغا чақириб Кўконга келтирган,

уларнинг ижоди учун лозим шароитлар яратиб берган⁹. Нодиранинг бутун фаолияти моддий маънавий уйғунликнинг ёрқин мисоли бўла олмади.

МУХТАРАМ КИТОБХОН!

Мен билганимча ўзида моддий ва маънавий уйғунликда юзга келадиган хайрли ва унғ зид ишлар тўғрисида ёздим. Келтирган мисолларим эса VI-VIII асрлардан бошлаб то XIX асргача бўлган даврга таалукли. Сизда табиий бир савол туғилади. Сиз келтирган ибратли ишларнинг ижрочилари ҳаммаси ўтмиш даврларда яшаганларку. Бизнинг замонамизда ҳам ёш авлодга ўз намунали фаолияти билан ўрнак бўлувчи кишилар бўлганми, ҳозир ҳам ўшандайлар борми? Албатта бор. Улар жуда кўп. Ҳар бир катта байрамларда қанча ватандошларимизга “Ўзбекистон Қаҳрамони” фахрий унвони берилади. Қанча-қанча юртдош биродарларимиз, опсингилларимиз фахрий унвонлар, ҳукумат мукофотлари билан тақдирланадилар. Улар ҳаммалари ўз амалий ишлари, элу-юрт олдидаги шарафли хизматлари учун шундай эъзозга мушарраф бўладилар. Аммо биз нима учундир уларнинг таъриф ва таъсирига кам аҳамият берамиз. Бу улардан кўпларининг камтарлиги, ўзига талабчанлиги баланд бўлгани туфайли. Лекин бу масалага диққат қилмоғимиз шарт. Чунки биз мўтабар замондошларимизнинг эзгу ибратли ишлари тўғрисида ростгўйлик билан чин ҳақиқатга асосланган хикоялар қилсак, нафақат бирор шахсни тавсиф этган бўламиз. Асло ундай эмас. Балки келгуси авлод учун бугунги кунимиз замонамиз тўғрисида маълумот берган бўламиз, уларнинг давримиз тўғрисидаги тушунча ва тасаввурларини тўлдиришга ёрдамлашамиз. Мен ўзим шахсан билган ва бирга ишлашган айрим замондошларим тўғрисида бир икки сўз айтиб ўтсам.

Кўкон шаҳаридаги №3 ўзбек ўрта мактабини 1940 йилда бир гуруҳ ёшлар битириб чиққанлар. Мен - Азиз Қаюмов, ўша вақтда шу мактабнинг 8-синф ўқувчиси эдим. Шунинг учун 1940 йили 10-синфни битириб, Кўконда биринчи бўлиб тўлиқ ўрта маълумотга эга бўлган, шу ёшларни яхши биламан. Шулардан 4 ўқувчи “аълочи аттестати” оломққа муваффақ бўлганлар. У вақтларда аттестат эгаси мамлакатда қайси бўлмасин, олий мактабга кириш имтихони

⁹ Шодмон Воҳидов “Кўкон хонлигида тарихнавислик” Т.2010й с.119

топширмай ўқишга киришга ҳаққи бўлар эди. Мана шул ўқувчилар: Махмуджон Олимов, Комилжон Шахбозов, Солижон Йўлдошев, Низомжон Ғуломов. Бу ўқувчилар ҳар доим биз қуйи синфларнинг ўқувчиларига ҳам аъло ўқишлари ҳам жамоат ишларида фаол иштироклари билан ибрат ва намуна бўлганлар.

1941 йил уруш бошланиб кетди. Мактабни битирган йигитлар ҳарбий хизматга кетдилар. Кўплар фронтдан қайтиб келмади. Урушдан ярадор бўлиб Кўқонга қайтиб келган Солижон Йўлдошев бир оз вақт адлия курсларида ўқидилар сўнг Андижон ҳуқуқ конун идорасида хизматда бўлдилар. Оилалари билан бирга Андижон вилоятидаги Қорасув туманида яшадилар. Бу одамнинг адолатли иш олиб бормоғи бутун вилоятда хатто қўшни Қирғизистон туманларида ҳам тилларда достон бўлиб кетган эди. Сўнгра Кўқонга қайтиб 1958 йилдан то пенсияга кетгунга қадар Кўқондаги олдин Муқимий уй музейида, сўнг Ғ.Ғулом номидаги ўлка адабиёт музейида илмий ходим, музей мудири, яна илмий ходим бўлиб ишладилар. 2011 йил бу мўътабар зот муборак ёшининг 89 йилига қадам қўйдилар.

Солижон ака Фарғона педагогика институтининг рус тили ва адабиёти факультетини битирганлар. Ўзбекистон тарихининг энг муҳим тарихий ёдгорликларидан (XIX аср) “Султонлар насаблари ва хоконлар тарихлари” кўлёзма китобини (муаллифи Мирзо Олим Хўқандий) рус тилига тўла илмий таржимасини амалга оширдилар. У Тошкентда алоҳида китоб қилиб нашр этилган. Солижон Йўлдошев Кўқондаги ўлка Адабиёт Музейининг экспозицияларини яратишда жонбозлик билан ишладилар. Музейдаги кўлёзма ва тошбосма китоблар фондиди юзага келтиришда фаол иштирок этди. Кўллаб ёш илмий ходимларга меҳрибонлик билан ёрдамлашиб келганлар. Бу одам ҳеч қачон моддий бойликларни топиш ва кўпайтиришга ҳирс қўйган эмас. Давлат томонидан тўланаётган иш ҳақи билан қониқиб бой ҳам эмас, камбағал ҳам эмас. ўртача тирикчилик ўтказган. Лекин бор вужуди билан илм-фан, ижодга муҳаббат қўйган, бу ишдан лаззат топадиган бир зотдирлар.

Меҳнатда қойим ва фидоий, ҳаётда ўта камтарин ва қониъ, бу инсон кўқонликлар ўртасида эътироф қозонган ҳалол ва пок инсондир, бу муҳтарам олим.

Мен - Азиз Қаюмов, Солижон Йўлдошевни Кўқондаги №3 мактабнинг 4-синф ўқувчиси экан пайтимдан бери (1936 йил) яхши танийман; Ҳозиргача бу киши билан дўстона ва ҳурматли

муносабатларимиз заррача камайган эмас. Шунинг учун бу ёзганларим бошидан охиригача чин ҳақиқатдир.

Мана сизга моддий ва маънавий уйғунликни ўзида мужассам этган бир шахс тўғрисидаги сўз. Ишонингиз ва ибрат олингиз, дўстлар!

Кўкон шахрида бизнинг маҳалламизда Обиджон Махмудов деган киши бўлганлар. Мен бу кишининг кексайиб қолган пайтида кўрганман. У вақтда ёш бола эдим. У гоҳо ҳовлисининг эшиги тагида жим чўнқайиб ўлтирар эди. Бу кишини Кўкон халқи Обиджон бой деб атаар эдилар. Обиджон бой илгари Кўконнинг энг бадавлат кишиларидан бири бўлган. Унинг кўп ер-сувлари, тижорат дўконлари бор экан. Бу одамнинг фаолияти тўғрисида кўп ёзмоқ мумкин. Лекин мен фақат ўз билганлари ва кўрганларимнигина ёзаман.

Кўконнинг олдинлари Эски шаҳар деб аталган бўлагидаги икки қаватли гиштин иморатларини шу Обиджон бой қурган. Улар бизнинг маҳалламизда. Биз яшайдиган тор кўчанинг бошида катта бир гиштин иморат, кўчамизнинг жанубий томонида икки қаватли катта гиштин иморат, маҳалла масжиди (Обиджон бой ҳовлисининг қаршисида), бизнинг ҳовлимизга девор кўшни бўлган хонақоҳ ҳаммаси Обиджон бой томонидан қурилган. Бу бойнинг уч ҳовлиси ҳам бизнинг маҳаллада. Кейинчалик бу иморатлар ҳаммаси (бойнинг бир ҳовлисидан ташқари) колхоз ихтиёрига ўтди. Хонақоҳ узок вақт Кўкон педагогика билим юртининг ётоқхонаси бўлиб хизмат қилди. Кўчанинг жанубий бошидаги катта гиштин иморатнинг хоналарида турли оилалар истиқомат этар, бу хоналарнинг бир бўлаги театрда ишловчилар учун ётоқхона қилинди, биринчи қаватнинг бир четида почта бўлими жойлашди. Масжид ҳам анча вақт ётоқхона сифатида фойдаланилди. Тор кўча бошидаги икки қаватли иморатда узок йиллар милиция бўлими ишлади. Ҳозир ҳам бу ерда бир шаҳар идораси бор.

Обиджон бойнинг икки ҳовлисида ҳатто 1938-39 йиллари Испаниядан келган Республикачи муҳожирлар ҳам истиқомат қилганлар.

Обиджон бой ўз вақтида усули жадид мактаблари очилишини қувватлаган, уларга ёрдам кўрсатиб турган. Кўконда биринчи бор “Садойи Фарғона” газетасин ташкил қилган. Бу газета ўз саҳифаларида маориф, маърифатпарварлик гояларини ташвиқ-тарғиб қилар эди.

Бу бойнинг элу-юртга хизмати ҳаммага аён эди. Шаҳар ҳалқи уни кўп ҳурмат қилиб сийлар эдилар. Шунинг учун бўлса керак, 1937 йилга катагонлар ҳам уни четлаб ўтган.

Ҳозир Қўқонда Обиджон Маҳмудовнинг хотираси иззат-ҳурмат билан ёдлайдилар. Бизнинг илгари I-шарқ деб аталган кўчамиз ҳозир Обиджон Маҳмудов кўчаси деб аталган. Шаҳар музейида бу кишига оид экспозициялар бор.

Обиджон Маҳмудов ўша иморатларни бино қилар экан, уларнинг халққа нафи етажигин билар эди. У эл-юрт учун уларни қурган. Бу иш ҳозир тўла амалга ошди.

Моддий ва маънавий манфаатларнинг уйғунлигига бу ҳам бир мисол бўла олади.

ШАХС

Мен, Азиз Қаюмов – хизмат тақозосига кўра 1964-1974 йиллари Ўзбекистон кинематография соҳасида ишлаганман. Шунинг учун XX аср иккинчи яримидаги ўзбек кинеси санъаткорларидан кўпларини яхши биламан. Улар ичида ҳурматли, ўз таланти ва меҳнати билан ўзбек миллий кино санъатининг ривожига улкан улуш қўшган ҳурматли зотлар анчагина. Шулардан бири машҳур санъаткор, ҳужжатли фильмлар устаси Малик Қаюмовдир. Бу киши 2010 йилда Тошкентда тўксон саккиз ёшда дунёдан ўтдилар. Агар киши ўз ҳаётини эл-юрт хизматига, ижодга, эзгуликка бағишласа яшай берар экан. Малик Қаюмович Қаюмовнинг ҳаёт йўли шунча ёрқин мисолдир.

Малик Қаюмов ўзбек ҳужжатли ва илмий-оммабоп кино санъатини яратишга асос солган арбоблардан бири. У ўзининг кўп асарлари билан ҳужжатли кино санъатимизни бойитган. Кейинчалик бу соҳанинг етакчи вакиллари бўлиб етишган бутун бир ёш авлодни топиб, тарбиялаб ўстирган. Жамоатчи арбоб сифатида ҳужжатли фильмлар киностудияси, Тошкентдаги катта кинематографиялар уйи ва бошқа даргоҳларни вужудга келтиришда фаол қатнашган.

Малик Қаюмов ҳамиша ҳар бир чин ижодга берилган кишини қувватлар, унга ёрдамлашар, уларга яхшилик қилмоқни ўз фаолиятининг шиори қилиб олган бир муҳтарам зот эди.

Мен Малик Қаюмович Қаюмовни XX аср ўзбек маданиятининг атоқли арбобларидан бири деб биламан. Уни яхши билганим туфайли шундай фикрга келганман ва ёш авлодга ибрат бўлсин деб унинг

ҳақида билганларимни ёзмокдаман. У ҳамиша эзгуликка содик, одамларга яхшилик қилмоқ йўлидан изчил борар эди.

Аммо бу дегани М.Қ.Қаюмов одамларни фарқ қила олмас, ҳаммага баробар қарор деган гап эмас. У тамагир, қаллоб, манфаатпараст шахсларнинг юлғичлигига йўл қўймас, ҳамиша адолат билан иш тутмоқнинг тарафдори бўлган.

Бир маҳал киночилар уюшмаси бир неча уй қуриб кино соҳасида хизмат кўрсатган ходимларга шу уйларни тақсимлаб берадиган бўлди. Шунда уйга давогарларичида бир киши ҳам бор эди. У ўзининг яхши кўрган уй-жойига эга, бир фарзандига давлат ҳисобидан киночилар идораси орқали квартира олиб берган, хуллас уй-жойга муҳтожлиги йўқ эди. М.Қ.Қаюмов бу кишига яна бир уй бермоққа қарши чиқдилар. Ўн йилдан бери уй-жойга муҳтож, кино соҳасида узоқ йиллардан бери ишлаб келаётган одамлар бор. Шуларга уй бермоқ керак деб қаттиқ турдилар. Уюшма раҳбарияти бу таклифга рози бўлди ва ўшандай муҳтож кишилардан бирига уй берилди. Гарчи М.Қ.Қаюмов шу билан ўзларига бир душман ортдирган бўлсаларда адолат ва ҳаққонийликдан чекланмадилар. М.Қаюмов бир уйни ўзига ҳам олмоғи мумкин эди. Аммо бу одам раҳбар сифатида адолат билан иш тутди, муҳтожларнинг эҳтиёжини кондиришга ҳаракат қилди. Бу ҳам бир шахс табиатидаги моддий ва маънавийликнинг уйғунлигига бир мисол бўла олса керак.

Ҳам моддий ҳам маънавий уйғунликни ўзида касб этган мен таниган кишилардан яна бири ҳозир Тошкентдаги Навоий номли давлат Адабиёт музейи директори бўлиб ишлаётган олим ва фозил Саидбек Ҳасановдир.

Саидбек 1945 йилда Тошкент вилоятининг Янгийўл шаҳрида ишчи оиласида дунёга келган. У Янги йўлдаги №10 ўрта мактабни ва Тошкентдаги ҳозирги Миллий Университетни ихтисоси бўйича араб тили ва адабиётини аъло баҳолар билан тугаллади. Сўнг у 1967 йили Адабиёт музейида лаборант бўлиб иш бошлаган Саидбек Ҳасанов ҳозир филология фанлари доктори, профессор, 20 йилдан бери (1992 йилдан бошлаб) шу музейнинг директори бўлиб ҳозиргача ишлаб келмоқда.

Мен бу олимнинг кучли ташкилотчилик қобилиятини яхши биламан. Адабиёт музейи каби катта илмий-маданий даргоҳни бошқарув осон гап эмас. Директор музейнинг илмий қиёфаси, фаолиятининг мазмунини аниқловдан бошлаб, унинг иморати, дераза пардалари, хоналари, эшик тагигача барча ишлар билан шуғулланади.

Ҳозир Адабиёт музейи Ўзбекистонда ва чет элларда ҳам донги ёйилган илмий-маданий даргоҳларидан бири. Унинг бу шуҳрати кўп жихатдан директорнинг усталик билан олиб бораётган фаолиятининг самарасидир.

Профессор С.Ҳасанов ўзбек филологиясининг янги саҳифаларини очган олим. Одамларни XVI аср ўзбек адабиётида шоир Камрон Мирзонинг асарлари аниқланган эмас эди. С.Ҳасанов Камрон Мирзонинг Ҳиндистон кутубхоналаридан бирида сақланаётган шеърлар тўпламини топиб уни Ўзбекистонда илмий истифодага киритди. Бу биз учун муҳим илмий кашфиёт бўлди. Алишер Навоийнинг “Сабаъи сайёр” достони бўйича катта илмий тадқиқот яратди. Бу Навоийшуносликка қўшилган улкан илмий улуш бўлади. XVI аср ўзбек адабий ҳаётида муҳим ўрин тутган шоир Бобурнинг илмий меросин ўрганиш, тадқиқ этиш ва оммалаштиришда С.Ҳасанов кўп кўзга кўринган ишларни амалга оширган. Бу тўғрида кўп ёзмоқ мумкин. Мен, муҳтарам китобхон ҳозир фақат бу олимнинг ижодий ва амалий фаолиятини моддийлик ва маънавий уйғунликнинг бир кўриниши деб кўрсатмоқчиман. Чунки, агарда Саидбек баъзи бошқа ҳамкасабалари каби, моддий манфаатни устун қўйганида ва чет элларга араб тили ихтисоси бўйича ишлашга кетса, кўп молу дунёга эга бўлмоғи мумкин эди. Аммо у ўз юртида илмий-амалий фаолият билан шугулланмоқни афзал деб билди. Кам бўлгани йўқ. Аксинча обрўли ва ишчан раҳбар, қобилиятли маҳсулдор олим бўлиб камол топди. У “Дўстлик” ордени соҳиби, кўп илмий муассаларда ҳам хизмат.

Замондошларимиз орасида бундай ибрат сазовар кишиларни кўп топмоқ мумкин. Энг муҳими инсоннинг ўз ихтисосини тўла эгаллаши. Ундан ўзига ҳам, элу юртга, унинг моддий ва маънавий тараққиётига, кўлидан келганича, улуш қўшмоқ иштиёқида бўлмоғидир.

Навоий ёзади:

Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Балки бу нафъ ўзинга кўпроқдурур.

Чин саодат халқ ҳурматига эришмоқликда. Ким ўз юрти, халқига фойда етказув мақсадида меҳнат қилса, у ҳам моддий, ҳам маънавий жихатдан камолот касб этади, хар иккисининг уйғунлигини ўз ишларида намоиш қилади.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИ ТАЛҚИНИ

“НАЗМУЛ ЖАВОҲИР” МАНЗУМАСИДАН АЙРИМ ЛАВҲАЛАР

Лавҳаларга шарҳ ва талқинлар академик
Азизхон Қаюмов томонидан келтирилган

Навоий ёзган ахлоқий-тарбиявий мазмундаги тўртликлар тўплами “Назм-ул жавоҳир” (“Шеърӣй дурдоналар”) деб аталади. Ҳар бир тўртлик ҳазрати Алининг араб тилида ёзган доно ўғитларининг (улар наср билан ёзилган) ўзбек тилидаги Навоёна шеърӣй таржимаси ва шарҳдан иборат.

Бу тўртликлардаги охириги мисрада ўша ўғитлар таржимаси келади. Олдинги уч мисрада эса шоир ўғитлардаги фикрларга ўз талқинини берган, уларни тўлдирган, гоҳо уларнинг зидди бўлган фикрлар изҳори орқали ҳазрат Али билдирган хулосаларни қувватлаган.

Бу тўртликларда моддий ва маънавий уйғунликка оид шеърӣй баёнлар анчагина бор.

Қуйида “Назмул жавоҳир”даги молу дунё йиғиш, бойликка ҳирс қўйишни қоралаб ёзилган баъзи тўртликларни келтириб ўтамиз.

Ҳазрат Али ҳикматлари орасида бундай гап бор. “Моли дунёга ташналик чанқоқ кишининг сувга ташналигидан ҳам кучлироқдир”. Бу фикрни Навоий ўзбек тилида шеър билан бундай изҳор этган:

Дунё сари хирс ҳар ёмонлин ортук
Тарк этмоқ ани кавну макондин ортик
Сувсизга сув шавкли бўлса жондин ортук
Бил сифлага мол шавқи андин ортук

Кўриниб турибдики, Навоий молу дунёга ҳирс қўйишни қаттиқ қоралайди. Молу-мулк йиғмоққа интилишнинг барча ёмон ишларнинг энг ёмонидан ҳам ортироқ эканини айтади. Бундай чиркин нарсадан воз кечмак, уни тарк этмоқ қавну макондан ортиклигини таъкидлайди. Ана шундай кучли изохдан кейингина Навоий Ҳазрат Али ҳикмати шарҳида ўтади. Чанқаб ётган сувсиз кимсага сувга интилиш қанча зўр бўлса, молу мулк йиғмоққа ҳаракат

килувчида ҳам шунчалик зўрдир. Бундай интилиш ўша кимсада жондан ҳам ортиқроқ бўлади.

Молпарастрларда, шундай тубанликка юз ўгирган шахсларда бундай шавқ ҳамма нарсадан ортиқроқдир.

Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романидаги бир шахс Муродхўжа домуллани эслатиб ўтсам. Ёзувчининг кўрсатишича, агар ўғри Муродхўжа домуллани тутиб унга “Сенга жон керакми ёки ҳамён?” деса, Муродхўжа ҳеч бир ўйланмасдан “ҳамён” деб жавоб берган бўлар экан.

Демак Навоий яшаган XV асрда ҳам шундайлар бўлган. Улар учун молу дунё жондан кўра ортиқроқ бўлган.

Инсон ҳар бир нарсада меъёрга риоя қилмоғи лозим. Бирор керакли нарсанинг етарли эмаслиги кишига зарар етказмоғи аниқ. Аммо ўша нарсанинг ҳаддан ташқари ортиқ бўлмоғи ҳам фойдали эмас. Шунинг учун ҳазрат Али ўз ҳикматида “Ишда андозага амал қил, хорликдан ҳалос бўласан,” деган. Маълум бўладики, меъёрдан ортиқча бўлган иш кишини хорликка мубтало қилади.

Навоий ана шу ҳикматни ўз доно фикрлари билан тўлғазиб шеър ишига терган:

Учким, иши бевақту маҳал бўлмагуси
Ҳар ишгаки, саъй этса ҳалол бўлмогуси.
Қонун била кимга кам, амал бўлмагуси
Ул қилмоғи жуз ранжу зилол бўлмагуси

Демак ҳар бир иш ўз вақтида қилинса бундай ишга ҳеч қачон ҳалол етмайди. Агарда кимки, тартиб, қоида (қонун) асосида иш тутмаса, ундай одамга хорлик, озордан бошқа ҳеч нарса қилмайди.

Навоий ҳикматдаги меъёр тушунчасини қонун билан алмаштирган. Чунки ҳар бир қонун ҳар иш учун бир меъёр белгилайди. Шунинг учун кимки, қонунга риоя этмаса у фақат хорлик ва ранжга учрайди ҳолос.

Ҳазрат Али ҳикматларида қаноат улуғланган. Унда айтилганки, “Қаноатлида ғам йўқ”. Бошқа бир ҳикматда худди шу фикрни ўзгачароқ изоҳи бор: “Қаноатли кишининг умри узун бўлади”. Қаноат-борига шукр қилмоқ, мамнунлик, ортиқча нарсани тиламасликни англатади. Демак қаноатли бўлмоқ керак. Шундай одам ғам ғуссадан йироқ, узок яшовчи одамдир.

Мана худди шу фикрларнинг Навоийдаги бадиий изҳори:

Дунё сари бормау бўл андин навмид,

Бўлғил йўкса азиз жондан навмид
Ҳар кимсаки, ул бўлди жаҳондин навмид
Ул бўлмади умри жовдиндин навмид

Навоий тўғридан-тўғри ўғит берадики, молу дунё, бойлик ва давлат сари интилмаган; Ундай нарсалардан ўзингни четга тут, уларга умид боғлама. Агар шундай қилмасанг азиз жонингдан умидингни узасан. Бу дунёдан, унинг молу давлатидан ўзини тортган, уларга берилиб кетмаган одамнинг умри ҳам узок бўлади. (Умри жовдондан-узок умрдан ноумид бўлмайди).

Ҳазрат Алининг яна бир ҳикмати ҳам қонийликни (Қаноатли бўлмоқни) улуғлайди. Бу фикр соддагина шаклда баён этилган. “Қаноатлида ғам йўк”. Бу ҳикмат Навоийда ўзининг кенгроқ шарҳини топган.

Қониъга маҳзана саодат кам йўк
Жуз зумрат эъзозу шараф ҳамдим йўк.
Хурсандлик ойини киби олам йўк
Ҳар кимсада ким, бўлса қаноат ғам йўк

Борига шуқр қилиб, шу билан қаноатланиб яшовчи ҳар бир одамга бахт саодат хазинаси насиб бўлади. Бу хазина ҳеч қачон камаймайди. Бундай одамга иззат, ҳурмат, шараф етади. Булар шундай одамга ҳамиша ҳамдам бўладилар. Унга бошқа ёмон нарсалар юкмайди. Бунга баравар келадиган хурсандлик аламда бошқа бўлмайди. Хулоса шундайки, кимки, қаноат эгаси бўлса, унда ҳеч қандай ғам, қайғу бўлмайди.

Шулардан кўриниб турадики, ҳазрат Али ва Алишер Навоий каби юксак тафаккур эгалари қаноатни, борига шуқр қилиб яшамокни бахт-саодат хазинаси деб билганлар ва бу фикрни зўр куч билан тарғиб этганлар. Албатта Али ва Навоий бойу бадавлатликка қарши эмаслар. Лекин бойликка ҳирс кўймоқ, уни йиға-йиға охири ҳеч қандай наф кўрмай ўзгаларга ҳам фойда етказмай қолиб кетиши ва бефойдалиги, ҳатто зарарини Ҳазрат Али ва Алишер Навоий аниқ кўрсатиб берганлар.

Навоийнинг “Лисонут тайр” (“Қуш тили”) достонида марокли кичик-кичик шеърӣ ҳикоялар кўп. Улар орасида бир чиркин шахснинг шум тақдири тўғрисидаги ҳикоя бизнинг мавзумизга бевосита алоқадордир.

Басра шаҳарида бир пасткаш кимса бор эди. Турган битгани динору дирхам йўлқоққа қаратилган эди. (динор-олтин, дирхам-кумуш танга). У барча танган тангаларини ер остига кўмиб яшириб қўйди. У устидаги тунининг чўнтақларини, астар остини ҳам топган-тутган тангалари билан лик тўлдирган эди.

Бир куни ўша кимса бозорда харом-ҳариш овқатни еди. Сўнг кўлини ювмоқчи бўлиб дарё лабига келди ва сув олмоқ учун эгилган эди, чопонидаги тангалар бир тамонга оғиб дарёга тушиб кетди ва ўша тангалар оғирлигидан сувга чўкиб ўлди.

Навоий бу хикоядан бундай ҳулоса қилади.

Сиймдин етти бу офат жинига
Тутти яғмо мағзини пинҳониға
Сийм йиғди қиёс натижа бўлди бу
Сен унинг савдосидин илкингни юв!
Мутлоқ оғини сори майл этма яно
Ким талоқумда (тўлқин, мавж)
Эрур баҳуш фано (йўқлик денгизи)

Ана шундай ҳисс пулга ўчликни Навоий қаттиқ танқид қилмоқда, уларни бундай савдолардан узокроқ бўлмоққа чақирмоқда: Чунки бу чиркин шайлар тўлқини мавжурани, бу тўлқинлар сени йўқлик денгизида гўшқ элади.

Али ва Навоий унинг берадиларки, агар киши молу мулкка эга бўлса, уни кишилардан сарфласига сарф этсин. Ана шундай иш бойликни худо йўлига сарф қилиш дейилади. Али-молнинг Аллоҳ йўлида сарф этилмоғи яхшироқдир.

Навоий – модингки, эрур киму ҳаво йўлида харж
Жоми майу даҳни жонфизо йўлида харж
Бордур ашдин риё йўлида харж.
Яхшиси эрур бўлса, худо йўлида харж.

Яъни, агар молу мулкнинг беҳуда мақсадлар, ман-манлик, гердайиш йўлида харж қилсанг бу хатодир. Уни майхўрлик, жонга роҳат берувчи ишларга сарфласанг юзакилик, икки юзламалиқдир (риё). Чунки улар ҳаққа молу мулкни кўз-кўз қилиш учун қилинади. Энг яхшиси молу мулкни худо йўлига сарф этмоқдир.

Худо йўли деганда барча эзгу ишлар, яхшиликлар, одамларга, жамиятга фойда етказадиган йўл кўзда тутилади. Чунки худо кишиларни фақат яхшиликларга чорловчидир.

Умуман олганда молу-мулкка ҳирс қўйиб пулларни йиғиб-йиғиб босиб ётмоқ, бахиллик қилиб уларни эзгу ишларга сарф этмай сақламоқ бу тангаларни оддий тошларга айландириб кўяжак.

Али ва Навоий тамонидан кескин рад қилинган. Али дейди: “Бахилнинг олтини фойдасиз тошдан ўзига нарса эмас”.

Навоий ёзади:

Жамъ этмак азалда топти тақсим бахил
Ким этмади элга таслим бахил
Чун харж қилур чоғда кўрар билм бахил
Тош хукмидадулки, жамъ этар сийм бахил.

Яъни, бахилнинг қисмати молу-дунё йиғишдан иборат бўлади. лекин йиғган пулларини элу-юрт учун сарф этмокни у истамеди. Уларни шу мақсадда сарф этмоқ ишида уни ваҳм босар эди. Охири эса йиғган барча олтин ва кумуш тангалари тошга айланиб кетгандай бўлади, чунки улардан ҳеч кимга ҳеч қанча наф етмади.

Шундай қилиб Алишер Навоий ўзининг “Назм ул жавоҳир” асарида кўп жиддий масалаларни кўтарган, бунда ҳазрат Али ҳикматларини асос қилиб олган ва кишиларни бу ўғитлардан истифода этиб ўз ҳаётини тўғри йўлда уюштиришмоққа оид масалаларни ҳал этиб берган. Моддий ва маънавий манфаатларнинг уйғунлиги шу масалалардан биридир.

Навоийнинг асосий ўғити шундайки, кимки агар молу мулк эгаси бўлса, у ана шу молу-мулкдан элу-юртга фойда, наф етказмоғи шарт.

“Назм ул жавоҳир”нинг биринчи тўртлиги ҳазрат Алининг қуйидаги ҳикмати асосида ёзилган:

Али – “Имону маръий йуърафу бо аймониҳи” – “Кишининг имони унинг аҳдига вафосида билинади”. Демак кишидаги имон, яъни ишонч, эътиқод унинг ўз сўзи, аҳду паймониға, садоқатида, вафодорлиғида билинади.

Бу фикрни Навоий шеърӣ мисраларда қуйидагича баён этган.

Навоий - Имони, анингки, куфриға

Сотир (беркитувчи) эрур

Чин нукта демакка ул киши кодир эрур.

Ҳар кимсаки, имон ишида моҳир эрур
Имонини билки, отидан зоҳир эрур.

Ул кишики, унинг имони
Куфрини йўқотар экан,
Чин, маъноли сўз демакка қодирдир.
Имон ишида маҳорат касб этган ҳар бир шахснинг
Имони, отидан билиниб туради.

Ушбу тўртликдаги асосий масала имон ва нуктадир. Нукта - чин, маъноли сўз. Бундай сўз демоққа қодир инсон – соф имон эгаси бўлган инсонгинадир. Кўриниб турибдики, Навоий асл нусхадаги (ҳикматдаги) маъносини анча кенгайтирган. Ҳикматда имон - аҳдига вафо қилиш тўғрисида сўз боради. Навоий эса умуман имонга эга бўлмоқни биринчи ўринга кўяди. Ҳақиқий, чин маъноли сўзни демоққа фақат имон ишида моҳир бўлган зотгина қодирдир. Кимки соф имон эгаси бўлса, бу унинг номиданоқ билиниб туради. Демак, ҳамма гап имон, ишонч, эътиқодда садоқатли бўлмоқликдадир.

Биз бу мисолни Навоийнинг “Назм ул жавоҳир” асари қандай тартибда ёзилган эканини кўрсатиш мақсадида келтирдик. Ишимизнинг давомида эса “Назм ул жавоҳир” (“Шеърӣ дурдоналар”) асарини ташкил этган Навоий қаламига мансуб тўртликларни ва уларнинг шарҳи ва талқинларига оид фикрларимизни келтириб ўтамиз. Ушбу мисолдан муҳтарам ўқувчиларимиз Навоийнинг ҳар бир тўртлик шеърига ҳазрат Алининг бир ҳикмати асос бўлганини кўрдилар. Навоий ўз шеърларида бу ҳикматлар маъносини кенгайтириб ва тўлдириб боради.

Ҳазрат Али ҳикматлари араб тилида ғоят лўнда ва қисқа қилиб ёзилган. Навоий тўртликларида Навоийнинг бу ҳикмат маъносига оид фикрлари биринчи уч мисрада берилади. Тўртинчи мисрада эса ҳикматнинг маъноси шеърӣ шаклда ифода этилади. Навоий тўртликларининг тўрттала мисраси ҳам ўзаро қофияга тушурилган.

Бундан буён Навоий тўртликларидан мисол келтирмоқ ва уларни шарҳлаш билангина чекланамиз.

2

Қардошинг эмас улки кўюб бош сенга
Давлат чоғи қилғай ўзни қўлдош сенга.
Ким қилди қаттиғлиғда вафо фош сенга
Ул бўлди ҳақиқат ичра қардош сенга.

Сен давлатга эга бўлган чоғингда ёнингда сенга бош қўйиб турган киши қардошинг эмас.

Бошингга оғир кун келганида сенга вафодор бўлиб қолган киши ҳақиқий, чин қардошингдир.

Демак, чин қардошлик вафодорликдадир. Бу вафодорликнинг имтиҳони эса сенинг ахволингдир. Сен давлатга эга бўлиб баланд мартабада турганингда қаршингда бош эгиб турган, ёнингда гирди капалак бўлганлар қардош эмасдирлар. Бошингга оғир кулфатлар тушиб машаққатли вақтларга ёнингда турувчи сендан узоклашмаган кишиларгина чин қардошларингдир.

3

Шукр айлади шиддатда рижо изҳори
Ҳар меҳнат аро дафъи бало изҳори.
Мол истасанг эт шукру сано изҳори
Ким шукр демак қилур ғино изҳори.

Оғир кунда яхши умид билан шукр қилган киши
Ҳарбир кийинчиликда балолардан қутула олади.
Агар молу мулк тиласанг, шукр ва миннатдорлик изҳор эт
Кимки, шукр қилса, ўша бойликка эришган бўлади.

Шундан маълум бўладики, том маънодаги бойлик шукр қилмоқликдадир. Шундай қилган одам бориға қаноат қилган ҳолда, тинч ва шукр қилиб яшайди. Асл бойлик (ғино) ана шудир.

4

Топдинг чу аёл яхшилиқ етқургил
Ўргат адабу яхши қилиқ етқургил.
Ҳар неча адаб бўлса қатиғ етқургил
Хайлингга адаб қилиб асиг (фойда) етқургил

Агар оила эгаси бўлсанг қарамоғингдагиларга, аёлингга яхшилиқ қилгин. Уларга одоб-ахлоқ ўргат, яхши амаллардан сабоқ бер. Ахлоқни собит туриб ўргатгин. Агар ўз оилангни одобли қилиб тарбияласанг, бу билан уларга фақат наф келтирасан.

Тўртликда гарчи фақат аёл сўзи ишлатилган бўлсада, шеърда ташвиқ этилётган одоб тўғрисида айтилган гаплар тингловчининг барча оила аъзолари ва яқинларига тааллуқли экани маълумдир.

Олтин-қумуш этма касб давлат кунидин
 Ким тортар адаб улусни меҳнат тунидин
 Гар йўқтур адаб, не суд олтин унидин
 Элнинг адаби хушроқ эрур олтунидин.

Давлат кун келганидан фойдаланиб олтин-қумуш йиғмоқни ўзингга касб қилмагин.

Элни, одамларни машаққат ва кулфат оғирлигидан қутқарувчи уларнинг одобидир.

Агар инсонда одоб бўлмаса, олтиннинг жаранглашидан нима наф бор.

Элнинг одоби унинг олтинидан кўра яхшироқдир.

Навоий даставвал кишиларни давлат кун келганида олтин-қумуш йиғмоққа хирс қўймасликка, яъни уларни тўплаб, кўпайтиравермасликка чақиради. Чунки одамларнинг бошига оғир, машаққатли кунлар келганида уларни қутқарувчи куч уларнинг молу дунёси эмас, балки одобидир. Шунга эътибор бермоқ керакки, бу ерда кун ва тун ёнма-ён келмоқда. Олтин-қумушга хирс қўймаслик ўшандай ёруғ кунга етишганларга қаратилган. Чунки бошига давлат куёшининг нури тушмаган шахснинг умуман олтин-қумушга алоқаси бўлмайди.

Меҳнат ва кулфат тунига учраганларни уларнинг одоби бу машаққатлардан халос этолади. Ана шундай тушунтиришлардан кейингина шоир яқунловчи хулосани эълон қилади. У одобнинг олтиндан устунлигини барала айтади.

13

Ҳақ йўлида ҳар кимга ибодат бўлғай
 Яхши амал асбоби саодат бўлғай.
 Гар яхши амал кишига одат бўлғай
 Умри бу амал бирла зиёдатбўлғай.

Ҳақ йўлида ҳар кимки, ибодат қилгани сингари
 Яхши иш, яхши амал бахту саодатга сабабчи бўлади.
 Агар инсон ўзига яхши иш қилмоқни одат қилса,
 Бу яхши иш орқали унинг умри ҳам узун бўлади.

Демак, одам яхши ишлар қилмоққа одатланиши лозим. Бу унга Ҳақ йўлида ибодат қилмоғи қандай зарур бўлса, шундай заруриятга айланмоғи даркор.

Яхши амаллар кишини бахту-саодатга элтади. Яхши амаллари туфайли инсоннинг умри ҳам узоқ бўлади.

Яхши амал деганда тўғрилиқ, ҳалоллик, муҳтожларга ёрдам, кўнгли ўксик кишининг кўнглини кўтариш, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, одамларнинг оғирини енгил қилиш, ҳеч қачон бировга ёмонлик қилмаслик ва шуларга ўхшаш эзгу амаллар назарда тутилади.

Ҳулоса ўрнида шуни келтириш мумкинки, инсон боласи ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмасин, қўлидан келса яхшилик қилсин, яхшилик қилиш қўлидан келмаса ёмонликни ҳам ҳам зинҳор қилмасин. Навоий шундай эзгуликларни Ҳаққа ибодат қилиш билан баробар кўрмоқда.

14

Гар молни асбоби нажот айлагасен
Дарवेशга садқасини бот айлагасен.
Молингдин агар сарфи закот айлагасен
Кўпроқ бўлурига илтифот айлагасен.

Агар молингни (муҳтожликдан) қутилмоққа сабаб бўлмоғини истасанг, дарवेशларга бериладиган садақани тезда бергин. Агар молингдан маълум бўлагини закот бермоқ учун ажратсанг ўшанда молингнинг янада кўпаймоғига ҳизмат қилган бўласан.

Шундан кўринадики, муҳтожларга хайру-садақа қилган киши ўзи ҳам муҳтожликка учрамайди. Агар у ўз бойлигидан закот бериб турса, охири бориб унинг молу-мулки ортса-ортадики, кам бўлмайди.

Хайру саховат, садақа, закот қилиб бериб турмоқ ана шундай яхшиликларга олиб келади. Шунинг учун одам улардан узоқлашмаслиги, аксинча садақа ва закот ишига бепарво бўлмаслиги керак.

20

Жуз жуду сахо уйини манзил қилма
Имсокни сахо юзига ҳойил қилма
Қил яхшилиқу демакни дохил қилма
Миннат била яхшилиқни ботил қилма.
Саховат, карам, марҳамат уйдан бошқа жойда яшама
Саховатнинг юзига тортинчоқлик пардасини ёпма
Яхшилик қилгину ҳеч бу тўғрида гапирма,
Миннат билан яхшилигингни йўққа чиқарма.

101

Демак киши ҳар доим кишиларга лутфу-карам қилмоқ мақомида бўлмоғи лозим. Карам ва саҳоватда тортинчоқлик қилмоқ керак эмас. Яъни карам юзига бундай ёпинчик ёпмаслик керак. Аммо қилган яхшилиғини киши ҳеч қачон пеш қилмасин, бу тўғрида ҳеч кимга оғиз очмасин. Чунки бу миннат бўлади. Миннат эса яхшилиқни йўққа чиқаради.

21

Эҳсонки, бировга сийрату сон келди
Ашколи сиеҳр оллида осон келди.
Эҳсон ҳарнеча зеби инсон келди
Эҳсонда тараб икинчи эҳсон келди.

Бировларга эҳсон ҳам одат бўлди, ҳам уларга ярашиб тушди.
Бундайлар учун осмоннинг шакллари ҳам осон бўлди.
Эҳсон инсон учун безак сингаридир
Эҳсондан бўладиган шодлик эса иккинчи эҳсондек ёқимли бўлди.

Навой эҳсон ва эҳсон қилмоқни биринчи ўринга қўймоқда.
Эҳсон қилувчиларга бу ҳайрли иш одатга айланса, осмондан келадиган турли савдолар улар учун осон ечиладиган бўлади.

Эҳсон одамга ярашадиган безакдир. Яна эҳсон қилувчига бу эҳсон туфайли шодлик, яна эҳсон эса яна кўп янги шодлик бахш этади. Бу эҳсон олувчи томонидан билдирилаётган миннатдорликдир. Эҳсон қилувчининг ўзи ҳам ўз ишидан ҳузур топади. Бу энг муҳими. Чунки эҳсон этувчига бу иш ором бағишлайди.

31

Уч феъл эрур кишига қотил охир
Қотиллик аро захри халохил охир
Бухл англа бири, бирин ҳаво бил охир
Қил ужбни ҳам аларга дохил охир.

Уч феъл кишини ўлдирувчи қотилдир
Яна (уччаласи) қотилликни (амалга оширувчи) аник
захарлардир.

Биринчиси бахиллик эканини билиб қўй,
Иккинчиси кеккайиш, ман-манлик,
Ужбна ҳам шулар қаторига қўйилади.

Кўринишда оддий ва камтарин бўлсада, ичида ўзига бино кўйган, ҳаммага такаббурлик, нописандлик билан қаровчи кишилар ужб эгаларидирлар. Ужб кибрнинг маҳфий ва ҳавфлироғи. Чунки кибр эгалари буни яширмайдилар, у кўзга ташланиб туради. Ужб эса кўринмайди, ташқаридан уни билиш мушкул. Демак у ҳавфлироқ.

Инсон ана шу уч иллатдан, ёмон феъллардан ўзини сакласин, уларнинг эгаларидан эҳтиёт бўлсин.

32

Уч қисм ила имонга бино фаҳм айла
Аввалгисини ҳаё фаҳм айла
Иккинчисини доғи вафо фаҳм айла
Учинчисини, билмасанг сахо фаҳм айла.

Имон биноти уч қисмдан иборат. Буни фаҳм эт.

Биринчиси ҳаёдир. Буни фаҳм эт.

Иккинчиси вафодир. Буни фаҳм эт.

Учинчисини билмасанг билиб ол бу саховатпешалиқдир. Буни фаҳм эт.

Жуда содда ифодаларда баён этилган бу ҳикмат хотирага енгил ўрнашади. Энди ҳамма гап бу айтилганларга амал қилган ҳолда ҳаёт кечирмоқдир. Буни ҳам фаҳм этмоқ лозим.

33

Навоний ёзади:

Ҳирс ўлса қаноат ўтига ёқ ани
Яъники адам риштасига тоқ ани
Не раҳнаки, ҳирс айлагай, боқ ани
Маҳкам қилгай, магарки, туфроқ ани.

Ҳирс деганда биз тубан мақсадлар йўлига берилганлик, очкўзлик, таъмағирлик каби иллатларни тушунамиз. Бу чиркинлик кишини тубанликка тортувчи кучдир. Куч бўлгани учун у қувватли. Унинг қувватини синдириш, ҳирс устидан ғалаба қозонмоқ керак. Навоний ўқувчига ҳирснинг қандайлигини кўрсатмоқда ва уни тупроққа қориб кўмиб ташлаш кераклигини тушунтирмоқда.

Ҳирс пайдо бўлса, уни қаноат ўтида ёқиб юбор
Яъни уни йўқлик ипига боғлаб ташла.
Кўргил, ҳирс етказадиган зарарларни
фақат тупроққина (яъни қабр тупроғи)
йўқотмоғи мумкин.

Навоий ҳирсни шунчалар кескин қоралайди. Уни қаноат ўтида ёндириб юбормоқ керак. Қаноат дегани, юқорида айтиб ўтилди, бори билан қаноатланмоқ, озига шукр қилмоқ, шикастанафслик демақдир. Шундай қилиб Навоий ҳирс сингари тубан нарсага қаноат сингари озодаликни қарама-қарши қўяди. Ҳирсни қаноат оловида ёндириб юбормоқни тавсия қилади.

Чунки ҳирс шунчалар зарарлики, уни ўлдириб тупроқ остида чиритмагунгача ундан қутулиб бўлмайди.

35

Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш
Хуш ул кишиким, адл сифоти бўлмиш.
Ҳам мулк била адл сифоти бўлмиш
Ҳам адл била мулк саботи бўлмиш.

Адл айла, у халқнинг ҳаётидир.
Адл сифатларига эга одам яхши кишидир.
Адл сабабли мулк барқарор бўлади
Адл билан мулк сақланади.

37

Эҳсонки, қилурсен ифтихор айлаб ани
Оламда улуғ иш эътибор айлаб ани
Ҳеч айлама элга гирудор айлаб ани
Қилгил ики онча эътизор айлаб ани.

Элга ифтихор билан эҳсон қиласан
Уни оламда улуғ иш деб биласан.
Ҳечқачон (бундай ишингни) оламга овоза, шов-шув
қилмагин
Камтарлик билан яна эҳсон этмоқда давом қил.

Навойй ўз тўртлигининг биринчи бўлагиди (I ва II мисраларида) ақл ва нафсни бир-бирига қарама-қарши қўяди. Агар ақл эҳсон, саховатни амалга оширмоқни лозим топса, сен унинг айтганини қилгин, дейди шоир. Лекин нафс бахиллик қилгин, эҳсон-саховат кўрсатмагин, деб буюрса, унинг амрини амалга оширма, аксинча бунга тўсқинлик кўрсатгин.

Ана шундан сўнг шоир яна ўқувчига оз ва кўп тўғрисидаги гапини уқтиради: Кўп бергин (бошқаларга), ўзинг эса озга қаноат қил.

Шундай қилиб Навойй олдин ақл сўзини қувватлайди, нафснинг ноҳўя амрини рад қилади. У яна саховатпеша зотларни одамларга кўпроқ ёрдам кўрсатмоққа чақиради, ўзининг эса шукр қилиб озига қаноат қилмоғи кераклигини ўргатади.

77

Навойй очқўзлар ва бахилларни жуда ёмон кўрган. Қуйидаги тўртликда шоир бахил кимсалар тўғрисида бундай деб ёзади:

Жамъ этмак азалда топти тақсим бахил
Ким этмади сийм элга таслим бахил

Чун харж қилур чоғда кўрар бийм бахил
Тош ҳукмидадурки, жамъ этар сийм бахил.

Навойй олдин бахилнинг ўзи ким экани тўғрисида сўз бошлайди. Бахил кимса азалдан ўз қисматига кўра пул йиғиш дардига мубтало бўлган. Йиғган пулларини, олтин ва қумуш тангаларни эл-юрт фойдасига сарф этмайди. Чунки бахил уларни сарф этишга қизғанади. Охири бориб у йиғиб кўпайтирган тангалари беҳуда кераксиз тошлар каби бўлиб қолади.

82

Навойй тамаъни қаттиқ нафрат билан қоралар эди. Бу тўғрида айтиб ўтдик.

Навойй “Ҳайрат ул аброр” (“Яхшилар кишилар ҳайрати”) асаарида тамаъ ва тамаъгирларни кескин қоралаб ёзган.

Кулбада дарвешки қонъдурур
Яхшироқ ул шохки томъедурур.

Чунки тамаъ бўлди гадолар иши
Чунки гаодир тамаъ қилган киши.

Эски ҳароб кулбада бориға шукр қилиб яшаётган (конёъ) дарвеш тамаъгир подшоҳдан афзалдир. Чунки тамаъ бу гадоларнинг ишидир. Демак тамаъ қилган кимса гаодир! Ваҳоланки гап шоҳлар тўғрисида бормокда. Дарҳақиқат тамаъ қилувчи подшоҳ гаодан ҳам баттароқдир.

Худди шу фикр, ҳулоса, нафратли равишда тамаъни рад қилувчи чақирик “Назм ул жавоҳир”даги ушбу тўртликда ҳам зўр куч билан янграйди:

Ҳар кимки тамаъдурур гирифторлиғи
Не суд анга аҳли саҳо ёрлиғи.
Иззат бермас нақду дирам борлиғи
Ким бўлди тамаъдин кишининг хорлиғи.

Кимки, тамаъ балосига гирифтор бўлган бўлса Унга саҳоат пеша одамларнинг ёнида бўлмоғидан нима фойда бор. Агар унда нақд пул бор бўлса ҳам ўзи ҳеч қачон ҳурмат-эътибор қозона олмайди. Чунки тамаъгирлиги туфайли у охири хор-зор бўлади.

Ҳозирги кунда коррупция деб аталадиган тамаъгирлик иллатига қарши кескин кураш бераётган пайтда Навоийнинг бундай иллатни лаънатлаб айтган бу сўзлари биз учун бу курашимизда ғоят кучли бир маънавий қурол бўлиб хизмат қилади.

140

Улким, қўлида дурру лаоли бўлғай
Ғамнинг анга қайда эҳтимоли бўлғай.

Муфлис бўлмоқ тараб заволи бўлғай.
Ғамгиндурур улки, илги холай бўлғай

Навоий бу тўртлигини ёқимли ғам тасвири билан бошлаган. У ёзадики, қўлида кимматбаҳо лаъл ёки дуру-жавоҳирлари бор одамда ғамли бўлиш эҳтимоли қайдан бўлар эди. Шодликни йўқ қилувчи нарса бечоралик, камбағалликдир. Қўли (тўғрироғи чўнтаги) бўм-бўш одам албатта ғамгин бўлади. Ана шу оддийгина кундалик турмушга

107

доир иш одамларни ғамгинликка солувчи бу сабабни йўқ қилиб ташлашга чакирмайдими.

141

Навоий дўстлик, ҳамжиҳатлик, биродарликни бутун кучи билан тинмай ташвиқ этган.

Агар кишилар, жамоа (эҳтимол бутун давлатлар ҳам) бир-бирлари билан дўстликда яшасалар, улар хазон фаслини ҳам баҳорга айландириб юборган бўлар эдилар, деб ёзади шоир.

Ана шундай гўзал хулосани баён этгач, Навоий душманликни кескин қораловчи фикрларини изҳор этади. У дейдики, ўзларига душманликни шоир қилиб олганлар эса бу кенг оламни ўзлари учун мангуликка тор қилиб юборадилар.

Хайлеки, маваддат ошкор айладилар
Авқот хазонини баҳор айладилар.
Жамъеки, мухосамат шиор айладилар
Кенг даҳр ўзига мангу тор айладилар.

Маваддат – дўстлик дегани. Мухосамат эса душманликдир. Демак дўстликни кўрсатиб яхши, хуш дўстона муносабатда бўлувчилар хазон фурсати келиб боғу роғларда япроқлар қуриб дарахтлар яланғоч бўлган пайтга ҳам гуллаб-яшнаб турган баҳор фаслига айлантириб юборадилар.

Душманлик йўлига ўтиб бир-бирларига қарши турувчилар эса бу кенг ва бепоён дунёни ўзлари учун тор қилиб қўядилар.

Тошкентдаги Катта Миллий боғда Алишер Навоий хайкали ўрнатилган. Хайкал пештокига Навоий байти зарҳал хатлар билан битиб қўйилган:

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлик
Ёр ўлунг бир-бирингизга ки, эрур ёрлиғ иш
Дўстлашайлик, бир-биримизга ёру буродар бўлиб
тинч ва тоту яшайлик дўстлар!

Навой илм аҳли ва олимларга жуда ҳурмати баланд бўлган, уларнинг жамият ҳаётида тутган юқори мавқеъини ҳамиша чуқур ҳурмат қилар эди.

Ким олим эса нуктада бирҳақ де ана
 Гар базм тузар бихишти мутлақ де ана
 Хар кимсани, йўқ илм анга, аҳмоқ де ани
 Мажлисдаки, илм бўлса учмоқ де ани.

Кимки, олим бўлса унинг сўзлари ҳақдир де ани
 Агарда ўша олим базм тузадиган бўлса,
 бу базм мутлоқ жаннат де ани.
 Кимдаки, илм бўлмаса аҳмоқ де ани
 Агарда йиғинда илм тўғрисида гап кетса,
 у жойни жаннат де ани.

Навой илмни шунчалар улуғлаган. Аммо “Ҳайратул аброр” асарида Навой илмга алоқадор, лекин ўзида олимлик сиёқи бўлмаган шахсларни қаттиқ танқид остига олган. Бундай шахслар илмдан фойдаланган ҳолда мартаба ва молу дунё ортдирмоққа интиладилар, бойлик кетидан қувадилар. Бундай кимсаларни Навой гумроҳ (йўлдан адашганлар) деб билади. Агар дейди Навой, олим одам бойлик, мартаба ва молу мулк учун ўзини тубанликка мубтало этса, унинг илми жаҳолатининг нишонасидир.

Илмни ким воситаи жоҳ этар
 Ўзинию халқни гумроҳ этар.
 Олим агар жоҳ учун ўлса залол
 Илми анинг жаҳлига бўлғай далил.

Биз Ҳазрат Навойнинг “Назмул жавоҳир” (“Шеърӣ дурдоналар”) асаридан айрим намуналар келтирдик. Бу намуналар бизнинг мавзуимиз “Моддий ва маънавий уйғунлик” масаласига дахлдордир. Ҳазрат Навойнинг “Назмул жавоҳир”да асари 268 тўртликдан иборат. ҳазрат бу асарнинг бошдан оёғигача эзгулик, ҳайр ва яхшиликни илҳомли мисралари орқали ташвқи этадилар.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ҲАЙРАТ УЛ_АБРОР» АСАРИ ТАЛҚИНИ

(шарҳ ва талқинлар академик Азиз Қаюмов томонидан амалга оширилган)

НАВОИЙ «ХАМСА»СИНИНГ БИРИНЧИ ДОСТОНИ

Шарҳ халқлари адабиётининг буюк ёдгорлиги «Хамса» ҳар бир давр ва авлодлар учун энг манзур ва мўътабар асарлардан бири сифатида эътироф топди. «Хамса» - беш дostonнинг мажмуи. Навоидан олдин «Хамса» яратган ижодкорлар улуг озарбойжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1209), Ҳиндистон форсий адабиёти намояндаси Хусрав Деҳлавий (1253-1326) ва форс-тожик адабиётининг классиги Абдурахмон Жомийлардир. Навоий ўз замондоши Ашраф деган шоирнинг ҳам «Хамса» ёзганини айтади. Аммо у эътибор козона олмаган.

Низомий, Хусрав, Жомий ўз дostonларини форсий тилда яратган эдилар. Алишер Навоий ўз «Хамса»сини туркий тилда яратди. Бу иш қисқа муддат орасида муваффақият билан адо этилди. Шундай қилиб Навоий эски ўзбек тилининг бой бадний имкониятларини намойиш қилди, ўзбек адабиётини ўлмас бир доҳиёна асар билан бойитди. Навоий «Хамса»сини ташкил этувчи беш дoston қуйидагилардир:

- «Ҳайрат ул-аброр» 3988 байт.
- «Фарход ва Ширин» 5782 байт.
- «Лайли ва Мажнун» 3622 байт.
- «Сабъан сайёр» 5808 байт.
- «Садди Искандарий» 7215 байт.

Навоий «Хамса»сида жами йигирма беш минг олти юз ўн беш байт ёки эллик бир минг икки юз ўттиз мисра шеър бор.

Навоий «Хамса»ни 1483 йили ёза бошлаб, уни уч йилда тамомлаган. Биричи китоб «Ҳайрат ул-аброр»ни қачон ёзиб битирилгани тўғрисида шоир бундай деб хабар қилади:

**Ҳайроти аброр кўриб зотини,
«Ҳайрат ул-аброр» дедим отини.**

**Нуқгаи тарихики, аҳсан эди,
Саккизу саккиз юзу сексан эди.**

Демак, «Хайрат ул-аброр» 888 йил ҳижрийда, милодий ҳисобда эса 1483 йили ёзилган.

Ҳиротлик машҳур котиб Абдужамил Навоий томонидан ёзилган «Хамса»нинг битган қисмларини пешма-пеш оққа кўчириб борган. Ана шу қўлёзма ҳозир Тошкентда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 5018 рақамли инвентарь бўлиб сақланади.

Навоий «Хамса»сининг яна бир нодир қўлёзмаси Санкт-Петербургда Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасида инв. № 560 сақланади. У Ҳиротнинг машҳур хаттоти Султонали Маҳмадий қаламига мансуб бўлиб, 1492 йили кўчирилган.

Навоий ҳаёт пайтида кўчирилган «Хамса»нинг тўрт қўлёзмаси бизгача етиб келган.

Кейинги асрларда «Хамса» кўп маргаба кўчирилиб ёзилган, литографик ва типографик усулда нашр қилинган.

Ҳозир фақат Ўзбекистон Фанлар академияси Абурайҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг ўзидагина Навоий «Хамса»сининг 74 қўлёзма нусхаси бор. Булар XV асрдан то XIX асргача бўлган даврда кўчирилган қўлёзмалардир. Улардан энг муҳимлари Абдужамил котаб қаламига мансуб бўлган қўлёзма, XV аср охири ва XVI аср бошларида Ҳиротда кўчирилган № 7554 қўлёзма, 1682 йили Бухорода кўчирилган №1679 II қўлёзмалардир. «Хамса» қўлёзмаларининг географияси ҳам кенг. У Ўрта Осиё ва умуман, Шарқнинг деярли барча шаҳарларида кўчирилгани ва тарқалгани маълум. «Хамса» қўлёзмасини кўчиртириш осон бўлмаган. Бу иш анча диққат эътибор ва маблағни талаб этар эди. «Хамса» қўлёзмасининг тайёрлангани шаҳарларда ана шундай имкониятга эга адабий муҳит мавжуд бўлганидан далолат беради. Яна бу адабий муҳитда Навоий ижоди, унинг «Хамса» асарига қанчалар аҳамият берилганини ҳам кўрсатади. Навоий «Хамса»сининг тошбосма нашри 1878-88 йиллари Хоразмда амалга оширилди. «Хамса» яна Тошкентда 1894, 1895 йиллари тошбосма усулда нашр қилинди.

Тошкентда яна Навоий «Хамса»сининг насрий баёни ҳам босиб чиқарилган¹⁰. 1960 йили «Хамса»нинг Порсо Шамсиев тайёрлаган тўла нусхасини ЎзФА нашриёти чоп этди¹¹.

¹⁰ Семенов, А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. - Т.: 1940.

¹¹ Алишер Навоий «Хамса». Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. -Т.: 1960.

ЎзФА Беруний номли Шарқшунослик институтида Навоий «Хамса»сининг биринчи китоби «Ҳайрат ул-аброр»нинг алоҳида ўн уч кўлёмаси бор. Улар асосан XIX асрга оид бўлиб, еттитаси Хоразмда, қолганлари Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Сарикўл шаҳарларида кўчириб ёзилган. Мавжуд обрўли кўлёмалар асосида «Ҳайрат ул-аброр»нинг илмий тан-қидий текстини биринчи марта мухтарам тилшунос олим Солиҳ Муталлибов тайёрлаганлар.

«Ҳайрат ул-аброр» ўн беш жилдли Навоий асарлари тўпламининг олтинчи жилдидан ўрин олди («Тошкент», Бадий адабиёт ва санъат нашриёти, 1965). Бу китобни Порсо Шамсиев нашрга тайёрлаган, масъул муҳаррири Абдуқодир Ҳайитметов.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг рус тилига қилинган бадий таржимасини Абдуқодир Ҳайитметовнинг сўзма-сўз таржимаси асосида шоир В.В.Державин амалга оширди. Бу асар Навоийнинг рус тилида босиб чиқарилган ўн жилдли асарлар тўпламининг учинчи жилдида жойлашган (Т., 1968). 1974 йили Тошкентда «Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳозирги ўзбек тилидаги шарҳи эълон қлинди. Бу шарҳни ҳам Абдуқодир Ҳайитметов тузган.

Навоий асарларининг 20 жилддан иборат тўпламида «Ҳайрат ул-аброр» 7-жилдни ташкил этади (Т.19)

А.Ҳайитметовнинг «Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари», «Навоийнинг ижодий методи» ва бошқа қатор асарларида «Ҳайрат ул-аброр»нинг ғоявий ва бадий хусусиятлари тўғрисида муҳим мулоҳазалар баён этилган.

«Ҳайрат ул-аброр» тўғрисидаги илмий тадқиқотлар орасида Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги В.Й.Зоҳидовнинг «Мир идей и образов Навои (Т., 1967) ва «Навоий ижодининг қалби» (Т., 1997) китоблари алоҳида ўрин тутди. Унда Навоий ижтимоий фикрларининг «Ҳайрат ул-аброр»даги баёни шоирнинг бошқа асарларидаги қатор ми-соллар билан биргалиқца Навоий тафаккурининг моҳиятини кўрсатишда муваффақият билан истифода этилган.

Академик И.О.Султоновнинг «Навоийнинг қалб дафтари» (Т., 1969) китобида буюк «Хамса»нинг яратилиши тўғрисидаги бобда «Ҳайрат ул-аброр» ҳақида ҳам сўз боради, Филология фанлари доктори А. Абдуғафуровнинг «Навоий сатираси» (Т., 1966) ва

«Навоий ижодида сагира» (Т., 1972) асарларида «Ҳайрат ул-аброр»даги сатирик образлар тўғрисида қимматли мулоҳазалар бор.

Ёзувчи академик Ойбек ўзининг «Навоий гулшани» китобида (Т., 1967) «Хамса»нинг бошқа дostonлари қатори «Ҳайрат ул-аброр» таҳлилига қисқа, аммо жуда мазмундор бир боб бағишлаган «Навоий гулшани» Ойбек асарларининг 9-жилдида қайта нашр қилинди (Т., 1974). Адабиётшунос Т.Жалолов «Хамса» талқинлари китобида (Т., 1996) «Хамса» дostonлари тўғрисида ғоят илҳомли фикрлар баён этган. Унда «Ҳайрат ул-аброр»га алоҳида бўлим ажратган. Бу асар Т.Жалоловнинг «Нафосат оламида» китобига ҳам киритилган (Т., 1974).

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»и ва унинг Низомий, Хусрав Дехлавий ва Жомийлар «Хамса»сининг бирорта китоблари билан қиёсий таҳлили профессор Н.М.Маллаевнинг олий мактаблар учун ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида алоҳида ўрин тугган. Унда мухтарам олим ўқув программаси чегарасида «Ҳайрат ул-аброр» асарининг мазмуни ва ғоялари тўғрисида қимматли маълумотлар беради.

Рус тилида «Ҳайрат ул-аброр» тўғрисидаги муҳим фикрлар профессор Е.Э.Бертельснинг «Навои» монографиясида (М., 1948) мавжуддир. Бу асар Е. Э. Бертельс асарлар тўпламининг «Навои и Джами» жилдида қайта нашр этилган (М., 1965) Яна Ойбек ва Ал. Дейч томонидан ёзилган «Алишер Навоий» китобида (Т., 1968) «Хамса» тўғрисидаги бобда «Ҳайрат ул-аброр»га алоҳида ўрин ажратилган.

Қўриниб турибдшш, Навоий «Хамса»сининг биринчи китоби «Ҳайрат ул-аброр» тўғрисида анчагана илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Аммо уларнинг ҳаммаси, умуман, Навоий ижодига ёки унда «Хамса»нинг тутган ўрнига оид ишларга тегишлидир. «Ҳайрат ул-аброр»нинг мазмуни, ундага фикр ва ғоялар, образ ва персонажлар таҳлилига махсус башланган тадқиқот яратилган эмас. Махсус асарлар ҳозиргача фақат «Ҳайрат ул-аброр»нинг айрим нашрларша ёзилган сўз боши ёки сўнгги сўздан иборат бўлиб келди. Қўлингиздаги китоб ўзбек адабиётшунослигидаги ана шу етишмовчиликни тўлдиришга қаратижан уринишнинг бир натижасидир. Бу китобда «Ҳайрат ул-аброр»нинг ғоявий, бадиий мазмуни тўғрисидагина сўз боради. Уни бошқа ҳамсанавис шоирларнинг асарлари билан қиёс қилинмайди.

Мақсад Навоий тафаккури дунёсини мухтарам китобхонларга қўлдан келганича кенгрок намоён этишдир. Чунки Навоий тарғиб ва гашвик этган юксак олижаноб фикрлар давримиз билан ҳамоҳанг, улар ҳамиша инсон такомилига хизмат қилажаги шубҳасиздир.

«ҲАЙРАТУЛ-АБРОР»НИНГ МУҚАДДИМАСИ

«Ҳайрат ул-аброр» мумтоз Шарқ адабиёти анъаналарига биноан Тангрининг мақтови, унинг сифатлари таърифига аталган боблар билан бошланган. Навоий кириш қисми ва тўрт муножотни шунга бағишлайди. Аммо бу бобнинг асл мазмуни куруқ тавсиф ва Холиқни мадҳ этишдан иборат эмас. Шоир бу қисмларда юксак бадий ифодалар воситасида ўзининг дунё, унинг моҳияти, ҳаёт ва инсон тўғрисидаги тасаввурини баён этади. Масалан, «Ул Холиқ ҳамди», «Яратувчининг мақтови» тўғрисидаги қисмни олиб кўрайлик. Шоир Холиқнинг «Заррадин афзуи» ва қуёшдин ёруғ эканини, руҳ қуёшига нур беришини, ой, қуёш, сипехрни бино этганини ёзади; субҳузори гулнинг очилиши, тун эса ўша юз устига ёпилган сунбул эканини ажойиб шоирона тасвирларда ифода қилади. Шундан сўнг Навоий дарҳол инсон тавсифига кўчади. Барча мавжудот орасида фақат инсонгина ақл ва севги соҳибидир.

**Чун ясабон хужраи тори димоғ,
Ақлдан ул хужрада ёқиб чироғ...¹².**

Аммо ақлнинг ожиз олачугини тез эсган ишқ ели вайрон қилади:

**Ишқ елин еткурубон тунду тез,
Ақл алочугин этиб рез-рез...**

**Боғи хирад нахлини хошок этиб,
Баҳри бало мавжини кулок этиб.**

Навоий шу бобнинг ўзидаёқ ишқ бор жойда вафонинг йўқ эканини, вафо аҳлининг жонига фақат бедоду ситам насиб бўлажagini изҳор этади. Вафодан бошқа ишни тутмаганларнинг тақдири кўз ёши тўкиш, жафодан бўлак нарсани кўрмаслиқдир.

**Кимга вафодин берибон чошни,
Бир нафас олмай кўзидин ёшни.**

¹² Барча шеърый мисоллар «Хамса»нинг 1960 йилги муҳаммал нашридан келтарилган. Ҳар бир боб алоҳида кўрсатилгани учун шеърый мисолларнинг саҳифалари берилмаган.

**Қимки иши ғайри вафо қилмайин,
Баҳра анга гойри жафо қилмайин.**

Кейинчалик биз бу масалаларга муфассал тўхтаимиз. Аммо Навойнинг асарнинг дастлабки Оллоҳ номига аталган бобларидаёқ жамият ҳаётининг туб масалалари инсон, севги, вафо ва жафо тўғрисида мулоҳазаларини ўртага ташлаши тасодифий ҳол эмас. Бу масалалар ва жумбоқлар шоир ижодининг марказида турар эди. Шунинг учун у дарҳол ўқувчини дикқатини жалб эта боради. Демак, Навой, бу муқаддимани Илоҳ номига қуруқ мақгов ва таъриф билан эмас, балки ўзи ва инсонни ҳаяжонга солиб келаётган муҳим масалалар билан бошлаган. Унинг исботини «Холиқнинг аввалияти...» тўғрисидаги биринчи муножотида ҳам учратамиз. Бу муножотни ташкил этувчи қирқ икки байтнинг мазмунини дунё ва коинотнинг пантеистик изоҳи ташкил қилади.

Аввалида бидоят, охирида ниҳоят бўлмаган, аввал ҳам, охири ҳам ўзи бўлмиш Холиқ Яратувчининг ҳуснига ҳад йўқ эди. Шунинг учун унга кўзгу керак бўлди.

**Жилван ҳуснига чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.**

**Очти бу гулшанники, рангин эрур,
Ҳар гул анга оинаи чин эрур.**

Шундай қилиб, тўққиз лавҳали кўк, қуёш меҳр, табиат, ёгин бўлаётган соф денгиз, чарҳдек айланмоқда бўлган ер, барча борлик унинг кўзгусига - миръотига айланди. Бу гўзаллик, бу чексиз борлиқни вужудга келтиришдан мақсад одам эди. Улар ҳаммаси инсон учундир. Чунки инсон барча мавжудот ичида энг барқамоли, энг устуни, энг улуғдир. Яратувчининг гўзаллиги - кўзгуси бўлмиш жаҳон инсон учун яратилган.

**Мунча ғаройибки, мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг.**

**Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек, боридин ғараз инсон эди.** (Таъкид бизники -

А. Қ.)

Бу инсоннинг улуғлиги шундаки, у Яратувчининг ҳар бир сўзини мукамал уқа олади; униинг яширин сирларини ўзида беркитган; унинг жисми яратилган хазиналар тилсимидир.

Кўриниб турибдики, «Аввалги муножот»да Навоий инсонни улуғлайди. Холиқ ва коинот буюклигининг макгови шоир учун ана шу олий мақсадни ифодалашга хизмат қилади. Бутун олам инсон туфайли юзага келганини шоир қатъийлик билан таъкидлайди, одамийлик ҳар нарсадан аввал ва устун туражани зўр маҳорат билан изҳор этади:

**Илмига ҳар зотни хайл айладинг,
Зотига оламини туфайл айладинг.**

**Ёраб, ўшул ганжки, маҳрам анга,
Кимса эмастур, магар одам анга.**

**Айла Навоийни бурун одамий,
Ким бўла олгай бу ҳарам маҳрами.**

Шундай қилиб, аввалги муножот Яратувчи номига қаратилган бўлса-да, бутун мазмун ва мақсади инсонни, инсон зотига мансублики улуғлашдан иборат. Модомики борлиқ, коинот Яратувчининг ҳусн кўзгуси экан, у эса инсон туфайли пайдо қилинган экан, демак, Навоийнинг уқтиришича, одам, инсон ўша Яратувчи учун энг севимли зот бўлиб чиқади.

Бу фикрларни Навоий учинчи ва тўртинчи муножотда яна такрорлайди. Унинг айташича, яратилган вужудинг «ҳар бири бир гавҳари олий сифот», аммо барчасининг ичида шарафлиси инсондир:

**Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг.**

Навоий ана шу инсонни улуғлаш мақсадида қойим туради. Учинчи муножотда у маҳшар куни бўладиган воқеаларни бирма-бир тасвирлайди. Томуғ ўти аланга олмоқда, барча оху надомат чекади. Қиз онага, ўғил отага боқмайди. «Кун кизигидан қилибон мағз жўш, кўкка чекиб акли қиёмат хуруш». Шундай даҳшат ҳукмрон бўлиб турган пайтда, яна шоирнинг инсонларни ҳимоя қилиб янтраган қатъий нидоси эшитилади. У Яратувчини одамларни афв этишга, уларнинг гуноҳидан ўтишга чақиради. Лутфу қарам денгизи мавж уриб турсаю, бир неча лаб ташна оғизлари қуриб ётганда уларни шундайича ўлдирмоқ ёки шу денгиз қирғоғидан суриб ташламоқ тўғри бўладими? Шоир Оллоҳнинг шундай ишга қодир эканини тасаввур ҳам қила олмайди, аксинча, унинг тушунтиришича, қимки кўпроқ гуноҳкор, осий бўлса, у шунчалик афв ва раҳматга сазовордир.

**Лутфу карам баҳри лаболаб туруб,
Бир неча лаб ташнанинг оғзи куруб.**

**Барчаларни ташналаб ўлтирмагинг,
Ё бу тенгиз теграсидин сурмагинг,**

**Мумкин эрурму экин оё бу иш?
Айлагасен сен ҳар иш, илло, бу иш!**

**Ҳар киши осию гуноҳкоррок,
Афв ила раҳматқа сазоворрок!**

Инсонпарвар шоир Оллоҳга инсонни ҳимоя этиб ёлбормайди; ундан афв илтижо қилмайди. У инсон ҳимояси учун фаол қурашчи сифатида иш тутади. У Яратувчидан афв талаб қилади, Яратувчига таънаомиз сўзлар айтади; афв, лутф, карам қилмаса, тугган йўлининг бемаъни бўлиб қолишидан огоҳлантиради, унга ўғит насиҳатлар қилади. Бу ўғитларнинг мазмуни аниқ, бадий жаранги кескин.

Бир гуруҳ биҳишда лаззат сурсалар, исёнсиришлар томуғда куйсалар, сен лутфу карам хазинасини нега сақлаб турибсан; уни кимга бағишлайсан, деб хитоб қилади шоир Яратувчига қараб. Бир неча мухтож, асиру гадолар сенинг марҳамат дастурхонингдан қуруқ қолсалар, бу қандай гап? Дастурхонни тўқларга ёзиш керак эмас. Булут денгиз устига эмас, қақраб ётган экинлар устига ёмғир ёғдиргани тузук, лукмани очга, тўнни яланғочга бериш керак. Карам денгизи мавж уриб ётсаю, у бечоралар фиғону хуруш чекиб унга ета олмасалар?!

Шундай ибратли ва рад қилиб бўлмайдиган мисоллардан кейин Навоий Яратувчи номига тўғридан тўғри хитоб қилиб ёзади:

**Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг раҳм ҳам имкони йўқ.
Чун чекибон лутф саропардасин,
Кечсанг алар кардау нокардасин.**

Инсон учун, унинг гуноҳлари кечирими учун шунчалар қатъий фикрларни кескинлик билан билдириб бўлгач, шоир юмшоқ, бадийлик билан яна Яратувчига мурожаатга кўчади. Чунки юқоридаги мисраларда у илхом тўлқини, инсонпарварлик туйғуларининг туғёнида меъёридан чиқиб кета бошлаган эди. Яратувчи билан ҳар доим бундай сўзлашиш мумкин эмас. Навоий

нисон учун қатъият билан курашди, аммо ўзига навбат келганида анча юмшайди. У муножотни шундай яқунлайди:

**Бўлса наво бирла бори мухтарам,
Айлама маҳрум Навоийни ҳам.**

**Эрмас анга ҳур ила жаннат ҳавас,
Сен анга бўлгилки, анга ушбу бас.**

Демак, «Ҳайрат ул-аброр» муқаддимасидаги муножотларда Навоий Яратувчини улуғлаш орқали унинг кўзгуси, унинг гўзаллиги акси сифатида бутун борлик, оламни улуғлайди. Бу буюк яратилмиш нарсалар инсон туфайли, инсон учун яратилганни таъкидлайди. Шуидай қилиб, у инсонни юксакликка кўтаради, уни энг олий мавжудот деб таъриф қилади. Яна у Яратувчининг кудратини тавсифлар экан, бу кудрат ичида унинг лутф карами бош ўринда тутажанини уктириб, шу лутф, карам, иноят, афв денгизидан инсон баҳраманд бўлажаги шарт деб ҳисоблайди. У инсон бирор гуноҳи учун жазога эмас, афвга муносиб, Яратувчининг улуғлиги инсоннинг қилган ёки қилмаган айбларини кечиришда эканини тайинлаб ўтади. Бу фикрлар Навоийнинг реал ҳаёт шароитларини қандай хушёрлик билан ҳисобга олиб иш тутгани ва инсон учун нақадар жонкуяр ҳимоячи бўлганидан далолатдир.

Муқаддимада беш наът бор. Улар Расул, унинг асҳоби таърифига бағишланган. Бешинчи наът меърож кечаси, яъни пайғамбарнинг Худо билан учрашувини тасвирлайди.

Аввалги наътдаги Одам ва Ҳавво тасвири, иккинчи ва учинчи наътдаги Расул, унинг фотиҳлиги ҳикояси, тўртинчи наътдаги асҳоблар тавсифи одат бўлиб қолган андозадан чекинмай берилади. Зотан энг улуғ Яратувчи билан бўлган суҳбатда қалбининг энг эзгу ҳис-туйғуларини инсон, унинг таърифи ва ҳимоясига оид фикрларини изҳор этиб бўлгач, ундан ортиқ бу ерда бирор сўз айтиш мумкинми ва зарурати ҳам борми эди?

УСТОЗЛАР МАДҲИДА

«Хамса»нинг ҳар бир китобида Навойдан олдин «Хамса» яратган буюк адиблар Низомий, Хусрав, Жомийларнинг таъриф ва тавсифлари берилган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн иккинчи боби Низомий ва Хусрав, ўн учинчи боби эса Жомийга бағишланган. Ўн иккинчи бобдаги ўттиз саккиз байтнинг тенг ярми - ўн саккиз байти

Низомийга, ўн саккиз байти Хусравга ажратилгаи. Бобнинг сарлавҳаси Низомий ва Хусравларнинг «Хамса» яратиши ва улар орасидаги ижодий мусобакани ифода этади:

«Ҳазрати Шайх Низомий мадҳидаким, назм мулкида зўр бозу сарпанжаси била панж ганж нукуду жавоҳирин олди ва Амир Хусрав таърифидаким, бу жавоҳир ва нукуд таманин панжа анинг панжасига солди».

Демак, шеър мулкидага беш хазинада мавжуд бўлган дурру гавҳарларни Низомий кучли панжалари билан олди. Бу ерда панжа яна бешлик маъносида ҳам ишатиладики, шоир моҳирона сўз ўйини қилмоқда.

Амир Хусрав эса ўша дурру гавҳарлар тамаъида панжасини Низомий панжасига солди; тортиб ола билдими, йўқми, кўрсатилмайди.

Низомий ва Хусрав мадҳи Навоийнинг адабий танқидий қарашларини ҳам ифода этади. Лекин шуни унутмаслик керакки, Навоий «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзишга киришар экан, у энди хамсанавислар каторига ўтмоқда эди. Шунинг учун биринчи китобда у ўзидан олдин ўтган буюк хамсанавис шоирларни таъриф этиш билан чекланади. «Фарҳод ва Ширин», айниқса, «Сабъаи сайёр»даги каби Низомий ва Хусрав номига қаратилган танқид учрамайди.

Аксинча, бу ерда Навоий ҳар иккала шоирни кўқларга кўтариб мақгаш билан чекланади. У мазмундор, бадиий жаранги зўр мисраларида ажойиб сўз ўйинлари орқали Низомийнинг ватани, кунгул мулкининг бойлиги, шеъринг тилининг ўткирлигини баён қилади:

**Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,
Хотири ганжуру тили ганжрез.**

**Фикрати мезони бўлиб хамсасанж,
«Хамса» дема, балки дегил панж ганж.**

Бу мисраларда Низомий туғилиб ўсган Ганжа вилояти, яна ганж - хазина маъносини ҳам беради, кўнглининг хазина экани, хотири бой, тили эса ганжа нақш бериб кесадиган даражада ўгкир экани айтилган. Фикрининг тарозуси «Хамса»ни ўлчади, бу «Хамса» эмас, балки беш хазинадир. Бу бешлик яна Низомийнинг отига ҳам боғланади.

**Нозим улиб сўз дури серобиға,
Чарх Низомий ёзиб алқобиға...**

**Отики, беш харф қилурлар хитоб,
Минг бир эрур айласанг они ҳисоб.**

Хусрав мадҳиясида ўт, олов, барқ образлари бош ўринни эгаллайди. Умуман, Хусрав характеристикаси тезлик, ўгқирлик, оташинлик орқали ифодаланган.

**Ғайр ҳам ул ҳиндуйи чобуксувор,
Ким чиқариб ханжари ҳиндийи ёр.**

**Ханжарининг барқидин ўт чақилиб,
Рахшидағи тезлик ўтча қилиб.**

**Қай сари ўтдек юз уруб тунду тез,
Солибон ул кишвар аро рустахез.**

Хусравнинг ўз мамлакати Ҳиндистонда топган эътироф ва шуҳрати алоҳида қайд этиб ўтилади. Унинг ҳар бир достони Ҳиндистон каби улуғдир. Навоий баъзи жиҳатдан Низомий ва Хусравни баравар қўяди. Ганжа шоҳи ғазналар тўкса, бу унга пайров бўлади, у сўз иқлимнинг шоҳи бўлса, у Хусрав подшоҳ ҳамдир. Навоий яна Хусравни характерловчи олов, оташ, нур, ёруғлик образларига қайтади. Чунки

**Ишқ ўти оташғахи жони анинг,
Ғам тенгизи ашқи равони анинг.**

**Шамъ каби базм фурузанда ул,
Базм фурузандаву сўзанда ул.**

Шу образлар орқали Хусрав ёзган «Хамса» биринчи китобининг номи «Матлаи анвор» («Нурлар макони») келиб чиқади. Низомий ва Хусравлар ёзган «Хамса»даги биринчи китобларнинг номи шу тарзда берилади:

**Ул безабон «Махзани асрори»дин,
Бу ёрутуб «Матлаи анвор»идин.**

Низомий ва Хусрав ўзлари ёзган «Хамса»ни яратганларидан сўнг кўп атоқли шоирлар бунга татаббу қилишни ҳавас этдилар. Аммо уларнинг интилиши сарв гул қаршисига хор-хас келтирган каби бўлди. Фақат бир кишигина бунинг уддасидан чиқа олди. У Нуриддин Абдураҳмон Жомий эди Жомий таърифи ва тавсифига ўн учинчи боб маҳсус бағишланган. Бу бобда ояғмиш тўрт байт бор. Бу бобнинг мазмуни унинг сарлавҳасида айтиб қуйилган. Навоий Жомий васфи - васфга сиғмас, таърифи - таърифга мос келмас эди, деб ёзади

ва ўзининг Жомий тарбиятида парвариш топгани ҳамда Жомийнинг «Тухфат ул-ахрор» китобининг мутолаасидан баҳра олганини хабар қилади.

Жомий мадрасаи Кудсада яшайди, «Унс хонақоҳи» унинг масканидир. У ҳужрада истиқомат этади. Бу худди кўк гумбази остида борлиқ жаҳон жойлашгани кабидир. У хиркаи қаптон (эски тўн) кийиб юради, шундай қилиб танини риё тунидин халос этган Жомийнинг шоирлик шухратини На-войи бундай тасвирлайди:

**Назми ақолими жаҳонни тутуб,
Насри доғи кишвари жонни тутуб.**

Жомийнинг файзи шоҳу гадо орасида машҳур, улардан ҳар бири унинг хизматида бўлишни ўзи учун фахр деб билади. Жомийнинг шундай таърифидан сўнг Навоий ўзининг у билан яқин дўст, ҳамфиқр эканини ифтихор билан айтади

Жомий барча улусдан кўра Навоийга кўп имтиёз берган. Унинг ёзган нарсаларини Навоий ўқимасдан туриб эл кўрмайди. Шоир буни камтарлик билан гул очилганда унинг биринчи ҳамдами тикан бўлажагига ўхшатади.

Мазкур бобнинг асосий мазмуни Жомий таърифидангина иборат бўлмай, Жомий ва Навоий ёзган «Хамса» китобининг ёзилиш тарихидан ҳам маълумот беради.

Бир куни Навоий ва Жомий узоқ суҳбат қурдилар. Бош мавзу шеърӣ пайров, Низомӣ ва Хусрав, уларнинг яратган «Хамса» китоблари эди. Низомӣнинг «Махзан ул-асрор»и каби гавҳар, Хусравнинг «Матла ул-анвор»и каби порлоқ юлдуз йўқдир... Шу суҳбатдан «Ўтти чу алкисса бир ой, икки ой, бир кун ўлуб бахту хирад раҳнамой». Навоий Жомий суҳбатига келганда, Жомийнинг қўлида бир китоб бор эди. У қулиб туриб Навоийга шу китобни узатди, уни кўриб чиқишни сўради. Алишер Навоий бу китобни Жомий қўлидан олиб ўпди ва дарров очди. Бу Жомийнинг янги асари:

**Боштин-аёк гавҳари шахвор эди,
Қайси гуҳар, «Тухфат ул-ахрор» эди.**

Навоий бу китобни муҳаббат билан ўқиб чиқди. Шундан сўнг унинг қалбида ҳавас пайдо бўлди. Унинг ҳам шу йўлга тушгиси келди. Унинг юрагида туркий тилда «Хамса» яратиш иштиёқи пайдо бўлди. Ўзининг бу ниятини Навоий қуйидаги машҳур байтларда баён қилган:

**Форси бўлди чу аларга адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.**

**Форсий эл топти чу хурсандлик,
Турк доғи топса барумандлик.**

**Ул иккига фотиҳа ўқуб сўриб,
Фотиҳа бу бири манга етқуриб.**

**Ботин ила қилмаса ул икки рад,
Зоҳир ила бу бири қилса мадад.**

**Менки, талаб йўлида қўйдим кадам,
Бордир умидимки, чу тутсам қалам.**

**Йўлласса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлласса Хусрав била Жомий қўлум.**

**Нукта сурудида раво бўлмағай,
Буки Навоийга наво бўлмағай...**

Ана шу эзгу ният пайдо бўлгач, Навоий ғоят камтаринлик билан ўзининг шу ишга бел боғлаганини айтади. У ўзини буюк ўтмиш хамсанавислардан жуда қуйи тутади. Боғи аносирда ўт, сув, ҳаво билан тупроқ ҳам бор. Сарв, гул, лоланинг харидорлари кўп, аммо ўтиннинг ҳам бозори чаккон. Лаъл, ёқут, дур баҳоси баланд, аммо қаҳрабо сомонни тортади. Ҳатто Навоий ўзини эътиқод йўлида гор ичида кириб тум бўлган асхоби қаҳфнинг ити қаторига қўяди.

Бу бобнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, дастлаб биз Навоий «Хамса»сининг яратилишига боис бўлган тафсилотлардан огоҳ бўламиз. «Хамса» илҳомини Навоийга Жомий бағишлаган. Жомий Навоий билан суҳбат қурганда улар «Хамса» тўғрисида кўп сўзлашганлар. Ниҳоят Жомий ўзи «Тухфат ул-аҳрор»ни ёзиб, Навоийга ибрат ҳам кўрсатди. Шундан сўнг Навоий туркий тилда «Хамса» ёзишга аҳд қилган. Лекин у ҳозирча «Ҳайрат ул-аброр»га киришади. Бошқа дostonлар тўғрисида сўзлашгани вақт эрта. Ўн учинчи бобда Навоийнинг бу ишга бел боғлаган пайтидаги руҳий ҳолати унинг ўзини ғоят камтарлик билан иш тутганида кўринади. Албатта, бир катта ишга киришишга у ўзини гарчи тайёр деб сезса-да,

хар ҳолда ҳали бу ишда тажриба орттиргани йўқ эди. У асосан ғазал, мухаммаслар ёзган, шу соҳада малака ҳосил қилган ва шуҳрат қозонган эди. У ўз кучини меъёридан ташқари қуйи баҳолайди. Бу гарчи Навоийнинг камтарлигининг бир кўриниши бўлса-да, айтилиши мумкинки унинг катта ишга киришаётгандаги эҳтиёткорлиги ва чекаётган ҳаяжонидан нишон беради.

СЎЗ ВА КЎНГИЛ

Навоий инсонни улуғлар экан, унинг бошқа мавжудотдан имтиёзи сўзда эканини таъкидлайди. Дарҳақиқат, инсондан бўлак зот сўзлашиш имкониятига эга эмас.

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи роз,

Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

Сўз ҳатто оламни яратиш воситаси бўлганлигини шоир қуйидаги ишора орқали билдиради:

Бу ики яфроғни қачон зуфунун,

Бир-бирига қўйса бўлур кофу нун.

Даҳри муқайад била озодаси,

Борча эрур коф ила нун зодаси.

Ривоятга кўра, Оллоҳ «кун» (бўл) деганда олам юзага келган. Демак, бутун олам шу икки ҳарфдан иборат сўз туфайли вужуд топган. Навоий бу ривоятга имо килар экан, шу тарзда олам пайдо бўлганини тасдиқлаётгани йўқ, у шу ривоятдан бадий тасвир воситаси сифатида фойдаланиб, сўзнинг буюк Яратувчилик кудратини намойиш этмоқда. Навоий илоҳий мазмундаги ривоятлар орқали ўз фикрини тасдиқлашда давом этади. Чунончи, Масиҳ гўзал сўз ёрдами билан ўликни тирилтириш кучига эга бўлган. Жаброил Худо сўзларини ҳар ёнга элтган. Навоий ўз фикрларининг исботига фақат илоҳият олаmidан шаҳодат қидириб қолмайди, балки у реал, ўзи яшаб турган замон ва шароитдаги воқеалар орқали ҳам сўзнинг таъсир кучини намойиш қила боради. Подшоҳ сўзи жабр зулмга боис бўлса, жаллод ишга тушиб қолади.

Боис ўлуб шоҳ сўзи бедодга,

Тухмат ўлуб ўртада жаллодга...

Модомики, сўз шу қадар кудратли экан, ундан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш зарур. У катта бойлиқдирки, унинг қимматини қадр қила билиш даркор.

**Барча кўнгул дуржи аро жавҳар ул,
Барча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.**

**Гар худ эрур ханжари пўлод тил,
Суфти доғи инжулари сўзни бил.**

Инсоннинг кимлиги унинг сўзи орқали аён бўлажак. Буни Навоий бир неча образлар воситасида исботлайди.

Бир ғунча оғизлик, санами нўшлаб ғоят чиройли, лаъл лаблари кишини маст ва бодапараст қилгудек. Аммо суҳбатда у хомуш ўлтирса, ундан бир яхши сўз чиқмаса, суратда қанчалик ой каби гўзал бўлмасин, «сурати девор ҳамон, ул ҳамон» бўлиб қола беради.

Бошқа бир маҳбуба гарчи хур рашкини келтирувчи чиройга эга бўлмаса ҳам, киприклари саф тортмаган, ўзи ғамзадор кўринмаса ҳам такаллум пайтида аччиқ сўзга ширин жавоб қайтарса, дашном билан ақлни маст қила билса, у барчани ўзига мафтун эта олади.

Аммо хусн билан ҳаммага фириб берувчи, яна бу хусну малоҳат устига фасоҳат била сўз айтувчи маҳбуба бўлса-чи, у:

**Солғуси жинси бани одамга ўт,
Не бани одам, бари оламга ўт.**

**Ҳар дам этиб элни халок ўртагай,
Балки башар хайлини пок ўртагай.**

Навоий сўз таърифи ва тавсифини изчиллик билан давом эттира боради. Эндиги мисраларда Навоийнинг назмга оид назарий мулоҳазалари баён этилган.

Навоий ҳар бир фикрни ғоят гўзал бадий либосда кетиришга мохир эди. Шунинг учун назм борасидаги мулоҳазаларга кўчишдан аввал шоир шеър ва куйнинг таъсир кучини ифодаловчи бир эпизодни тасвир этади.

Базмда чолғучи ва қўшиқчи гўзал тараннум этсалар ақлу хуш аҳли ўзини унутиб, фанога яқинлашади.

**Ё бу наво зимнида асраб маҳал,
Чекса Навоий сўзидин бир ғазал.**

**Ким анга алфоз ўлуб оташфишон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон.**

**Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи ҳаробот аро ғавғони кўр!**

**Кўрки, нечукдир яқо чок айламак,
Ўзи фиғон бирла ҳалок айламак!**

Бу мисралар ўз замонасида Навоий шеърларининг қанчалик шухрат топгани, уларнинг куйга солиниб, эл оғзида тараннум этилгани, катта таъсир кучига эга бўлганини билдиради. Навоийнинг ўзи ҳам бу ҳолдан мамнун эди. Айни замонда, бу эпизоднинг келтирилиши, шоирнинг сўз таърифидан бадиий ижод жанрларига ўтиши учун қулай бир кўприк эди. Модомики, ғазал тилга олиними, энди, умуман, назмга оид мулоҳазаларни баён эта бошлаш мумкин.

Назмда бадиийлик турли йўллар билан амалга оширилади. Гарчи «сўз аро ялғон киби йўқ нописанд», лекин донолар назмда уни ҳисобга оладилар. Чунки у назмда бадиий тасвир учун хизмат қилади. Назмда маълум бир тартиб муҳайё. У худди бир қаторга терилган тишлар ёки ўз ўрнида тартиб билан саф тортган шахмат доналарини эслатади. Лекин назм қайси суратда бўлмасин, унинг энг асосий фазилати маънодир. Ҳам сурати гузал, ҳам маъноси дилкаш бўлса, у ҳақиқий назм намунаси бўла олади:

**Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсин анинг суврати ҳар недурур.**

**Назмки, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас**

**Назмки ҳам суврат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.**

Навоий маънони сўзнинг жони деб билади. У ёзади: «...Сўздаги маъни жондурурким, сўз қолиби онсиз қолибедурур жонсиз...»

Назмда маънонинг аҳамияти тўғрисида сўз юритар экан, у ўз замонасидаги туркий шеърятнинг умумий тахлилини беради. Бу ҳам Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганганда, ҳам XV аср иккинчи ярмида Хуросонда мавжуд туркий назмнинг умумий ҳолатини аниқлашда катта ўрин тутаети. Агар назм ва унинг ўзига хос гўзаллиги, назмда маънонинг аҳамияти тўғрисида гапирганда шоир адабиёт назариячиси сифатида чиққан бўлса, энди у адабий танқидчи ва адабиёт тарихчиси вазифасини адо этади.

Агар мен, дейди Навоий, «назм бийик маснадида ўлтуруб», сўз майига тўла жомни сипқориб, турк суруди билан куйласам бошқаларнинг ҳам жўр бўлишини истар эдим. Жўр бўла олмасалар айтиб, дамсозлик қилсалар эди. Лекин баланд осмон бу орзуимни амалга оширишга йўл қўймади.

**Йўк эди эркинму бурун ҳам киши,
Ким бу май ичмак эди эркин иши?**

**Ё бўлубон борчаси азм эттилар,
Базмга мен етмас экан, кеттилар.**

Энди бир неча тескари сўзловчи, туюқ ва қўшиқ баҳрининг фарқига бормайдиган, лафзлари бемаза, таркиби суст, носара маънию адо нодуруст шахслар шеър битадилар. Яна шу битган нарсаларига эҳсон ва таҳсин кутадилар. Шоир бундайлардан дод дейди. Шеърни бузиш, бемаъни нарса ёзиб, уни шеър деб атовчилардан Навоий қаттиқ ранжийди.

**Кўнглима кўп тиғи жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар.**

Бу мисралар Алишер Навоийнинг адабиётдаги юзакичилик ва бемаъниликка нақадар кескин қарши чиққанини билдиради. Айни замонда бу мисралар шоир кайфиятини ҳамда унинг биографиясига оид айрим белгиларни кўришга ёрдамлашади. Алишер Навоий ўша юзаки «шоирлар»дан ўзини четга тартади, улар эса унинг «хосларига халос бермайдилар» (яқинлари ва шогирдларига тинчлик бермайдилар).

Шундай қилиб «Ҳайрат ул-аброр»нинг муқаддимасида Навоий қалбининг энг эзгу туйғулари ифодаланганини кўради. Шоир инсонни кўкларга кўгаради, унинг айб нуқсонлари бўлиши табиий эканини эслатиб, улар афв ва қарам билан кечирилиши лозимлигини таъкидлайди.

Сўз ва унинг аҳамияти нақадар буюк эканини таъриф қилади. Сўздан тўғри фойдаланиш зарурлигини уқтиради

Муқаддима кўнгул таърифи билан яқунланади. Навоий инсон кўнгли ўзида бир бутун жаҳонни сақлайди, инсон кўнгли Каъбадан ҳам мўътабарроқдир деб таъкидлайди.

**Кўнгул эрур булбули бўстони роз,
Қудс ҳаримида бўлиб жилвасоз...**

**Айни назоҳатда бу аъзам жаҳон,
Барча жаҳон аҳли кўзидин ниҳон.**

**Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи.
Қадри йўқ андоқки, кўнгул каъбаси.**

Инсон кўнглига шундай юксак баҳо бериш ўша давр учун жуда жасоратли ҳол эди. Аммо бу Навоий учун табиий нарса. Чунки, Навоий учун инсондан азиз зот йўқ. Инсоннииг эса энг қимматли, энг мураккаб ва энг нозик жавҳари унинг кўнгли эмасми?

УЧ ҲАЙРАТ

«Ҳайрат ул-аброр»да дастлаб келадиган уч бобни Навоий ҳайрат деб номлаган. Аввалги ҳайрат дунё гузаллигининг таърифига бағишланади. Хожа кўз очиб бу гузалликни кўргач, ҳайратдан ҳуши оғади. Сурушнинг¹³ сўзларини эшитиб яна ўзига келди. Суруш уни ҳайратдан фойда йўқ деб огоҳлантирган ва:

**Сирри ҳақиқатдин ўлиб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар**

деб унга йўл кўрсатган эди.

Жаҳон жамолининг васфи орқали шоир ҳаёт гузаллигини улуғлайди, унинг инсон учун яратилган эканини эслатиб, инсонни бу гузалликдан ҳамиша баҳравар бўлишга чақиради.

Навоий бу бобда юксак истеъдодли пейзаж устаси сифатида кўринади. Тонг ёришиш манзараси бундай тасвир қилинади:

**Сўфийи субҳ айлабон ул дам зухур,
Ёйди сипеҳр узра мусаллоий нур.**

Яъни тонг сўфиси кўриниш берди ва осмон узра нурдан жойнамоз ёйди, Бу ерда мусулмон оламида тонгнинг сўфи азон айтиши ва эрталабки намоз билан бошланишига ишора бор.

**Шом саводи асарин тийра хок.
Субҳ супургиси била қилди пок.**

Қоронғи кечанинг асари қора тупроққа ўхшатилади. Ўша колдиқларни субҳ супургиси билан супуриб ташлаб тозаланилади. Бу байтда биринчи мисрада қора тупроқ (тийра хок) иккинчи мисрадаги поклик билан қарама-қарши қуйилади. Қофия хок-пок ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан ғоят уйғундир.

¹³ Суруш - Худодан хабар келирувчи деб ҳисобланадиган фаришта.

Эртанги шабнам туфайли ғунчалар юз очади. Шоир тонг кўринишини шу ҳол орқали ифодалаб ёзади:

**Нилуфари чарх тўкиб жоласин,
Очти сахар боғи сариғ лоласини.**

Кўк осмон ёмгирини тўккач, сахар боғи сариғ лоласини очди. Яъни қуёш кўрина бошлади. Қуёшнинг янги чиқаётган ҳолати сариғ лолага ўхшатилади. Бу жуда ўринли ва таъсирли тасвирдир. Чунки биз шеъриятда лоланинг қизил рангда ва бағрида доғи бор эканига ишорани кўп учратган эдик. Бу ерда Навоий лолани тамомила бўлакча, сариғ рангда кўрсатган. Лоланинг шакли ҳам, ранги ҳам эрталабки қуёш зуҳурига жуда монанддир.

Тонг манзарасининг шоирона таърифи бундай давом этади:

**Куйди қуёш ўтига зулмат туни,
Учти хаво узра нужум учқуни.**

Қора тун қуёш ўтида куйди. Юлдузларнинг нурсизланиб бориб сўнг назардин ғойиб бўлшплари ҳам жуда ўринли равишда алангадан ёйилган учқунларнинг ҳолатига ўхшатилади. Дархақиқат, осмоннинг бир четидан қуёш чиққанда ўтга ўхшаб атрофга нур берса, у ўтнинг учқунларига ўхшаб кўкда ҳар томонга таралган юлдузлар секин-секин кўринмай қолади.

Шоир осмон тасвиридан сўнг ер тасвирига ўтади. Бунда ҳам у реал ҳаёт кўринишларини олади. Кеча товусининг жилвалари кетади, гуллар кўзгусидаги нур йўқолади.

**Жилва бўлуб гум кеча товусидин,
Нур кетиб гуллари кўзгусидин.**

Кеча товусга ўхшатилади. Чунки унда ранг-баранг нурлар кўп эди. Ўша нурлар жилваси йўқолиб атрофни ёруғлик эгаллайди. Ёруғлик пайдо бўлгач, гуллар нурсизланадилар.

Ана шундай тонг тасвиридан сўнг инсоннинг вужуд топиши тўғрисидаги ҳикоя келтирилади.

**Кўз очибон хожа адам шомидин,
Жон топибон тонг ели пайғомидин.**

**Шоми адамни суруб андоқки дуд,
Эсди лимоғига насими вужуд.**

Осмон, ер уза ёруғлик ёйилиб тонг ёришгач, хожа йўқлик шомидаги уйқусидан кўз очди. У тонг шаббодасининг хабари туфайли жон топди. Йўқлик шомини тутун сингари суриб ташлаб,

хаёт бағишловчи шаббода унинг димоғига келиб урилди. Хожанинг ҳолати, интилишларини ҳам Навоий реал ҳаёт тасвирлари орқали беради. У ҳар нафаси субҳ каби сарғариб, тонг елидек ҳар дам ўзидин бориб, атрофдаги ажойиботни тамоша қила бошлайди, унинг сирини билишга интилади. Бу инсонга хос хусусиятдир.

Навоий инсоннинг инсонлиги унинг тафаккурида эканини, унинг билишга интилишида эканини шу орқали намоён этмоқда. Чунки, хожа кўзи очилган замон агрофдаги мавжудотни ўрганишга, англашга ҳаракат қила бошлайди. Дарҳақиқат, инсон ўзининг шу билиш, идрок этишга ҳар доим интигани, шу интилишига поён йўқлиги билан барҳаётдир. Бефарқлилик инсонга ёт эмасми? Ана шундай тафаккур. идрок эгаси бўлмиш инсонга табиат ўзининг бор гўзаллигини намойиш этади. Ҳаёт боғининг чиройи, ундаги дарахтлар улугворлиги, сувларнинг гулоблиги, сабзаларнинг зумрад ранги, гулларнинг хусндорлиги, булбуллар нағмаси, тазарв (қирговул)лар сайри, товуслар жияваси, руҳ бағишловчи парку булутлар, улардан тушган кавсар сувидек қатраларни кўрган хожа яна ҳайрат оғушига тушади. Шундан сўнг Сурушнинг нидосини эшитиб, бу ҳаёт чаманзори шукронасини қилади. Навоий ҳаёт ва инсонни шундай улуглайди. Аввалги ҳайратда шоир ижодининг бош мавзуси - дунё мадҳи, ҳаёт шукронаси ана шундай ранг-баранг бадий бўёқларда акс этади.

Аввалги ҳайратда шоир «Хамса»да биринчи бор соқийга мурожаат қилган. У аввал соқийга хитоб билан ҳикояни бошлаган. Бу асарнинг бошланишидир:

**Субхдир, эй соқий, этиб меҳр фош,
Тут манга бир жом нечукким қуёш!**

**Тонг қуши чун берди паёми сабух,
Нўш этайин бир-икки жоми сабух.**

**Субҳ сафолик майиндин маст ўлай,
Тонг қушига нолада ҳамдаст ўлай.**

Кўриниб турибдики, бу уч байтда биринчи ҳайрат бобининг бутун мазмуни ифодаланган. Унда соқийдан қуёш чиқиб тонг ёришиши тасвирига ўтади. Бу тасвир унинг тонг қушига нолада ҳамдаст бўлиши орқали ифодаланилади.

Ушбу бобнинг яқунловчи мисралари ҳам соқийга мурожаатдан иборат:

**Соқий, етибдур яна жисмимга тоб,
Юзума ур бода суйидин гулоб!**

**То топибон ҳуш такаллум тузай,
Сўз чамани ичра наво кўргузай.**

Иккинчи ҳайратда коинот тўғрисида сўз боради. Учинчи ҳайрат эса инсон танаси ва аъзоларнинг сифатларига бағишланган.

Шундай қилиб, хожани ҳайратга солган нарсалар табиат, коинот ва инсондир. Хожанинг ўзи эса ҳам инсон, ҳам жон, ҳам фикр, ҳам рухтарзида гавдаланади.

Коинот тасвиридаги барча образлар жамият ҳаётидан олинган. Қуёш ботиб оламга тун қоронғулигининг ёйилишини Навоий Хўтан гўзалининг ўз жамолини ёпишига нисбат беради. Хўтан Шарқий Туркистондаги шаҳар. Қуёш ўша шаҳарлик гўзалининг чехрасига ўхшатилади. У чиройли юзини бер-китгач, шамол оламга мушк соча бошлайди. У билан бирга Чин раққосаси ҳам чехрасини яширди, сочларини паришон қилиб атрофга мушк сепди.

Тун оламни коплади.

Осмон жисмларидан бирининг тасвирини кўрайлик. Афсонавий қаҳрамон Таҳамтан (Рустам) тез тиг тортади. Унинг қаҳр ўти ғазаб тутунини чекса, ҳар бир ёлқини юз йил думлик юддуз (комета) бўлиб кўринади. Унинг иши фақат қаҳр, балки аччиғидин бошдин-аёқ заҳр бўлиб кетади.

**Тиг солиб ҳар сори аччиғидин,
Қон демаким, заҳр томиб тигидин.**

**Эл бошининг косасидин жом анга,
Май ерида қон бўлиб ошом анга.**

Бу қаҳрли, тигидан заҳар томувчи, эл бошидан коса қилиб май ўрнига қон ичувчи осмонда эмас, ерда манзил қурган золим, хунхор эзувчиларнинг тимсоли эмасми? Навоий ҳар хил воситалар билан, турли ифодалар ёрдамида ҳар доим шу каби шахсларнинг манхус башараларини очиб ташлайди, уларнинг ёвуз қилмишларига нафрат ўққйди.

Лекин осмоний вужудлар ичида ердаги олижаноб хислат эгаларининг тимсоли бўлганлар ҳам бор. Масалан, бошқа бир ўринда хожа «ўзи малакваш, кийими ҳулласон, хоҳ ридо бил ани гар тайласон» зотларни ҳам учратади. У «абადий бойлик билан чиройли,

зебо, етук ақл каби бахти кулган»лардандир (Порсо Шамсиев таъбири).

Осмон, коинот мазмуни билан танишган хожа яна хайратдан хуши оғади. Алишер Навоий иккинчи хайратда сокийга мурожаатни худди шу ҳолат ва кайфиятга монанд мазмундаги ғоят содда, тушунарли мисралар орқали ифодалайди:

**Сокий, эрур жисмим анингдек занф,
Ким нафасим чиққали эрмас ҳариф.**

**Жомга худ мен кўя олмон оғиз,
Пахта билан оғзима они томиз!**

Инсон вужуди, унинг тузилиши, ҳар бир аъзонинг вазифаси, уларнинг ғоят мақбул ва зарурлиги, аъзолар ҳаракатининг мутаносиблиги, уларнинг ўзига хос гўзалликлари хожани учинчи бор хайратга солади. У инсон баданида ватан қилади. Шундай қилиб, шоир табиат, коинот, инсон бирлигининг бой, мазмунли тасвирини беради. Бу уч мавжудотнинг ягона-лиги, бир-биридан ажралмаслиги, уларнинг хайратомиз даражада уйғунлиги уч хайратнинг асосий мундарижасидир.

Бу кўринишларни тасвирлар экан, Алишер Навоий албатта, Яратувчи номига таҳсинлар ўқийди, ҳар бир зотнинг зикрида унинг номи, кўнглида унга шукроналар бўлиши кераклигини уқтиради; «хамду сано хутбаси» нури сафо элидан ватан тутишга муяссар этажagini эслатади. Аммо ҳар бир хайратдаги бош қаҳрамон хожанинсон рўхидир. Табиат, коинот, инсоний сифатлар ҳаммаси инсонга ато этилган. Унинг вазифаси, амали ана шу борликдан истифода этишдир. Чунки бу борлик инсон хизмати, унинг ҳаёти учун бунёд этилган.

МАҚОЛАТЛАР

«Хайрат ул-аброр» уч хайратдан ташқари яна йигирма мақолатни ўз ичига олган бўлиб, асосий мазмунини шу мақолатлар ташкил этади. Уларда Алишер Навоий жамият ҳаётининг барча кўринишларига ўз муносабатини билдиради; ўзининг ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан хулосаларни изҳор этади. Бу мақолатларда ифода этилган фикрлар ўша замондаги Алишер Навоий мансуб бўлган илғор фикрли тафаккур ахли мафқураси маҳсулидир.

Куйида биз уларни бирма-бир кўриб ўтамиз. Ўқувчига қулайлик туғдириш ниятида мавзулар бўйича тахлил этиш лозим топилдн.

СУЛТОНЛАР ЗИКРИДА

«Хайрат ул-аброр»да султонлар, уларнинг фаолияти тўғрисида кўпгина мулоҳазалар айтилган. Учинчи мақолада ва яна бир қанча боблардаги хикояларда султон феъл-атвори, тутган ишлари тўғрисида сўз боради. Чунончи, кириш қисмидаги ўн олтинчи боб бошдан-оёк Султон Хусайн Бойқарога бағишланган.

Ўн биринчи мақолатга оид Имом Фахр Розий билан Муҳаммад Хоразмшоҳ тўғрисидаги ҳикоят қирқ учинчи боб, Искандар хикояси қирқ тўққизинчи боб. Баҳром хикояси олтмишинчи боб, йигирманчи мақолат эса тамомила валиаҳд Султон Бадиуззамонга атаб ёзилган пандномадан иборат. Асарнинг яқунловчи қисмидаги оёғи тойилиб кетган қул хикояси олтмиш тўртинчи боб ҳам шоҳ ва унинг қули ўртасидаги можарони тасвирлайди.

Булардан ташқари бошқа мақолат ва хикояларда ҳам шоҳлар ва салтанатга оид кўп фикрлар изҳор этилган.

Учинчи мақолат тўласича «салотин боби»дадир. Унинг сарлавҳасидаёқ Навоий султоннинг асосий вазифаси нимадан иборат эканини тушунтиради. Шоирнинг кўрсатишича, уларнинг адолати туфайли мулк обод бўлиши керак. Бу фикр чиройли ўхшатишлар орқали ифода этилади. Чунончи, улар-нинг адолатларидаги айн ҳарфидан сўз ўйини орқали «айн»~ булоқ маъноси келтириб чиқарилади. Ўша чашманинг зилол сувлари мулк бўстонини обод қилиши керак, «то бу бўстондин амният (хавфсизлик) ва фароғат гуллари очилгай». Бу таъкид шу сарлавҳадаги Курьондан келтирилган оят билан кучайтирилади: «Инналлоху яъмуру бил-адли вал-эҳсон» («Уларга Оллоҳ адл ва эҳсонни буюрган»). Демак, улар фақат адл ва эҳсон қилиш билан машғул бўлишлари керак.

Хамиша реал ҳаёт замирида туриб фикр юритувчи шоир мавжуд подшоҳларнинг шу топшириқни қандай бажараётганликларини кўрсатиб ёзади: «Алар зулм боғида май ичиб гул очарлар, балки майдин ҳар дам ўзгача гул очарлар». Бу эҳтиёткорлик билан айтилган жумлада шоирнинг қаттиқ қаҳри-ғазабини куч билан ушлаб тургани сезилади. Чунки фақат бир сўз- «зулм»гина ўша қаҳрни ифодалайди. Аммо ўша бир сўзнинг ўзи золим подшоҳларнинг бутун қилғиликларини очиб ташлайди. Чунки улар ўлтирган боғ ҳам ўша

зулм боғи, ичадиган майлари, сочадиган гуллари ҳам ўша зулм боғи меваларидан иборат. Демак, бу подшоҳлар Тангри белгиллаган тартиб-қоида-мулк бўстонини обод қилиш билан шугулланмайдилар ва яна Оллоҳ топширигига ҳам зид иш тутадилар. Бу таъбир, тўғрироғи, подшоҳлар номига тузилган айбнома шу бобнинг бутун мазмунини ташкил қилади.

Дастлаб, Алишер Навоий шоирона тасвирлар билан шоҳнинг юксак мақомини таърифлайди. Унинг юксаклиги фалак авжидан баланд, халифалик тахти Ҳақнинг юксаклик соясини унинг бошига туширгани туфайли насиб бўлган. Шоҳларнинг баланд мартабаси билан улар олдида бўйин эгувчиларнинг забун ҳолати бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бу фикрлар бирор муболаға ёки истифрасиз тўппа-тўғри, оддий ифодалар орқали баён этилади:

Хизматингга элни забун айлади,

Қадларин оллингда нигун айлади.

Худди шу йўсинда тузилган мисралар бирин-кетин қуйилиб кела беради. Улар ҳеч қандай бадиий тасвир воситадари билан мураккаблаштирилмаган.

Алишер Навоий шоҳларни огоҳлантириб айтадики, улар кўпчилик қатори бир бандадирлар. Ҳатто ўша кулларнинг кўпидан кўра ожиз ва пастдирлар.

Бил муниким, сен дағи бир бандасен,

Кўпрагидин ожизу афкандасен.

Эрмас алар туфроғу сен нури пок,

Ҳилқат аларғау сенга тийра хок.

Демак, шоҳларнинг илоҳий келиб чиқиши, тахт эгаларининг Иллоҳ сояси эканликлари тўғрисидаги тушунчани у қатъиян рад қилади. Подшоҳ ҳам кўпчилик қатори бир одам, эҳтимол, ўшаларнинг кўпидан тубан ҳам туради. Шоир бу фикрни чуқурроқ изоҳлай боради. Ўша подшоҳга тобеъ бўлган кишиларнинг кўплари адл, инсоф, ҳилм, ҳаё каби хислатларда подшоҳдан юқори ҳам турадилар. Подшоҳ кўп жихатларда йўлдан озган, улар эса ундан кўра яхшироқдирлар.

Лек хунар ичра, камол ичра ҳам,

Хулқи хушу лутфи мақол ичра ҳам.

Ҳам равиши адлу ҳам инсоф аро,

Ҳилму ҳаёву бори авсоф аро...

**Сен тушубон йўл наҳажидин йирок,
Кўпраги сендин юрубон яхширок.**

Алишер Навоий подшоҳларга нисбатан ўз муносабатида изчил эди. Кейинчалик «Садди Искандарий» да ҳам у ана шу фикрларни такрорлайди. Умуман, у подшоҳларни ҳеч қачон оддий фуқародан шахсияти жиҳатидан устун деб ҳисобламас эди. Балки одам, инсон сифатида улар ҳамма қаторидир, деб уқтирар эди. Имом Фаҳр Розий билан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳаммомда учрашгани тўғрисидаги ҳикоя ҳам шуни ифодалайди. Хоразмшоҳ ҳаммомда Имом Фаҳр Розийдан қиёмат куни қандай бўлади деб сўрайди. Имом жавоб бериб:

**Ким сангаким, ҳашр сўзи ком эрур,
Бил анга монанд бу ҳаммом эрур.**

**Анда гадо шоҳ била яксон бўлиб,
Шоҳу гадо барчаси урён бўлиб.**

**Жоҳу жалол аҳли санингдек бори,
Ичкарию бору йўқи ташқори.**

дейди. У яна сенинг султонлигингдан фойда бўлмайди, менга эса илм туфайли яхши насиб этади, дейди. Навоий бу ҳикояда подшоҳни олимлардан паст қўяди.

Подшоҳларга оид ҳар бир асарда Алишер Навоий уларга халққа ғамхўрлик қилиш, мамлакат ободлиги, эл фаровонлиги учун ҳаракат қилиш кераклигани қайта-қайта таъкидлайди. «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам шуни кўрамыз.

Алишер Навоийнинг таълим беришига кўра раият халқ бир гала бўлса подшоҳ чўпондир; агар эл бир боғ бўлса подшоҳ боғбондир. Чўпон ўз галасини оч бўрилар ҳужумидан қанчалик эҳтиёт қилса, подшоҳ халқ тинчлигини шунчалар асраши керак. Боғбон боғни сув бериб қандай парвариш қилса, шоҳ ҳам мамлакатни шундай бошқариши лозим. Навоий шу вазифа подшоҳга илоҳ томонидан юклатилган, деб огоҳлантиради. Шунда ҳам тахту тож эгаси бўлишлик эмас, балки халқ ва мамлакатга ғамхўрлик қилиш Оллоҳ томонидан юклатилганини таъкидлайди.

Бу ерда илоҳ образи Навоийга яна шоҳнинг ўз қўл осгидагиларга муносабатини аниқлаш учун керак. Бутун ҳокимият, жаллод, дор, қўшин эгаси бўлган шоҳни Навоий нима ёрдамида инсоф ва адолатга

ундаши мумкин эди? Фақат Оллох ёрдамида. Бошқа ҳеч қандай куч Навоийда йўқ эди. Шунинг учун у подшоҳ кўз олдида қиёмат картинасини гавдалантиришга киришади. Мана подшоҳ қаршисида унинг ҳукмини кутиб бир мазлум турибди. Навоий ўша мазлум тарафида. Шоир шоҳга уқтирадики, гарчи бу маҳкумнинг ҳеч нарсаи бўлмаса-да, у подшоҳдан юқори туради:

**Ким не кишиким, санга маҳкум эрур,
Зулмингга бечорау мазлум эрур.**

**Гарчики, йўқ шавкату сармояси,
Сендин эрур ортиқ унинг пояси.**

Бир пайт келадики, мазлум буюклик касб этади. Подшоҳ эса бинафша каби худди эгилиб, уятдан бош кўтаролмай шарманда бўлади.

Шоир подшоҳни огоҳлантириб ёзадики, ўшанда бу мазлумнинг аҳволи унга нисбатан сенинг ҳозирги ҳолинг каби бўлади:

**Анга нишоту санга андуху ғам,
Ул санга андоқки, анга сен бу дам.**

Шоир фақат ана шундай йўл билангина подшоҳга таъсир кўрсатмоқчи бўлади. У ҳукмронни кишиларнинг хақиға хиёнат қилмасликка, кимга озор етказган бўлса, ундан афв сўрашга ундайди. Бу мисраларда бадийлик фалсафа билан суғорилган.

Шоир муболаға усулини муваффақият билан қўллаб ўз фикрларининг таъсир кучини ошира боради.

Агар бирор кишининг синик игнасини тортиб олган бўлсанг, деб ёзади подшоҳга хитобан, у бағрингга олмос хаижар бўлиб қадалади. Шу тоифа нарсалар ичинда энг кичик, ожиз ва кўзга илинмайдиган синик игнадир. Энг кучли ва ўткири эса олмос ханжар.

Демак, ҳар икки қарама-қаршилик нисбатида шоир энг кичик бир хиёнат энг олий жазога олиб келишини айтади. Агар ўша сендан зулм кўрган одам гуноҳингни кечирмаса, сенинг доимий ватанинг дўзах бўлиб қолади. Бундай қарама-қарши қуйиш бошқа мисраларда ҳам давом этади. Кимгаки бир тикон санчган бўлсанг, у кўксингга юз тиғи тез бўлиб қайтади.

**Кимгаки бир ришта етурдинг зиён,
Қатлингга ул риштани билгил йилон.**

Бу мисралар бадий тасвир воситаларига бой кучли ифодалардан тузилган.

Навоий қанчалар дўзах азоби билан қўрқитмасин, қанчалар шиддат билан шохларни адолат ва ҳақпарварликка даъват этмасин, золим подшоҳлар барибир ўз билганини қилар, халққа жабр-зулм ўтказар, эл мулкини талон-торож қилиб, ўзлари айшу ишрат майи билан масту аласт эдилар.

Учинчи мақолатда шоир золим подшоҳларнинг нафратли башараси, тубан қилгиликларини ғазаб билан фош этиб ташлайди. Уларнинг биринчи иллоти зулмдир.

Бу подшоҳ қўлига ҳокимият тегиши биланоқ йўли зулмга тушади. Алишер Навоий халойиққа қилган зулминг барибир ўзингга қайтади, деб уни огохлантиради.

**Эйки, қавий айлади давлат қўлунг,
Зулм сари тушти ва лекин йўлунг.**

**Зулминг эмас эрди халойиққа кам,
Ким киладурсен ани ўзунгга ҳам.**

**Зулм ўзунгга фисқдур, эй хушёр,
Гум қил ани, бўлса сенга ҳуш ёр.**

Зулм бу подшоҳнинг одатидир. У кечаси билан базм қуриб, айш-ишрат тузади. Сўнг подшоҳу сипоҳи чошгоҳгача ухлайдилар. Кўзларидан уйку кетиши биланоқ яна, ҳар бири бир зулмга машғул бўлиб кетадилар. Алишер Навоий бу хил аҳвол муттасил давом этаётганини каттиқ изтироб билан кузатади ва золим подшоҳга ғазаб ва қаҳр билан хитоб қилади:

**Зулминг эрур кундузу фисқинг кеча,
Зулм ила фисқинг неча бўлғай, неча?!**

Подшоҳ ва унинг аҳли зулм-ситама билан йиққан давлатларини фисқ тўла базмларга сарф этадилар. Улар айш қураётган қаср

**Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус конидин.**

**Шамсаси эл моли билан зарнигор,
Эл дуру лаъли била гавҳарнигор.**

**Хиштини масжид бузубон келтуруб,
Тошини эл марқадидин еткуруб**

қурилган. Шу қасрда «маснади шоханшоҳи, айшу тараб жоми учун муштаҳи»⁵. Сўнг бу базмнинг тафсилоти кўрсатилади. Соқийлар жилвасозлик қиладилар. Нафс тилаган ҳар бир нарса бир эмас, мингдан зиёд муҳайё этилган. Тил хўб эмас гапни гапиреди, кўз номатлуб нарсани кўради. Кулоқ шовқин-сурондан бўлакни эшитмайди, мақсад фақат шароб тўла идишдир.

**Рост ярим тунга дегин ҳол бу,
Ҳам сенга, ҳам хайлингга аҳвол бу.**

**Жом бу аҳволингга қон йиғлабон,
Шамъ куюб аниқ фишон йиғлабон.**

Тонг ёришар пайтида хўрозлар чақира бошлагач, базмдаги хоҳ қари, хоҳ йигит бўлсин, ҳаммалари майдан бир телба итга айланадилар ва ҳар тарафга тарқаладилар. Эртаси куни яна зулм, талон-тароҷ давом этади.

5

Шоҳ тахти ҳам айш-ишратга гортувчи қилиб қурилган.

Алишер Навоий бу аҳволни қаттиқ қоралайди. У золим подшоҳни тавба-тазарру қилишга чақиради, кимга бедодлик қилган бўлса, уни адолат илги билан қўллашга ундайди.

**Сахвинга де узр таваҳхум била,
Зулмдин эт тавба тазаллум била.**

**Кимники бедодинг этибдир асир,
Бўл анга адл илги била дастгир.**

Лекин бу оқилона насиҳатларга, юрак қони билан суғорилган дардли мисраларга аҳамият берувчи киши борми эди? Албатта, йўқ. Буни Алишер Навоийнинг ўзи ҳам яхши билар эди. У ўз насиҳатларини тугаллар экан, уларга амал қилувчи шохлар йўқлигини баралла айтади.

Алишер Навоий тасвирлаган зулм ва фиск тўла ҳаёт, туну кун базм, айшу ишрат билан кун ўтказиш ўша давр ҳукмрони Султон

Хусайн Бойқорога ҳам хос эди. Бу тўғрида баъзи тарихий ҳужжатларга мурожаат қилиб кўрайлик.

Навоий бир мактубда ҳукмдорни майхўрликдан эҳтиёт бўлишга қайта-қайта чақиради:

«Яна улким, умид улдурким, Ҳақ таоло чоғирдин куллий тавфик бергай (май ичишдан қаттиқ сақласин)... Бори барча ҳол била ҳар неча ичмоқ ишида эҳтиётлик, балки тахир вожиб билилса (кечиктириш, тарк этиш) зарур ҳисоб-ланса...

Яна улким, мажлис куриб чоғир ичарга кўп ҳирс кўрсатилмаса».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Хусайн Бойқаро ва унинг кўшини май ичиб уйғотиб бўлмас даражада маст эканларини бундай ёзган эди: «.Қирк йил ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндан сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабухий қилмас эди. Ўғлонлари ва жамиъ сипоҳига ва шаҳарига бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фисқ қилурлар эди» («Бобирнома»: 1990 222-бет.).

Зайнуддин Восифий ўзининг «Бадоид ул-вақое» китобида подшоҳ Хусайн Бойқаронинг вазири Мажиддин шоҳона базмлар уюштиришга катта маҳорат касб этганини хабар қилади.

Булар ҳаммаси Алишер Навоийнинг ғазабли мисралари, нафрат ва жирканиш билан тасвирлаган майхўр ва фаҳш, ғафлат ва фисқ базмлари қандайдир афсонавий шоҳ кирдикорлари тўғрисида эмас, балки ўзи кундалик ҳаётда кўриб турган воқеалар асосида яратилганини кўрсатади. Лекин Али-шер Навоий, гарчи Султон Хусайн ҳаёти тарзи шундай бўлган тақдирда ҳам, унга очиқ танбех қила олмас эди. Шунинг учун ҳам ушбу боб сарлавҳасини у эҳтиёт билан султонларга юқоридан белгиланган вазифаларни эслатиш асосида курди. Яна у шу бобнинг энг охириги мисрасида яхши сифатли шоҳ-лар кам бўлади, яхши сифатлар фақат шоҳи ғозий Султон Хусайн Бойқародагина бор, деб таъкидлаб ўтади.

Аmmo Алишер Навоий қанчалик пардаламасин, шу бобдаги шоҳ базмлари, зулм, адолатсизлик лавҳалари реал кунда-ик ҳаётда мавжуд доғлар экани аён дидир.

Султон Хусайн Бойқаро образи Навоийнинг асарларида кўп ўрин олган. Шоир ҳамма вақт уни мақтайди, таъриф ва тавсиф этади. Унинг шоҳона насаби, фазилатлари, илми, шахсий мардлиги, остидаги оти, маишати, Жамшидники каби маснади, «меҳр авжида хуршеддек рифъатини васф этади». Бу табиий эди. Султон Хусайн ҳукмрон подшоҳ, Алишер Навоий унинг хизматидаги бир киши. Бундан ташқари шоир ўзининг инсонпарварлик, элпарварлик ғоялари

Хусайн Бойқаро ҳокимияти туфайли амалга ошади, деб умид қилар, шу ҳокимиятнинг барқарор ва мустаҳкам бўлишини чин юракдан тилар ва шу мақсадга сидқидил билан хизмат қилар эди. Шохнинг адабиёт, санъатга ғамхўрлиги, Алишер Навоийга бўлган ҳурмати шоирнинг шохга эътиқодини кучайтирар эди. Алишер Навоий Хусайн Бойқаронинг ижобий хусусиятларини ҳар доим ошириб тасвирлар, аммо ҳеч қайси асариди, ҳеч қачон уни очик танқид қилмаган. Чунки шохни танқид қилиш Алишер Навоий дил боғлаган мақсад ва интилишларидан чекинишни билдирарди. Шох салтанатини мустаҳкамлаш эмас, уни заифлатишга олиб келар эди. Ваҳоланки, уни парчалаш ва кучсизлантиришга сабаб бўладиган воқеалар ҳаддан зиёда бўлган ва Алишер Навоий бунга қарши кескин курашган.

У Хусайн Бойқарога садоқатида ўзининг юксак инсонпарварлик ва халқпарварлик идеалларига садоқатни намоён этган, унга сидқидил хизматини шу идеаллар тантанаси учун хизмат деб ишонган.

«Ҳайрат ул-аброр»да иккинчи мақолатнинг ўн олтинчи, учинчи мақолатнинг йигарма еттинчи боби Султон Хусайнга бағишланган.

Ўн еттинчи бобда унинг адл билан иш тутуши тўғрисидаги бир воқеа келтирилади.

Хусайн Бойқаро юз-икки юз одам билан қазоқийликда эди. Улар гоҳо Хоразм, гоҳо Адоғда бўлар эдилар. Унга ҳукмронлик муяссар бўлган пайтда бир кампир келиб шикоят қилди. Унинг ўғли қазоқийлик йиллари Султон Хусайн бўйруғи билан қатл этилган эди, шунинг учун ўғлининг хунини талаб қилди. Шариат қозиси диятб ё касос деб ҳукм қилди. Шунда шох бошига рўмол ўраб

**Деди: «Касос айласанг олингда бош,
Сиймини ол гар ғаразингдир маош».**

Кампир подшоҳнинг бу ҳаракатидан лол қолиб узр сўради. Унга шох шунчалар инъомлар бердики, халқ уни Золи зар деб атади. Бу ҳикоятдан хулоса қилиб Алишер Навоий ёзади:

6

Дият - бировни Улдирганлик учун тўланиладиган кон баҳоси, хун пули

**Золи фалакдин неча кўрсанг алам,
Шоҳ чу қилур адл, Навоий, не ғам.**

**Соқийи гулчехра кетур жоми адл,
Кўрки, не гуллар очар анжоми адл!**

**Адл аёғин тутки, бўлиб шод ичай,
Одили давронни қилиб ёд ичай!**

Шундан ҳам маълум бўлиб турадики, шоир Хусайн Бойқарони имкон борича кўкларга кўтариб макгайди, уни адолатли, жасур подшоҳ сифатида таърифлайди. Бу сифатлар реал подшоҳдан кўра Алишер Навоий орзуларидаги шоҳга мансуб эди.

Демак, Алишер Навоий Султон Хусайн образини ҳамиша идеаллаштириб келди, унинг ҳукмронлигида юз берган айрим салбий ҳолларни (базм, айш-ишрат, майхурлик) пардали равишда танқид қилган бўлсада, аслида у шоҳга чин садоқат билан хизмат қилди. Унинг бу садоқати самимий эди.

Подшоҳнинг ибратли хатти-харакатлари мисоли қилиб Алишер Навоий Ануширвон ҳикояси ҳамда оёғи тойилиб йиқилган қул ҳикоясини келтиради. Улардан бири ҳаё васфида, иккинчиси афв ва одамгарчилик борасида.

Ануширвон (ўттиз учинчи боб) шоҳ эмас экан пайтида бир гўзал ишқида нотавон бўлди. Бир куни у ўз маҳбубаси билан ҳилватда учрашиб суҳбат қурди:

**Комга майл айлади чун комгор,
Айлади таслим ўзин ул гул узор.**

Йигит ўз дилбари сари қўл узатганда тўсатдан кўзи бир наргис бутасига тушди. У хижолат чекиб бу ишдан қўл тортди. Ануширвон ўз севгилисига яқинлашаётганида гулзордаги наргис гўё сезувчи, кўрувчи кўз каби тикилиб турар эди. Бир жонсиз гул бутасидан шунчалар ҳаё қилган инсон, албатга, тирик инсонлар назаридан канчалар андиша қилажаги аниқ. Шунинг учун ҳам у кўзига ёш олиб ўйлаган ишидан воз кечди. Дилбар хайрон бўлиб, «ким бу не қўл сунмоғу чекмак эди?» деб сўради. Одобли йигит бу ишга наргис кўзи монёлик қилмоқда, деб жавоб қайтарди.

Алишер Навоий ана шундай ҳаё ва одобни юқори кўяди.
Ануширвон шу ҳаё хосиятидан шоҳликка кўтарилди деб ёзади:

**То ани охир ариг нияти,
Бўйла ҳаё шеваси хосияти,**

**Жумлаи олам аро шоҳ айлади,
Аддини оламға паноҳ айлади.**

Бу ҳикоя орқали шоир кишилар, айниқса, шоҳлар ана шундай ҳаё ва одоб эгаси бўлишлари шарт эканини таъкид-лайди.

Бошқа бир ҳикоят ҳам шундай олижаноб хусусиятлардан афв, карам мадҳиясидан иборатдир (олтмиш тўртинчи боб).

Бир карамли муҳтарам шоҳ бор эди. Базм чоғида бир қул подшоҳ овқатга жуда сериштаҳа бўлиб турган пайтда тасодифан қоқиниб кетиб иссиқ ошни подшоҳнинг бошига тўкиб юборди. Барча подшоҳ уни ўлдирар, деб ўйладилар. Аммо шоҳ қулнинг ғамгин солини кўриб «лутф этибон айлади озод ани».

Вазир шохдан нега бундай қилганини сўраганда подшоҳ кулиб, қулни хижолат ҳалок этиб қуйибди-ку:

**Кимса ўлукни яна ўлтурмади,
Тиғи сиёсат бошига сурмади.
Ҳар киши халқ ичра гунаҳкорроқ,
Афву иноятга сазоворроқ,**

деб жавоб берди.

Шоҳлар тўғрисидаги яна бир ибратомиз ҳикоя олтмишинчи бобдаги подшоҳ Баҳром воқеасидир. У нинг сарлавҳаси қуйидагича: «Баҳромнинг май мастлиғидин бахти кўзи уйқу майли қилиб, мамлақати биноси ул селдин йиқилгани ва мазлумлар фарёдидин уйғониб тадорикин қилгани».

Бу ҳикоятда шоҳнинг бодапарастлиги туфайли бошқа мастларнинг мулкни ҳароб этганлари айтилади.

**Бода ичиб, қилғучилар шўру шар,
Айладилар мулкни зеру забар.**

Овда экан пайтида Баҳромшоҳ бир кишининг - уйида меҳмон бўлди. У уй ошиқлар кўнгли каби ҳароб эди. Унда бир неча мазлумлар яшардилар. Уй эгаси уни танимади. У подшоҳ олдига бир қотган нон билан сув келтирди. Шоҳ бу ер аҳволини сўради. Уй эгаси:

**Деди бурун яхши эди ҳолимиз,
Зулм хароб айлади аҳволимиз.**

**Шоҳ улус ҳолидин огоҳ эмас,
Жуз маю мутриб анга дилхоҳ эмас.**

Ҳар бир кошона ҳароб бўлди. Илгари кориздан икки тегирмон сув чиқар эди. Ундан боғлар, экинлар сув ичар эди. Коризга қаров бўлмади, у куриди. Натижада сувсиз қолган боғ ва экинзорлар ҳаммаси вайрон бўлди. Лекин зулм ва тамаъ ҳаддан ошди. Шоҳ бу аҳволни кўргач қайғуга тушди, кўнгли айшу ишратдан совиди. Зулм элини пастлатиш, элга адл кўрсатиш нияти пайдо бўлди унда. Шу пайт коризда сув пайдо бўлди, деган хабар келди. Шунда уй эгаси дедик, айшпараст шоҳ зулмни қўйиб, адл қилишга ният қилганга ўхшайди. Шоҳ бу сўзни каттиқ танбеҳ каби қабул қилди. Сўнг у отланиб кетди ва мулкида адолатни барқарор этди. Алишер Навоий бу ҳикоятдан қуйидаги хулосага келади:

**Хусрави ғозий эмастур даме,
Ким емагай мулку раият ғами.**

**Мулки не тонг гар эрур обод анинг,
Халқи не хайрат, гар эрур шод анинг.**

Баҳромшоҳ воқеаси шоирнинг зулмни қоралаб, адл ва халқпарварликни ташвиқ этиб ёзган ибратли бир пандномасидир. Бу ҳикоятнинг мазмуни «салотин зикри»даги фикрларни тақрорлайди. Ўшанда айтилган айш, майпарастлик, тамаъ ва зулмнинг қандай мудҳиш оқибатларга олиб келишини кўрсатувчи бир лавҳа бўлиб хизмат қилади.

Демак, Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр»да бошқа асарларидаги каби адолат ва халқпарварлик ғояларининг изчил тарғиботчиси сифатида қайта-қайта кўринади, подшоҳларга жасорат ва дадиллик билан адолатни ташвиқ этади, зулм ва адолатсизликнинг

қанчалар нафратга сазовор бўлажагини аниқ, равшан намойиш қилади. Шу билан бирга у ҳар бир шоҳ халқ аҳволини кўнглига яқин олишини, унинг машаққатидан огоҳ бўлиб, унга ҳамдард бўлиши лозимлигини уқтиради. Бахром ҳалиги уй эгасининг кулфатли турмушини кўргач, Навоийнинг ёзишича,

**Ғам қиличи бағрини этиб чок-чок,
Ёқин эди ғуссадин ўлғай ҳалок.**

Подшоҳ Искандарнинг ўлими тўғрисидаги ҳикоят эса подшоҳлик, ҳукмронликнинг фақат хомтамаълик, беҳудалиқдан иборат эканини кўрсатувчи қаттиқ таъсир кучига эга бўлган ибратдир. Уни подшоҳларга нисбатан шоирнинг муносабатини кўрсатувчи энг олий шаҳодат деса бўлади.

Искандар бутун оламни ўз ҳукмига киритди. Ҳам шоҳ ўлиб, ҳам валию, ҳам наби, хикмат ила ҳам туз ўлиб машраби етти иклимни мусаххар қилди. Ниҳоят унга ўлим келди. Ўлиш олдидан у қабрга элтаётганингизда кўлимни ташқари чиқариб куйинглар токим етти кишвар шоҳи бўлган кишининг бу оламдан қуруқ қўл билан кетаётганини барча кўрсин, деб васият қилди.

Навоий бу ибратли мисолда жаҳон мулкига ҳукмдорликнинг не билан тугаганини очиқ кўрсатиб, ҳар бир ҳукмронни ана шу фурсатни ёдда саклашга, шуни эсда тутиб иш кўришга даъват этади.

Йигирманчи мақолат шаҳзода Бадиуззамонга насихатлардан ташкил топган. Навоий бу пандларни жавохир деб атайди ва шаҳзода уларни қулоғига олар деб умид боғлайди.

Шоир ўзини жуда камтар тутиб шаҳзодага «мен каби эл мидхати¹⁴ оринг дурур» деб узрхоҳлик қилади. Сўнг шоҳ Султон Ҳусайннинг ҳам Алишер Навоий сўзига қулоқ осинини эслатади, шу туфайли «шоҳга сўзимдин бор эса эътибор, гар санга ҳам панд десам ери бор», деган хулосага келади. Бу фикрлар Бадиуззамон характерини билишга ҳам ёрдамлашади. Алишер Навоийдек одам шаҳзодага насихатларини шу қадар эҳтиёткорлик билан бошлаётган экан, демак, шаҳзода ўзбилармон, мустақил фикрли ва саркаш йигит бўлгани кўринади. Дарҳақиқат, кейинги йилларда у марказий ҳокимиятга қарши бош кўтарган, мамлакатга кўп нотинчликлар солган.

¹⁴ Мидхат - мақтов, мадх этиш

Алишер Навоий Бадиуззамонга шоҳлиққа эътибор бермагин, гафлату мағрурлик кўрсатмагин, қонун-қоидага риоя қилиб иш тутгин, деб ўғит беради. У шахзодани ҳамиша адолатли бўлишга чақиради:

**Шоҳки, иш адл ила бунёд этар,
Адл бузук мулкни обод этар.**

**Кофири одил ани обод этиб,
Мўмини золим ани барбод этиб.**

Бу фикрлар шоир ижтимоий фикрининг жавҳари эди. Энг асосий масала адл, адл орқали эл ободлигидир. Кимки шуни амалга оширса, ўшанинг тутган йўли мақбул. Шунда одил кофир, золим мусулмондан афзалдир. Демак, шоир адолатпарварликни хатто диний мансубиятдан юқори кўяди. Бу мис-раларнинг тузилиши ҳам жуда содда ва тушунарли. Улар ҳикматли сўзлар даражасида лўнда, қиска ва сермазмундир.

Шоир адл таърифида изчиллик билан боради. У шахзодани мазлумлар додини тинглашга, агар жабрдийдаларнинг шикоятни унинг ўзидан бўлса ҳам юз ўғирмасликка чақиради:

**Зулм ўтидин қилса фиғон додхох,
Соия адлинг аро бергал панох...**

**Эмдики, мазлум сўзи чикти туз,
Золим агар нафсинг эрур, кўрма юз.**

Шундан сўнг шоир нафсни қоралаб кетади. Чунки у доим айшга, гуноҳга тортади. Гуноҳнинг чораси тавбадир.

**Неча улуг эрса гунаҳ хирмани,
Елга берур оху надомат ани.**

**Журм ўтиким, шуъласи пайваст эрур,
Узр сиришки суйидин паст эрур.**

Шоир шахзодани ўз гуноҳлари учун тавба қилишга ундамоқда.

Ўша даврда, феодал якка ҳукмронлиги авжга чиққан бир шароитда шоҳ ва шахзодаларга бундай сўзларни айтиш осон эдими? Фақат Алишер Навоийдек ҳақиқат, адолат, халқпарварлик йўлида фидокор, ўз фикрининг қатъиян ҳақ эканига ишонган мутафаккир, эл ва юрт олдидаги юксак обрўйи-га суянган арбобгина бундай гапларни гапира олиши мумкин эди. Афсуски, шундай қимматбаҳо юрак

жавохири бу ўжар ва ўзбошимча шахзодага бекор келмади. Алишер Навоий кейинчалик «Муншаотада келтирилган макгубида Бадидуззамонга ўз асарларида шахзодани мадҳ этиб, унга панд-насихатлар қилганини эслатди, яна унга канча эзгу ишларга маслаҳат берди. Ниҳоят, бу пандларни шахзода қулоғига олса-олмаса Навоийнинг вазифаси шуларни айтиш эди. Айтиб ўз бурчимни адо этдим, деб у ўз хатти-ҳаракатининг сабабларини ҳам билдириб қўйди.

Бадидуззамонга шоирнинг қилган насихатлари яна давлатни бошқариш қоидаларига оиддир. Унга ҳаммага баробар қарамасликни, «яхшига яхши, ёмонга ёмон бўлишлик»ни таълим беради. Одам бир-бирига ўхшаса ҳам, ҳаммаси сифатда бир хил эмас. Бу фикр кўп эса қоладиган қизиқарли ми-соллар орқали исбот қилинади. Чунончи, шам ва муз кўринишда бир-бирига ўхшаса-да, биридан олов, биридан сув чиқади. Яна шоҳ одамни қатлга буюришда шошқолоқлик қилмаслиги керак.

**Бок йўк, ар кечроқ ўлур қатл иши,
Улса сўзинг бирла тирилмас киши.**

Бу фикрнинг исботи учун ҳам ажойиб бир ишонарли нисбат келтирилган. Сув юзасида пайдо бўлган хубоб (кўпик)ни дамнинг билан учирсанг, яна уни қайтадан тиклаш мумкинми? Бу ерда хубобнинг юмалоклиги ҳам бошга ўхшайди, уни учирадиган дам ҳам бўйрук сўзи каби оғиздан чиқади. Шу йўсинда шоир ҳар бир байтда айтилган фикрни иккинчи байтдаги мисол билан тасдиқлай боради. Бир кишининг жинояти туфайли бошқа кишига жазо бермагин. Ҳар бир қўйни ўз оёғидан осиш керак. Ўз фикрингга ишона берма. Эл маслаҳати билан иш тут. Алишер Навоийнинг айтган бу пандлари хануз ўз қимматини йўқотмайдиган ибратли гаплардир.

Шоҳ ўз фикрида туриб олса эл тилига қулф солган бўлади. Кенгаш вақтида талош чиқса малол келмасин, аммо кенгаш чўзилиб ҳам кетмасин, ҳар бир ишни вақтидан ўтказмай амалга ошириш керак. Гулга боғ саҳар пайти жилва беради, кечга томон эса уни болалар юлиб кетадилар.

Уруш пайтида дадил ҳамла қилиш лозим. Аскар тортганда халқ дуоси сенга ҳамроҳ бўлсин.

**Қилмади минг душмани кинхоҳ ўки,
Ул яраким, айлади бир оҳ ўки.**

Галаба қозонгач, унинг шукронаси учун қатлдан воз кечиш керак.

Алишер Навоий шахзодани ота хурмати ва хизматига чакириш билан ўз пандномасини якунлайди.

**Зода муриду отани пир бил,
Ҳар ишида ҳукмига таъсир бил.**

**Бўлма бу пир олдида таксирлик,
Истар эсанг давлат ила пирлик.**

Алишер Навоий ижодида, умуман, шоҳларга панд-насихатлар кўп ўрин тутуди. Шоир подшоҳларнинг асосий вазифаси халқпарварлик ва адолатпарварлик эканини қайта-қайта такрорлайди; унинг исботи учун аниқ мисоллар келтиради. Яна бу асарда подшоҳ бўлмиш зотнинг шахсий сифатлари нимадан иборат бўлиши кераклигини бирма-бир кўрсатади. Бу ҳаё, одоб, қарор чиқаришда шошмаслик, эл билап маслаҳатда иш тутиш, жангда қаҳарамонлик, ғалабадан сўнг афв, умуман, кишиларга лутф-қарам, эл ободлиги учун хизмат қилиш, мазлумларни қувватлаш, золимларни жазолаш ва шунга ўхшаш ҳаракатлардан иборатдир. Бу панд ва насихатлар гўзал ва таъсирли бадий тасвир воситалари орқали баён этилади.

Айрим подшоҳлар тубан мақсад учун талон-торож ва исрофгарчиликни авжга чиқарадилар. Шоир бу золимларни қилмишлари учун қаттиқ жазо кутаётганидан огохлантиради. Жазо куни мазлумлар бу ҳукмдорлардан устун туражакларини, ҳар бир жиноят учун улар қатл чора топажакларини шиддатли ифодаларда тасвирлайди. Алишер Навоий султонлар тўғрисида сўз юритганида, албатга, ўз даврида шоҳ саройида юз бераётган айрим лавҳаларни ҳам кўрсатган, аммо ҳеч қачон уларни очик-ойдин Ҳусайн Бойқаро номи билан боғламайди. Аксинча, ҳар бир ёвуз қилмишни қоралашда у Султон Ҳусайн фаолиятини адл ва халқпарварлик тимсоли сифатида ўша салбий ҳолларга қарама-қарши қўяди. Бу шоир орзуларининг самараси эди.

Бошқа асарларидаги каби «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам султонлар ҳақидаги бобларда Алишер Навоий зулм ва золимларнинг ашаддий душмани, мазлумларнинг оташин қалбли химоячиси сифатида майдонга чиқади.

«РИЁИ ХИРҚАПЎШЛАР», ЗУЛМПЕША АМАЛДОРЛАР

«Хайрат ул-аброр»да Навоий яшаб ижод этган даврдаги Хуросон давлатининг ижтимоий ҳаётига оид лавҳалар кўп учрайди. Агар султон тўғрисида сўзлаганда Навоий эҳтиёткорлик сақлашга мажбур бўлган, ҳар доим танкид объектига Султон Ҳусайн Бойқаронинг алоқаси йўқ эканини қайта-қайта такрорлашга интилган бўлса, энди ўша даврдаги салбий ба-шаралар ва уларнинг тубанликларини фош этишда у ўзини эркин ҳис этади. Шоир қаламининг ўткир тиғи турли-туман ғоратгарлар, қаллоблар ва алдоқчилар, золим амалдорлар ва уларнинг малайлари кўксига шиддат билан бориб санчилади.

Навоий учун танкид объекти бўлган унсурлардан бири риёкор, ёлғончи рухонийлардир.

Навоий ғазалларида риёкор шайхларга қарши қаратилган фикрлар кўп учрайди. Чунончи:

**Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким, лода шайх.**

Шоирнинг бу фикрида изчил тургани «Хайрат ул-аброр» да ҳам кўзга ташланади. Бу риёкорлар учун шоир бешафқатдир. У фақат либос билан ўзларини рухонийлар сонига киритувчи, амалий ишлари эса фақат товламачилик ва иблисликдан иборат бўлган кимсаларни қаҳр-ғазаб билан танкид қилади, уларнинг тубанлиги ва жирканч қилмишларини очиб ташлайди. Тўртинчи мақолатнинг биринчи қисми шу тўғридадир. Бу мақолат Навоийнинг риёкорлик, алдамчилик ва қаллобликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши қаттиқ ва бераҳм курашганини кўрсатади, шоирнинг юксак сатирик маҳоратидан далолат беради.

Даставвал, шунини таъкидлаб ўтиш керакки, фирибгар, риёкор шайхларни танкид қилар экан, Навоий ҳеч қачон ислом эътиқоди ёки бу эътиқоднинг жиддий намояндаларини кўзда тутган эмас. Навоий қалбакилик, ёлғончилик, хийла-найрангга бутун вужуди билан душман эди. Булар шайхлар эмас, балки шайх кўринишидаги иблислар бўлиб, уларнинг мақсади содда одамларни лақиллатиб, уларни ўзларининг хийла тузоқларига илинтириш, сўнг уларни талаб, бойлик орттиришдан иборат бўлган.

Бу алдамчилар ҳатто ўзларини пир деб эълон қилиб, подшоҳни ҳам ўз муридлари қаторига тортиш ниятларида эдилар. Ўшанда

шоҳона тортиқлар олиб ўзларининг молпарастлик орзуларини руёбга чиқарган бўлар эдилар.

Алишер Навоий «Хайрат ул-аброр»да бевосита султонлар зикридан сўнг «Риёи хирқапўшлар сулуки тўғрисида гап бошлаши тасодифий ҳол эмас. Бу ўша тоифанинг жамият ҳаётида катта мавқеъга эга бўлганидан далолат беради. Эҳгимол, бу товламачилар ўз ниятларига эришиб кўпчиликни ёлғон йўлга бошлаганлар. Қар ҳолда шоирнинг беаёв ва ғоят ғазабнок мисраларидан кўриниб турадики, бу шайхлар ҳақиқат ва инсонпарварликка қарши турган жиддий куч эдилар. Улар билан жиддий курашиш даркор эди. У ўз асарида ана шундай курашчи сифатида майдонга чиқади.

Энди бу курашнинг боришини кузатайлик. Шоир шайхона либослар кийиб «шому саҳар зикр ила солиб хуруш» ғавғо қилувчи товламачиларнинг ташқи қиёфасини ўта қажвий ифодаларда тасвир этади. Уларнинг тўн жияклари зухду риё ямоқларидин тикилган, иплари ҳийла, макр ришталаридан, игналари эса иблиснинг муйлабларидан қилинган; салла, асо, тасбеҳлари ҳам шундай ифодаларда таърифланади. Шундай таърифдан кейин шоир ёзади:

**Турфа соқолин осибон кулгудек,
Эгри йиғоч узра чиқиб эчкудек.**

**Эчкуча ҳам йўк ишида тўғрилиқ,
Ул тутиб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.**

Эчки ўз тўдасини тўғри йўлга бошлайди. Бу шайх эса одамларни водийи зулмат аро ўт сари етаклайди. Улар фикс ўйини паноҳ этишиб, номини хонақоҳ деб атайдилар. Бу шайхларнинг барча қилмиши тўғриликка зид. Уларнинг ибодатгоҳида шайх қиблага тескари қараб, шайтон нима деган бўлса, шунга итоат қилиб ўтиради. Унинг муридлари ҳам ўзига ўхшаган паст кишилар.

**Ҳолда асҳоб доғи пирдек,
Бемазалиқда бориси бирдек.**

Шоир уларнинг бутун тубанликларини фош этиб ташлайди ва хулосага келиб дейди:

**Субҳоналлох, бу не нафси лаим,
Нафсни қўйгил, не азоби алим?**

**Рўзи учун мунча фусунсозлик,
Мансаб учун мунча дағобозлик?!.
Бу эл эрур барча ёмондин ёмон,
Кимки, йўқ андин ёмон, андин ёмон.**

Навоийнинг манфаатпараст алдамчиларга қарши ғазаб ва нафрати чексиз эди. Шунинг учун бу хулосалардан кейин ҳам у ўша шахсларни фош этишда давом қилади. Шоир ёзадики, бундай рухни нафсга қул этганларнинг ичида деғу шайтонлар жўш уради. Бундай дағалвашлар учун томуғ ҳам, унинг ўти ҳам хайфдир. Агар ўтдан одам боласи азоб чекадиган бўлса, бу турфа кимсалар ўтга азоб бўлади. Шунинг учун ҳам:

**Равза сўзи доғи демасдир бири,
Куйгали лойиқ ҳам эмасдир бири.**

Алишер Навоий ходисаларнинг ички диалектикасидини тушунар эди. Шунинг учун у чинакам зътиқод аҳли, инсофли, хурматга сазовор зотлар тоифасидини бу бобнинг иккинчи қисмида баён қилади. Ана шундай аҳд учун жону жаҳонларни фидо қилса арзийди; шоирнинг ёзишича, улар «силкибон эл яхши ёмонига енг, англаб улус йўқию борини тенг. Борлик арбобини фоний билиб, йўқлук ўти ичра ўзин қул қилиб» халққа берилган кишилардир. Алишер Навоий бу ерда яна маълум ва машҳур пантеистик таълимот тарафдорларини мақтайди. Улар ҳар тарафда кўзгу ва шохидни кўрадилар, шу туфайли улар учун «кўзга ёмон кўрмак ўлуб баргараф», кўпчиликка хамиша мақсад йўлини кўрсатадилар.

Йигирма тўққизинчи бобдаги ҳикоятда ана шундай зотлардан бири сифатида шоир Хожа Абдуллоҳ Ансорийни ибрат қилиб келтиради. Бу кишини бутун Ҳирот аҳли, «дема Ҳирот аҳли, бори коинот» қибла деб билар эди. У зътиқодда самимий ва садокатли бўлган. Унинг шиори бундай эди:

**Менки ишим бўлди парастиш мудом.
Бийму умид иккиси бўлмиш ҳаром...**

**Қил дедиким қилмоқ эрур варзишим
Радду қабули ила йўқ ҳеч ишим.**

Шундай қилиб «Хайрат ул-аброрнинг бу бобида Алишер Навоий ўз замонаси маънавий ҳаётининг суратини чизиб беради. Бир томонда очкўз, ёлғончи шайхлар эътиқод ниқоби остида молу давлат йиғиш учун барчалари ҳийлаю найранг кўрсатадилар, иккинчи томонда, чин эътиқодли кишилар самимийлик билан ўз эътиқодлари учун хизмат этадилар. Гарчи бу ерда эътиқод диний маънода бўлса ҳам, биз учун Алишер Навоийнинг чин ишончни қувватлаши, тамаъгирлик, молу дунёга ҳирс қуйиш, ёлғончилик ва қалбакиликни қоралаётгани, уни қатъиян рад қилаётгани муҳимдир. Шу билан бирга яна шу бобда Навоий яшаган даврдаги мафкуравий курашлар, турли қарама-қарши мавқедаги ғоя ва амалларнинг кескин муросасиз тўқнашувидан хабардор бўламиз.

Шу бобдаги ҳам ғазаб нафрат ҳислари, ҳам ҳурмат ва таҳсин оҳанглари навоиёна юксак бадиийлик билан берилган. Ўн биринчи, ўн иккинчи, ўн олтинчи мақолатларда Алишер Навоий ўз замонасидаги феодал давлат маъмуриятининг айрим вакилларини танқид остига олади. Уларнинг халққа ўтказётган жабр-зулм ва бедодликларидан нафратланади. Жамиятда одатда ёмон феълли одамлар юкори мавқеларни эгаллайдилар, улар оламни ўз ҳукмларига бўйсундирадилар. Бу ҳам ўша замона учун табиий ҳолдир. Ахир наҳс шиорли Кайвон (Зухал, Сатурн сайёраси—А.Қ.) кўк рангли кўрғон гумбазида макон топган, Муштарий (Юпитер сайёраси, уни фалак қозиси деб улуғлаганлар) эса ундан қуйи туради.

**Феъли ямон топса рафиъ айлабон,
Ҳукмига оламни мутиъ айлабон,**

**Уйлаки Кайвони нуҳусат шиор,
Ким еридур гумбази налийҳисор,**

**Невчун эрур Муштарий ондин қуйи,
Қилмаса яхшини ёмондин қуйи.**

Шоир ана шундай осмоний мисоллардан секин-аста ерга тушади, гулнинг нафаси тикан эканини, дур каби тоза бўлганликнинг бағрини олмос билан чок этишларини, оташин гул бўлиб яшнаган олов кул устида ўлтиришини, «фиск тўла майнинг» ҳар лаби майгун лабидин ком олишини эслатади.

Ўша давр Хуросон давлатидаги маъмуриятнинг баъзи вакиллари ана шундай фиқс ва ғоратгарчиликларни ҳунар қилиб олган эдилар. Шоир уларни аёвсиз танқид остига олади. Танқид объекти бўлган шахслар асосан, турли амал эгаларидир.

**Ул бу амал бирла ичиб жоми май,
Килки сариридин¹⁵ акта лахни¹⁶ най.**

**Чун амали бирла навосоз ўлиб,
Ул най уни хона барандоз¹⁷ ўлуб.**

Алишер Навоий ана шу амалдорлар тоифасининг халқ молу мулкани талаб, зулм ўтказишларини ғзаб билан фош этади. Шундайлардан бири котиби дорулқозо¹⁸ дир.

У ёлғон гувоҳларга суянади, пора олиб, туҳматчиларни ёқлайди. Навоий уларнинг жиноятларини ўткир ифодаларда очиб ташлайди:

**Ноҳақ учун ёзиб узун можаро,
Ўз юзидек саҳфани айлаб қаро.
Барча хиёнатни диёнат билиб,
Барча диёнатда хиёнат қилиб.**

Муфтилар (шариат қонунлари бўйича фатво берувчилар) ҳам шу тоифадан. Уларнинг фикру хаёли ҳийла ва макр билан банд. Шоир шу қаллоб ва алдамчиларнинг қилгиликларини нафратомиз мисралар орқали бирма-бир кўрсатади:

**Сўнгғиси муфтийи ҳиялпеша бил,
Ҳийла била макр анга андеша бил.**

**Кўнглида эгри не гаразким тузиб,
Сурати фатвосида туз кўргузиб.**

Улар бор одамларга яна борлиқ орттирадилар; бева-бечораларга эса у ҳарза наво ичра қилиб заҳр фош муомала киладилар. Уларнинг чиройли ифодалар билан тузганлари, гўзал хат билан ёзганлари ичида

**Ҳар тараб ичра кўриниб юз миҳан¹⁹,
Ҳар гул ичидин чиқибон юз тикан,**

¹⁵ Сарир - гижирлаш

¹⁶ Лахн - овоз

¹⁷ Барандоз - бузмок

¹⁸ Дорулқозо – козияхона

¹⁹ Миҳан - мехнат, машаққатлар

**Сарву гиёҳ ўк ила наштар чиқиб,
Сунбулу гул дуд ила ахгар чиқиб.**

Навоий бундоқ юзи қаро зулмпешалар, ўзини «риштаи тазвир»²⁰
билан боғлаган бундай муфтиларга ҳукм чиқариб ёзади:

**Кимки безар саҳфани бу номадек,
Бўйнин анинг узса бўлур хомадек.**

Яна бир мудҳиш башара омили девондир²¹.

**Бири яна омили девон бўлиб,
Дев анинг аъмолида ҳайрон бўлиб,**

Чарх этиб исм амалдор анга,

Баҳра қилиб ушбу амал дор анга.

Унинг қалами улусни ёндирмоқ учун ўтин каби унинг зулми туфайли кўтарилаётган дод-фарёдлар тутуни фалақдан ошиб кетган.

Подшоҳ амалдорларининг танқид этилиши подшоҳ ҳокимиятига ҳам ларза солиши мумкин эди. Шунинг учун Алишер Навоий буларнинг ишларидан подшоҳ беҳабар деб қистириб ўтади. Сўнг у яна бу товламачи, ғоратгарларга ғазаб ўқларини отишни давом этдиради. У порахўрлар барчага зулм-бедод ўтказадилар, қайси вилоятга қадамлари етса, «эл ҳараму боғида базм айлабон майхўрлик билан машғул бўладилар. Улар қайси уйга кирсалар, у уйга бало ёғилади».

Маҳаллий бошлиқлар («кентнинг арбоби») булар билан оғизбурун ўлишиб шох, мулкига ҳам хиёнат қиладилар, ситамкорларни обод қилиб, ситам чекувчиларни барбод этадилар.

**Килки улус ўртамагига ўтун,
Ўтқариб ул ўти фалақдин тутун.**

**Ғофил ул ишдин шахи давлатпаноҳ,
Давлати арқони бўлиб ришвахоҳ.**

**Ҳоким этиб мулкка ғоратгаре,
Бузғали ислом эвини кофире.**

**Зулм этиб ул косибу деҳқонға ҳам,
Косибу деҳқон неки, султонга ҳам.**

²⁰ Риштаи тазвир - алдаш, фириб ипи, тузоқ

²¹ Омили девон - девон амалдори, солиқ йиғувчи.

**Қайси вилоятгаки, азм айлабон,
Эл ҳараму боғида базм айлабон,**

**Гар худ ул уй соҳиби ҳофий эрур,
Истари аввал майи софий эрур.**

**Ҳосил ўшул уйга бало дорибон,
Қайси бало, балки вабо дорибон...**

**Кентнинг арбоби бир-икки равон,
Зулмда бу хожа алар паҳлавон...**

**Неча ситам қилгучи обод ўлуб,
Борча ситам чеккучи барбод ўлуб.**

Феодал жамиятининг устунлари бўлмиш бундай ҳийлагар, маккор, порахўр, золим, маишатпараст тубан шахсларни шоир ҳаддан ташқари нафрат ва надомат билан танқид қилади. Бу башараларнинг жирканч қилиқликларини очиб ташлар экан, шоир ўша замона, тузумнинг иллатларини очади. Аммо уларни йўқ қилиш, қилмишларига чек қуйишнинг иложи йўқ эди.

Алишер Навоий инсоф ва идрок эгаси бўлган саводхон муншийларни ҳам таъриф этади. Уларнинг ёзганлари эзилганларни жабрдан қутқаради, золимларга ваҳима келтиради, деб ёзади шоир. У ана шундай муншийларнинг ёзган китобларини ҳам мамнуният билан қайд этади:

**Гарчики бу неча адад бўлди рад,
Аҳли қабул ўлди бу неча адад.**

**Аввалидур муншийи гавҳарфишон,
Ким гахи ул руқъа ёзар, гаҳ нишон.**

**Руқъасидин шод асири фирок,
Номаси худ руқъасидин яхшироқ.**

**Номасидин тил топибон сўз насиб,
Уйлаки гул сафҳасидин андалиб.**

Хукмрон феодал гуруҳга оид типик бир унсурнинг бад-башара қиёфаси ва наҳс қилиқлари ўн олтинчи мақолатда ҳам ўз ифодасини топган. Бу шахс тўртинчи мақолатда зикр этилган, «риёи хирқаўшлар», ўн биринчи мақолатдаги» жохил қотилваш ҳамда ўн иккинчи мақолатнинг «қахрамон-лари»-котиби дорул қазо, муфти,

омили девон, кентнинг арбоби каби ижтимоий шахслар билан бир қаторда туради, балки ўша сафнинг бошидан ўрин олади. Навоий у тоифани ўн олтинчи мақолатнинг сарлавҳаси «худнамо муҳаннасваш» ўзини кўзловчи наҳс қиёфали деб атайди ва шундайларнинг «дунё зийнати»ни ўзлариг қасб қилиб олганларини таассуф билан эслатади.

Бу бобнинг сатирик қаҳрамони ҳарбий табақага оид бўлса керак. Чунки шоир дастлабки мисраларда унга хитобан ёзади:

**Эй, сурубон айни жалодат²² аро,
Рахшини майдони шужоат аро.**

**Барқдин ул Рахшни кам билмайин,
Кўзига Рустамни доғи илмайин.**

Демак, бу одам чакмоқ каби учқур отда Рустамни ҳам назар-писанд қилмай жасорат майдонига от сола олар эди.

Шоир холислик билан унинг ана шу сифатини баён қилади. Аммо холис ижобий таъриф шу билан тугалланади. Чунки бу одамнинг ўша хислати унинг кибру ҳавоси, манманлиги, айниқса, зулмпешалиги қаршисида тамоман ўчиб кетади. Чунки у кибр билан ўша сифатини йўққа чиқаради, ўзи эса зулм тоғидаги йулбарс кабидир. Алишер Навоий солимларни ва зулмни ҳаддан ташқари ёмон кўрар ва уларга нисбатан мурасасиз эди. Шунинг учун у ана шу зулм Йўлбарсини жуда қаттиқ ифодаларда танқид қилади. Унинг борлиги ит, қоплон каби, муйлаби остидан чиқадиган нафаси кибр шамолига ўхшайди. Бадқовоклиги чарх, дунёнинг чимирилган кишига шикаст етказадиган даражада. Бу шахснинг қиёфаси, феъли хуйи шоир томонидан ғазаб, нафрат, истехзо тўла мисраларда кўрсатилади.

**Ит эти қоплон киби қути анинг,
Кибр ели боди бурути анинг.**

**Чинки топиб қоши устида нишаст,
Чархи даний тоқиға солиб шикаст.**

**Кибр ила ҳар сори гирих қошиға,
Ўзга тафаръун²³ солибон бошиға.**

²² Жалодат – жасорат

²³ Таръун - ўта кибр

**Ужб²⁴ ила ҳар қоши учиди гирех.
Уйлаки ҳарён қулоғида зирех.**

Шоир унинг зулмкорлигини Заҳҳокка ўхшатадн. Маълумки, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида зикр қилинган Заҳҳокнинг икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан бўлиб, улар ёш одамларнинг мияси билан овқатланар эдилар. Шунинг учун Заҳҳок ҳар куни ёш йигит-қизларни ўлдиртириб, уларнинг мияси билан бу илонларни боқар эди. Бу ҳам зулмда ана шу Заҳҳокни эслатади.

**Зулмда Заҳҳоклигини билгуруб,
Икки илон эгнида ҳалқа уруб...**

**Зулм хадангини чу паррон қилиб,
Юзини пайкониға суҳан қилиб.**

У фақат ипак кийимларни кияди, бутун усти бошини зар билан беаган, хатто

**Тун юзи олтун била жадвал анга,
Балки ўтук тоқаси зарҳал анга.**

Зулмкор, мутақаббир бу кимсанинг шахсиятига оид мисраларга кучиш олдидан шоир аччиқ киноялардан бевосита таърифга ўтади. Ўша шахс ўзини олтинга буркаб, зарбоф либослар кийиб, олтин тақинчоқлар билан безатилган отда сайр қилиб, зарга кўмилиб юрар экан, шоир унинг бу ҳолатини «мунча юзу мунча зарофатда кўрсатади. Аммо шу байтнинг иккинчи сатрида унинг бутун қилғуликлари қабоҳат эканини очик билдириб, истехзодан аччиқ танқидга кўчади:

**Мунчау юз, мунча зарофат била,
Қайси зарофатки, қабоҳат била.**

Демак, ўша кимса кўрсатаётган ҳар бир қилиқ, унинг хатти-ҳаракати, туриш-турмуши қабоҳатдан иборатдир.

Навоий ана шу таърифни олдинги байтларда тафсилий ахборот билан истехзали ифодаларда тайёрлаб келди ва ўз ўрнида бир сўз билан барча нафрат, ғазаб ва беҳад салбий муносабатини ифодалади. Шунинг учун ҳам бу сатрнинг таъсир кучи баланддир.

Ўша қабоҳатнинг кўринишлари бу «худнамо мухансваш»нинг шахсиятига оид белгиларда янада очикроқ кўринади.

Навоий бу белгиларни ички зиддиятларга асосланган шеърини ифодаларда тасвирлай боради.

²⁴ Ужб – манмаълик

У ўзи девга ўхшаш, аммо жамолига парилардек ясан беради. Бу тиканни янги гул баргидек безаганга ўхшайди. Бу бадбашара раъно каби жилва қилади, зебо гулруҳларга ўхшаб бода ичади. Димогига бода етиши билан эса номаъқул гаплар қилишга бошлайди.

**Дев жамолини паридек ясаб,
Хорни гулбарги таридек ясаб.**

**Жилва қилиб шоҳиди раъно киби,
Бода ичиб гулруҳи зебо киби.**

**Чун тегуруб бода димогига нашв,
Сўз мутаоқиб демайин ғайри ҳашв.**

Алишер Навоий бу «худбин муханнасваш»нинг қиёфасини ўша реал муҳитдан олган. Сарой доирасида, албатта, бу шахснинг прототипи бўлгани шубҳасиз, яна шоир унинг қилиқларини бирмабир кўрсатар экан, худди қаршисида турган жонли бир одам расмини солаётган рассом каби иш тутади. Ҳар бир белгини муфассал тасвирлаш орқали шоир мисраларнинг таъсир кучини ошира боради. «Худбин муханнасваш» сарой доирасидаги ижтимоий башараларнинг типик вакилидир. У ўша тоифалардан тузилган образлар кўргазмасини тўлдириб туради.

Бундай шахслар ҳеч қачон ёлғиз бўлмайди. Шоир бу характер ва башарани яратган, уни янада очиқроқ кўришга имкон берувчи шароит, муҳитни ҳам тасвирлайди. Унинг атрофини бир неча бекорчи ақл, идрок, хисдан маҳрум чиркин шахслар ўраб олганлар. Улар ахлат егувчи зоғлар ёки ўлимтиқхўр қарғалар каби унинг атрофида гир айланадилар. Бундан ташқари хушомад сўзларни, унга ёқадиган гапларни топиб гапирадилар. Бу ҳол худди девни шайтонлар ўраб олганига ўхшайди.

**Неча лаванд олида борча најис,
Бирида не ақлу не идроку ҳис.**

**Гулхану юз зори најисхордек,
Ё заған атрофида мурдордек.**

**Нуқта ёқардек аша беҳад дебон,
Беҳаду андоза хушомад дебон.**

**Ул қилибон уштулуму хайли рев,
Хайли шаётин ўзи ўртада дев.**

**Барча ани бегиму мирзо дебон,
Хулқини хуш, хуснини зебо дебон.**

Бу келтирилган шеърий парчанинг охири мисралари ўша «муханнасваш»нинг энг олий аслзодалар табақасига мансуб эканидан далолат беради. Чунки «бегим», «мирзо» деган унвонлар фақат ўша тоифагагина хос эди. Бу фикрнинг исботини кейинги мисраларда ҳам учратамиз.

Бу табаканинг ҳаёт образи ва шахсий нуқсонлари муханнасвашнинг қилиқларида ўз аксини топган. У майхўрликка ҳаддан ташқари берилиб кетган, ичкилик ичмаса нафас ола билмайди. У илон захари каби чоғирни ичиб олади-да яна илон эти билан газак қилади. Унинг шундай чиркин одатини Навоий қуйидаги умумлашмага асос қилиб олган:

**Ер ичари борча ҳарому ҳариш,
Бу емак ичмакдин анга парвариш.**

Дарҳақиқат, жамият танасига канадек чирмашиб олган бу текинхўрлар фақат ҳаром-ҳариш билан озикланадилар, шундан тарбият ва парвариш топадилар. Уларнинг бутун егулиги ҳаромхўрликдир. Меҳнатсиз топилган озуқа, захматсиз суриладиган айш-ишрат бу аслзодаларнинг ҳаромхўрлигидан нишона эмасми?

Навоий шу фикрни юқоридаги мисраларда баралла баён қилган.

У майни ичиб олиб масту аласт бўлгач, ўзининг жанговарлигини кўрсата бошлайди. Унинг қахрамонлиги ойга тиг ўкғалишида, Баҳромнинг суратига найза санчиб, уни енгишидадир. Гарчи маст баҳодир филни пашшача тутмаслигани билдирсада, бир пайса ипак унинг кўзига аждаҳо бўлиб кўри-нади. Навоий бу «муханнасваш»нинг танқидига дадил киришар экан, ўзи яшаб турган мухит, шароит, ўзаро муносабатларини албатга ҳушёрлик билан ҳисобга олган.

Айни замонда шоир маълум даражада реал бир кучни ифода этади. Чунки унинг қўлида мулк, сипоҳ бор, ҳатто шоҳ ҳам у билан ҳисоблашишга мажбур. Навоий ёзади:

**Миннатининг остида мулку сипоҳ,
Мулку сипоҳ қайси бўлур, балки шоҳ.**

**Демаки ҳар шоҳга миннат қўюб,
Мохалакаллоҳга миннат қўюб,**

**Шахга газоф онча деб ул тийрабахт,
Ким доғи ул бермиш анга тожу тахт.**

**Таън қилибким, манга юз минг берур,
Юз, икки юз минг манга лойикмудур?**

**Юз киши рашк этгучи чиркам қани,
Минг йигит отлангучи ўлкам қани?**

**Ҳолим агар кечса бу янглиғ табох,
Бўлмаса бу шоҳи мулк яна ўзга шок».**

**Ёва деб ул хар неча фарёд этиб,
Туш тушидин хайли ҳам имдод этиб.**

Бу мисраларда Навоийнинг айрим феодалларни, уларнинг жаҳолати, манманлиги, эл осойишига путур етказишларини танқид қилади. Айни пайтда шоир бизга ўша замон ва муҳитнинг аниқ картинасини ҳам очиб беради. Шоҳ атрофдаги йирик феодаллар ўз гуруҳи ва қўшинига эга эдилар. Кимни шоҳ қилиб кўтариш, кимни тахтдан тушириш уларнинг ихтиёрида эди. Шунинг учун уларнинг тубан ва чиркин интилишлари амалга ошмай қолган тақдирда, улар бу шоҳ бўлмаса, бошқа шоҳ ҳам бўлаверади, деб ҳатто очик таҳдид қилганлар.

«Муханнасваш» ана бундай энг йирик ва реал кучларнинг бошлиғи эди. Демак, Навоий айрим шахснинг қилиқларинигина эмас, балки маълум ижтимоий кучларни танқид қилмоқда, уларнинг давлатга, тожу тахтга солаётган хавфини фош этмоқда. Айни замонда у марказлашган ҳокимиятни ҳимоя қилмоқда, унга хуруж қилаётган феодал гуруҳлар билан кураш олиб бормоқда. Модомики, бадий адабиётда шу йўсиндаги кимсаларни танқид этиш давлат манфаатларига мос келар экан, бадий ижоднинг, моҳир санъаткорларнинг жамият ҳаётида тутган муҳим ўрни ўша даврда ҳам этилгани, ҳокимият уларнинг ёрдамига эҳтиёж сезгани кўриниб туради. Чунки Алишер Навоий каби улуғ шоир ва мутафаккирлар ижтимоий кайфиятни белгилар ва йўналтирар эдилар. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ғазабнок мисралари «муханнасваш»нинг қўшини ва йигитларига бас кела оладиган даражадаги кучга эга эди.

Алишер Навоий шоҳни ана шундай юкори мартаба ва қўшин эгаси бўлган бекнинг тазйиқига бўйин эгмасликка даъват қилади. У уқтирадики, агар шоҳнинг нияти тўғри бўлса, нега чекар хайлу сипоҳ

миннати? У ҳатто шундай тубан шахсларнинг молу мулк талаб этишларига шоҳ илтифот қиладиган бўлса, бу шоҳлик учун уят, номус эканини қатъият билан тушунтиради.

**Хосаки бир жохили дуну табоҳ,
Жаҳду жид этгай тилаб ўзига жоҳ.**

**Миннатига айласа шоҳ илтифот,
Ҳақ карамидин анга юз минг уёт!**

Алишер Навоий ўша шахснинг қилгиликларини қоралаб, шоҳга унинг тазйиқига берилмасликни уқтиргандан сўнг таклиф этган чораси шоирнинг ўз гуманистик идеалларига ҳамиша содиқ эканини яна бир бор кўрсатиб туради. Шоир ўша саркардага тушунтириб айтадики, гарчи у Гев ва Рустамни ўзи қаршисида ожиз деб ҳисобласа-да, «бир киши ҳам охир эрур бир киши», яъни ёлғизланиб қолиши мумкин.

Эй, сени кибр хароб этган, сенинг хом тасаввуринг шундай такаббуриликка келтирган одам, деб хитоб қилади шоир унга, кўнглинг уйдан бу барча иллатларни суриб ташлагин, розилик кийимини кийиб муқаддас урушда ўзингни фидо этиб, жанг қил:

**Қўпу бу йўл измини мардона қил,
Жонинг агар юз эса шукрона қил.**

**Етса ўқ ул пўяда жисминг туши,
Билгил ани гулшани давлат қуши.**

**Жонига пайкони ажал ёғмағин,
Бил бори раҳмат булутидин ёғин.**

Демак, шоирнинг ана шундай мутақаббир, мулку жохни ҳамма нарсадан устун қўювчи бир шахсга муносабати ҳам унинг инсонпарварлик идеалларидан келиб чиқди. Шоир бу ҳарбий кишининг табиатида бор бўлган позитив томонларни (жанговарлик, курашчиликни) олдинги ўринга қўяди, уларни уйғотиш ва ҳаракатга келтиришга, уларни умумдавлат манфаатлари йўлида ишга солишга уринади. Шунга аҳамият бериш керакки, Навоийнинг танқидий мисраларидаги характеристика бу шахснинг жазоланишини тақозо қилар эди. Аммо шоир буни тавсия қилмайди, аксинча, ўша шахсни бу танқидлардан хулоса қилиб тўғрилиқ йўлига тушишга даъват этади. «Бобирнома»да Хусайн Бойқаро амирлари санаб ўтилган. Улар орасида иккинчи ўринда Музаффар барлос кўрсатилган. Бобир ёзади:

«Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қозокликларида бор эди; билмон қайси таври хуш ёқиб асру улуг риоят қилиб эрди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Ҳусайн Мирзо изоҳларида мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким, мусаххар бўлса, чаҳор донг Мирзонинг бўлгай, ду донг анинг» (232бет). Бобур бу келишувни қоралайди, Ҳусайннинг Хуросон тахтини эгаллагач, бу аҳддан пушаймон бўлганини хабар қилади. Музаффар барлос билан Султон Ҳусайн ўртасидаги муносабатларнинг ёмон эканини, Музаффар барлоснинг Ҳусайннинг фикри билан ҳисоблашмаслигини, кўпинча, эса унинг зиддига иш тутишини хабар қилади. Ниҳоят Музаффар барлос захарлаб ўлдирилган. Бобур ёзади: «Тахт олғандин сўнг (Ҳусайн Мирзо) бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийра мағз мардак ҳам мунча риоят топиб мирзога зиёд сурликлар қилур эрди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди (ўша жойда).

«Худнамо муханнасваш»нинг ҳарбий саркарда экани, унинг мамлакат ҳаётида салмоқли ўринга эга бўлганлиги, Султон Ҳусайнга оппозицияда туриши унинг прототипи Музаффар барлос бўлса керак, деган фикрни туғдиради.

Ўн олтинчи мақолатнинг охириги мисралари Навоийнинг таълим-тарбияга оид мулоҳазалари билан яқуиланган. Чунончи, у ҳеч қачон ғалаба билан ғурурланмаслик кераклигини тайинлайди. Жангда фидокорлик даркор. Аммо уни ҳеч қачон шуҳрат учун қилиш керак амас. Умуман, ўз қилган ишларини миннат қилиш, улар тўғрисида сўзлаш эрлик одатига ҳилофдир.

**Яхши эмас гар қилиб, айтур киши,
Кўр, не бўлур қилмайин айтур иши.**

**Кимгаким эрлик асари ёрдир,
Бир эмас, ар қилгани минг бордир.**

**Кўрмаган эрликдан ўзин баҳраманд,
Бирни доғи қилмаса юз дер баланд.**

Мақолатга илова қилинган ҳикоятда жанг майдонида баҳодирлик кўрсатиб душманни енгган қаҳрамоннинг юзи ёпиқ экани тўғрисида сўз боради. Унга парда ҳижобини юзингдан арит, саф аро сур, элга ўзингни танит дейилганда у «улки анинг ишқида қилдим жиҳод, жумлаи ҳолимдин эрур оғаҳ ул, қайси қадам урсам эрур ҳамрах ул» деб жавоб беради. Навоий ўз фикрини тасдиқлаб:

**Заъф ила хуши ўзига келмайин,
Тонггача уйқу кўзига келмайин.**

**Тонгла қилиб сайр мадорис аро,
Мадрасалар ичра мажолис аро.**

**Қайдаки ўз ҳолини таъвил этиб,
Ким эшитиб ҳазл ила тажҳил этиб.**

**Сарф этибон умр ҳавойи варақ,
То олибон сарф ҳавойи сабак.**

**Не топилиб кундуз анинг маскани,
Не билиниб кеча анинг маъмани.**

**Гурбат аро холи ёмондин ёмон
Ҳар не йўқ, андин ёмон, андин ёмон.**

Навойй бу толиби илмнинг кундалик турмуши тўғрисида нисбатан муфассал ҳикоя қилади. У шундай кўп қийинчиликлар чекадики, уларни тил билан айтиш, қалам билан ёзиб чиқиш мушкулдир. Шу йўсинда ўн беш йил югуриб-елиб мадраса бурчагини ғамобод килиб таҳсил олади. Навоййнинг бу толиби илм тўғрисидаги ҳикояси Е.Э.Бертельс ва В.Л. Абдуллаев тахминларига кўра унинг Машҳад ва Самарқанддаги аҳволининг тасвирига ўхшаб кетади. Саккиз йил Машҳадда, икки йил Самарқандда дарбадарликда бўлган вақги «ўн-ўн беш йил югуриб жон чекиб» деган ифодага мос келади. Агар шу тахминни қабул қилсак, унда ўн биринчи мақолат Навойй таржимаи ҳолига муҳим кўшимча, тўғрироғи, ўзи томонидан айтилган таржимаи ҳолдан бир лавҳа бўлиб хизмат қилади. Чунки бу талабанинг мусофирлик ва ғарибликда чеккан азоб-укубатларидан ташқари унинг илмга қаттиқ берилгани ҳам бу ҳикоятда таъкидланади. Унинг ўз ватани, мулкидан четда бўлгани алоҳида эслатилади.

**Бўйла минг эмгақдаги бечорадин,
Ўз ватану мулкидин оворадин.**

Қариндош уруғларидан баъзилари вафот топганлар, баъзилари ҳар тараф сочилиб кетган, баъзиси ўз орзу-ниятларидан воз кечган.

**Баъзи ўлуб, баъзи итиб ҳар тараф,
Баъзи этиб доиясин бартараф.**

**Оз иш ила баъзи этиб иктифо,
Баъзи ўзига тутибон кўп жафо.**

Бу лавҳалар ҳаммаси Навойнинг ҳаётига оид лавҳалар экани шубҳа туғдирмайди. Бундан кейинги воқеалар ҳамхудди шундай. Ою йиллар ўтиб бир-икки соҳиб камол бу толиби илмдан боҳабар бўладилар. Даврон тақозоси билан бир соҳибқирон ҳокимиятни эгаллайди. Бу пайтда ҳалиги таниш талабамиз:

**Кўнгли, бўлиб маскану маъвойи илм,
Қатра каби пайкари дарёи илм.**

**Ибрию, юнонию сурёни ҳам,
Ҳинди агар сўрса, билиб они ҳам.**

**Кўнгли ўйин илм этибон бир жаҳон,
Қатрада ул навъки дарё нихон.**

**Нутқи ки изхори маони қилиб,
Зевари асрори нихони қилиб,**

илмда юксак такомил ҳосил қилган эди.

Талабанинг улуғ олим, ўз замонасининг билимдон кишиларидан бири бўлиб етишиши, қанчалик кулфат ва машаққатларни енгиши, уларга сабр-тоқат қилиб илм сари тўхтовсиз интилиши туфайли амалга ошгани бу ҳикоятнинг чин мазмунини ташкил этади.

Алишер Навойни бу ҳикоят орқали иш олиш фақат шундай меҳнат ва қийинчиликларни чекиш билангина бўлишини таъкидламоқчи. Ана шу фикрни у ўз ҳаётининг катта бўлаги орқали кўрсатмоқда. Аммо шоир таржимаи ҳоли деб тахмин қилинган бўлак шу ерда тўхтайд.

Олимнинг ҳаёти унинг илм ва камолотга эришишидан кейин ҳам фақат ранж, озор, азоб-уқубатдан иборатдир. Чунки у илм, тафаккур эгаси бўлганидан шундай қисматга эга. Шум давроннинг тақрзоси туфайли Навой бу фикрларни мақолатнинг кириш қисмида билдириб ўтган эди. Олимнинг хорлиги, жоҳилнинг иззат ва ҳурматда бўлишини шоир мақолатдаги икки қарама-қарши образ орқали яна бир бор равшанлантиради.

Ҳалиги талаба «мушкили афлок бўлиб бежадал, Бу Алийи фикрати оллинда ҳал» бўлган буюк бир олим бўлиб етишади. Шундай тақдирда ҳам:

**Гарчи фалакдин топибон ҳар камол,
Лек фалокат ҳам анга баркамол.**

Шоир жамиятдаги ноҳақлик, адолатсизликдан ранжийди, жаҳл ва зулмнинг ҳукмронлигига қарши исён кўтаради, жоҳил ва қотилваш, номуносиб шахсларнинг ҳукмронлигидан кўйиниб нолийди.

Ўн биринчи мақолатдаги ҳар иккала образ-олими баркамол ва жоҳили қотилваш тўғрисидаги бу хикоят қутилмаган ниҳоята эга. Алишер Навоийда ҳеч қачон бир томонламалик бўлган эмас. Агар у жоҳилларнинг баланд мавқеъга эга бўлиб, олимларнинг хорликда бўлишини қайта-қайта такрорлаш ёки таъкидлаш билан чекланадиган бўлса, у маълум бир қолипдан чиқмаган бўлар эди. Шоирнинг улуғлиги ҳар доим ҳаёт мавқеида муқим тургани, ўткир кузатувчанлиги, ҳаётий лавҳалар асосида ўзининг фалсафий, ахлоқий умум-лашмаларини яратганлигидадир. Ҳар икки қарама-қарши моҳият ва табиат, белги ва хусусиятлар эгаси бўлмиш шахслар таърифидан сўнг шоир ёзади:

**Ул бири ул фазлу фасохат била,
Бу бири бу феъли қабоҳат била.**

**Турфароқ улким мунга бир эътибор,
Ким юз анингдекни қилиб хору зор.**

**Мунинг отин халқ амир айлабон,
Элни бу от бирла асир айлабон.**

Ўта золим, жоҳил, қотилваш амирдир. Шу туфайли унга эътибор ортик, юз фазлу фасохат аҳли унга хору зордир. Бу замона ва даврон тақозоси билан шундай. Аммо Алишер Навоийни ҳайрат ва ғазабга келтирган фақат бугина эмас, балки

**Кўр не малаквашни қилиб нафси дун,
Деви ланн оллида хору забун...**

**Чунки дуо хатмини айлаб, кўпуб,
Уйга азимат қилибон ер ўпуб.**

**Баст қилиб беҳуд ўзи ёт ила,
Мажлис этиб шархи мубоҳот ила.**

Демак, ўша олим ва фозил малакваш жоҳил ва қотилваш амир хузурига, ўша лаънати дев олдига ўзини хору забун этиб кириб келади, ер ўпиб уни дуо қилади, унинг хизматида бўлади. Мутафаккир шоир даврон ва тақдирнинг кажлигига чидам ва сабр билан қарор қилиши ёки тан бериши мумкин эди. Лекин малакваш олим бу қотилваш хузурида ўзини ўзи хор қилади. Бу хорлиққа келтирган омил ўша олимнинг «нафси дун», яъни очкўзлигида, нафс йўлида ўзини хорликка, тубанликка мубтало этишга тайёрлигидадир. Ана шунга шоир чидай олмайди. У исғиғфор айлаб ўзининг ҳамсухбати китобхонга фиғон билан мурожаат қилади.

**Тенгри учун кўрки, бу не ҳол эрур,
Шаммаи таърифида тил лол эрур.**

**Ул не тафаръун, бу не накбат бўлур,
Ўрталарида бу не суҳбат бўлур?**

Агар олим ўзини шу йусинда тубанлаштира, у олим эмас, ўзига золим, у гумроҳ, алдамчи, жоҳилдир. Алишер Навоий бу ҳаққоний ва қатъий хулосаларини шиддатли мисраларда очиқ ва рўй-рост баён қилади:

**Жоҳил агар улдиру олим будур,
Олим эмас, ўзига золим будур.**

**Илми ким воситаи жоҳ этар
Ўзинию халқини гумроҳ этар.**

**Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлига бўлғай далил.**

Кимки ишни бойлик ортдириш воситасига айлантира, у ўзини ҳам, халқни ҳам йўлдан оздиради, унинг илми жаҳлидан нишонадир. Шоир бундан ҳам каттароқ ифодаларга ўтади. Унинг айтишича, илми амал, бойлик учун фойдаланиш билан олим ўзини ўлимтиқлар орасида дайдиған итга, озода кийимларни нажосат ичра булғаш учун кийган кишига ўхшайди.

**Илм ила ким жоҳға майл айлабон,
Баҳр сўйин хайға туфайл айлабон.**

**Итки эрур жифада мақсуд анга,
Бўлса мурассаъ жуди не суд анга?**

**Дунки топиб илм раёсат учун,
Хильят этиб ҳулла нажосат учун!**

Шу йўсинда минг машаққат билан илму фазл орттириб кейинчалик бир жоҳил саводсиз амир хизматида ўзини тубанлаштирган кишини тасвирлаб, шоир каттиқ таассуф билдиради. Илми жоҳ учун хизмат қилдиришга уринган «олим»ларга нафрат изҳор қилади. «Ҳайрат ул-аброр»нинг тўртинчи, ўн биринчи, ўн иккинчи, ўн олтинчи мақолатларида хажв тиғи остига олинган шайх ниқоби остидаги товламачилар, «риёи хирқапўшлар», зулмпеша амалдорлар, «котиби дорулказо», «муфти», «омили девон», «кентнинг бошлиғи», «худнамо муханнасваш», жоҳили қотилваш каби типик феодаллар, улар қаршисида тиз чўкиб ўз иззати нафсини поймол этувчи «олим»лар Навоий яшаган даврдаги мавжуд ижтимоий унсурлар эди. Булар каторига қобилиятсиз, бемаъни нарсалар ёзиб уни шеър деб атовчи лафзлари бемаза, таркиби сушт... «шоирларни ҳам қўшиш мумкин. Бундайлар тўғрисида муқаддимада сўз борган эди. Алишер Навоий бу салбий типларни, умуман, танқид қилмайди. Шоир уларни жуда аниқ ифодаларда фош этади. Ҳажвий мисралар бадий тасвир воситаларига бой. Ҳар бир шеърий бўлакда бу кимсаларнинг ҳажвий портрети, ижтимоий башараси, тубан қилғиликлари рўй-рост кўрсатилган.

Демак, «Ҳайрат ул-аброр»да ва Хуросон сиёсий, маъмурий, илмий ва адабий ҳаётидаги ўша давр салбий кўринишларини Алишер Навоий бирма-бир ифодалаган, уларни раҳмсизлик билан танқид қилган.

«Ҳайрат ул-аброр»да Навоий томонидан яратилган салбий типлар галереяси ўша замоннинг ижтимоий картинасини тўларок тасаввур этишга ёрдамлашади. Айни замонда улар Навоийнинг ҳажвгўйлик маҳоратини ҳам намойиш этиб туради.

ЖАҲЛ МАЙИГА НАФРАТ

Юқорида Навоийнинг муттасил давом этадиган майхўрликка қанчалар қарши эканини кўриб ўтдик. «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн бешинчи мақолатида ана шундай майхўрликка юзтубан кетган бир кимсанинг аянч ва жирканч ҳолати ҳикоя қилинади.

Бу мақолатнинг сарлавҳаси унинг мазмунини тўла ифода этган: «Жаҳл майининг дурдкашлари шаънидаким, салоҳ хирқалари маъсият илқидан чокдурур. Ва май жахлининг сархушлари бобидаким, ҳар бири майхона эшигида масту бебок юрур ва йиқуқ майхона аларга тахти Жамшед осо ва синуқ паймона аларга жоми

жаҳоннамо ва надомат ашки ёгиниким, гуноҳ шуъласин ўчурур ва тавба барқи ўтиким, маъсият хирманин куйдирур».

Бу сарлавҳада шоир жаҳл майининг қуйқаларигача ялаб, тамшаниб ичувчи дурдкашларни танқид этади. Улар камбағал поклик чопонини гуноҳ қўлида чок-чок қиладилар...

Шоир ана шундай умрни майпарастлик билан хазон қилувчи жоҳилларга тўппа-тўғри мурожаат қилиб ёзади:

**Эй тарабинг жомға ҳамдастлик,
Жаҳл хуморидин ишинг мастлик.**

**Ўксумайин айши мудоминг сенинг,
Жоми жаҳолат била коминг сенинг.**

Бу ерда шоирона тасвирлар объекти бўлган май эмас, балки жаҳолат ва расволик тимсоли бўлган ичкилик тўғрисида сўз бормоқда. Навоий ичкиликка берилиб кетган шахсларга қарата уларнинг айши жаҳл жомидан мақсад ҳосил қилиш эканини нафрат билан айтади. Шундан сўнг ўшандоқ унсурларнинг жирканч ва масхарали ҳолати бирма-бир тасвир этилади. Уларнинг ичида болда солинадиган идишдаги каби ғул-ғула бор, у жўш доим кўнглига хуруш солиб туради.

**Купдек²⁵, ичинга солибон бада жўш,
Кўнглунга ул жўш ила хар дам хуруш.**

**Йўқ санга кўп янглиғ ўзунгдин шуур...
Бода солиб жонинга жуши ғурур,**

**Улки ичиб бодани паймонадин,
Маст чиқар кўйга хумхонадин.**

**Манглайким томға тегиб қон бўлуб,
Бошида дастори паришон бўлуб,**

**Элга қилиб ҳамла ёмон ит киби,
Қайси ёмон ит қапоғон ит киби.**

**Жисмини усруклик этуб дам-бадам,
Ҳар сари кўйса кадам ул сори ҳам.**

²⁵ Куп, куб – кув - май солинадиган катта идиш, хум

**Сайл сувин топса ичиб, мул киби,
Сой тошини топса этиб гул киби...**

**Гах йиқилиб, гах қўпуб ул ҳар нафас,
Маст солиб ҳар сори қўл ҳар нафас**

**Қай соқолин ҳар неча нопок этиб,
Ит яламоқ, бирла яна пок этиб.**

Кўриниб турибдики, шоир бу мисраларда май ичиб, сархуш бўлиб тентираб юрган дайдининг кўргиликларини жуда аниқ кўринишларда тасвир этмоқда. У ҳаддан зиёда бадиий тасвир воситаларини қўллаётгани йўқ. Бу сатрларнинг таъсир кучи уларда тасвирланаётган воқеаларнинг аниқлигидадир. Шоирнинг диққат назаридан бу маст телбанинг бирор хара-кати четда қолмайди. Ўқувчининг кўз ўнгида бу маст телбанинг паришон ҳолати худди суратда чизиб қуйилгандек акс этади. Хумхонадан бу маст-аласт чиқиб келган кимсанинг манглайи деворга урилиб қонаган, бошидаги салласи тўзиб кетган. У кўринган кишига қопағон ит каби ҳамла қилади. У мастлик билан сел сувини ҳайвои каби ячади, сойнинг тошини эса гул деб билади. Гоҳ йиқилиб, гоҳ югуриб, ҳар тарафга мастона қўл солиб тентирайди. Соқоли ифлосланганда уни ит ялаб тозалаб қўяди...

Ана шундай тафсилий тасвир ўқувчи кўз олдида бу майхўрликка берилган шахснинг тубанлигани, ўзини ўзи хор ва саргардон қилишини очик-ойдин намоёиш этиб туради. Шоир бу кўринишларни баҳоламайди. Уларни бирор йўсинда маъқуллаш ёки рад қилиш тўғрисида очик фикр билдирмайди. У воқеаларни батафсил хикоя қилиш асносида ўқувчида уларга нисбатан нафрат ҳосил қилади.

Шоирнинг захархандаси бу каби ҳолларга салбий муносабатини ошқор этиб туради. Чинакам бадиийлик ҳам шундайдир. Алишер Навоий ҳар доим фикр жўнлиги ўзини четга олар эди. Чунки саёзлик бор жойда бадиият бўлмайди.

**Сархуш телба мастона уйқуга чўмди.
Мана унинг уйғонгандан кейинги ахволи:**

**Не топибон бошида дасторини,
Не кўрибон белида динорини.**

Тўнини эса бир ўғри ечиб олган. У худди ўликнинг кафанини ечиб олгандек иш тутган. Қинидан пичоғини суғуриб олиб кетишган, кафшининг ҳам бир пойи йўқолган. Тўнининг этаги балчик билан булганган. Чунки у бир кўлмак сув одлида юмалаб қолган эди. Ҳолати эса,

**Раъша солиб титрамак андомига,
Оғзи ажаб таъм бериб комиға...**

Кейинги байтларда шоир хуморийликдан чекадиган азобини ҳам тасвирлайди. Бу тасвир ҳам ғоят муфассалдир. Ана шундай тафсилотлардан сўнг Навоий дидактикага кўчади. У ўз панд-насихатларини одатдагидек таъсирли, ишонарли ва эса қоладиган нисбатлар орқали изҳор қилади.

Майнинг тан ўйини ҳароб қилиши селнинг иморатни бузишига монанддир.

**Бодаки йикмоқ сари ўқ майлидур,
Жисм уйига, билки, бало сайлидур.**

Селдан бошлаб бодани барча суюқликка нисбат беради шоир. Уларнинг таъсири қандай бўлишини у ғоят аниқлик билан тасвирлай боради:

**Бодага кўргызса киши хиралиқ,
Ақл чироғига солур тиралиқ.**

Бу фикр бир неча мисолларда исбот топади. Чироғга бир томчи сув тегса уйда ёруғлик ўчади.

**Томса чароғ ўтига бир қатра сув,
Уйда ёруғликдин илик ўзга юв!**

Биринчи мисрада чироғ ўтига бир қатра сув текканда бўладиган натижа айтилган. Чироғнинг ўчиши эса кенгроқ маънода, яъни ёруғликдан кўлингни юва бер, яъни умид қилма, деган ифода орқали берилади. Биринчи мисрада сув тўғрисида сўзланилганда иккинчи мисрада кўлни ювиш ифодаси ўринли келади. Чунки ҳар иккала мисра шу маънодош ифода орқали боғланади. Яна чироғнинг ўчиши бадийят либоси кўркам бўлган уйда ёруғликдан кўлингни юва бер жумласи орқали берилади.

Навоий кейинги байтларда ҳам маънонинг ана шундай шаклдаги бирдамлигини сақлайди. Ҳар бир мисрада ана шу бодага сифатдош бўлган суюқликлар тилга олина боради. Машъал ўти бир идиш сув

куйилса ўчадию, чирогнинг ҳаёт не бўлар эди. Тандир ўтига сув етганда ҳам унда на тоб, на нур қолади.

Ана шундай ибратомиз мисоллардан сўнг шоир майпарастрларга хитобан газабли нидолар қилади. Уларнинг машғулоти нақадар зарарли эканидан қаттиқ ва шафқатсиз мисралар орқали огоҳ қилади. Бода ўти кўкнинг етти хирмонини куйдириши мумкни; хасу хашакни эса бир зумда йўқ қилади.

Шуълаким, ул ўртагай афлокни,
Тушса не кўйгай хасу хошокни?
Эйки вужудинг уйи хошок эзур,
Зор танинг худ бир овуч хок эзур!
Неча бу хошокка ўт урмоғинг,
Неча бу туфроғни совурмоғинг?!

Дард ўтидур бодаву хирмон суйи,
Йўкки, томуғ ўтию тўфон суйи.
Урма ул ўтни хасу хошокингга,
Қуйма бу сувни бир овуч хокингга!

Шоир боданинг суюқлигини тўфон сувига, тобини, кайфини эса оловга, дўзах оловига нисбат беради. Бу ўхшатиш ғоят мукаммал мантиқий жиҳатдан жуда кучли, бадий жиҳатдан ниҳоят ёрқиндир.

Шундан сўнг, Алишер Навоий яна суюқлик мавзуини давом эттириб, дўзах ўтини ўчира олишга кодир қатра-тавба ашки тўғрисида сўз бошлайди. Бу қатра бир дарёнинг ишини бажариши мумкин.

Сувки бу ўт жониға офатдурур,
Тавба чоғи ашки надоматдурур.

Бу ўт ўлур ашк ёқар чоғи дафъ,
Йўкки бу ўт, дўзах ўти доғи дафъ.

Қайда топар қатра бу янглиғ киши,
Нафъ чоғи қилгучи дарё иши.

Алишер Навоий кишиларнинг қилган гуноҳ ишларидан шу йўсинда сидқидил билан тавба қилишга чақиради. Тавба кўз ёши дарёнинг ишини қилади.

Бу мақолат охиридаги Бани Исроил Ринднинг тавбаси тўғрисидаги ҳикоят шу фикрни кўрсатувчи бир бадиий лавҳа бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, ўн бешинчи мақолатнинг бутун руҳи номақбул машғулот-майхўрликнинг зарари, унга берилган кимсанинг шармандали аҳволини кўрсатиш ва уни кескин рад қилишга қаратилган. Шоир шу аҳволини қоралар экан, кишиларни чин юракдан бундай тубанликдан ҳазар ва истиғфор қилишга ундайди. Бу хитобни юксак шоирона жарангларда ифода этади.

ИНСОНИЙ ФАЗИЛАТЛАР ХАЗИНАСИ

«Хайрат ул-аброр»нинг олти мақолати - бешинчи мақолатдан ўнинчи мақолатгача - инсон безаги ва маънавий бойлиги бўлган фазилатлар таърифига бағишланган.

Булар қарам, адаб, қаноат, вафо, ишқ ростлик, илмдир. Навоий ҳар бобда шу хислатлар тўғрисида фикрларини изҳор этиб, сўнг уларнинг исботи учун бир ибратли ҳикоят келтиради. Ҳикоят сўнгидаги икки байтда шоир соқийга мурожаат қилади ва шу билан мақолатни яқунлайди. Ҳар бир мақолатнинг сарлавҳаси Навоий услубидан гувоҳлик берувчи бадиий наср намунасидир. Мисол учун бешинчи мақолат (ўттизинчи боб)нинг сарлавҳасини олиб кўрайлик:

«Қарам васфидаким, қалби дирам маргидурур, балки раҳмат шажарасининг барги ва бухлким, саҳо қалбидин холи бўлса, ниҳоятсиз бало бўлур ва базл сурати кўргузмаса, мурувватдин ҳадсиз хало ва исроф нафйиким, ҳар ёнидин боқса офати беҳад эрур ва итлоф мазамматиким, кўпроқ ҳарфи лофдин хабар берур». (итлоф-талофат, йўқотиш сўзидан - ред.)

Бу сарлавҳада мақолатнинг мундарижаси тўла баён этилган. Булар қарам ва унинг мақтови, бахилликнинг бало экани, инъом меъёри, исрофни рад қилиш, итлоф ёмонлигини кўрсатишдан иборат. Сарлавҳадаги ҳар бир жумла бадииятга йўғрилган. Чунончи, қарам гарчи дирам (пул) ўлчамини бил-дирса-да, раҳмат дарахтининг барги экани эслатиб ўтилади. Бу ерда бир нарсанинг ўлими билан иккинчи нарсанинг ҳаётига зид қуйилади. Бу ерда яна қарамга дирам, маргига барги, қалбига балки кофиядир.

Бу мақолатнинг умумий сарлавҳаси «Карам васфи»дир. Ундан кейин келган жумлалар карамнинг умумий таърифидан иборат. Карам тушучасининг таркибий қисмлари уларнинг зиддияти бўлмиш кўринишлар орқали ифодаланadi. Бу тасвир тасаввурни тўлдиради, аниқлаштиради.

Чунончи, карамнинг зидди бухл (бахиллик), унинг қалбида сахонинг йўқлиги ниҳоятсиз бало бўлади. Бухлнинг зидди базл, у меъёрда бўлмаса мурувватдан ташқарида бўлади.

Мақолатларнинг сарлавҳаси Алишер Навоийнинг ҳар бир жумла ва ифодасига назм сингиб кетганидан дарак беради. Яна у XV аср ўзбек адабиётидаги бадиий насрнинг умумий кўриниши ва мазмунини ҳам кўрсатиб туради.

Мақолатлар бевосита ўқувчига мурожаат билан бошланади. Ўқувчи мақолат объекти ҳамдир,

**Эй, тушиб эгнингга карам қисвати,
Қолмайин илгингда дирам қиймати!**

Шоир бу мақолатда карамнинг тартиб-қондаларини белгилаб беради. Карам ва саховат кўрсатишга қобил одам уни оқилона амалга ошириши, сахо ва карам билан исрофнинг фарқига бора билиши шарт. Ном қозониш мақсадида гуҳарларни ҳовучлаб соча бериш ақлдан эмас. Бахиллик бундай исрофгарчиликдан кўра афзалдир.

**Сочмоқ овуч бирла гуҳар от учун,
Нақд этак бирла мубоҳот учун.**

**Ақл ҳисобидин эрур бас йироқ,
Бухл бу жудунгдин эрур яхшироқ.**

Демак, Алишер Навоий карам ва сахони қанчалик кўқларга кўтариб таъриф этмасин, у шунчалар қатъият билан ноўрин исрофгарчиликдан сақланишга чақиради.

У яна огоҳлантирадики, оч бўлмаганга дастурхон ёзиш, яланғоч бўлмаганга тўн кийгазиш, юз йилқиси борга от тортиқ этиш, қуёш нурини кучайтириш мақсадида кундуз кунни юз шамни ёқиб қуйиш,

**Ўйла булутдекки, қуруқ боғ уза,
Ёғмай ўтиб сувни тўкар тоғ уза.**

Бировнинг мулкани талаб олиб, бошқага бермоқ ҳам сахо ҳисобланмайди. Бунда бир неча ой чуқур қазиб, сўнг тупрокни кўммак учун яна чуқур қазигандек бўлади киши.

**Олмоқ эрур қасд анга бермак ғараз,
Бу ҳам ул иккидек эрур бир мараз.**

**Олмоғидин ғайри зиён буд йўқ,
Турфа буқим бермағидин суд йўқ.**

Тиламагунча бермайдиган одам ҳам сахий эмасдир. Сахийликни нотўғри тушунган, саховат деб ўйлаб, унинг зиддига иш тугаётганларни огоҳлантириб бўлгач, Навоий ҳақиқий саховат нимада эканини тушунтириб ёзади:

**Они сахий англағил, эй хушманд,
Ким ани давлат қилибон сарбаланд,**

**Ҳоли агар яхшидурур, гар табоҳ,
Кимсадин этмас тамаъи молу жоҳ...**

**Баҳрға етса тиламас шабнаме,
Заҳми кўрса аямас мархаме.
Мустаҳики чун талаб изҳор этар,
Улчаки, мақдуридур исор этар...**

**Ўз ерида юз туман, ар бир дирам,
Базл ишида тенг кўрар аҳли карам...**

**Боқмайин ўз лутф ила эҳсонига,
Миннатини ҳам кўяр ўз жонига.**

Демак, ҳақиқий саховат, биринчидан, ҳеч нарсани таъма этмаслик, борига қаноат қилишдадир. Яна муҳтож одамни учратса, қўлида борини унга бағишлашдадир. Чунки қарам ишида юз дирам ёки бир дирамнинг фарқи йўқ. Гап борини ўртага ташлашдадир. Яна қанча яхшилик, лутф кўрсатган бўлса-да, миннатини ҳам ўз жонига олиши керак, яъни ҳеч қачон бировга миннат қилиши керак эмас.

Сахийликнинг қандай бўлиши кераклигини тушунтириб бўлгач, Алишер Навоий ана шу қоидаларга риоя қилган ҳолда саховат

кўрсатиш кераклигини таъкидлайди. Могу давлатни йиғиб ётиш эмас, балки уни оқилона сахийлик билан сарф этиш керак.

**Нақдни гулдек дағи совурмағил,
Гунча киби доғи гирих урмағил!**

Шундан сўнг шоир бу фикрни исботловчи кўпгина мисоллар келтиради. Улар мантик ва бадийлик жиҳатидан мукамал байтларда ифодаланилади.

«Ҳайрат ул-аброр»да ва «Хамса»нинг бошқа дostonларида бундай шеърий мисоллар кўплаб учрайди. Алишер Навоий ҳар бир фикрни ана шундай асослашга жуда мохир эди. Улар шоирнинг табиат ва жамият ҳодисаларини зийраклик билан кузатиши, уларни чуқур билишини кўрсатиб туради.

Мана шу байтлардан баъзиларини олиб кўрайлик:

**Бухл ила чун ютди садаф дурри соф,
Қилдилар олмоғида кўксин шигоф.**

Шоир садафни очиб ичидан дурни олиш мисолида могу давлат йиғиб ётган кишининг барча мулки барибир унинг кўлидан кетишини англатади. Яна бу аҳвол унинг ҳалокати орқали амалга ошади. Чунки бахил садаф ўша дурни ўзида беркитгани учун кўкси чок қилинган эди.

Жуда кизиқарли ва ўзига хос муболагали тасвир бундан кейинги байтда келади. Чарх куёш ботгач, коронғуликка кўмилади. Буни шоир унинг куёш ботганини беркитганлиги учун жаҳон унинг юзини қора килди, деб жуда чиройли истиора орқали ифолалайди.

**Чархки, меҳр олтуни айлар ниҳон,
Юзини онинг қаро айлар жаҳон.**

Яна коинот мисолида бошқа бир ғоят ўзига хос истиора келтирилади. Куёш осмон юлдузларини йиғиштириб олиб яширади. Шоир бу юлдузларни дирам тангаларга ўхшатади. Шундай бахиллиги учун осмон куёшнинг бошини паст килиб ер остига киритиб юборади:

Ёшурур анжум дирaмин турки меҳр,

Ерга кўмар бош тубан они сипехр.

Ҳалокатдан кутулиш учун молу дунё йиғиш эмас, аксинча, уни ўз ўрнида одамлар учун сарф этиш керак.

**Жонинг учун махзан эшигини оч,
Нақдин олиб сочу ўз ўрнига соч.**

Шу бобда айтилган барча фикрларнинг хулосасини қилиб Навоий ёзади:

**Тарки тамаъ қилки, сахо ул эмиш,
Базлда сарф этки, ато ул эмиш,
Бергали олмоқ ишидин бўл йирок,
Бермак учун олмаганинг яхшироқ.**

Мақолат охирида Ҳотами Тойи ҳикояти келтирилади. Сахийлик ва кўли очикликда машҳур бўлган бу зот бир куни элга дастурхон ёзиб зиёфат тузди. Шу вақт бир ўтин териб келаётган қадди букилган чолни кўриб уни зиёфатга даъват қилди. Чол унга деди:

**Бир дирам олмоқ чекибон дастранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж.**

Шу меҳнат дардини чекиб тирикчилик ўтказиш, деди чол кулиб, Ҳотам миннатини тортгандан афзалроқдир. Хотам Тойи ана шу чолни ҳимматда ўзидан баланд эканига иқрор бўлди.

Шулардан маълум бўладики, бешинчи мақолатнинг мазмуни сахийликнинг табиатини очиб беришдан иборат. У сахийлик нормаларини бирма-бир изҳор этади, уларни юксак бадийлик билан ишонарли, таъсирли ифода ва мисолларда кўрсатади.

Инсоннинг мукамаллигини билдирувчи белгилардан бири адаб ва ҳаёидир. Юқорида келтирилган Ануширвон ҳикоясида Алишер Навоий унинг подшоҳликка кўтарилишига сабаб бўлган омиллардан бири Ҳаё шеvasи хосияти эканини таъкидлаб ўтган эди.

Одоб, ҳаё, ота-онага ҳурматнинг чин инсоний фазилатлардан эканлигини Бадиуззамон отига ёзилган мадҳияда ҳам кўриб ўтдик. Алишер Навоий кўп асарларида бу мавзуга қайтади.

«Ҳайрат ул-аброр»да эса олтинчи мақолат тамомила одоб ва ҳаё таърифига бағишланган.

Бошқа мақолатлардаги каби бу мақолатда ҳам шоир суҳбатдошига мурожаат билан сўз бошлайди. Агар подшоҳ ва «сулуки хирқапўш»га шоир маълум бир танқидий мавқеъдан туриб мурожаат қилган бўлса, адаб ва ҳаё бобида сўзлаганда ҳамсуҳбат образи ижобий бўёқларда тасвир этилган. Шоир унинг мақтовга сазовор сифатларини улуғлайди. У эл учун хизматга бел боғлаган, бу йўлда дард чекиб гардга айланиб кетган ва шу гард билан кибр кўзини кўр қилган бир зот. Бу ажойиб инсон риёзат кўз ёшлари сочиб шу орқали нафс-ҳаво ўтларини ўчиради, садоқат кўрсатиш орқали ёлгончилик юзини қора қилади.

Ана шундай йўлга юрган, шундай мақсад ва хислатларни ўзида касб этган одамгина одоб ва ҳаё тўғрисидаги насихатларни эшитмоққа сазовор. Бошқа хил унсурларга шоир бундай эзгу юрак сўзларини исроф ва нест-нобуд қилиб айтиб ўлтирмас эди. Демак, шоир бу бобда фазилат эгаларининг фазлу камолини оширишни ният этган. Ана шундай муносиб бир мусоҳиб билан суҳбат қурмоқда.

Халқ мақсадлари учун хизмат қилиш йўлидаги шартлардан бири тавозеъ билан адабдир.

Олдинги бешинчи мақолатнинг охириги масалаларидан бири сахони беминнат кўрғазиш эди. Карам пул бермак эмас, балки бировдан тамаъ қилмасликдан иборат, дейилган эди.

Миннатсиз яхшилих, бировдин бирор нарса тамаъ қилмаслик тўғрисидаги мулоҳазалардан сўнг одоб ва ҳаё тўғрисида сўз юритилиши иккала бобни бир-бирига мантиқан боғлайди. Чунки ўша айтилган қоидалар ҳам одоб ва ҳаёдан келиб чиқар эди.

Тавозеънинг қанчалар фойдали ва зарур экани яна «Хамса» анъанасига биноан табиат ва жамият ҳаётидаги қатор мисоллар орқали исбот топади.

Маълумки, осмонда ой ҳилол тарзида пайдо бўлади. У борган сари катталашиб боради ва ниҳоят тўлин ойга айланади. Ҳилол пайдо бўлган чоғи букилиб худди таъзимдагидек эгилиб турар эди. Шоир унинг камолот топиши ана шундай тавозеъда бўлгани туфайли мумкин бўлди, деб гўзал шоирона якун ясайди.

**Чунки тавозеъга ҳам ўлди ҳилол,
Бўлди фузунроқ анга ҳар кун камол.**

Хар бир ҳолатни икки қарама-қаршиликнинг диалектик бирлигида изоҳловчи мутафаккир шоир жоҳу насаб билан «ҳаёву

адаб»ни қарама-қарши қўяди, шарафнинг келишини ҳаё ва адаб билан боғлайди:

**Элга шараф бўлмади жоху насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб...**

**Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд,
Паст этар ул хайлни чархи баланд.**

Адабсизликнинг бир кўриниши ноўрин ва беўхшов кулишдир. У адабсизлик белгисидир.

**Тарки адабдин бири кулгудурур,
Кулгу адаб таркига белгудурур.**

Алишер Навоий ўз одатича, бу фикрнинг исботи учун жуда кучли мисоллар келтиради. Ғунча кулиб очилди, сўнгра «етти очилмоқда сочилмоқ анга». Чақин тоғ орасида кулгани учун ердан ҳам куйи бўлиб тупроқ орасида йўқ бўлиб кетди. Хулоса қилиб айтганда:

**Кулгуки, ўз ҳаддидан ўлди йирок,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ.**

Олтинчи мақолатда шоир адабнинг тўла низомини тузиб беради. Тавозеъ ҳар кимнинг ҳолатига қараб бўлиши шарт. Гадо олдида сажда қилиш керак эмас, унга бир тийин берилса шу қарам бўлади. Ёш болага тик туриб салом берсанг, уни адаб демайдилар. Қўл остингдаги кишилар хилоф иш тутсалар уни ҳисобга олишинг керак, уларнинг яхши-ёмон ишларидан хабардор бўлиб туришинг шарт. Шу сенинг жамоатга ҳурматинг бўлади.

Алишер Навоий болалар тарбияси, аёлга муносабат, ота-оналарга ҳурмат тўғрисидаги маслаҳатларни билдиради. Болага, даставвал, яхши от қўйиш керак, токим у катта бўлганда хижолат чекмасин. Сўнг уни яхши муаллимда ўқитиш керак. Унга шафқат қилиш керак, аммо шафқатнинг кўпи ҳам зарар қилади. Болага тавозеъ шундан иборат.

Шоир аёлга ғамхўрлик қилишни маслаҳат беради, аммо уни «шаръ тариқи била тут муҳтарам» дейди; айниқса, ота-оналар ҳурматини сақлашни қатғиқ таъкидлайди.

**Бошни фидо айла, ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошиға.**

**Икки жаҳонингга тиларсан физо,-
Хосил эт ушбу иккисидин ризо!**

**Тун кунингга айлагали нурфош,
Бирисин ой айла, бирисин қуёш.**

Ўзга кишилар тўғрисида эса, каттага ҳурматда, кичикка шафқатда бўлиш керак, ўртача кишиларга эса ўртача муомала даркор:

**Иzzати хаддин кам эса ҳўб эмас,
Ҳаддидин ортуқ дағи марғуб эмас.**

Шундай қилиб, Алишер Навоий насиҳатларидан ўша давр тараққийпарвар кишилари назаридаги адаб низомини кўрамиз. Бу шоир яшаган даврдаги шароит тақозосидан келиб чиққан эди. Аммо бу қоидаларнинг кўпи ҳозир ҳам жорий қилинса арзийди. Чунки улар инсон ҳаёти, жамият аъзиларининг ўзаро муносабатларидаги абадий қоидалардир. Масалан, болага яхши от қўйиш, уни яхши ўқитувчи қўлида тарбиялаш, ота-она ҳурматини қаттиқ сақлаш ҳар кимга ўзига яраша, аммо ортиқ ёки кам эмас, тавозеъ кўрсатиш ва ҳоказо.

Алишер Навоийнинг подшоҳга хизмат этиш масаласига муносабати салбий эди. У «Маҳбуб ул қулуб»да (1500 йили ёзилган) ана шу муносабатини насрий ифодаларда баён қилди. Ундан ўн етти йил бурун ёзилган «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам шоир подшоҳга яқин бўлиш фақат бесаранжомлик, ташвиш ва озор эканини ҳар доим эслатади. Подшоҳ айши дилрабо кўринсада, ундан ибo қилган яхши.

**Гарчики шоҳ базми эрур дилрабо,
Вожиб эрур айламак андин ибo.**

**Марҳами зимнида эрур решлар,
Нўши ичинда тикилур нешлар.**

**Гул кўринур, ёнида юз хори бор,
Бор эса бир айш, минг озори бор.**

Шоирнинг бу фикрлари бир неча чиройли ўхшатишларда ўз ибoтини топади. Телбага олов гулистон бўлиб кўринади, аммо ўт туташгандан сўнг ундан қутулиш имкони бўларми эди? Бола илоннинг нақшига мойил бўлади, захрини эса билмайди. Денгизда

куёш рангли дур кўринса, унинг зимнида нахангнинг коми ётган бўлади.

Бу мисоллардан кўриниб турибдики, Алишер Навоий подшоҳ хизматини орзу қилганларни телбаларга ўхшатади. Подшоҳ хизматининг ялтироқлиги эса илоннинг нақшига монанддир. Фақат беақл ёш болагина унга мойил бўлиши мумкин. Бу хизматнинг балоларга мубтало этиши нахангнинг комига яқинлашишига ўхшатилади. Шундай фикрларни билдириб бўлгач, хулоса қилиб шоир ёзади:

**Англа бу қонун ила шах хизматин,
Айшидин ортиқ ғам ила меҳнатин.
Суд эрур нечаки бўлсанг йирок
Турфа буким, бўлмаганинг яхширок.**

Бу сўзлар бир умр подшоҳ хизматида бўлган киши томонидан айтилмоқда. Бу мисраларни, албатта, подшоҳ ўқиган. Эҳтимол ҳаммадан олдин ўқиган. Улар Алишер Навоийнинг жасур, ҳақиқатгўй шоир эканини исботловчи жуда кўп мисоллардан биридир. У ҳеч қачон ҳақиқатдан чекинмас эди. У подшоҳ хизматининг ҳавfli ва озорли эканини очиқ айтиб, ўзига таҳдидни орттирмоқда.

Аммо у бундай хавотирлардан кўркмасдан ўз суҳбатдошини шу хавфдан халос этишга интилмоқда. Алишер Навоийнинг инсонга муҳаббати чексиз эди. Шунинг учун у инсон химояси учун ўзига ҳар қандай мушкулотни олишга ҳам тайёр эди.

Мабодо киши подшоҳ хизматига тушиб қолгудек бўлса, қай йўсинда иш тутиш кереалигини ҳам шоир тушунтириб ўтади, унга фойдали маслаҳатлар беради.

Тамаъга қарши кураш Алишер Навоий тафаккур дунёсидаги асосий принциплардан биридир. Чунончи, еттинчи мақолат гарчи қаноат таърифига бағишланган бўлса-да, Алишер Навоий унинг кириш қисмида тамаънинг хорликка олиб келишини, тамаъгир гадо эканини, тамаъ қилган подшоҳ ювиндихўр, қаноатли дарвеш эса подшоҳ каби эканини таъкидлайди:

**Кулбада дарвешки, қоньдурур,
Фойиқ эрур шахғаки, томьдурур.
Чунки тамаъ бўлди гадолар иши,
Билки, гадоур тамаъ этган киши**

**Шох чу тамаъ қилди эрур лукмахох,
Қонеъи дарвеш эрур подшоҳ.**

**Шох ул эмаским, бошига қўйди тож,
Шох ани билким, йўқ анга эхтиёж.**

Асосий бойлик қаноатдир. Шунинг учун шоир ёзади:

**Кимгаки иш бўлди қаноат фани,
Билки, ани қилди қаноат ғани.**

**Ганжу тажаммулни ғино билмагил,
Балки ғино ганжи қаноатни бил!**

**Нақди қаноатга чу йўқгур фано,
Жаҳд эту бу нақд ила топғил ғино.**

Ҳар бир мақолатдаги каби еттинчи мақолатда ҳам шу фикрлар шоирона мисоллар орқали исботланади. Қаноатда анқо куши машҳурдир. Шу туфайли у кушлар шоҳи ҳисобланади.

Худҳуд эса гарчи бошида тож бўлса-да, таъмагирлиги туфайли оддий хабарчигинадир.

Юксакликка элтувчи нарса фақат қаноатдир. Киши қанчалик зебу тамаъдан йироқ бўлса, шунча осойишта яшайди.

Алишер Навоий, гавҳару дурни кулоқ озори бил, сўзни кулоқнинг дури шахвори бил, деб таълим беради.

Кишига олтин, жавҳарлар тўла таом келтирсалар, оч одам уни ея биладими? Уни чайнашдан тиш синади, ютмоғидин бўғиз яраланади, меъда уни ҳазм эта олмайди. Бундай таомни еган ҳалок бўлади. Яна бу ортиқча исроф ҳамдир.

Навоий ана шундай рад этиб бўлмайдиган мисоллар орқали тамаъ ва очкўзликни қоралайди, кишиларни қаноатга чақиради. Чунки қаноат уларнинг шахсий фазилатларини баланд тутишга ёрдамлашади, уларни улугвор этади:

**Икки қаро пул чекибон дастранж,
Яхшироқ андинки, шах инъоми ганж.**

**Тинч кўнгил бирла қатиксиз ўмоч,
Беҳки биров миннати бирла кўлоч19...**

Кўлоч - (кўмоч, кўмич, қалач)- кўрга кўмиб пиширилган нон, бўлка

**Чун бу жаҳон ичра тамаъкорлик,
Эл кўзида бермай анга хорлик.**

Икки ҳамроҳ йўл босар эдилар. Бири қаноатли, бири тамаъгир. Улар бир тош олдидан чиқиб қолдилар. Тошнинг ярми тупроққа кўмилган, ярми юқорига чиқиб турар эди. У тошга кимки бу машаққатни чекмаса, сабру қаноат боридин яхшироқ деб ёзилган эди.

Таъмагир тошни ағдариш ҳаракатига тушди, қаноатли парво қилмай ўтиб кета берди. У эрталаб бир шаҳарга етиб келди. У шаҳарда одатга кўра шоҳ ўлса, уни пинҳон тутиб саҳар пайти шу шаҳарга келган кишини шоҳ қилиб кўтарар эканлар. Ўша куни шоҳ вафот этган эди. Қаноатли киши тонгда шаҳарга етиши билан унга тож кийгизиб подшоҳ этдилар.

Таъмагир эса юз меҳнат билан тошни ағдарган эди, тошнинг остидан «хом тамаъ даҳрда ранжур эрур» деган ёзувни топти. Ун қаноат шахриёр этди, буни таъма ранжи хоксор қилди.

Алишер Навоий қарамни бахилликка қарама-қариш қўйиб ташвиқ этди, қаноатнинг барча афзалиятларини, таъмаъни қоралаш, унинг иллатларини кўрсатиш орқали намойиш қилди, адаб ва тавозеъ кишини улуғлаяжанин қўп мисоллар орқали исботлади. Бешинчи, олтинчи, еттинчи мақолатлар ана шу мисолларнинг юксак шоирона таҳтилига бағишланади.

Саккизинчи боб вафо ҳақидадир. Агар олдинги учала мақолатда Навоий ижобий хусусиятларни, салбий хусусиятлар аксида бўрттириб кўрсатиб ўша хусусиятларнинг мавжудлиги, уларга риоя қилиш шарт эканини билдирган бўлсада, вафо тўғрисидаги саккизинчи мақолатида тамомила бошқа ҳолни кўрамыз. Бу мақолатнинг сарлавҳасидаёқ Алишер Навоий ўз замонасида вафо йўқ эканини баралла айтади. Сарлавҳада шоир вафонинг камёблигини тасвирлаб бўлгач, бундай яқун ясайди:

«Бас, буларни (вафо унсурлари—А.Қ) тамаъ қилган кишининг иши сув сатҳида югурмак бўлғай ва қаро ерда кема сурмак».

Саккизинчи мақолатни мазмун эътибори билан лирик чекиниш деса бўлади. Чунки бу мақолатда аввалгилардаги сингари хатти-ҳаракат низомини эмас, балки ҳассос шоирнинг кўнглини тўлдирган

энг оғир аламли дарддар туғёнини кўрамиз. Бу мақолатда Алишер Навоий инсон учун ҳамдард ёр қанчалик зарур эканини айтиб ёзади:

**Ҳар кишига етса фалакдин ғаме,
Бўлмаса ҳамдарди анинг ҳамдаме.**

**Розлабин тиккон ипин сўкмаса,
Ҳар неки кўнглида эрур, тўкмаса...
Тиғи бало кўксини чок айлағай,
Дард ани бир дамда ҳалок айлағай.**

Алишер Навоий ўз ўқувчисини ана шундай ҳамдард ва ҳамдам деб билади ва унга юрак дардларини бутунисича очиб изҳор этади. Борлиқ афлокда юз минг гуҳар сингари юлдузлар мавжуд, ҳаёл тасаввур қиладиган ҳар бир жавоҳир биттаси изланилса юзлаб, юзтаси сўралинса минглаб топилади. Аммо бир дур борки, агар биттаси учраса иккита бўлмайди. Бу вафо гавҳаридир.

**Бир дур агар айласа зоҳир жамол,
Иккиси жамъ ўлмак эмас эҳтимол.**

**Сўрса отин аҳли сафо жавҳари,
Оҳ чекиб деки, вафо гавҳари!**

Алишер Навоий, умуман, вафонинг йўқлигидан шикоят қилмайди, балки унинг бир томонлама эканидан нолийди. Чунки вафоли одам вафодорлик кўрсатади, у бир қимматбаҳо гуҳар, дурри ятим эгасидир. Аммо ўша дурри ятим эгасининг бошига ҳар доим хавф ва хавотирлик таҳдид этиб туради.

Кейинги мисралардаги ўхшатишларда Навоий вафо эгасининг ҳар доим кишиларга вафодорлик этиши унинг қалб фармойиши, табиатан вафодорлик унга хислат бўлгани туфайлидир, деб изоҳлайди. Чунончи, куёш нур манбаи, шунинг учун кўзни ёрита беради, гул боғнинг зеби эканини ўзи сезмай, гулзорга ҳусн ва хушбўйлик тарата беради, «ўт эрур ўз ҳирқатидин беҳабар, бодага маст эрканидин не хабар». Бу ерда самимият, дил интилиши, кўнгилнинг чин табиатида бор фазилат тўғрисида сўз кетяпти. Табиатан ва-фоли киши бевафо бўла олмайди. Аммо,

**Ким бу гуҳар ҳар кишидин бўлди фош,
Бошига ёғди гуҳар ўрнига тош.
Ҳар кишига қилди биров бир вафо.
Махласи йўқдур кўрубон минг жафо.**

Вафо тўғрисидаги бу мулоҳаза, тўғрироғи хулоса ва яқунлар Алишер Навоий ижодига хос бир хусусиятдир. У ўз ғазаллари, китъа ва рубоийларида ҳам бу фикрни кўп такрор этган—«Кимгаким қилдим вафо, балким, жафо подош эди; олам аҳлида вафо мавжуд эмас беиштибоҳ». «Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим, кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим», «Навоий жаҳонда вафо йўқ дурур, анинг даъби жаври жафо ўқдурур» ва ҳоказо.

Вафо тўғрисида «Ҳайрат ул-аброр»да келтирилган фикрлар Алишер Навоий яшаган замонанинг асосий белгилари ва характеристикасини ифода этади. Феодаллар ўртасидаги ўзаро курашлар, тахт эгалари ва даъвогарлари ўртасида қонли тўқнашувлар, одамларнинг бошлари пишиб етилган дарахт мевалари каби ерларда думалаб ётган бир шароитда вафога ўрин бўларми эди? Вафодорларнинг қисмати бевафолар жавридан озор чекиш, кўрсатилган меҳр-оқибатга жавобан хиёнат кўриш ва жафо чекишдан иборат бўлган. Шоир табиат ҳаётидан олинган мисоллар орқали бу фикрни изоҳлайди. Шоҳ қанча кўп мева берса, унга шунча кўпроқ тош отадилар; қон қанча кўп гавҳар берса, унинг кўксини шунча кўпроқ тешадилар, шам уйни қанча кўп ёритса, уй эгаси унинг бошини шунчалик кесаверади: қуёш оламга нур бергани учун уни фалак ҳар тун ер остига киритиб юборади...

Шоир бундай ҳолдан бағри қон бўлади ва аламли изтироб ва ҳаяжон билан ўзига ўзи хитоб қилиб дейди:

**Меҳр элига жаврми эрди экин?!.
Қонда, бу таврму эрди экин?!**

**Лутфу вафо йўлида бўлганга гард,
Йўқ эди экинми эваз, ғайри дард?**

Қанчалик аччиқ бўлмасин ҳаёт ҳақиқати шу. Алишер Навоий ўз замонасида шу аччиқ ҳақиқатининг ҳукмрон эканига тан беради:

**Ё бу замон ахлига бу бўлди бахр,
Нўш олибон қуймоқ эл оғзига захр.**

**Кимга биров тутса гули тоза рўй,
Гулшани ризвонча анга рангу бўй.**

**Буки эваз, бермагай ул жуз тикан,
Бир демагил, балки дегил юз тикан.**

Бу мисраларда Алишер Навоийнинг феодал жамиятидаги аччиқ, захарли ҳаётни нақадар дарду алам билан фош этганлиги яққол кўриниб туради.

Аммо чин инсонпарвар шоир ана шундай оғир ва мураккаб шароитда ҳам инсон учун ёрдамга ҳозир. У қандай қилиб бўлмасин бевафолик, жабру зулм исканжасида қолиб кетган вафодор инсонга йўл-йўриқ кўрсатишга интилади. Кишига бир ҳамдарад ёр керак, у билан дардлашиб киши ўз аламларини сал енгиллатиши мумкин.

**Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,
Бир садафедир дури шахворсиз.**

**Йўк ҳунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши?!.**

Кишининг фақат дардкаш дўст, ёри бўлсагина унинг ҳаёти тўла бўлишини Алишер Навоий табиатдан, ҳаёгдан келтирилган қатор мисоллар орқали намойиш этади.

**Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдан ким эшитмиш садо?**

Биринчи мисрада ёлғиз киши наво топмаслиги айтилса, иккинчи мисрада ёлғиз ҳовучдан садо чиқмаслиги билан бу фикр ўз исботини топади. Бу мисра халқ мақоли «қарс икки қўлдан чиқади»нинг ўзгачароқ, Навоий томонидан қайта ишланган шаклидир.

**Ёрсиз эл охи ғамалдуд эрур,
Ёнса йиғоч ёлғиз иши дуд эрур.**

Бу ерда ҳам ўша фикр такрорланади. Аммо шакл тамомила бошқа тус олган. Биринчи мисрада негатив ҳол, яъни ёрсиз одамларнинг оҳи ғамли экани билдирилади.

Худди шу ҳолат, шу туфайли пайдо бўлган кайфият иккинчи мисрада- аниқроқ, очикроқ ифодасини топади. Ёлғиз ёнаётган ёғочнинг иши факат туташдан иборат. У гуриллаб ёна олмайли.

Тоқ киши айши ўйини бил нигун,

Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?!.

Ёлғиз одамнинг айш уйи бузуқдир, дейди шоир. Ўша ондаёқ у жуда ўринли киёс келтиради. Битта устун уйни тутиб тура оларми эди? Шоир ҳар бир киёсни ҳаётдан олади, уларни бир-бирларига ғоят ўринли равишда боғлайди. Бу ерда «айш уйи»нинг бузуқлиги, елғиз усгунга суянган уйнинг ҳолати кабидир, деб эсда қоладиган бир ўхшатиш ишлатилган. Табиатдан олинган мисол:

Тошки чакмоқдин ўлғай йирок,

Тийра тутар иккаласин ул фирок.

Бир-бирига чун етишурлар даме,

Равшан ўлур ўтларидан оламе.

Тош билан чакмоқ бир-бирларидан узоқда эканида қоронгулик уларни ажратиб туради. Улар бир-бирига яқишашганда эса, ўтларидин олам ёриғлик топади.

Ёрлик, ҳамдардлик, дўстликни, унинг куч ва қудрати, чин моҳиятини Алишер Навоий ана шундай ёркин мисоллар ёрдамида тасвирлайди. Шундан кейин шоир хулоса қилиб дейди;

Жумла жаҳон шоҳлиғидин ори бор,

Кимки гаодир доғи бир ёри бор.

Демак, ёри бор гадо жаҳон шоҳлиғини рад қилса арзийди. Унинг мавқеи шундай шоҳдан баланддир.

Лекин Алишер Навоий ҳар доим реал ҳаёт замирида туриб фикр юритар эди. У ана шундай юксак ҳаёл чўққиларидан ерга тушиб атрофига, замони ва даврининг реал шароитига назар солар экан, бу ҳаётдаги аччиқ ва шум ҳақиқатдан кўз юма олмайди. Шу реалликдан

мавжуд ҳолат унинг фарёду фиғонини кўкка чиқаради. Чунки у кўрган ҳаёт шароитида ўша хил ёр йўк эди.

**Ушбу сифат ёрки, марқум эрур,
Войки, бу даврда маъдум эрур.**

Мабодо вафоли ёр топилса, шоир унга жонини сипанд этмоққа (исирик қилиб тутатмоққа) тайёр. У сабога, ўшандок ёр қошига боргин, менинг жонимни олиб бориб топширгин, унинг тупроғини кўзимга еткур деб илтижо қилади. Сабо номига айтилган гаплар вафодорликқа ташна қалбнинг фарёдларидир. Улар юракни ларзага келтирувчи ҳаяжон, изтироб, дард, аламлар билан тўлиб тошган.

Айни замонда бу мисралар шоир қалбидаги энг оғир изтироблардан қонли бир лавҳа ҳамдир:

**Сени тилаб ҳар неча кўрдим шиканж,
Ганж тилаб етмади жуз дарду ранж.**

**Сабза дедим санчди ништар мени!,
Лаъл дедим, ўртади ахтар мени.**

**Лола дебон кўксима кўрдим тугон,
Гул тилабон кўнглима топдим тикон.**

**Кимки анга айламадим жон дариг,
Қилмади жавр улчаки, имкон дариг.**

**Ҳар кишиким, кўйдим аёғига бош,
Жола каби бошима ёғдурди тош.**

**Войки, юз тош аро ёлгуз бошим,
Чарх соғинмишки, эрур юз бошим!**

Шоир сабо номидан айтиладиган бу кўнгул рози барибир уни вафоли ёрга насиб этмаяжагини билади. Шунинг учун у мен «дашти фано сори хиром айласам, мулки адам ичра мақом айласам ва шундан кейин бирор киши вафоли ёр топкудек бўлса, бордир умидимки, бу давлат чоғи, бўлгай анинг садқаси мендин доғи», деб ният қилади; кишиларнинг бир кун эмас, бир кун вафодор бўлишлари, бир-бирларига вафо ва меҳр кўрсатишларига умид боғлайди.

Саккизинчи мақолат ҳам ижтимоий мазмунга эга, кундузи зулм, кечалари фикс билан ўтадиган шоҳлар, ғаразғуй маккор ва алдамчи хирқапўшлар, ғораттар амалдорлар ҳукмрон бўлган шароитда вафо ва вафодорликнинг йўқлиги, шоирнинг уни излаб ва қумсаб фиғон, фарёд чекиши табиий ҳол эди. Аксинча, вафоли кишилар бошига зулм тошла-рининг ёмғирдек ёғилиши, кимгаки жон фидо этсанг, жавобан фақат ўшанча жабр кўришлик, лола истаб доғ топиш, гул тилаб тикон олиш у давр учун машъум бир қонуният эди.

Ана шундай мудҳиш бир шароитда вафо ва вафодорликни куйловчи шоир, албатта, ўз мисраларини ҳасрат, оҳу надомат билан тўлдирмай не қила олар эди? Аммо мағлуб бўлиб чекиниш Алишер Навоийга одат эмас. У курашчидир, кучлар тенг бўлмаган курашда ҳам у ҳеч қачон қуролини қўлдан қўйган эмас. Ўз маслак ва эътиқоди йўлида у ҳар доим қатъий турган ва охириги имкониятигача кураш олиб борган.

Мазкур мақолатда келтирилган икки вафоли ёр ҳикояси шунга мисолдир.

Амир Темур Ҳиндистонни эгаллагач, бир гуруҳ асирларни ҳайдаб келаётган бўлади. «Бош кесибон ҳар киши ўз бошича қон тўкишлар ҳам бўлди. Шунда икки маҳкум жаллодга илтимос қилиб, дўстимни эмас, мени ўлдиргин деб ялинар эди. Жаллод ҳар иккаласини ўлдирмоқчи бўлганда, уларнинг ҳар бири ўзини олдин ўлдиришни сўрар эди, токим у ўлгунча дўсти тирик бўлсин. Жаллод саросимада қолди. Шу вақг аъямон»деган хабар келиб, одамлар озод қилинди.

**Бир-бирига кечти алар жонидин,
Шоҳ доғи кечди улус қонидин.**

Алишер Навоий бу ҳикояда вафодорлик туфайли икки дўстнинг ҳаёти сақланиб қолганини кўрсатади. Яна шоҳнинг улус қонидан кечганини ҳам шу билан боғлайди.

Демак, вафо, садоқат, ёрлик зулмнинг тигини ҳам қайтарши мумкин. Яна бу ҳикоятда кичик бир аломат борки, у ҳам катта аҳамиятга моликдир. Бу иккала вафодор дўст қуфр элига мансуб эдилар. Қатли ом ҳам шу баҳона билан эълон қилинган эди.

**Чунки адув қуфр эли эрди тамом,
Бек дедиким, қилсин улус қатли ом.**

Алишер Навоий бу ерда мусулмон ғолибларнинг қилган ваҳшиёна қотилликларини қоралайди; мағлуб куфр элига мансуб икки дўстнинг вафодарлигини кўкларга кўтариб мақтайди, уларни чин вафо тимсоли сифатида шарҳлайди. Чунки Алишер Навоий учун чин инсон, чин инсоний хислатлар муҳим эди. Ана шу фазилатларга эга бўлган зотларни уларнинг дини, миллатидан қатъи назар у юқори кўяди. Зулмни унинг қандай қобикда бўлишига қарамай қатъиян рад қилади. Алишер Навоий бу ерда байналминал мавқеида туради. «Вафо, вафодорлик таърифи, уларнинг кишилар ўртасида мавжуд эмас экани тўғрисидаги шикоятлардан сўнг ишқ ўти таърифи»даги тўққизинчи мақолат келади. Унда Алишер Навоий ёр қиёфаси гўзаллигининг бадий тасвирини баланд маҳорат билан чизади. Севгида покизалик чин муҳаббатнинг нишонаси эканини таъкидлайди. Инсон гўзаллиги табиат гўзаллигининг бир бўлаги, у эса умумий мутлақ гўзалликнинг инъикоси эканини эслатади.

**Хусни ҳақиқийни гар ўтруда кўр,
Хох ани кўзгудаву гар сувда кўр.**

**Чун гараз ул хуснга бўлди шухуд.
Кўзгуву сувга арода не вужуд?**

Модомики, дунёдаги бор гўзаллик кўзгуда акс этган гўзаллик экан, демак инсон чиройи, унга бўлган муҳаббатга ҳам ўша мутлақ гўзалликка бўлган муҳаббат каби пок ва самимий бўлиши керак. Бу ишонч қаршисида ясама муҳаббат «зохирида сидқдин оройише, ботинида фиксдин олойише» бўлган ҳолат ўта қабоҳатдир. Ундай қалбаки севгида ошиқлик лoфини урувчиларни уриб ўлдирса арзийди:

**Бу эса ошиқ, эрур ўлдургулук.
Бошдин-аёқ жисмини куйдургулук.**

Чунки бундай қалбаки ошиқлар ёрдан фақат ком талаб этадилар. «Васф килиб гаҳ тани гулфомини, тан дема хар ўзвининг андомини. Хазил китоби киби хаттида зеб, маъни анга фаҳшу фусуну фиреб».

Алишер Навоий ана шундай ёлғон, ясама, фақат нафс йўлидан борувчи «севги»ни тамомила рад қилади. Унинг даъвогарлигини ошиқлар каторига киритмайди.

У юксак шоирона рух ва бадиият билан инсоннинг инсонга боғлаган олижаноб, покиза самимий муҳаббатини улуғлайди. Олий интилишлар нафосатли ҳис-туйғулар манбаи бўлмиш бу севги инсонга улуғлик, шараф бағишлайди. Гўзалликнинг туб моҳиятини сезишга қодир нафосат эгаларигина бундай севгига муносибдирлар. Бу севгини юзага келтирувчи гўзаллик таърифи Навоийда ғоят бой бадиий ифодаларда куйланган. Бу тасвир гарчи севги объектига қаратилган бўлса-да, аслида у инсон таърифи, инсон гўзаллигининг мадҳиясидир. Буни Алишер Навоий биринчи байтдаёқ очик эълон қилади:

**Одами хокини чу субҳи аласт,
Айладилар рух майи бирла маст.**

**Ҳикмат илиги била туфроғини,
Туздилар андоқки Ирам боғини.**

Демак, инсонга рух бағишлангандан сўнг унинг вужуди Ирам боғи каби гўзаллик касб этди. Бу боғнинг чиройи, яъни инсон чиройи куйидаги илҳомли мисраларда куйланган:

**Орази гулранги гули тозаси,
Гул уза гулгунлик анинг ғозаси.**

**Қомат ўлуб савсани озод анга,
Балки сихи сарв ила шамшод анга.**

**Зулф анга сунбули мушкин бўлиб,
Юз била энг лолау насрин бўлиб.**

**Юзда қуёш чашмасидек обу тоб,
Ғабғаб ўшул чашма суйидин ҳубоб.**

**Кўздин ўлуб наргиси фаттонлари,
Лабдин ўлуб ғунчаи хандонлари.**

Муҳаббат боиси ана шу инсонга хос гўзалликдир. Инсон аҳамиятини ошириш, унга муҳаббат энг олий туйғу эканини таъкидлаш мақсадида унинг илоҳий гўзалликни ўзида акс эттиргани тўғрисидаги мулоҳазалар юқорида келтирилди.

Мухаббатнинг пайдо бўлиш жараёнини шоир ғоят нафосатли мисраларда, бадийликнинг энг рангдор буюқларида ифода этади. Бу мисраларни ўқиган киши ўша севгининг латофати ва ҳаётийлигини аниқ хис ва идрок эта боради.

Жон қуши шу гўзал бўстон аро кириб:

**Чун назари гулга тушуб зор ўлуб,
Шавқ ўтидин жони хабардор ўлуб.**

**Маскан учун бўлди чу гулбун нишин,
Жонига ўт ёқти гули оташин.**

Алишер Навоий улуғлаган севгининг олий ифодаси ана шу шавқ ўтини ёққан оташин гул туфайли пайдо бўлган изтироблардир:

**Жони аро ишқ ўтидин тушти тоб,
Кўнглида ғам шуъласидин изтароб.**

**Ишқ чу торожи шикеб айлади,
Гул доғи изхори фиреб айлади.**

Охирги мисрадан маълумки, гул ҳам бу булбул шавкига бефарк эмас. У ҳам булбулни ўзига ром этиш учун фиреб айлайди.

**Жилва қила бошлади чун гул анга,
Қолмади имкони таҳаммул анга.**

**Куймак ила чекти анингдек хуруш,
Ким ўтидин тушти чаман ичра жўш.**

**Келди чу хирқату махруқлук,
Бўлди аён ошиқу маъшуклук.**

Демак, Алишер Навоий севги мукамаллигини унинг ҳар икки томон учун баробарлигида кўради. Изтироб, куйиш, хуруш ҳар икки томонда ҳам ҳукмрон. Ана шунда «ошиқу маъшуқалик аён бўлди».

Шоир куйламоқда бўлган бу севги инсонлар ўртасидаги чин севгидир. Навоий бу севгини юқорида кўрсатилган қалбаки, нафс тилагига асосланган юзаки севгига қарама-қарши қўяди. У яна шу

ҳақиқий ошиқларни қалбаки, «они кўнгил демаки, бир пора тош, не қизигаъ шамъ ўтидин хоро тош бўлган, ўзни такаллуф била ғамнок этиб, мотами йўқ лек ёқо чок этиб юрувчи ёлгон, ошиқларга зид куяди.

Шоир ҳақиқий севгига муносиб ошиқларнинг таърифини муҳаббат билан изҳор этади.

**Дайрға масжидни ҳақир айлабон,
Куфрға имонни асир айлабон.**

**Хирқан тақвини қилиб итга жул,
Рукъалари хар сори жул узра гул.**

**Куфр саводига чу очиб китоб,
Барча санадни санам айлаб хитоб...**

**Қайдаки, ишқ ўти бўлиб шуълақаш,
Ақл ўлиб ул ўт уза хошоқваш.**

Бу ерда ишқ йўлида савдойилик этган ошиқнинг ҳолати бир қанча диний тушунчаларни барбод этишга олиб келмоқда. У дайрни масжидга алмаштиради, тақво кийимини итга ёпинғич қилади, куфрни кофирликни ўрганиш китобини очади. Ислому дунёси учун муқаддас ҳисобланган ҳолларни шоир нега бу қадар жасорат билан ишқ йўлида рад қилмоқда? Бу Алишер Навоийда биринчи марта учраётгани йўқ. Шайх Санъон ҳикоясида ҳам инсоний муҳаббат йўлида дину имонни барбод бериб каломуллони оловга ирғитиб, оташпарастлар эътиқодига ўтган ошиқ образини кўрамаиз. «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмидаги севги ҳикоясида ҳам шоир ўзи-нинг ишқ йўлида барча нарсани унутганини билдириб ёзган эди:

**Бўлиб дунёу дининг жаҳлдин ҳеч,
Кел этма жаҳлу, мундоқ жаҳлдин кеч!**

**Ушотиб бутни, имон ганжи топқил,
Қўйиб бу жаҳл, ирфон ганжи топқил!**

Демак, ўша севги туфайли бутни ушлаган бўлса, энди ўша бутни ушатиб ташлаш, жаҳлдан кечиб яна имон ганжи топишга ундайди.

Бошқа бир ўринда Навоий «дину имонима офат етди, бир бути муғбачаи тарсодин» деб ёзган эди. Нега шоир севги тўғрисида сўзлаганда дин, ирфон, имон каби мусулмон оламида тил тегизиб

бўлмайдиган тушунчаларни шу қадар дадиллик билан четга суриб қўяди. Бунинг икки сабаби бор. Биринчиси, шундай муқаддас тушунчаларни севгидан қуйи қуйиб, шоир ишқ тугёнининг кучи, қудратини, унинг олови қаршисида ҳеч нарса тоб бера олмаслигини гоят ишонарли ва энг таъсирли ифодаларда тасвирлайли. Иккинчидан эса шоир учун энг муҳим зот инсондир. Унинг қайси дин, мазҳ-аб, миллатга тааллуқлигининг аҳамияти йўқ. Айниқса, севгили инсон образи шоир назарида барча нарсалардан устун туради. Алишер Навоий ҳар доим бўлгани каби бу борада ҳам изчил байналминал мавқеъида қойим туради. Шу мавқеъни намойиш этиш йўлида ҳеч қандай шартли кўринишлар билан ҳисоблашмайди.

Алишер Навоий ишқни жони жаҳоннинг энг қимматли, унинг туб моҳиятини белгилловчи бир омил деб ишонади ва буни баралла эълон қилади:

**Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасин.
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин!**

Яна бир юксак инсоний фазилат ростликдир. Навоий бу масалага ўнинчи мақолатни бағишлайди

Бу мақолатда ростлик, эгрилик ва ёлғон тўғрисидаги мулоҳазалар изҳор этилган.

Шоир ростликнинг мақтовини адо эта-эта охири ўз замонасида бу фазилатнинг мутлақо қадрсиз эканини қуйидаги мисраларда баён қилали:

**Турфа замон аҳлиға биз мубтало,
Ким йўқ алар олдида чиндек бало.**

**Кимки қилур чинлик алардин ҳавас.
Қошлари устида топар чину бас.**

**Давр чу кажликка қилур иқтизо,
Сен тиласанг рост эмастур ризо...**

**Ул кишиким, тузлук эрур шон анга,
Душман эрур гардиши даврон анга ...**

Бу сатрларда ўша замондаги ҳукмрон феълу ахлоқ, одамларнинг хулқ атворини очиқ кўрамиз. Алишер Навоий турфа замон аҳли деб ўз атрофини ўраган ҳукмрон феодал табақаларни кўзда тутуди. Доим

бир-бирлари билан ҳокимият талашиб уришаётган, юз каллоблик, ёлғон билан фисқу фасодни авжига чиқараётган бу одамлар учун чиндек бало бўлиши мумкин эмас. Агар улардан чинлик тиласанг, дейди шоир жуда ўринли сўз ўйини қилиб, фақат қошларининг ғазаб билан чимирилганинигина кўрасан.

Бу айрим мулоҳазалардан кейин у катта умумлашмаларга ўтади. Давр фақат (кинғирлик)ни тақозо этади, шунинг учун сен ростлик тиласанг у сендан рози бўлмайди. Бу айбнома даврга, ўз доираси, гуруҳига қарши қаратилган. Унинг кетидан келадиган умумлашма эса ана шу ноҳақликнинг умум қонуният эканини билдиради. Чунки тўғрилиқни истаган киши чиққудек бўлса, «душман эрур гардиши даврон анга». Умуман, даврон табиати жиҳатидан тўғрилиққа қаратилган кишига душманлик кўрсатади.

Алишер Навоий ўзи яшаган даврни, феодал деспотизм ҳукмронлигини ана шундай характерлайди. У тўғрилиққа зид, тўғрилиқ тарафдорларининг ашаддий душманидир. Чора недур. Демак, тузлик тўғрилиқдан юз ўгириб кинғирлик, эгрилик йўлига ўтиш керакми ёки барибир бутун атрофни ўзига душман қилиб бўлса ҳам тўғрилиқ йўлидан бориш керакми? Ахир ҳар бир қадамда, ҳар бир ҳаёт кўринишида эгрилик устун чиқмоқда-ку! Мана мисоллар: қалам тўғри бўлгани учун унинг бошини тиладилар. Учар юлдуз тўғри ўчгани учун «ўртади ўт бошдин-аёғин тамом». Илон жисмида печ бўлгани туфайли оғзида тасбех, остида хазина бор. Янги ой эгри бўлса ҳам осмонда сайр этади, салла эгилиб-эгилиб ўралгани сабабли «бош уза чиқмоққа сазовордир».

Ана шундай рад қилиб бўлмайдиган исботлардан кейин Навоий кутилмаган, аммо бирдан-бир тўғри, ҳаққоний хулосага келади. Барибир тўғрилиқда қоиш қолиш керак, тўғрилиқ, ростликни мустаҳкам тутиш зарур.

Эгрию туз васфи муҳаққакдурур, Ботил эрур эгрию туз ҳақдурур!

Шамъ тузлик билан боши кесилса ҳам бошдан-оёқ нурга тўла, боғбон тўғри режа чекмагунча боғ чангалзорга ўхшаб ёта беради, дехқон мола ҳайдаб, ерни текисламагунча уруг экмайди... Тўғрилиқ, ростлик инсоннинг чин фазилатидир.

Алишер Навоийнинг маҳорати ана шу фазилатни тўғридан-тўғри тарғиб қила бормасдан уни турли образлар, қиёслар орқали таъсири

равишда тарғиб этишидадир. У шоирона бадият билан тўғрилиқ, ростлик афзалиятларини чизиб беради. Яна турли шоирона тасвирлар орасида ўша мудхиш, эгрилик ва қинғирлик ҳукмрон замонанинг, ростлик, чин ҳақиқат гўйликни бало деб биладиган давроннинг қийшиқ башарасини ҳам очиб ташлайди.

Шоир умум тушунчадаги эгрилик ва қинғирликни қоралар экан, унинг кўринишларидан бири ёлғонни ҳам нафрат билан рад қилади.

**Кимсага ёлғончи дебон қолса от,
Бу от ила чорласалар ўзуёт,**

**Сидқ ҳитоби яна ёнмас анга,
Чин деса ҳам халқ инонмас анга.**

Шу фикрнинг исботи учун келтирилган шер ва қирғовул (дуррож) ҳикояти ҳам мароқлидир. Шер билан қирғовул аҳд этиб дўстлашишди. Аммо қирғовул ёлғондан ёрдам сўраб қичқира берар эди. Бир куни у овчининг домига тушиб қичқирганда шер ёлғондан қичқирмоқда деб ўйлаб унга ёрдамга бормади. Бу бобнинг хулосаси сифатида шоир ёзади:

**Сўзда Навоий не десанг, чин дегил!
Рост наво нағмага таҳсин дегил!**

Ростлик, чинлик ва ҳақиқат куйчиси Алишер Навоий ҳар доим шу маслақда қатъий турар, қинғирлик ва эгрилик, ёлғон ва кизб ҳукмрон бўлган замонада ана шу ҳақиқатгўйлик мавқеини мустаҳкам сақлар эди.

Алишер Навоий илм ва олимлар кадрини баланд тутар эди. У олимларнинг жоҳилларга қарши курашининг маърифат ғалабасини таъминлашига ишонар, илмсизлик ҳеч қачон бирор яхшиликка олиб келмайди, деб қатъиян таъкидлар эди. Бу фикр Алишер Навоийнинг чин эътиқоди бўлиб, ўзининг барча асарларида у ёки бу тарзда ҳар доим ўз аксини топиб келади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн биринчи мақолати илм таърифидадир. Ҳақиқатгўйлик шиорини маҳкам тутган шоир илм аҳлининг хору зор бўлиб яшаши, жоҳилларнинг эса ганжу хазиналар эгаси бўлганини ҳасрат билан билдирадн. Фикримизнинг исботи учун ўн биринчи мақолатнинг сарлавҳасини тўласича келтирамиз:

«Илм сипехрининг баланд ахтарлиғидаким, жаҳл тунини ёрутмоқ учун «айн»и куёшдин ва «лом»и ойдин ва «мим»и кундуздин нишона

айтур. Ва олимнинг бовужуди фалакдаги қуёшдек сарбаландлиги ва жоҳилнинг бовужуди ганжу мол туфроқ аро нажандлиги».

Бу сарлавҳа мазмунидан кўриниб турибдики, шоир илм аҳлини кўкларга кўтариб улуглайди. У илм сўзини жаҳл тунини ёрутувчи қуёш, ой ва кундуз билан баравар қўяди. Илм осмонидан ёғилмоқда бўлган нурлар ана шундай ёруғлик келтирадилар. Илмга зид турган жаҳл шомининг қоронғилиғи тубанлик кечасида ғафлат чуқурини қазийди ва бу кечада ёмонлик афсонасини айтади.

Олим ёмонлик ҳужумига қарамасдан қуёш каби баландликда, жоҳил эса ганжу мол эгаси бўлишига қарамай тупроқ аро пастликдадир.

Бу фикрларнинг исботи шоирона образларга бой мисраларда берилган.

Алишер Навоий олимларнинг хорлик-зорликда, жоҳилларнинг иззат-ҳурматда бўлиши азалдан ўрнатилган, деб талқин қилади. Бу ҳол шоир яшаган феодал деспотизми ва диний таассуб ҳукмрон шароитда, албатта, қонуният касб этган эди.

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез, Хордурур олиму жоҳил азиз.

Бу фикрнинг далиллари икки ўхшаш маъноли мисралардан тузилган байтларда кўринади. Бу байтлардаги мазмун бирлиги кучли мантиққа эгадир.

Биринчи мисра жамият тарихидаги адолатсизлик, ноҳақликни билдирса, иккинчи мисра табиат ҳаётидан келтирилган мисол орқали шу ҳулосани тасдиқлай боради.

Бу байтлар шоирнинг барча ҳаёт кўринишларини эътибор билан кузатишидан, уларнинг ҳар бир аломатидан катта моҳирлик билан фойдаланиб, умумлашмалар қилишидан дарак беради. Алишер Навоий жамият ҳаёти билан табиат ўртасидаги умумийликларни усталик билан бирлаштира олади ва шу асосда ўзининг мазмундор, мантиқий асоси бақувват мисраларини тузади:

Токи жаҳон зулми қилмиш писанд, Ерга тўшар мева, йиғоч сарбаланд.

Пишган меванинг ерга тўкилиши, курук ёғочнинг эса қуққайиб бошини баланд кўтариб туравериши доимий ҳолдир. Шоир ана шу

мисол орқали жаҳонда зулмнинг барқарорлигини кўрмоқда. Разолат аҳлининг юқори, устун мавқеъларни эгаллаши, олим фозил кишиларнинг доимо азоб, уқубатда бўлишлари эса тоғ тепасида чўп-чўпақлар бўлиши, хазиналарнинг эса ер остига кўмилишига ўхшатилади.

**Разлға рифрят, билик аҳлиға ранж,
Тоғ уза хорову ер остида ганж.**

Шоир ғазабнок мисраларда феодал хукмронлигининг манхус башарасини фош этиб ташлайди. Шундан кейин ўн биринчи мақолатда «Жоҳили қотилваш» ва толиби илм тўғрисидаги хикоя келтирилади. Мусофирлик машаққатини чека-чека охири илм ва донишни тўла эгаллаган, иккинчи Абу Али ибн Сино даражасига етишган олимнинг молу жоҳ мақ-садида ўзини «жоҳил қотилваш» ҳузурида тубанлаштирганини шоир қаттиқ танқид қилади. Сўнгра Навоий ҳақиқий олимлик нимадан иборат эканини бирма-бир санаб чиқади. У илм аҳлининг қандай иш тутиши лозимлиги дарсини беради.

Олим дунёнинг ўлимтик, ташланди нарсалари бўлмиш бойлик, молу давлатга ҳирс қўймаслиги, ўз илмига муносиб йўл-йўриқ тутиши керак. Ана шунда у шараф гавҳарининг кони бўлади, у энг покиза гавҳар энг порлоқ юлдуз каби порлаб туради

**Олим агар қатъи амал айласа,
Илмиға шойиста амал айласа,**

**Солмаса кўз жифаи дунйи сари.
Бокмаса туз дунийини фоний сари.**

**Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳари кон, ҳар не десанг они бил.**

Бу фикрларнинг исботи учун яна шоир жуда ўринли ўхшатишлар ишлатади. Улар бениҳоя аниқ, таъсирли ва ғазабнокдир.

**Эгнида гар хирқаси юз чок эзур,
Гулга тўни йиртуғи не бок эзур?!**

**Кунгаки урёнлик эрур зийнати,
Тийра бўлур, бўлса булут хилъати...**

**Эр кишига хилъат ила не шараф,
Дурра не нуқсон йироқ ўлса садаф.**

**Қайси чибин кисвати зарқордур.
Еридурур қайдаки мурдордур.**

Бу охириги мисралардаги урёнлик хосияти ҳам шу мақсадда ифодаланеди. Куёш очик бўлганида нур сочади, булут кийимини кийганда хиралашади. Ярқироқ кийимли пашшанинг жойи ўлимтиқлар орасидадир. Демак, олимнинг киймати ва мавқеъи унинг ташқи безаклари ёки ташқи кўринишида эмас, балки унинг фикридаги тўлиқлик, илмининг баркамоллигидадир. Навоий ана шундай олимларни подшоҳлардан юқори кўяди.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг кўриб ўтилган етти мақолати (V— XТ) инсон учун зебу зийнат бўлмиш фазилатлар хазинасидан иборат. Бу хазинанинг қимматбаҳо гавҳарлари ҳар бир кишининг моҳиятини бойитувчи, уни мукамал этувчи хислатлар таърифидир. Навоий чин инсоннинг фазилатлари қарам, адаб, қаноат, вафо, ишқ, ростлик ва илмни жуда ёрқин бадиий бўёқларда тасвир этади; кишиларни шу фазилатлар сохиби бўлишга даъват қилади. Айни замонда бу фазилатларга зид хусусиятлар бахиллик, адабсизлик, тамаъ, эгрилик, ёлғон ва жаҳолатни қаттиқ қоралайди. Фақат вафони улуғлар экан, ўзи яшаб турган жамиятда вафонинг йўқлигидан шикоят қилади, вафодорларга фақат жафо жавоб бўлажигидан хасрат билан нолийди.

Ҳар бир мақолатнинг тузилиш тартиби қатъий ва муайян. Мақолатлар таркибий қисмидаги ҳикоят ва соқийга мурожаат ҳам мазмун ва ифода жиҳатидан асосий боб мазмунига тўла уйғундир.

ОДАМИЙ ЭРСАНГ ДЕМАГИЛ ОДАМИ, ОНИКИ, ЙЎҚ ХАЛҚ ҒАМИДИН ҒАМИ

Ушбу машҳур байтнинг сарлавҳага чиқарилиши бежиз эмас. Бу хикматли байт Алишер Навоийга алоқадор ҳар бир мақолат, нутқ, китоб, дарсда бош ўрин тутеди. Уни шоир ижодиётининг тимсоли деса бўлади. Зотан бутун вужуди, тафаккури, ҳаёти ва ижодини халққа бағишлаган бу буюк инсон шу шиорни ўз ҳаёт ва

фаолиятининг моҳияти деб билган ва уни тўхтовсиз тарғиб этган. Алишер Навоийнинг ана шу энг улуғ, энг атоқли ва шуҳратли мисралари «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн учинчи мақолатидадир.

Бу мақолатда Навоий «саҳобдек нафърасонлар...» (булут каби фойда етказувчилар...) тўғрисида сўзлайди. Демак, элга зарар етказувчи манфур башаралар танқидидан кейин шоир элу халққа фойда келтирувчи зотлар хикоятига кучган. Навоий ҳар қачон бўлганидек бу ерда ҳам ҳаёт диалектикасини яхши тушунади.

У ҳар бир кўриниш, ҳар бир ҳолатнинг икки томонини, ички карама-қаршилигини кўрсата боради. Вундан ташқари ўн иккинчи мақолат «муншийи гавҳарфишонлар» тавсифи билан тугаллангани учун ўн учинчи мақолатдаги «нафърасон»лар хикояти ўша фикрнинг шарҳи, кенгайтирилган, умумлашма яқунларига ўхшайди.

Шоир бу мақолатни ана шундай зотларга хитоб билан бошлайди.

**Эй бўлибон субқ киби сиймфош,
Меҳринг ўлуб ом нечукким қуёш!**

**Субх киби халқ юзига кулуб,
Чарх киби эл бошига эврүлуб.**

Бу хитоб мақолатда кўзда тутилган ижтимоий шахс номига қаратилган. Айни замонда шоир ўз ўқувчисини ҳам ўшандай зот деб кўрсатмоқчи бўлади.

Ўқувчисини мақолатнинг бош қаҳрамонига айлантириб у билан суҳбат бошлайди.

Навоий эл учун фидокорлик кўрсатган, халққа нафъ етказиш мақсадида ҳар қандай жафо чекишга тайёр, уни бўйнига олган одамни олқишлайди, унга таҳсинлар ўқийди. У яна элга қанчалик кўп фойда келтирса, киши ўзи ҳам шунчалик кўп нафъ кўради деб ўқиради. Ҳақиқатан ҳам инсон шу элнинг бир узви, аъзоси эмасми? Эл танига кўпроқ фойда келтириб уни мустаҳкам этган аъзо ўзи ҳам соғлом ва бақувват бўлиши турган гап.

**Нафъ етурмакка шиор айладинг.
Ўзинга ул нафъни ёр айладинг.**

**Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки бу нафъ ўзинга кўпракдурур.**

Шоир ўз одатига кўра бу фикрни табиат ва жамият ҳаётидан келтирилган қатор мисоллар билан исботлай боради. Бу мисоллар ўзининг ўта аниқ, ишонарли ва таъсирлилиги билан ажралиб туради. Улар яна адибнинг турмушдаги хоҳ катта, хоҳ кичик ҳар бир кўринишни диққат билан кузатишидан, улардан ўз ўрнида муваффақият билан фойдалана билишидан дарак беради. Бу Алишер Навоий бадиий маҳоратининг бир киррасидир. У ҳар бир фикрни ҳаёт тажрибасидан келтириб чиқаради, ҳаётдаги воқеалар орқали уларни асослайди, исботлайди. Алишер Навоий назми ва тафаккурининг ҳаётгиллиги ҳам ана шунда. Халқ ҳаёти билан чамбарчас боғ-ланган ижод унинг таркибий қисмига айланиб кетажаги шубҳасиздир.

**Қатра гар баҳрига сочти саҳоб.
Баҳр қилур қатрасини дурри ноб.**

**Нахлға дехқон чу берур парвариш,
Бўлур анга мевау гул бермак иш.**

**Буким эрур сақфга ҳомил сугун.
Бўлмаса сақф, ул ҳам эрур сарнитун,**

**Берса чу шоҳид қошига вусма зеб,
Вусмани ул қоши -ўқ этур дилфиреб.**

**Холки рухсор уза марғуб эрур,
Ул доғи рухсора била ҳўб эрур.**

Бу мисралардан аён бўлиб турадики, исботловчи мисоллар табиатдан (булутдан денгизга сочилган қатрани денгиз дурри нобга айлантиради, дехқон кўчатни парвариш этса, у гул ва мева беради), турмушдан (устун шипни тутиб туради, аммо шип бўлмаса у ерда ётган бўлар эди) инсон чеҳрасидан (ўсма қошни безайди, қош ўсмани дилфиреб этади, хол рухсор учун зебдир, аммо унинг чиройи чеҳра билан) келтирилган. Улар жуда аниқ, жуда яққол ва унутилмасдир.

Алишер Навоий ўз фикрларини бир-икки байт орқали ифода этади. Уларнинг исботи учун келтирилган мисоллар эса саккиз-ўн байтгача этади. Уларнинг ҳар бири бадиият билан тўла мисралардир.

Шоир ҳар бир воқеа, кўринишнинг икки томонини кўрсата боради. Юқорида эса яхшилик қилган, унга нафъ етказган кишининг

Ўзи ҳам нафъ кўражагини тасдиқловчи мисраларни кўриб ўтдик. Навоий уқтирадики, элга зарар етказган одам эса элга эмас, ўзига жавр қилган бўлади:

**Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.**

Бу қонданинг исботи қуйидаги мисолларда кўринади:

Шишани босиб парчалаб ташлаган ўзининг оёғига ботажагини билмайди, хас-ҳашакни ёндирган шуъла ўзи ҳам ўчади.

Бум-ерни тепмоқчи бўлган қушнинг оёғи домга илинади. Осмонга тош отганнинг бошига ўша тош тушади.

Алишер Навоий элга зарар етказганнинг ана шундай оқибатларини тасвирлар экан, у яна позитив мавқеъга қайтади, эзгулик яхшилиқни янада қаттиқроқ куч ва эҳтирос билан ташвиқ этади. Унинг фикрича, яхшилиқ кишининг табиатига сингиб кетган бўлиши керак. Атир хушбўйлик та-ратади, у эл аро шунинг учун ёқимли бўла боради. Нопок кишилар покиза одамларни севмасалар унинг ҳеч кўрқинчи йўқ. Ёмон одамлар яхшиларни ёқтирмайдилар, уларга ўзларининг ёмон феъли маъқул бўла беради.

Яхшилар ва ёмонлар, ёмонларнинг кўйлиги, зоҳирлиги, яхшиларнинг озлиги ва ёшурунлиги тўғрисида шоирнинг ёзганлари бир афоризм каби жаранглайди.

**Мевага мағз ўлса, бўлур пўст ҳам,
Кимсага ҳам душман ўлур, дўст ҳам.**

**Яхши, ёмондин нари эрмас жаҳон,
Лек ёмон зоҳиру яхши ниҳон.**

**Чунки ёмон кўпрак эмиш, яхши оз,
Жазмки, оч ўлғусидур яхши роз.**

Бу мақолатда шоир ёмонларнинг муфассал характеристикасини қизиқ беради. Бу ўша даврдаги муайян шахсларнинг қилиқлари асосида тузилган. Ундай ижтимоий унсурлар ўзларининг ёмон феълларини хуш кўрадилар, элнинг яхшилари эса улар учун нохуш туюлади. Улар элдан айб қидирадилар. У тоифанинг хаёли фиску фасод билан банд, шунинг учун улар барча покизаларга ҳасад билан тўлиб-тошганлар. Улар эл хурсанд бўлса қайғурадилар. Аҳли ҳасаддан яхшиларга доим заҳмат этади. Бу худди нақдга ўғрилардан офат етишига ўхшайди. Бу фикрни тасдиқловчи қатор мисолларни

келтириб шоир яхшилар, эзгу ният эгаларининг ёмонлардан доимо кулфат чекишларини бирма-бир намойиш этади. Аммо у бадбинликка берилмайди, аксинча, у ҳаёт гулшанининг инсон учун яратилганини таъкидлаб, кишиларни шу буюк мартаба кадрини билишга чакиради. Бу эса кишиларга яхшилик қилмоқ, уларга нафъ еткурмоқдан иборатдир.

**Шукр недур — нафъ фузун айламак,
Базл камандини узун айламак.**

Нафъ етказиш эса фақат бирор нарса улашиш билангина бўлмай, балки яхши, чиройли сўз билан ҳам бўлиши мумкин. Навоий сўз таърифини қилиб ёзади:

**Хайр муяссар гар эмас эл била,
Нафъ тегурмак ҳам эрур тил била.**

**Ганж бериб бўлмас экин тутса кўз?
Улча қилур вақтида бир яхши сўз.**

**Сўз била куфр аҳли мусулмон бўлуб,
Сўз била хайвон деган инсон бўлуб.**

**Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт.
Маъдани инсон, гуҳари сўздурур,
Гулшани одам, самари сўздурур.**

Нафънинг яна бир кўриниши кишиларга яхшилик ният қилиш, агар сўз билан одамнинг кўнглини кўтариш имконияти бўлмаса, кўнглида яхшилик андишасини сақлаш керак. Кишиларнинг кўнгли хуш бўлса, шундан хушнуд бўлиш, агар одамларда нохушлик пайдо бўлса ташвиш чекиш керак. Ҳақиқий инсонийлик, ҳақиқий инсонпарварлик ҳаминиша кишиларга ғамхўрлик қилишдадир.

Ана шундай инсонга мухаббат, меҳрибонлик билан тўлиб-тошган мисралардан сўнг Алишер Навоий ўзининг олий даражадаги инсонпарварлик ва халқпарварлигини ифодаловчи сермазмун ва ҳаяжонли хулосаларини эълон қилади.

**Одамий эрсанг демагил одами,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами!**

Чин одамийлик хислати яна кишининг халққа «нафърасон» («фойда етказувчи») бўлишидадир. Киши бу фойдани беғараз, ҳолис етказиши шарт. У бирор яхшилик қилганда, бировга бирор нарса

бахш этганда, унинг эвазига бўлак бирор нарса олшини хаёлига ҳам келтирмасин. Агар эваз оладиган нарсасини кўзда тутса, у фойда этказиш эмас, балки фойда излаш бўлиб қолади. Демак, чин инсонийлик ҳамиша кишиларга бегараз яхшилик қилмоқликдадир.

Ким берибон қилмамоқ олмоққа хўй,

Нафърасон бўлмоқу йўқ нафъжўй.

Бермак иши хотиридин кетмамак,

Бермагу олмоқни хаёл этмамак.

Алишер Навоий ана шу фикрни бир қанча ҳаётий мисоллар билан исботлай боради. Чунончи, топганини элга сочнани учун булут осмонлар уза кўтарилган. Одамлар сочган нарсаларни йиғувчи чумоли тириклайича гўрга киради. Гунча элга танга сочгани учун унга ажойиб барглар ато этилган. Сочилган нарсаларни йиғадиган елнинг иши сарсонлик, дарбадарликдир.

Навоий ҳар бир мисолни икки қарама-қарши ҳоллар орқали намоён қилади. Биринчи байтда ижобий мисоллар келтирилса, иккинчиси бунинг акси, салбий ҳол кўрсатилади. Масалан, юқоридаги мисоллардан ташқари яна бир байтда гулоб шишасини хушбўй хид сочгани учун тоқ устида асраб сақланиши эслатилади. Иккинчи байтда эса йиғувчиликнинг зарари ҳар нарсани йиғиб тўплайдиган супургининг эшик тагида хор бўлиб ётгани орқали исботланади.

Одамийликнинг яна бир белгиси очик юз, хушмуомала билан яхшилик ато этишдир.

Қайсидур ул базл очук юз била.

Тутмоқ ачиқ бода ширин сўз била,

Базлдаким лутфни қилмас хато,

Зоҳир этар бир йўла икки ато.

Шоир бу ўринда салбий кўринишларни келтирмайди. Чунки сахо бағишлаш ўзи ижобий ҳол. Яна уни лутф, хушмуомалалик ва очик чеҳра билан адо этиш ўша ижобийликни янада оширишдир.

Шу туфайли келтирилган мисоллар ҳам ижобийликка ижобийлик қўшувчи ҳоллардан иборат.

Тосдаги мева кўнгилни мафтун этади, аммо устига гуллар куйилса янада ҳусн очади. Олтин тожга зийнатдир, лекин устига дур куйилса яна гўзалроқ бўлади.

Шундай қилиб Ачишер Навоий чин инсонийлик қондаларини бир-бир аён этади, кишиларни уларга амал қилишга ундайди. У

мукаммал одамийлик инсонлар, халқ учун ғамхўрлик қилишдадир деб билади. Бу ғамхўрлик беғараз, холис кўнгиллилик, хуштабиат, гўзал лутф билан амалга оширили-ши шарт. Сўнгги хулоса сифатида шоир одамийликнинг яна бир шартини эълон қилади.

**Улки бу ахлоқ ила айлаб хиром,
Етса жафо айламагай интиқом.
Балки кудуратни сафо айлагай,
Неча жафо етса вафо айлагай.**

**Они башар хайлининг инсони бил,
Одамийлар одамийси они бил.**

**Англа кишилиқни мусаллам анга,
Юз кишилиқча иш эса ҳам анга.**

Демак, интиқомга интилмаслик, жафого вафо билан жавоб қайтариш «одамийлар одамийсига» хос сифатлардир. Ана шундай кишиларни шоир «башар хайлининг инсони» деб тан олади. Аммо мудҳиш феодализм воқеълигида бу каби фазилат эгалари факат ҳалокат ва изтиробгагина дучор бўлар эдилар. Алишер Навоийнинг ўз қисмати ҳам шуни кўрсатиб туради. Аммо буюк гуманист ўз тасаввуридаги идеал инсон таърифини ташвиқ этишдан ҳеч қачон қайтмас эди.

Ана шундай ташвиқотнинг бир кўриниши ўн учинчи мақолат сўнгидаги ҳикоятда воқеъдир. Айюб хилватда маскан тутиб «тўқар эди шамъдек ашки ниёз». Шунда бир ўғри ер тешиб бу масканга кирди. У уйдаги бор нарсани йиғиб олиб кетмоқчи бўлганда, тешиққа сиғмай қолди.

Шайх кузатиб турар эди. У ўғрига эшиқни, чиқиш йўлини кўрсатди. Шайхнинг бундай олижаноблигидан ўғри хайратда қолди. У молларни ерга ташлаб шайх оёғига йиқилди ва ўғрилиқдан юз ўгириб тўғрилиқ йўлига ўтди. Шайхнинг афву карами шундай натижага олиб келди.

Бу ҳикоятда Алишер Навоий карам ва афвнинг қудратини кўрсатади. У ана шундай фазилатлар эгрилик ва ноҳақликни енгади деб орзу қилар эди.

Бу ҳикоятнинг бадий либосида кўпгина ажойиб тасвир безаклари мавжуд. Ўғрининг юқларини кўтариб тешиққа сиғмай қолганини шоир халқ мақоли орқали ифода этади. У ёзади:

**Нақбга киргач кичик эрди тўшук,
Сигмадиким, беҳад улуг эрди юк.**

**Тор ини сичқонга солиб эрли ғам,
Куйрукига боғлади ғарбол ҳам.**

Бу мақол жуда ўринли ишлатилган. Ҳозир ҳам халқ оғзида бор бўлган «Сичқон сигмас инига, ғалвир боғлар думига» мақолининг Алишер Навоий ифодасидаги баёни ўша воқеанинг моҳиятига мос келади. Ўғри сичқон каби ер тешиб хонага кириб келди. У сичқон каби бор нарсани йиғиштирди ва қайтишда тешикка сигмай қолди. Ўғрилиқнинг харом экани, унинг нафратли кўриниши ҳам ўринли равишда сичқонга ва унинг қилмишига ўхшатишган. Навоий халқ мақолларини ўз ўрнида қўллайди. Навоийнингбу мақолни келтириши, яна шу мақолнинг камида беш юз йиллик умридан ҳам далолат беради.

Ўи учинчи мақолат ўз мундарижаси жиҳатидан бошқа мақолатлардаги фикрларга маълум даражада яқун ясайди. Алишер Навоий ўзининг ҳаётни кузатиши, барча ибратли ҳодисалардан қилган хулосаларини шу мақолатда баён қилган. У инсонга муҳаббат ва ишончни бу мақолатда ҳам бошқа асарлардаги каби юксак кўтаринкилик, бадий жушқинлик ва баланд маҳорат билан куйлаган.

АФЛОК ҲАЙЪАТИДАН ШИКОЯТЛАР

Давроннинг тескари айланиши, фалакнинг кажравлиги ҳар доим Навоийнинг диққат марказида туради. У муносиб кишиларнинг пастлатилиши, тубанлар мавқеининг кўтарилишини ана шу ноҳақлик натижаси деб билади. Бундай тескарилик Алишер Навоий яшаган даврдаги мудҳиш, аммо мавжуд қонуният эди. Шоир буни эътироф қилади. Шу билан у ўзига ҳам, ўқувчига ҳам, тасалли бермоқчи бўлади.

Бу қонуният, шоирнинг изоҳлашича, чархнинг ҳолатидан ҳам кўриниб туради.

Ўн тўртинчи мақолатнинг кириш қисмидаги жуда мураккаб ифодали байтларда шоир чархнинг найрангбозлиги ва ҳийласозлиги тонг ёришаётган пайтда унинг субҳ оғзидан ўтлар сочгани, бу ўтлар фалак хирқаси устидан сочилаётганини кўрсатиш орқали тасвирлайди. Фалакнинг қилмишлари кўғирчоқбоз чодирда кўрсатилаётгани хийлагарчилик кабидир. У яна парихон ёки

«далласифат» пири золга ҳам ўхшатиладц. У найранг билан эл жонини олади.

Ҳам тўкиб эл қонини тадбир ила,

Ҳам олиб эл жонини газвир ила.

Шоир эсда қоладиган, бадииятга бой, мураккаб мазмунли мисраларда ҳаёт гўзаллигини тавсифлайди. Аммо ундан бахравар бўлишнинг муваққат эканини эслатади. Бу боғ, бу чаман, бу базмга келган кишининг иши кетмоқликдир. Ҳайхот, бундай қисматга ҳеч қандай чора йўқ!

Турфа буқим, юз келибон минг кетар,

Минг чу кетар, кейинича юз минг етар.

Бўйла бўлиб келмагу кетмак иши,

Кетгучи бу базмга келган киши...

Гар юзу гар минг фалак айлаб табоҳ,

Оҳ, жафосидин анинг, юз минг оҳ!

Алишер Навоий фалакнинг қилмишидан фарёд чекиш билан чекланмайди. Ўн тўртинчи мақолат шоир ва мутафаккирнинг дунёга, ҳаётга муносабатини билдирувчи боблардан биридир. Бунда Алишер Навоий турмушнинг барча аччиқ томонларини бирма-бир эслатиб ўтади.

Дунё иши ҳамиша меҳнат ва машаққатдан иборат. У субҳ тўнини ғамдан чок этади, шомга мотам либоси кийдиради, ўтни иситмадан беқарор қилади, елни югурмакдан ер билан баробар этади. Денгиз унинг қасди туфайли аччиқ бўлиб кетган, қонни у қора бахтли қилган, ичини лахта-лахта қонга тўлдирган. Унинг жафоси дурни бир томчи ёшга айлантирган. Лаълга бу даврон ниши тегиб бир қатра қон бўлиб қолган. Булут унинг ғамидан табоҳ бўлиб ҳамиша оҳ чекади. Чашма ундан тортаётган озори туфайли кўзидан муттасил сув оқизади...

Навоий ана шундай юксак бадиий ифодаларда ҳаётнинг машаққат, дард ва меҳнат билан тўлиб-тошганини тасвирлай боради. Сўнгра у табиатдан олинган ўхшатишлардан жамият ҳётининг реал кўринишларига кўчади. Кейинги мисраларда Алишер Навоий яшаган даврдаги феодал деспотизми воқеълигининг айрим картиналари бор шиддати билан намоён бўлади.

Қай бириким бор эди кўпроқ дани,

Қилди ани лутф ила кўпрак ғани.

**Ким шабадин айламайин дурни фарқ,
Фарқин анинг дурлар аро килди фарқ.**

**Гулшани даҳр ичраки, ҳар бeбасар,
Бор эди наргиз киби кўтах назар.**

**Қўйди анинг базмида гоҳи фараҳ,
Сийм табақлар уза олтун қадах...**

**Улки кириб тигдек эл қониға,
Рутбада солиб они шах ёниға.**

Яъни, тубан ютишлар бойидилар, дурни фарқ қила олмайдиганларнинг бошини фалак гавҳарларга фарқ этди, дунёдаги нодон, жоҳил кишилар олдига қумуш табақларда олтин қадах тутди. Тигдек бўлиб элнинг қонини оқизганларни мансабда шоҳга яқинлаштирди.

Айни замонда бу бевафо даҳр покизасининг гулларни тикал балосига мубтало қилиб, узиб совурди.

Алишер Навоий бу тенгсизлик, ноҳақликлардан фиғон чекади. Уларни рад қилади. У бундай адолатсизлик, ёвузликнинг эзгулик устидан тантанасини кўриб қаттиқ изтиробланади. Аммо кутулиш йўлини топа олмайди ҳам. Фақат у инсон ҳаётининг абадий эмаслигини, ҳар қандай кишининг ҳам бошига ўлим келажагини ёдга келтиради. Кишиларни ана шу муҳаққак қисмат кутаётганидан огоҳлантиради.

**Турфа буқим, яхши дегил гар ёмон,
Муҳлат агар берса бир озроқ замон.**

**Ханжари бедодни килғанда тез,
Яхши-ёмон бирла тенг айлар ситез.**

**Кимники тахт узра-қилур аржуманд,
Тахти уза оқибат айлар нажанд.**

Алишер Навоий подшоҳлар тақдири мисолида бу фикрни равшанроқ ифодалайди. Тахт узра ўлтириб давр сурган шоҳлар охири бир тахта узра чўзиладилар. Олдин сал имо билан айтилган бу фикр мисолларга кучганда жуда аниқ билдирилади. Мулк паноҳ, додгар бўлган шоҳлардан бирортасини даҳр, даврон ўлдирмай қўйдими?

Кимни юқорига кўтарган бўлса, охири уни забун қилмадимми? Қани манман деган, жаҳонни титратган мустабидлар?

Даҳрда ул хайлки, шоҳ эрдилар,
Додгару мулкпаноҳ эрдилар.

Бирни қатл айламайин қўйдиму?
Зору залил айламайин қўйдиму?

Кўрки, қаён борди Фаридуну Жам,
Эйражу Хушанг ила Заҳҳок ҳам?

Салму Манучеҳр ила Навзар қани?
Баҳману Дорову Скандар қани?

Қани жаҳон довари Чингизхон?
Қани жаҳон хони Темур кўрагон?

Шоир бу мисоллардан хулоса қилиб давру дунёга бино, молу мулкка хирс қўймасликка даъват этади. Унинг фикрича, киши давлату иқбол билан шод бўлиб ғурурга берилиб кетмаслиги керак. Инсон бор нарсасини одамларга бағишлаши, куёш каби илгини очиб, қўлида борини оламга сочиши лозим.

Гуманисг шоир даврон кажбахслигидан шикоят қилиб, унинг кишиларга вафо қилмаслигини исбот қилар экан, ахир яқунда яна имкон борича одамларни одамларга хайр, эзгуликлар кўрсатиш йўлига чорлайди. Фақат шундагина инсон ўз умрини мазмунли кечиражагини, давроннинг шумлиги-дан ўзини қутқара олажагани тушунтиради. Яшашнинг маъноси фақат кишиларга яхшилик, лутф-эхсон ва марҳамат кўрсатишдадир. Шунда даврон сени забун этишга улгурмайди, сен фаҳр билан уни енгиб чиққан бўласан, деб таълим беради шоир.

Сени ул этгунча забун сен бурун,
Айла ани фақр ила хору забун.

Токи не илгингда дурур олмай ул,
Барчасидин силк этак, торт қўл

Ҳар не бор илгингда пароканда қил,
Ўз илгингдан ани шарманда қил.

Панжаи хуршеддек илгингни оч,
Анда неким сийм эса оламга соч!

Ул сени айлар чу тихидаст бил.

Билгач ўз-ўзингни тихидаст қил!

Шундан кейин келадиган ҳикоятда Искандарнинг бутун дунёни забт этиб бўлгач, куруқ қўл билан жаҳондан ўтгани тўғрисида сўз боради. Бу ҳикоят ўн тўртинчи мақолатнинг охирига байтларига, улардаги «тихидастлик» тўғрисидаги фикрларга ёрқин иллюстрациядир. Ўша байтлар яна ҳикоятнинг охирига мисралари билан ҳам ҳамоҳанг. Алишер Навоий Искандар воқеасини сўйлаб бергач, хулоса қилиб ёзади:

Торт Навоий, бу жаҳондин илик,

Қайси жаҳон, жавҳари жондин илик!

Бу байтда сезиладиган маълум бир умидсизлик туйғулари ундай кейин келадиган байтдаги умумлашмада сал юмшайди. Соқийга мурожаат қилар экан, шоир ҳар ҳолда дунёвий хис-туйғуларни биринчи ўринга кўчиради, шу билан дунёдан куруқ кетиш тўғрисидаги мулоҳазаларга озгина мавҳумлик бағишлайди. Чунки ҳаёт, дунё биринчи ўринда, унинг меҳнат ва кулфатларидан таъсирчанлик иккинчи ўринда бўлиши керак. Шунинг учун шоир май жавҳари - май эмас, балки ойнаи Искандарийни орзу қилади. Демак, дунёвий кечинмалар шоир фикрида яна бош ўрин олади. Навоий ижодининг чин жавҳари ҳам шундадир. У инсон, ҳаёт, дунёвийликни ҳар қандай шароит ва кайфиятда ҳам улуғлашдан қайтмас эди. Унинг юқорида айтган, ҳушёрликка даъват этувчи чақириқлари эса ўша ҳаётни мазмунли, покиза, ҳушёр этишга қаратилган эди. Алишер Навоий соқийга мурожаат қилиб ёзади:

Соқий эрур кому дилим мастлик,

Монеъ эрур лек тихидастлик.

Лутф ила бер илгима май жавҳари,

Май неки, ойинаи исқандарий!

УМР ФАСЛЛАРИ

Навоий ўн еттинчи мақолатни инсон умрига бағишлайди. Унинг сарлавҳасидаёқ йигитлик баҳорининг латофати баҳор йигитларининг назохати билан қиёсан тасвирланади. Шундан кейин ҳазон қарилгининг совуқлиги ҳамда қариллик ҳазони шиддати тўғрисида сўз боради. Демак, инсон ҳаёти табиат фассларининг сифатлари

билан боғланган ҳолда куйланади. Зотан инсон ўзи табиатнинг бир самараси, унинг бир бўлаги эмасми?

Шоир бу мақолатнинг биринчи қисмида ўзининг юксак пейзажчилик маҳоратни намоёиш этади. Унинг охангдор сози баҳор чиройи, табиат ҳусни малоҳатини баланд илҳом билан тараннум этади:

**Чун ҳамал айвонини ёрутти меҳр,
Даҳрга меҳр айлади зохир сипеҳр.**

**Эсти насими саҳари мушкпош,
Боғда фаррошлиғин қилди фош.**

**Шохни ер юзига гису қилиб,
Балки бу гисуни супургу қилиб.**

**Бўлди чу фаррош насими шамол,
Септи булут ҳам сувни саққо мисол.**

**Сув юкидин қад қуйи мойил анга,
Барқи биринжина ҳамойил анга.**

**Чун супурилдию сув сепилди,боғ,
Бўлди раёҳинга маҳалли фароғ.**

Бу мисраларда эрта баҳор тасвири, баҳор ёмғирларининг ҳаётбахш таъсири, тонг шаббодаларининг тозалик ва покизалик бағишлаб елишлари сезилиб туради.

Бу тасвир даставвал қуёш чиқиши билан бошланади. Қуёш дунёга осмон юзасини намоён этади. Шундан сўнг барча неъматбахш воқеалар осмон қудратида кўрина боради.

Дарахт шоҳлари ернинг чехрасига гису сочлар каби ёйилдилар. Балки улар ерни супурмоққа супурги бўлдилар. Бу ерда шоҳларнинг ерга тегиб шамол таъсири остида тебранишлари ана шу сулургининг харакатига ўхшатилади.

Шамол фаррошлик вазифасини бажара бошлайди, булут сув сепувчи бўлади. Шундай қилиб осмон дунё боғини супурди, унга сув сепди; энди райҳонлар чиқа бошлайдиган пайт келди.

Бу тасвирлар ҳаёт кўринишлари билан боғланган. Инсон эрталаб туриб даставвал бет қўлини ювади. Эрталаб ҳовлини супуриб унга

сув сепадилар. Табиат ҳам дунё боғини баҳор тонгида тозалаб суपुरди, сўнг унга булутлардан сув сепди.

Ана шундан сўнг кўм-кўк майсалар чиқа бошлайди. Уларнинг ҳар ёкни босиб ўсишларини Алишер Навоий осмонни юлдузлар қоплаганига ҳам ўхшатади.

Айладилар ер юзи узра ҳужум,

Гулшани чарх узра нечукким нужум.

Ер юзасини қоплаган ўт, майсалар, дарҳақиқат, кўк юзини тўлғазган юлдузларга монанддир. Аммо бу ўхшатишда бир ноаниқлик бордек туюлади. Сўз тонг, эрта тўғрисида бормоқда эди. Юлдузлар эса шом, кечки пайт пайдо бўладиларку! Бу шубҳани иккинчи мисрадаги «гулшан» сўзи четлатади. Чунки, «гулшани чарх» ифодаси эрталабки супуриб, сув сепилган боғ кўринишига мазмунан ўхшашдир. Бундан ташқари, юқоридаги мисраларда муттасил осмон тўғрисида сўз борди.

Шунинг учун бу» осмон гулшанини ер боғи билан боғлаш мантиқда зид эмас. Яна эрта тонгда кўк юзида юлдузлар ҳали тамомила учиб битмаган. Балки осмон ёришаётган бўлсада, хираллашиб бораётган юлдузлар ҳали кўриниб турар эди. Шунинг учун ҳам осмоннинг бу тасвири тонг сувратига зид келмайди, аксинча, уни тўлдириб туради. Табиат ҳар ёкка оро бериб гул очади. Аста-секин гуллар ўрнига япроқ пайдо бўлади, шоҳлар зангори либос киядилар. Кейинчалик, яшил либоснинг тугмалари— мевалар пайдо бўлади. Боғ мевага тўлади. Бу ҳолни Алишер Навоий жуда ўзига хос ўхшатиш орқали беради:

Боғ ўлуб ашжору самардин тўла,

Комиледек фазлу ҳунардин тўла.

Балки бўлуб равза гулистонидек,

Йўкки хирадманд киши жонидек..

Бу мисралардаги ўхшатишлар шоирнинг ҳаётда энг қадр қилган кишилари фазлу ҳунар бўлган комиллар, хирадманд, ақлу зако эгаларини улуглашга қаратилган. Етук пишган меваларга тўла боғни у фазлу ҳунарни мукамал эгаллаган комил кишиларга ўхшатади, бу фикрни янада чуқурлатиб кейинги байтда ақлу дониш эгаларининг жонини жаннат гулис-тонига тенг қўяди.

Табиат кўринишлари мантиқий давомини топа боради. Боғбон меваларни териб олди. Энди боғ юлдузсиз осмонга ўхшаб қолди. Саҳнида мева қолмаган гулистон гавҳарсиз садафни эслатади.

**Чун узубон меваларни боғбон,
Боғ бўлиб анжуми йўк, осмон.**

**Саҳни гулистонки, самар йўк анга,
Бир садафедекки, гуҳар йўк анга**

Мақолатнинг сарлавҳасида айtilган» хазон қарилиғи бурудати» энди кўрина бошлайди. Гулшан ўз самараларидан маҳрум бўлгач, у «нақди ниҳондин», балки «нақд неким, меваи жондин кўнгил» ўзади. Мевасиз қолган шоҳлар кўнгилсиз киши каби сусайиб, заифлашиб борадилар. Хазон бўлаётган боғни шоир беморга ўхшатади. Кўнгилсизлик ва зорлик беморликка сабаб бўлади, барг чехрасида ярақон касали бор, яна у» обкаши риштаи жоний» бўлиб оғрийди. Шохнинг саргайиши ошиқнинг саргайган юзи кабидир. Сариг рангли япроқни ҳам ўти куйдиради. Шоир бу хазонрезгиликни айрилиқ туфайли рўй берган нотобликка ўхшатади. Шу билан у хаёт лавҳларига ёндашишлари изчиллигини кўрсатади. Чунки Алишер Навоийда тасвирланган воқеалар ичида унинг учун энг оғир, энг мусибатли ҳол айрилиқ эди. У айрилиқни ҳар қандай бахтсизликдан ҳам оғир ва машаққатли деб билар, унинг қоҳишли тасвирига энг аниқ ва энг оғир мазмунли ифодалар топар эди. Чунончи, «Садди Искандарий»да у айрилиқ аламлари қаршисида дўзах ўтининг дудлари жаннат боғидан эсган хушбуй-лик таратувчи шаббода каби туюлади, деган фикрни билдиради. Яна муҳтарам китобхонлар

Ҳажр ўлимдин талх эмиш, мундин сўнг, эй, гардун, мени

Айлагил жондин жудо қилгунча жонондин жудо,

деган шоирнинг машҳур мисраларини яхши биладилар. Юқоридаги сатрларда ҳам боғнинг ёз меваларидан айрилиши, унинг кўнгилсизлиги ва хазонга боис экани айтилади. Кузнинг совуқ шамоллари, уларнинг баргларини ҳар тарафга сочиб ташлашларини шоир ниҳоятда оддий, тушунарли ва таъсирли мисраларда ифодалайди;

**Бас, йўк эди боғ аро бу рустахез
Ким етибон сарсари дай баргрез.**

**Шохни бебарг қила бошлади,
Баргни ҳар сори олиб ташлади.**

**Рангу сафо қолмади япроғ уза,
Ётти ўлуклар киби тупроғ уза.**

Шундай қилиб, дўзах ўлуб гулшани жаннат сиришт, дўзах анинг қошида боғи биҳишт бўлиб қолди. Ўн еттинчи мақолатдаги бу олтмиш байт шеърда табиат фаслларининг бутун белгилари чуқур фалсафий таҳлил қилинади, жаҳон боғининг юз очиши, гуллаб яшнаб мева бериши, охирида эса хазонрез-гиликка учраб барбод бўлиши реал ифодаларда тасвир этилади

Ана шу табиат ҳодисаларини Алишер Навоий шундайича жамият, инсон ҳаётига кўчиради. У ғоят изчиллик билан юқоридаги кўринишларнинг ҳар бирини инсон ҳаётига боғлаб талқин қилади:

**Гулшани умр ичра хазону баҳор,
Ҳам бу гулистон била бир ҳукми бор.**

Одамзод тириклигининг бошланиши яна ҳамалда қуёш чиққанига ўхшатилади. Болалик шўхликлари, ёшлик латофатининг дилбар тавсифи юсак шоирона руҳ билан жаранглайди:

**Жилва қилиб ҳар гули навбоваси²⁶,
Ғунчада дилкаш кўрунуб ёваси...**

**Тоза ниҳоли бўлубон сарбаланд,
Сода димоғи бўлубон хушманд.
Англаб аниким, юзи гулранг эрур,
Ғамзаси хунрезу кўзи шанг эрур.**

Ана шундай гўзаллик эгаси, «жаҳду хато хирмони»ни машъалаи илм билан кул қилади, унинг либос гулшанида илму адаб мевалари етишади.

Алишер Навоий ёшлиқда илм, фазл эгаллашни боғнинг мевага кирганига ўхшатади. Бу мисралар мазмуни, уларнинг бадий баёни табиат манзараларидаги мазмун билан бир хил давом этади. Мана ёшлик пайтининг мевалари ҳам тўкилди, баҳор гулшанидан обу тоб кетди, ғам шамоли қомат дарахтини букди, чехра гули ҳам хазон бўлди.

**Қолмади тан нахлида барги ҳавас,
Балки учурди ани совуғ нафас.**

Бу байтда бадийят жуда баланд. Инсоннинг ҳавас, орзу, интилишлари дарахт баргига ўхшайди. Совуқ ел у баргларни учириб юборгач, тан дарахти яланғочланганча қолади. Бу ерда совуқ нафас ҳам ел маъносида, ҳам совуқ нафас олиш, ҳолсизлик маъносида

²⁶ Гули навбова - янги етилган тоза гул

келади. Кейинги мисраларда шоир кекса-ликнинг оғир манзарасини бирма-бир тасвирлайди. Улар хазон бўлган боғнинг кўринишига монанддир. Кўзлар уялари ичига беркинган, кош у уяга парда осган, кўз нурсизланиб кетгани туфайли тупроқ ва тўтиёни бир-биридан фарқлай олмайди, кўриш чироғини йўқотгани учун унга ойнак шишаси доғ бўлиб ёпишган. Тиш тасбеҳида бирорта дона қолмаган, юздаги оҳ туклар кафан торини эслатади. Шундай укубатларни чека-чека охири инсон аччиқ қадахни ичиб» маст адам кўйига айлаб хиром», ўз ҳаётини тугаллайди. Навоий мавжудотнинг шу муҳаққак якунини аламли хушёрлик билан ёдга солади:

**Элни бу май айлади бир-бир адам,
Навбат эрур бизга доғи дамба-дам.**

Ўн еттинчи мақолатда Алишер Навоий кичик бир лирик чекиниш орқали ўз ҳаяжон ва кечинмаларини баён қилади. Бу лирик чекиниш шоир қалбини тўлдирган дард, аламларни ифодаловчи шеърё истиффордан иборат:

**Оҳки умр ўтди жаҳолат била,
Қолдим ўлум вақти хижолат била.**

**Умр куни уйқуда қолдим тамом,
Эмдики уйғондим, ўлиб эрди шом.**

**Андаки қилмоқ керак иш, қилмадим,
Иш килаолмас кунини билмадим.**

**Борди тириклик чоғи буду набуд,
Ўзни ҳам ўлдирсам эмас эмди суд.**

**Иш қилур айёмида гумрах бўлуб,
Иш чу иликдан бориб огаҳ бўлуб.**

**Вақт каму йўл узуну май ачиг,
Асру қатиг тол етибдир, қаттиғ,**

**Бўлмаса гар бахшиши раҳматфизой,
Вой менинг ҳолима, минг қатла вой!**

Алишер Навоий инсон умрининг низомини тузиб берди. Одам юз йилча умр кўриши керак. Ҳар бир умр фаслининг ўзига хос белгилари бор. Уларга риюя қилиш лозим. Ўн-йигирма ёшигача киши гафлатда, ўттич-қирқ, айш вақти; эллик ёшгача иши юришмаган одам олтмиш ёшида таназзулда қолиб кетади. Етмишда тик туриш, саксонда

Ўлтириш, тўқсонда ётиш керак. Фақат юз ёшлар атрофида жон таркини қилса бўлади.

Умр кунин қисмат этибдир қазо,
Ҳар чоғи бир ишга қилур иқгизо.

Ўнгача ғафлат била побастлиқ,
Жахл йигирмагачау мастлиқ.

Ўттизу қирқ ичра эрур айшу қом,
Ваҳки, манга ул доғи эрди ҳаром

Қилмади эллиқда тараққий киши,
Олтмишида барча таназул ниши.

Етмиш аро вожиб эрур турмоғинг,
Саксон аро фарздир ўлтирмоғинг.

Тўқсон агар бўлди йиқилмоқ керак,
Юз аро жон таркини қилмоқ керак.

Ана шундай юз йиллик умр тартибини белгилаб берган мутафаккир ўзи олтмиш ёшида дунёдан ўтиб кетди. Аммо Навоийнинг умри абадийдир. Чунки у умрини улуғ инсонпарварлик идеалларига бағишлади. Шоир шундай умрлар бўладика, улардан ўлим яхшироқдир, деб ёзган эди. У беҳуда умргузаронликдан эҳтиёт бўлишга, умрни мазмунли ўтказишга чорлайди:

Яхшироқ ул умрдин ўлмоқ йирок,
Умр неким, андин ўлим яхшироқ!

ҲАЁТ ҚАДРИ

Ўн саккизинчи мақолат инсонни ҳастга ҳушёрлик билан қарашга, унинг неъматларидан фойдалана билишга, «кўнгил ўйин маъмур» тутиб, ҳар нафаским, ҳаёт гулшанидан насимдурур, кадрин билмак. Ва ҳар дамким, умр гулидин шамимдурур шукрин қилмоқ ва то баданда ҳақ амри итоатига қувват бор, итоатни муғтанам кўрмак ва то асҳоб висоли мумкиндурур, илиқдин бермай ўзни хуррам тутмоққа даъват қилади. Навоийнинг бу мақолатдаги панд-насихатлари инсонга муҳаббат элга ғамхўрлик намойишидир. Айни замонда улар шоирнинг ўз ҳаёт тимсоли эмас, балки турмуш воқеаларини кузатиш туфайли пайдо қилган соғлом мулоҳазаларидир. Чунки бу мақолатдаги барча насихатларга Алишер Навоийнинг ўзи ҳар доим

амал қилган, дейишга асосимиз йўқ. Аммо у инсон ҳетини сал бўлса-да, енгиллатишга ҳаракат қилиб, унга жони ачишиб шу маслаҳаларни беради. Шоир объектив воқеъликнинг нақадар оғир, машаққатли, жинояткор эканини кўрар, англар эди; уни ўзгартириш кўлидан келмаётгани, бу йўлдаги шахсий интилишлар мудҳиш воқеълик қаршисида ожиз эканини ҳам тушунар эди. Аммо инсонни шу балолардан қутқариш истаги шоирда шу қадар зўр эдики, у нимаики қилиб бўлса-да, инсоннинг оғир қисматини енгиллатишни истар эди. Шу туфайли у инсон онгига, унинг шахсига, субъектига мурожаат қилади, инсон тафаккурига турмуш тажрибаларининг таъсирини яхшироқ ўтказишга интилади. Агар инсон ўзини кўлга ола билса, атроф муҳитдаги ваҳшатни енгил кечирса, дарду ғамларга берилиб кетмаса, унинг умри хуш кечади, деб ишонтирмоқчи бўлади шоир. Унинг айтганлари қанчалик амалий тадбиққа мувофиқ ёки мувофиқ эмас эканлигидан қатъи назар, улар инсон учун самимият, кўйиниш, муҳаббат билан сугорилган. Биз учун, инсоният учун ана шуниси муҳимдир. Бу байтлар улуг инсонпарвар мутафаккирнинг қалб нидоларидир. Улар инсон учун янгради ва ҳамон ўз жарангини йўқотгани йўқ.

Алишер Навоий даставвал қатъиян ва узил-кесил ҳулоса қилиб ёзадики, ўша давр ақлу қуш эгаси бўлган кишилар учун бир зиндондир. Шунинг учун унга ортиқ-ҳам кўнгил боғлаш керак эмас. Фалак доираси кимсани охири бир куни тупроқ остига жойлайди. Бас, шундай экан, киши дард чекиб ўзини ўлиmidан бурун ўлдириши керакми?

**Даҳрки хуш аҳлига зиндон эрур,
Бўлғон анга шефга нодон эрур...**

**Кимсани чун доираи даҳр банд
Охир этар туфроғ аро шаҳр банд.**

**Бас недур ул ғамдин ўлиб дарднок,
Ўзни ўлумдин бурун этмак ҳалок?**

Шоирнинг кишиларга биринчи насиҳати алам етганда унга ортиқча қайғурмасликдан иборат. Чунки унда ўша бир ғам икки ғам бўлади. Фалакдан етган жафони унутиш керак, қанча оғир ташвиш тушса ҳам уни енгиллик билан кечирмоқ лозим. Кимки қаттиқ ишни осон тутса ўша иш осонликча битади. Умуман, дунёнинг иши ғам ейишга арзимади. Чунки жаҳон бёғи вафосиздир, ундаги умр гулига абадийлик йўқ.

**Бўлса ғаминг жонинга солма алам,
Бир ғам эрур бас, емагил икки ғам..**

**Кеча жафо етса фалақдин унут,
Ҳар нечаким куллий эрур, сахл тут...**

**Шод ани бил, даҳрда ким ғам емас,
Даҳр иши чун ғам егали арзимас.**

**Чунки жаҳон боғи вафосиздурур,
Умр гули анда бақосиздурур.**

Яна бир насиҳат шуки, йўқ иш тўғрисида сўзлама. Эҳтимол, сенга фақат шу кун, балки шу дамгина яшаш колгандир. Агар ҳаётингдан фақат бир онгина қолган бўлсаю уни ҳам ғам билан ўтказишинг нега керак?

**Ҳолки бўлди санга бир ону бас,
Анда не ғамгинлик этарсан хавас.**

**Келмагингу кетганинг эрмас ҳисоб,
Ҳолинга раҳм айлаву чекма азоб.**

Ҳаётнинг энг гўзал неъматини, балки жавҳари инсоннинг нафасидир. Модомики, одам нафас олиб турар экан, унинг учун жавҳари зот, балки оби ҳаёт шудир.

**Дема нафас жавҳари зот ушбудур,
Жавҳари йўқ, оби ҳаёт ушбудур.**

**Бўлди анинг бирла тирик барча зот,
Кўрма ажаб гар десам оби ҳаёт...**

**Андин агар руҳ топар эрди тан,
Ушбу нафас бирла тирикдур бадан.**

Алишер Навоий инсонга унинг инсоний сифатлари нақадар катта давлат эканини уқиради; унинг инсон бўлиб туғилгани ўзи бир ажаб саодатдир. Инсонга яна кўрар кўз, эшитар кулоқ, айтур тил ва сезувчи димоғ ҳам ато қилинган. Улар одамга табиатнинг барча латофатидан баҳраманд бўлишга имкон беради: Кишининг таомни тутувчи қўл, юрадиган оёқ эгаси эканлиги ҳам бир бахтидир.

**Берди кўрар кўзу эшитур кулоғ,
Айтур тил, атрни англар димоғ.**

**Андоқ илик доғики, тутгай таом,
Андоқ аёқ доғики, қилгай хиром.**

Аммо инсон учун бағишланган энг олий неъмат, энг улуғ бойлик ақли, тафаккуридир.

**Бу бари инъому ато бир тараф;
Жавҳари ақл ўлди яна бир тараф.**

**Ким бу сифат гавҳари рахшандани,
Қайси гуҳар, дурри дурахшандани,**

**Дуржи вужудингга ниҳон айлабон,
Дуржни ул нақд ила кон айлабон.**

**Барча жаҳондин қилиб ашраф сени,
Айлади розига мушарраф сени.**

Демак, Алишер Навоий инсонни табиат яратган барча тирик зотларнинг шарафи, энг шарафлиси, энг улуғи деб билади. Шоир кишиларга ана шундай удуғликни кадр қилиш таълимини беради. Одам учун нафаснинг кириб-чиқиб туриши энг катта неъматдир.

**Бири эрур қути ҳаётинг сенинг,
Яна бири қуввати зотинг сенинг.**

**Бу икки неъматки, намудордур,
Ҳар бирига шукр ери бордур.**

Ана шундай неъматларга мушарраф бўлган инсон умрини фақат яхшиликка сарф этиши керак. Мабодо, яхшилик қилишга кодир бўлмаса, у лоақал ёмонлик қилмасликни касб этсин, кишиларга озор етказмасин.

**Яхшилик гар айламасанг иш чоғи,
Айламагин бори ёмонлик доғи..**

**Асра ўзунгни биров озоридин,
Кимсага озурдалиқ изҳоридин.**

Алишер Навоий ўз ўқувчисига вақтни хуш ўтказишнинг йўлларини кўрсатиб беради. «Ўзни тараб масканида шод» тутиш унинг уқдиришича, «бир нафас қайгудан озод бўлиб», «ёру мусоҳиблар ила шод бўлмоқдан, дўстлар билан учрашиб» жонни алар мақдаминин гулшан», «кўзни алар чехрасидан равшан» этмоқдан

иборат. Яна инъом тариқини тутмоқ, қўлда не бор бўлса, барини одамларга бағишламоқ даркор.

Кишилар ўз севишганлари билан топишганларида сипеҳр охири уларни бир-биридан жудо қилади. Бас, шундай экан, ҳар ким бу чаманда ўз ёрига етишганда шуқрлар қилиб ўша тотли висол дамларидан лаззатлансин. Ўшанда мени ҳам ёдласа «руҳим ўшал ёд ила шод» бўлади, деб эслатиб қўяди шоир.

**Ҳар кишиким, бор эса ёри анга,
Ҳар кишиким, ёр эса бори анга.**

**Ком била васлни айлаб ҳавас,
Топса бу комига даме дастрас.**

**Бўйнига қоним мени ёд этмаса,
Рухум ўшул ёд ила шод этмаса,**

**Ҳаққа тилин шукур гузор айласин,
Шукр тариқини шоир айласин.**

Шоир кишиларнинг шундай бахтиёр дамлари кўпайсин, деб истақ билдириб бу мақолатни тугаллайди:

**Комини қилсун ҳақ анинг бардавом,
Жонига берсин бу давом ичра ком.**

Бу мақолат кетидан келадиган ҳикоят шуқр қилиш, самимий садоқатнинг ғалабасини тасвирлайди. Чин мулкида бир нозанин бор эди. Унинг гўзаллиги, ғамзалари бутун жаҳон аҳлини ошифтау мубтало этган эди. Ўша гулрух гўй ва чавгон ўйнаш учун майдонга чиққанида не-не ошиқлар жон фидо қилишар, унинг ҳуснига назар солган бу бечораларни хон тайинлаган махсус соқчилар жазолар эдилар. Неча йиллардан бери шу иозанин ишқида саргардон бўлиб, унинг ҳажрида қон ютиб юрган ошиқ бир куни ўша паричехра қаршисига жадал чиқди, аммо дарҳол беҳуш бўлиб йиқилди. Уни хон бир дой²⁷ ичида ўлдириб деворга уриб юборишга буюрди. Бир неча муддат ўтгач, хон дашт сари йўлга чиққанида ўша дой ёнидан ўтди. У ерда жуда кўп маҳкумлар оху фиғон ҳекар эдилар. Аммо у ошиқ девор орасидаги сомон каби юзи сариг бўлсада, ҳар лаҳза шуқр қилар, умридан қолган икки-уч дақиқада ёр зикри билан банд эди. Жоним чикидиган пайтда ёр ғами менинг азобимни енгиллатмоқда, дер эди у.

²⁷ Гули навбова-янги етилган тоза гул

**Тилида ёр эрдию сўзида ёр,
Оғзида ёр эрдию кўзида ёр.**

Бедодгар ҳоким унинг аҳволини кўргач, ишк ўти кўнглига таъсир қилди, ошиқни ўлимдан озод қилиб севган ёри висолига еткарди. Ўн саккизинчи мақолат мазмуни очиқ-ойдин дидактик хулосалардан иборат. Бу мақолатда шоир одатда кўп ишлатиладиган табиат кўринишларидан қиёсларни келтирмайди. Мисралар ғоят лўнда ва аниқ тузилган. Бу мақолатнинг бор шуури инсонни умидворликка, ҳаётга муҳаббатга чорлайди, уларни ўз умрининг бирор дақиқасини беҳудага сарф этмасликка, тириклик чоғининг ҳар лаҳзасини мазмунли, шод, бахтиёр кечиришга ундайди. Зотан, бутун атроф мухитни мустабидлар зулми бўғиб ётганда инсонпарвар шоир инсоннинг шахсиятига мурожаат қилиб, уни ана шу зулм ва ноҳақликдан бирор йўл билан саклаб қолишга ҳаракат қилади. Чунки у бошқа йўл топа олмаган эди.

ВАТАН МАДҲИЯСИ

Алишер Навоий ўз ватани Хуросонни, туғилиб ўсган шаҳари Хиротни ғоят латиф ва самимий муҳаббат билан севар эди. Унинг бу ўлкани мадҳ этиб яратган мисралари ғоят дилбар ва оҳанрабодир. «Ҳайрат ул-аброр» да шоир Хуросон ва Хирот тавсифига ўн тўққизинчи мақолатни бағишлаган. «Ҳам-са»нинг якунловчи достони «Садди Искандарий»да ҳам, ўттиз бешинчи боб Хуросон ва Мовароуннаҳр таърифига бағишланган. Ўша ерда Навоий Хуросон ва Хирот тўғрисида бундай деб ёзади:

**Хуросон бадандир, Хирий жон анга,
Хирий жон, бадандир Хуросон анга.**

«Ҳайрат ул-аброр»да эса шоир даставвал фалак ва замин таърифидан сўз очади. Осмонда етти фалак мавжуддир. Уларнинг ҳар бирини бир ёритгич нурафшон этиб туради. Учтаси юкорида, учтаси куйида. Уларнинг ўртасида,

эса тўртинчиси ҳар икки томонда машъала бўлиб нур таратади.

**Машъала йўқким, дури тобон дегил,
Нур демагил, меҳри дурахшон дегил.**

**Кўк етти иклимида султон ҳам ул,
Балки алар борча тану жон ҳам ул.**

Худди шунга ўхшаб жаҳон ҳам етти иклимга бўлинган. Тўртинчи иклим осмондаги тўртинчи чархдан яратилган.

**Тўртунчи чархки маъвосидур,
Ҳам ўшул иклим мураббосидур.**

**Ерда бу иклим эрур дилпазир,
Кўкта қуёш торамидек беназир.**

Алишер Навоий Хуросон ўлкасини ана шу тўртинчи иклимдир, деб изоҳлайди. Бу ўлка зийнатда жаннат боғларидан афзал, тўртинчи фалакдан ҳам кенгрок, еттинчи осмондан ҳам юксакрок рутбага эгадир. Унинг тоғлари осмонга мағрур қад кўтарган. Тоғлар бағрида не-не жавоҳир конлари мавжуд: «Даштлари сатҳ ила ойина ранг, сабза ул ойинага ҳар сори занг». Тупроғи бой, сабзаларига осмон гулшани рашк қилади. Етти фалак бойлигининг хазинаси, етти иклим тан бўлса, Хуросон унинг сийнаси бўлган бир ўлкадир.

Шоир ўз ватанини шунчалар муҳаббат билан тавсиф этади. Унинг тоғлари, даштлари, сабзалари, серқуёш фаслларининг олтин жилоларини чуқур севги билан куйлайди. Жаҳон иқлимлари сийнаси Хуросон бўлса, бу сийнадаги кўнгил Ҳиротдир, деб ёзади шоир. Кўнгил эса бадан мулкига султон бўлади, дейдилар. Шунинг учун ҳам, дейди шоир чиройли сўз ўйини қилиб, ундан киши кўнгил ўзолмайди:

**Бўлди кўнгул ўрнида бўлмоқ иши,
Ким кўнгил андин уза олмас киши**

**Хўб эса не айб кўнгилларга ул,
Бир-биридин келди кўнгилларга йўл.**

Шундан сўнг Навоий Ҳирот шаҳарининг тасвирини юксак шоирона ифодаларда баён қила бошлайди.

Унинг кўргони олдида чарх кальаси ҳеч нарса бўлмай қолади. Арки тўққиз фалак, балки осмон кунгирасидан ҳам буюкроқдир. Бу аркнинг «кунгурида меҳр каби тоблар, барча малак хайлига меҳроблар. Лавҳаси зийнат била қошинавард, қоши анга юз фалаки ложувард».

Бу таърифларда шаҳарнинг бутун манзараси кўринади. Унинг дарбозаларидан филлар ўта олади, хандақлари ер тубига кириб кетган. Қальаси фалак янглиғ улуғ, шаҳарда оламлар осмон юлдузлари каби гавжум. Шаҳарнинг тўрт тарафида бозор бор. Уларда ҳар турли дўконлар юксалади. Шаҳар ичида ва қальанинг ташқарисида биноларга ҳисоб йўқ. Шаҳар маҳал-ларга бўлинган.

Ҳар бир маҳалланинг ўзи бир шаҳар каби. Демак, Ҳирот шундоқ «юз Ҳиротлардан» ташкил топади. Уларнинг ҳар бири биф-бирисидан фарқ қилади. Сўнг шоир шаҳарнинг маънавий ҳаётини тасвирлайди. Ҳирот хонақолари, мадрасаларини таъ-риф этади: уларни яратган муҳандислар (инженерлар) ва у ерда таълим берувчи мударрисларини таърифлайди.

Ҳирот боғларининг ҳар бири жаннат мисолидир. Уларда дарахтлар юз турфа мева билан тўлган.

**Саҳнида юз гул чиқориб бир йиғоч,
Ҳар гулининг атри бориб бир йиғоч,**

Кушлар «сабзау гул узра хиромон» бўлиб, хушилхонлик қилдилар. Бу байтда жуда ўринли ишлатилган сўз ўйини бор. Биринчи мисрадаги йиғоч «дарахт» маъносидадир. Иккинчи мисрадаги йиғоч эса масофа маъносидадир. Демак, саҳнида ҳар бир дарахт юз гул чиқаради, ҳар гулининг хушбуй ҳидлари бир йиғоч ерга ёйилади, деб шоир баҳор пайти дарахтлар гуллаган мавсумдаги шаҳар хуснини тасвирлайди. Ариқларда сувларнинг шопқин солиб чиққан садони шоир булбулларнинг ишрат чоғидаги овозларига монанд қилади:

**Сув тарабангез чекиб гулгула,
Ўйлаки ишрат нафаси булбула**

Ҳирот шаҳарининг географик мавқеи, уни ўраб оққан дарслар тавсифи ҳам гўзал шоирона ифодаларда баён этилган. Шаҳарнинг жанубида бир неча кичик анҳорлар (руд) оқадилар. Уларнинг тўлқинлангандаги хубоблари (кўпиклари) осмон гумбазини эслатади. Шималий томонида эса икки катта дарё (наҳр) уни сувга сероб этади, Шоир Ҳиротни Миср, Самарқанддан юқори кўяди.

**Мисру Самарқанд не монанд анга,
Зимнида юз Мисру Самарқанд анга.**

Шундай тавсифлардан кейин ҳам Самарқанднинг тилга олиниши бу шаҳарнинг гўзаллиги нақадар тилларда дoston бўлганидан дарак беради. Ҳар бир юрт шаҳарнинг гўзал ва ободлиги, демак, Самарқанд билан қиёс қилиб билиниши маълум бўлади.

Шундай қилиб ўн тўққизинчи мақолатда Алишер Навоий яшаган даврдаги Ҳирот шаҳарининг тўла манзараси намоён бўлади. Бу шаҳар тавсифига бағишланган ҳар бир мисрада шоирнинг ўз она юртига чексиз муҳаббати барқ уриб туради.

ТУРМУШ ВА ИЖОД

«Хайрат ул-аброр»нинг якунловчи эллик учинчи боби шоирнинг ўз шахсий кечинмалари, унинг давр ва муҳитга муносабатини билдиради. Унинг сарлавҳаси ҳам дардманд қалб сасларининг аксадоси каби жаранглайди.

Сарлавҳада шоир ўзининг тинимсиз ва кўп куч талаб этадиган ижодий меҳнатини «чеҳра курук сомони узра пешони аракин оқизмок» орқали ифодалайди. Бутун ёзилган боблар ва уларнинг мундарижасини «ожизлик тупроқларин» ўша тер ва сомон билан аралаштириб» юз оху сўз²⁸ била сувамоқ»қа ўхшатади. Бу мазмуннинг ўта юксак шоирона ифодаси шу жумлаларда янада равшанроқ акс этади. Шоир «заъф ифтикор ямоқларин» юз дарду сўз билан ямаган бўлади. Бу мақсад учун у киприкларини синиқ игнага ўхшатиб ишлатган. Бу синиқ игнага узук иштар тақилган. Улар кўз ёшларидир. Ана шундай ажойиб ифодаларда шоир ўз меҳнатини тасвир этади. Унинг уйқусиз тунлари кўз нуруни тўкиб тинмай ижод қилгани ўқувчи кўз ўнгидан ўтиб боради. Муттасил хизмат машгулоти билан банд бўлган шоирнинг куни турли ташвишлар билан тўла эди.

**Ким бор эди бошима кўп меҳнатим,
Йўқ эди бош қошиғали фурсатим...**

**Бир дам улус меҳнатидан ком йўқ.
Бир нафас эл жавридан ором йўқ.**

Шоир хузурига одамлар келади. Улар ҳаммалари ўз ҳасратлари, арз-талаблари билан унга мурожаат қилиб, уни холи жонига қўймайдилар. Улар сўраган барча ишни амалга ошириш мумкин эмас. Узр қилса каттиқ туюлади, неча чучук сўз айтса аччиқдек кўринади.

**Келгучи бу хаста ғамободига,
Кетмаги худ келмай анинг ёдига.**

**Бир сурук албатта кўруб кетмайин,
Токи бурун икки сурук етмайин**

**Ўт солибон хотири вайронима,
Тонгдин оқшомға етиб жонима.**

²⁸ Сўз - бу ерда ёнмоғ, куймоғ маъносига

**Иш буюруб ўйлаки осон эмас,
Битмаги ақл оддида имкон эмас,**

**Узр демак борчага қаттиғ келиб,
Неча чучук сўз деса аччиғ келиб.**

Бу мисралар Алишер Навоийнинг қандай шароитда ишлаган, яшаган ва ижод қилганини кўрсатиб туради. Улар шоир таржиман ҳолини тўлдирадилар. Шоир «Хамса»ни ёзишга киришганда хизмат ишлари билан жуда банд эди. Фақат шулардан сал бўшагандагина ижод билан шуғулланар эди. Бу ҳақда шоир «Садди Искандарий»да ҳам, «Лисон ут-тайр»да ҳам қайта-қайта сўзлайди. Унинг одамларга ғамхўрлиги, уларга доим кўлидан келган ёрдамни аямаслиги ҳаммага маълум эди. Шунинг учун унинг хузурига турли одамлар келишар, ўз даъво, илтимослари билан уни ҳалак қилишар эди. Алишер Навоий бу тоифа арзгуйлар ичида тамаъгирлардан каттиқ ранжийди, бундай шахсларнинг очкўзлигидан нолийди.

**Ҳар киши кўзинки тамаъ очти кенг,
Қатрау дарё эрур олдида тенг.**

**Олибу изҳори шикоят қилиб,
Кўпни оз ўрнида хикоят қилиб.**

**Ҳар бирига ўзгача сўз муддао,
Ўзгача сўз демаки, юз муддао.**

Айрим мисраларда шоирнинг шахсий ҳолати, соғ-саломатлиги, умумий кайфияти ифода этилган; унинг таъби ғаш, димоғи бекайф, тани носоғ эди.

**Заъфи табиий худ ўлуб бир сори.
Борчалари бир сори, бу бир сори:**

**Кундуз олиб онча юбусат димоғ,
Ким кеча уйку билан топмай фароғ.**

**Кундузиким бўлди яна хол бу,
Кечаки бўлди, яна ахвол бу.**

Шоир хизмат билан банд бўлганлигадан ижод учун оз фурсат қолишидан, хотиржам ўлтириб асарлар ёзиш имконияти бўлмаганидан кўп шикоят қилади. Агар кечаю кундуз бир нафас бўлса эди, бир хилват жойга гўша тутиб фақат шеър, фикр билан банд

бўлиши мумкин бўлганда эди, назм равиши қандай бўлишини кўрсатган бўлар эдим, деб ёзади шоир.

**Бўлса эди онча манга дастрас,
Ким кеча-кундузда бир-икки нафас.**

**Рафъ ўлубон меҳнату фарсудалиқ,
Етса эди ком ила осудалиқ**

**Гўшан хилват аро айлаб нишаст,
Табъни қилсам эди фикратпараст.**

**Назм дури истарига хос ўлуб,
Баҳри тахайюл аро ғаввос ўлуб.**

**Қилсам эди улча хиромимдурур,
Олсам эди ончаки, комимдурур.**

**Билгай эди кимгаки маъни бўлур—
Ким, равиши назм деган не бўлур!**

Аммо Навоий шундай зот эдики, у шеърсиз, ижодсиз яшай олмас эди. Шеър ижод этиш унинг табиатидан келиб чиқар, уни тарк этиши мумкин эмас эди. Шунинг учун у ҳар қандай шароитда ҳам ижод шавқи билан тўла бўлар эди.

**Шеърки ҳам тушти менинг шонима,
Ул ўту бу тошдурур жонима.**

**Не де олурмен тузубон баркини,
Мумкин эмас худ туторим таркини.**

Йўл-йўлакай Алишер Навоий шеърнинг қандай бўлиши тўғрисида ҳам сўзлаб ўтади. Гарчи бу ердаги мулоҳаза сўч аро айтилган бўлса-да, Алишер Навоийнинг шеър ва шоирларга оид яхлит фикрларини ифода этади. У кўп айтилган, «ғазал чехраси зеб берилган», ҳаёт ҳақиқатини акс эттирмайдиган шеърларни рад қилади, бундай шеърни Яратувчиларнинг умри минг йил бўлса ҳам беҳудага зое кетган умр эканини айтади.

**Шеърдур улким демаги суд эмас,
Кўп деса, худ ғайри зиён буд эмас.**

**Улки ғазал чехрасига берса зеб,
Англаб ани табыкашу дилфиреб.**

**Чин демаги харзаву хазён бори,
Турфа буким, яхшиси ёлгон бори.**

**Кимгаки умрида бу вокеъдурур,
Умр анга минг йил эса зоеъдурур.**

Алишер Навоий якунловчи бобда ўз кечинмалари, ҳаётидаги ҳаяжонли воқеа-муҳаббати тўғрисида ҳам айтиб ўтади. Бу севгининг укубатли дардларини у матонат билан кечирди. Бу севги кучи қаршисида «Фарҳод ва Мажнун хайратда» эдилар. Аммо ошиқ бу дардини ҳеч кимга баён этмади- Нолалар чекиб васл сари интилмади.

**Ер уза туфроғ бўлуб бистарим,
Соядек устига ётиб пайкарим.**

**Икки аёғимки, юрурдин толиб,
Қўйниға Фарҳод ила Мажнун олиб.**

**Буки алар ишқича юз жонима,
Дардича минг хотири вайронима.**

**Келдию мен кимсага фош этмадим,
Нола чекиб васл талош этмадим.**

Бу ишқ уни юксакликка кўтарди. «Дард қилиб кўнглим анингдек васиъ» деб ёзади бу тўғрида шоир. Шунда шоир яна дўсти ва меҳрибон ғамхўр устози Сайид Ҳасан Ардашерни эслаб ўтади. У дунёнинг ишларидан, «Бору йўғидан» ўша зот сингари воз кечиш ниятида бўлганини билдиради.

**Истабон ўтмак бори йўқдин далер,
Уйлаки Сайид Ҳасани Ардашер.**

**Кўнглум этиб бўйла мақом орзу,
Лек бўлуб нафсга ком орзу.**

Бу мисралардан кейин келадиган истиғфор (тавба, узр) анъанавий мазмундадир. Унда шоир ўз номини атаб кишилардаги иллатларни «юз макру рев» ва «фитна қилиб мунча шаётину дев» пайдо

киладиган нуқсонларни рад қилади: ўзининг ғамнок ошиқ, «кўзи, кўнгли пок» эканини одамлар билишини истайди.

**Ошиқи ғамнок дегайлар бори,
Кўнгли кўзи пок дегайлар бори.**

Алишер Навоийнинг ижоди бутун моҳияти билан одамларга, уларга яхшилик иноят қилишга бағишланган эди. Шунинг учун ҳам «Хайрат ул-аброр»нинг яқунловчи мисралари яна бу асарнинг одамлар томонидаи қабул этилиши тўғрисидаги орзулар билан чулганган.

Навоий ўзининг иши ижодкорлик эканини камтарона ифодаларда баён этиб ёзади.

**Борча ишим хома қаро айламак,
Нуки била нома қаро айламак.**

**Хома тилимдин ҳам ўлуб хирарок,
Нома юзумдин ҳам ўлуб тийрарок.**

Ана шу номалар юрак дардлари билан тўладир. Инсонлар бахт-саодатини кўзлаб қилинган панду ўғитлар, турмуш тажрибаларидан олинган оқилона хулосаларни одамларга изҳор этар экан, шоир бу фикрлар хазинасининг эл кўзида мақбул бўлишини истайди. Шунини ният қилиб у дейди:

**Ё раб агар бўлди каломим узун,
Мундин ҳам журм қилибмен фузун...**

**Жилва бер эл кўзига ҳам ҳўб ани,
Килғил улус кўнглига марғуб ани.**

Алишер Навоийнинг бу эзгу умидлари амалга ошди. Халқпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларини оташин эҳтирос билан ташвиқ этувчи илҳомли шеърлар комил фикр эгаларини ўз фалсафий мазмундорлиги, бадий оҳангдорлиги ва шеърини такомили билан хайратга солди. Улар ўз пур-истеъдод шоирининг улуғ номини эл кўнглида «марғуб ва ҳўб» тутиб абадий яшайди.

**АЛИШЕР НАВОИЙ "ЛИСОН УТ-ТАЙР"
("ҚУШ ТИЛИ")
ДОСТОНИНИНГ МАЗМУНИ**

Достон куйидаги байт билан бошланади:

Жон қуши чун мантиқи роз айлагай
Тенгри ҳамди бирла оғоз айлагай.

Маъноси:

Жон қуши сир мантиқини (баён) этади,
(Уни) Тангри мактови билан бошлайди.

Шоир Тангри таърифини бундай ифодалар билан берган: У бор нарсаларнинг барини яратган. Унинг ўзи мангу, бошқалар эса барчаси ўткинчидир. Осмон, ой, қуёш, ер, дарё, табиат ҳамма нарса унинг томонидан яратилган. Тўрт карама-қарши кўринишларни: сув, ўт, ел ва тупроқни бирлаштириб инсонни бор қилди. Тангри инсонни барча яратилганлар орасида энг юксак даражага кўтарди. Бунга тан бермаганларни доимий лаънатта мубтало қилди. Шундан кейин келган "муножот козиюл-ҳожот" ҳазратига шоир ўз лирик қаҳрамони орқали исён майидин маст эканлигани, кўнглининг фикс аҳлига боғланиб қолганлигини арз этади. Ишқ йўли-даги бандалик уни шарманда қилган. Жаҳл, риё, кибр, туфайли Тангрисидан иноят ва марҳамат кутади.

Алоҳида боб Шайх Фаридуддин Аттор (вафоти 627/1229 й.) таърифига бағишланган. Атторнинг дўконида дунёнинг денгиз ва конларида бўладиган ҳамма нарса бор. Улар ҳар қандай касалликлардан даволайдилар. Аттор назм ва насрда Ваҳдат (ягоналик) сирларини очиб беради. У "Мусибатнома", "Илохийнома" ва унинг "шарҳи камоҳини" яратди. "Уштурнома" ни битди. Қасидалар, ғазаллар ёзиб Ваҳдат сирларини очиб берди. Унинг ёзган рубойлари дунёга гулгула солди. "Тазкират ул-авлиё" асарини ёзиб авлиёлар арвоҳини хушнуд этди. Аммо барча ёзганлари ҳам бир тарафу "Мантиқ ут-тайр" бир тарафдир. Энди мен ҳам Шайх руҳига иқтидо қилган ҳолда қушлар сўзини айтмоқчиман, деб бу бобни яқунлайди Навоий.

Шундан сўнг қушларнинг бир йиғинга йиғилганлари тўғрисидаги ҳикоя келади.

Бир кун гулистон, ўрмон, сув, саҳро қушлари бир жойга йиғилдилар. Улар севги билан суҳбат тузмоқчи, сўнг базм тугагач, ҳавога учмоқчи эдилар. Аммо ўлтирмоқда бир тартиб тайин бўлмаганидан

бетартиблик юз берди. Ҳар кимнинг ўз ўрни белгиланмаган эди. Натижада, Олақарга Тўтидан юқорига ўтириб олди. Зоғ ҳам Булбул ва Қумридан баландда бўлди. Калхат Лочиндан баландроқ мақомни эгаллади. Юртачи Товуснинг устидан юрди. Тожли қушлар тожсиз қушлардан пастда қолдилар, ёмон қушлар яхши қушлардан устун турдилар. Шарафли аҳл норози бўлдилар, тубанлар эса уларнинг сўзига қулоқ осмадилар. Ҳамма тушундики, бир одил подшоҳ бўлганда эди, бундай адолатсизлик рўй бермаган бўлув эди. Шунда ҳар нарсдан хабардор Ҳудхуд: «Ана шундай подшоҳ бор, унинг оти Семурғ, сиз шундай шохдан беҳабарсиз»,- деди. Қушлар унинг сифатини айтмоқни ва унинг ҳузурига қушларни бошлаб бормоқни сўрадилар. Ҳудхуд Семурғ тўғрисида қушларга ҳикоя қила кетди.

Йўл узок, шох узокда, даргоҳи улуғ, йўл оғир, водий узун, дил тилаган нарса буюк. Шохимиз битта. Лекин унинг сифати мингга. Сиз унинг нашъаси билан тириксиз. Ҳар биримизнинг арзингизда у қон янглиғ, балки жисмингиздаги жон янглиғ. Унга этишиб бирдам бўлмоқлик икки оламга подшоҳ бўлгандан афзалдир. Аммо унинг манзилига етмоқ осон эмас. Водий жуда узок, йўл ғоят машаққатли. Йўлдаги дарёлар хунобдан, тоғлари осмонга тиг бўлиб қадалган. Даштлари оловдек ёнади. Ҳавосидаги булутлардан тош ёғади. Қанча қушлар у ёнга сафар қилиб ета олмаганлар. Аммо бу йўлда ҳалок бўлмоқ абадий ҳаётга эга бўлмоқдан ортиқдир. Агар этишолса, у юксаклик тахтига эришади, сояси бумни ҳумога айлантира оладиган бўлади.

Қушлар Ҳудхуддан бу қушлар шоҳи қандай кўринишда кўзга ташланади, деб сўрадилар.

Ҳудхуд жавоб бериб деди: Машриқда Чин шаҳри бор. Бу шаҳар бир буюк жаҳон сингари ўзи Эрам гулзоридан яхшироқ, суви беҳишт анҳоридан афзал. Бир куни қушлар шоҳи Чиндан ўтганда, бир дона пари Чинга тушди. Бутун мамлакат нурга тўлди. Шу пар ҳамон Чиндадир. Унинг тори шоҳнинг сифатларидан нишона, беҳад рангдорлиги таърифга сиғмайди.

Қушлар Ҳудхуддан илтимос қилиб уларни ўша шоҳ ҳузурига элтмоқни сўрадилар. Ҳудхуд розилик берди. У қушларнинг шоҳ сари интилмоқларини қувватлади, этишув бахтиёрлигидан огоҳ қилди. Ҳудхуд Тўтига қараб, сенинг ватанинг Ҳиндистон, мақоминг шакарестон, шоҳ илкида кўнгансан, ўша ёққа қайтиб қўя қолгил, деди.

Худхуд Товусга сен севикли кушсан, шоҳ базмида шавқ билан наво қилмоғинг афзал, деди. Булбулга, сен шоҳ бўстонида жилва қилиб турган гуллардан қандай қилиб айрила оласан, деди. Яна Худхуд Кумри, Каклик, Тазарв, Дуррож, Кабутар, Шоҳбоз, Тункор каби кушларга ҳам шу йўсинда мурожаат қилди. Уларни кушларнинг шоҳи хузурига бормоққа чақирди. Бу гаплардан кўп кушларнинг юрагига ваҳима тушди. Улар ўз ўрганган иш йўлидан узоқлашувдан иккиланар, баъзи бировлари эса бошга нима келса кўрмоққа рози бўлдилар. Шу алфозда барча кушлар Худхуд бошчилигида йўлга чикдилар.

Бир неча кун йўл босган кушларнинг кўпи меҳнату ранжу алам чектилар, тинч, осуда турмушларини соғиндилар. Улар Худхуддан бир жойда тўхтамоқни, уларнинг арзи ҳолини тингламоқни сўрадилар. Бошлик бир водийда тўхтаб кушларни йиғди.

Тўтининг узри. Мен шакар еб, гўзаллар қўлида эркаланиб, кўзгу ёки кўзгу чехраликлар қаршисида яшаб ўрганганман. Шунинг учун менинг ул улуг даргоҳга бормоғим нега керак?

Худхуднинг жавоби. Сенинг нутқинг хилоф, сен фақат масхара бўлмоққа муносибсан. Гумроҳлигинг туфайли кўнглингда огоҳлик йўқ. Сенинг отинг нафс ва шайтон учун масхаралиқдир.

Ҳикоят. Бир гофил бозор бўйлаб юрар, юз афсуну хийла билан ё бир лукма, ё бир дирам олар эди. Шу тарзда унинг халтаси тўлди. Шунда бир пири комил унга халтангни кўрсат, нималар йиғибсан деб сўради. Халтани очиб кўрса ичи лик тўла ахлат экан. Пир унга ердан бир ховуч тупроқ олиб тутди. Қараса бу тупроқ олтинга айланибди. Энди хижолатдан ўзини ўлдирса ҳам нима фойда?

Товуснинг арзи. Мен қасру гулшанларга чирой берувчиман. Тангри берган гўзаллигимни улус тамошо қилади. Менга насиб бўлган иш шудир. Бошқасига мен тоқат қила олмайман.

Худхуднинг жавоби. Одамлик ташки чирой туфайли эмас. Кимки бундай чирой билан гердайса, у одам эмас. Эр киши дарду меҳнат билан яхшидир. Ташки чирой фақат масхарага сабаб бўлади, гурур боиси бўла олмайди.

Ҳикоят. Бир хинди ясан-тусан қилиб безаниб, ёнига ўзига ўхшаган ўйинчи ва чолғучини олиб кўп масхарабозлик билан ҳунар кўрсатди. Шунда мухтасиблар уларни тутиб ҳўб калталашдилар.

Булбулнинг арзи. Мен гул туфайли ақлу хушимни йўқотганман. Боғда гул қолмаса гунгу лол бўлиб қоламан. Мендек ошиққа бошқа иш бўлиши мумкин эмас.

Худхуднинг жавоби. Бу ишк эмас, бу хавасдир. Чаманда факат беш кун очиладиган бевафо чечак учун бундай шайдолик расволикка олиб келади.

Ҳикоят. Шоҳ сайрга чикқанда унга бир булхавас гадо ошиклик қилиб, афтону вовайло қила бошлади. Подшоҳ бу ошиқни келтириб бўйинини узмоққа буюрди. Гадо энтиқиб қочди ва ногоҳ гулханга йиқилиб куйиб ўлди. Ҳақиқий ошиқ қатл ҳукмини қабул қилган бўлар, шоҳга садоқат ва ихлос кўрсатар эди. Сенга ҳам гулдан бир тикан санчилса масканинг чаман эмас, гулхан бўлажак.

Қумрининг узри. Мен чамандан чикмаган қушман. Шунинг учун йўл оғирлигини кўтара олмайман.

Худхуднинг жавоби. Минг йил боғда яшаганинг билан бир куни келиб бир мушук қонингни ичади ёки ўқ еб ўласан. Бундай қисматдин кўра мақсад йўлида озор чекиб ва бу йўлда ўзингни фидо этсанг юз қатла яхшироқдир.

Ҳикоят. Бир беҳунар боғбон бор эди. На мева ўстира олар, на дон сочмоқни билар, доим беҳуда уринар эди. Унилг беҳосил ишини тўхтатмоққа ундадилар. Қўнмади. Охири ток кесаётганида бир илон чиқиб чакди ва ҳалок бўлди.

Қабутар узри. Мен одамлар қўлида яшайман. Улар менга дон ва сув берадилар, шу қисматимга шукр қилиб яшамоғим керак.

Худхуднинг жавоби. Қушлар сенга ҳайрондирлар. Тангри сенга қанот берган, сен эса одамларга бўйинсунуб дон ва сув туфайли уларга асир бўлиб яшайсан. Беҳудага умр ўтказасан.

Ҳикоят. Бир дангаса бор эди. Нима берсалар шуни еб яшар эди. Лекин ҳар бир нон берган уни бир тепиб, уриб ўтар эди. Умри мушт еб ўтган эди.

Қабки дарий узри. Менинг жойим тоғларда. Узлатда Худони ёд этиб яшайман. Тоғ хазинаси менга насиб бўлган экан, бу сафарнинг менга не зарурати бор.

Худхуднинг жавоби. Эй хом хаёл эгаси, узлатга эмас, нафсу хавога берилгансан, тоғларда беҳуда қаҳқаха отасан, сен жоҳил ва маст, жаҳолатинг туфайли худпараст бўлиб қолгансан. Бу ёлғончилигинг бошинга бало бўлажак.

Ҳикоят. Бир хийлагар алдамчилик билан бир олтинга арзимас нарсаларни юз минг олтинга пуллади. Аммо сири очилди ва алдамчини қин остида ўлдирдилар.

Тазарв узри. Мен ҳусндор қушман. Шунинг учун ҳамма мени севади. Севгилининг иши нозу истиғнодир, унга ранжу озор

чекмаклик раво эмас.

Худхуднинг жавоби. Сенинг феълу хуйинг ва сўзинг номаъкулдир. Ҳеч ким ўз жамолини мақтамайди. Сен хотинлар каби худпарастсен, зотингда эркаклик йўк. Эр киши ҳиммат билан эр саналади, зебу зийнат билан мақтанувчи эр деб ҳисобланмайди. Эр кишининг безаги унинг феълу хуйидир.

Ҳикоят. Икки рафиқ йўлга тушдилар. Бири ноқисваш, оти Мудбир, иккинчиси комилсифат, оти Муқбил. Мудбир фақат нуқсон аҳлидан сўзлар, Муқбил фақат комилу огоҳ тўғрисида гап гапирар эди. Улар бир-бирларидан баҳра топмай айрилишди. Бири фақр йўлига, бошқаси фоҳишахонага йўл олди. Шоҳ Муқбилни сарафроз этиб ҳурматлади. Мудбир эса Бадҳайъат деган кишига ханжар уриб қон тўқди. Шоҳ уни қасосга ҳукм қилди. Ўзини камтар тутган олий мақомга эришди, худнамо эса интиқомга учради.

Қарчиғай узри. Мен шоҳлар қўлида ором топаман. Сенга шунча сўзлаган қушлар менга ем бўладилар. Шоҳлар олдида эътиборим, шавкатим Семурғча бор. Бошимда тожим бор. Шунинг учун Семурғга бормоққа менда эҳтиёж йўк.

Худхуднинг жавоби. Сен гурур ва жаҳолатда пастлашиб кетгансан. Шоҳ, ҳатто бир оддий овчи оёғинга банд солган. Тангри насиб этган нарсани ейсан, лекин шу емоқ учун тубанларга зору муҳтожсан. Агар озроқ хамиятинг бўлганда, бундай яшамокдан уялган бўлар эдинг. Аммо сенда нодонлик устун.

Ҳикоят. Бир айиқни тутиб юз хунарга ўргатдилар. Таёқ ва очлик зарбидан у ёғочга чиқар, ўтин ташир, эшикларда ўйинчилик қилар эди. Аммо ҳаётида гоҳ қоплоннинг бошини янчар, гоҳ қорнини ёрган бўлар эди. Охири бу айиқнинг ўзи итларга ем бўлди. Сен ўшанга ўхшашдирсан.

Шунқор узри. Мен қушлар шоҳиман. Бошимда тож бор. Бир тождор шоҳнинг ўзга шоҳга эҳтиёжли бўлиши тўғри эмас. Мен қандай қилиб ўзга шоҳга тобеъ бўлар эканман.

Худхуднинг жавоби. Ўзингни шоҳ деб билишинг бу ғофил тасаввурдир. Нодонлар сени шоҳ деб биладилар. Бу бутни ёки ўтни илоҳ демоқ кабидир. Шахматдаги шохни ерга ва кўкка урмоқ мумкин. Сен ва ўша шоҳ шохликдан йироксизлар. Ундай шохликдан гадолик ортиқдир.

Ҳикоят. Бир подшоҳ катта байрам уюштирди. Кўп хурсандчиликлар бўлди. Шунда бир калтафаҳм ўзини дунё шоҳи деб эълон қилиб, ўзига ўхшашлар билан масҳарабозликлар қилган эди.

Уни чатр ва тожини бошига уриб бурё тўнини ёндириб юбордилар. Шунда ўзининг шоҳлиги масхара эканини англади.

Бургут узри. Мен тоғ қахрамони. Бир кунда неча каклик ейман. Бу узок йўлда очликдан қийналаман.

Худхуд жавоби. Сенга бу миқдор, чангал хайф. Эй баднафс, сен мақсад йўлига тушгин. Жонидан кечиб шу йўлга ўтган хақикий қахрамон бўлади.

Ҳикоят. Бир бехунарликда машхур қахрамон бор эди. Бир ўлтирганда ўн ботмон таом ер эди. Эл кўчди, йўлда пахлавон озук етишмаганидан уч кунда ўлди. Болалар ва қариларэса икки-уч кун азоб чекиб, унга чидаб манзилга етиб олдилар.

Куф узри. Мен вайронада яшайман. Хазина қидираман. Шу умид билан тирикман. Мен киму Семурғ ва Кўхи Қоф қаерда

Худхуднинг жавоби. Сенинг умидинг хом Мабода хазина топганинда ҳам ундан балодан бошқа нарса сенга учрамайди. Сен шу хорликда ўлиб кетасан, хазина эса душман қўлига тушади.

Ҳикоят. Бир девона вайронада яшар, хазина излар эди. Бир куни ер ости йўлда эшик кўринди. Ичкарига кириб жуда бой хазинани кўрди ва эси оғди. Шунда бир гадой келиб қолди. У хазинани кўргач, девонага тиғ уриб уни ўлдирди. Девонанинг бир умрли орзуси хазина эди, хазина устида умрининг сармоясини бой берди.

Хумо узри. Менинг соям тушган подшоҳликка эришадилар. Шунинг учун яна шоҳ истамагим нега керак. Соямда подшоҳларга паноҳ бериб юрганим афзал эмасми.

Худхуднинг жавоби. Кимни сен ўз соянда подшоҳликка еткурдинг. Бу ғалат афсонадан шод бўлиб юрибсан. Ўзинг эса ит каби суяк ейсан. Сен хом хаёлга асир бўлиб қолгансан.

Ҳикоят. Уммон соҳилида бир савдойи одам беш-ўн дирам учун сувга

шўнғиб садаф олиб чиқар экан. Қанча дур чиқса ҳаммаси ўша чақа тўлаганинг ҳақи бўлар экан. Ўша савдойи-ку ҳақ олар экан, сен эса ўшанга ҳам эга эмассан.

Ўрдак узри. Мен сув билан тирикман. Одатим покдомонлик. Сувдан айрилиб ўзга ёққа кетмагим хатодир.

Худхуд жавоби. Бу сўзинг хато. Сен сувга шўнғийсан. Шуни покдомонлик деб биласан. Эр бўлсанг фано делгизига чўмгин. Шунда покликни биласан.

Ҳикоят. Ҳинд дарёсида бир савдогар бор эди. Фойда кетидан қувиб муттасил денгиз сафариди бўлар эди. Маккага келганида ҳам савдо

билан банд бўлиб ҳажга бормади. Ниҳоят денгизда бир тўлқин бўлиб кема си ғарқ бўлди, ўзини эса бир балиқ ютиб юборди.

Товуқ узри. Ҳар иккаламизда ҳам тож бор. Сенга бошлиқ бўлиш буюрилган. Мен эса эрталаб кишиларни тоатга чақираман. Бирга бир жойда бўлмоқ қисматдир. Сенга эса сайр. Шунинг учун Семурғ, Кўхи Қофларни менга ким қўйибди.

Худхуднинг жавоби. Сидра шохида яшовчи бир куш бор. У болу парини очмайди. Унинг хилватгоҳи анжуман, сайргоҳи ватан, парвозини элга кўрсатмайди. У Семурғдан айру эмас "Сурати васлида ҳар дам нақшбанд". Бошида тухфалар тожи, жилвагоҳи васл меърожи. Ҳолатини ҳеч кимга билдирмайди. Оғзи садафдек ёпик. Сен эса кечаю-кундуз бежиҳат ғавго кўтарасан, ўзингни яхшиларга ўхшатмоқчи бўласан, ёмонлар билан биргасан.

Энди ҳеч бир куш узр айтмоққа журъат қилолмади. Кушлар ўзларини Семурғ қаршисидаги ожизликларини тан олдилар. Улар Семурғ билан бизнинг ўртамизда қандай нисбат бор, деб Худхуддан сўрадилар. Худхуд бу саволга жавоб бериб деди: (Семурғ таърифи).

У хазинадир, лекин махфий, хусни яширин, фақат кун унинг учун кўзгу. Бутун дунё кушларининг суврати унинг хикматлар тўла соясида. Бу соя сенда ҳам акс этади. Сен унинг гўзаллигини ўзида акс эттирувчи кўзгулардан бирисан. У жилва билан ўз хуснини кўрсатади, сен кўнглинг билан унга ойна бўласан.

Ҳикоят. Бир ғоят гўзал подшоҳ бор эди. Унинг хусндорлигини кўрган олам ўлгандай бўлар эди. Бутун ҳалқ унинг ишқида бекарор эдилар. Шунда шоҳ бир кўзгу яратди. Кўзгуда унинг жамоли акс этди. Барча эл ундан баҳра топдилар. Бу кўзгу кўнгил. Ўша жамол кўнгил кўзгусида кўринади. Кўзгу қанча тоза бўлса, ундаги акс шунчалик бекусур бўлади.

Ҳикоят. Искандар ўзини ўзи элчи қилиб тайинлади. У Семурғ орқали элчи боражагини бошқа мамлакатга хабар қилди. Ўзи элчи киёфасида ўша ерга етиб бориб ўз даъвосинги маълум қилди. Эл бу элчининг Искандарнинг ўзи эканини кайдан билсинлар.

Кушлар бу сўзлар орқали барча сирлардан хабардор бўлдилар. Фақат ҳали олдиндаги йўл йирок, хавфу хатар эса кўп эди. Уларнинг бундай хавотирликларига Худхуд жавоб бериб деди: «Кимки, ишк йўлига қатъий тушган бўлса, у жонидан кечмоғи керак. Балки жаҳонидан, иймонидан, динидан ҳам кечмоғи керак».

Ҳикоят. (Шайх Санъон ҳикояси).

Шайх Санъон ғойиб сирларидан огоҳ бир муршил, устоз эди. Қаъбадаги шайхларнинг шайхи эди. Бир куни тушида ўзини Рум мамлакатада бир бутни тавоф этган ҳолда кўрди. Унда дайрдаги (майхонадаги) бутпарастлар ичида маст ҳолда эди. Бу балодан сакланиб бўлмади, деди шайх ўзига ўзи. Ва шогирдлари ҳамроҳлигида Рум сари йўл олди. Йўлда шайхнинг ахволи борган сари ўзгарар эди. Улар Румга етиб келдилар. Бу ерда бир мухташам дайрни кўрдилар. Бу дайрда ғоят гўзал бир тарсо қизи "бал Қуёш айвонида Исо қизи"ни кўриб шайх унга кўнгил берди. Шайх "...ҳолидин бордию бўлди ерга паст". Шогирдлар ҳайратда эдилар. Шайхнинг жисми ила жонига ишқ ўт қўйган. Унинг дину иймонини куйдириб, уни куфрга солган эди. Шогирдлар турли маслаҳатлар бериб шайхни бу дарддан кутқармоққа уриниб кўрдилар. Фойда бўлмади. Тонг отгунча шу аҳвол давом этди. Дайр аҳли буларнинг устидан ҳўб кулдилар. Ўз динлари билан фахрландилар. Тонг ёришгач, дин аҳли шайхни қолдириб тарқалиб кетдилар. Бечора қари ошиқ зор бўлиб ер узра ётар эди. Ўтган-кетган уни изза қилар, болалар масхаралар эдилар. Шайхни шу ҳолга тушуриб қўйган гўзал тарсо қизи парда ортидан ўз қурбонини тамошо қилар, ўзини билиб билмасликка солар эди. Шу тарзда бир ойча вақт ўтди. Шундан сўнг ўша ишвали кофир золима оламга ҳусни нодир билан ўт солиб ўз афтодасининг ҳолидан хабар олди.

- Эй ислом элининг бошчиси, дину Исломга бошловчи сен Қаъбани зиёрат этмоғинг керак эди, нега дайр эшигида бир ойдан бери моқом тутиб ётибсан? Зулмат ахлидан сенинг қандай тилагинг бор? — деб сўради ўша нозанин.

Шайх бу гўзалнинг овозини эшитгач ётган жойида бир тўлғандию жимиб қолди.

Дайр аҳли уни ўлган деб ўйладилар. Бир кеча-кундуз шайх шу ҳолда ётди. Шундан сўнг дайр аҳли шайхнинг ишқига тан бердилар. Унинг бошини кўтариб кўрсалар тирик экан. Ўша санамнинг ҳолида ҳам ўзгариш юз берди. У шайхнинг бошига оёқ қўйди. Ҳастанинг димоғига мақсуд ҳиди урилгач, у ўша гулчехранинг рухсорига қараб кўзини очти. Шайх ўша гўзалга деди:

- Мен ишқ бандита гирифтор бўлганман. Сенинг чехрангни кўрмоқ учун нимаики юз берса ҳозирмен. Ё менга раҳм қил, ё ўлдир.

У шўх деди: Эй олий даражали муршид, нахотки ислом аҳлида уёт бўлмаса. Сенинг қилмишингда на ҳаё, на адаб кўринади. Ишқ

аҳди адаб ва ҳаёнинг кони бўлмоғи керак. Бу айтганларинг ёш болага ҳам ярашмайди. Наҳот шайхлигинг, оппоқ сақолингдан уялмасанг. Ёшинг тўқсонун юзга бориб қолган, сен ҳам ёш бола, ҳам қариб чириган одамнинг қилиғини қилмоқдасан. Сир ахли ишқни махфий тутажақлар.

Шайх хижолатда қолди. Сўнг деди: Ишқ мени зору хароб қилди. Девонада хуш нима қилсин. Қанча яширмайин аҳволим шу. Мен ошиқ эмасмимен, ёрга етишувни истамасмимен.

Ул шўх саркаш шайхга тўрт шарт қўйди: Май ичасан. Зуннор боғлайсан, мусҳафни куйдирасан, бутпарастликка ўтасан. Булар ишқнинг шукронаси. Журмонаси (жазоси) эса тўнғиз боқмоқ. Оташгоҳда девона бўлмоқ. Менга етишмоқни истасанг шу шартларни бажармоғинг керак. Шайх рози бўлди.

Шайхга кўп май ичириб маст қилдилар. Унинг кийимларини ечиб май сувида ювинтириб, куфр эли кийимларини кийгаздилар. Белига зуннор боғлаб бут қаршисида саждага келтирдилар. Шайхнинг кийимларини куйдирдилар. "Каломуллоҳ"ни ўтга урдилар. Пешопеш шайхга май тутар эдилар. Ниҳоят шайх ўз ёридан висол талаб қилди, ваъдага вафо қилмоғи лозимлигини эслатди. Шунда шўх тарсо дедикки, бу қилинган ишлар ишқ шукронаси, энди журмонани бажармоғинг керак. Бир йилгача тўнғиз подасини боқасан, кечалари оташгоҳда ўт ёкиб чиқасан. Йил ўтгач ўз расмим билан сени висолимга еткизаман. Бўлмаса куфрдан қайтиб ўз динингга ўтгину, дайрдан кетгин, Қаъба сари йўл олгин. Гўё ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетавер.

Шайх сенинг мақсадинг нима бўлса ҳаммасини қиламан, лекин айрилиқдан сўз очма, деди.

Подани келтирдилар. Ҳар кун шайх юзтача тўнғизни боқар, кечалари билан куфр оташгоҳига ўт ёкиб чиқар эди. Унинг қавми кўп ҳаракат қилдилар, аммо шайхни бу йўлдан қайтара олмадилар. Шайхнинг бир садоқатли Муриди бор эди. Шайх Румга йўл олганда бу мурид бошқа мамлакатда эди. У қайтиб келгач, шайхнинг бошига тушган савдолардан хабар топди. У шайхнинг муридларини йигиб уларга таъналар қилди, шайхни ташлаб кетганлари учун, бевафоликлари учун койиди. Сўнг барчани йигиб ўзи билан Румга олиб келди. Бу ерда ҳўкбон шайхни кўрдилар. Шайх ўз жамоасини танимади. Улардан юз ўгириб тўнғизлар билан банд бўлди. Содик мурид бошқаларни қайтариб жўнатди. Ўзи эса Тангрига тиловат қилиб "кечаю кундуз тўқар эрди ниёз". Ниҳоят Тангри муриднинг

дуосини мустажоб этди. Шайхнинг гумрохлиги ҳам даф бўлди. У куфр либосини ечиб, белидаги зуннорни узди. Шу ҳолда эканида муридлари шайх ҳузурига етиб келдилар. Шайх садоқатли шогирдини кучди. Унинг садоқатига тан берди. Шогирд ҳам пир оёғидан бош кўтармас эди. Шайх ювиниб ўз хирқасини кийди. Барчалари сидк билан "Бадиа қатъига урдилар қадам". Шайх бадҳо сари йўл олганда тарсо гўзал бир туш кўрди. Исо у шўхга танбех бериб, шайх Санъондек муршид сенинг дайрингда меҳмон бўлганида сен унинг қадрини билмадинг, энди у мезбонликқа ҳарамга кетди. Дархол етиб бор, унинг динига кир. Ойинини қабул эт, деди. Тарсо кизи уйқудан бошқача ҳолатда уйғонди. У шайх оёғининг изи бўлмоқни истарди. У йиглай-йиглай шиддат билан Каъба эҳром сари кетди. Йўл узра у истиғфор айтар, ўз қилмишларидан пушаймон ер эди. Ниҳоят ҳушини йўқотиб йиқилди ва тупроққа беланиб ётиб қолди. Бу маҳвашнинг ҳолати шайхга ва садоқатли шогирдига маълум бўлди. Улар шошилиб ўша ёққа жўнадилар. Ва у сарвиноз ётган жойга етиб келдилар. Шайх нозаниннинг бошини ўзининг тиззасига қўйди. Кўзидан дув-дув ёш тўкди. Париваш ўз бошини шайхнинг қўйнида кўргач, қилмишларидан тавба-тазарру қилди. Шайх унинг арзи иймонини тинглади. Ва жон таслим қилди.

Шундан сўнг Навоий ўз севгиси тўғрисида сўзлайди, бу тўғрида бир дoston ёзагагини айтади.

Шайх Санъон ёрини ишқ айвонида дафн этти (Дину иймон аҳли гўрисғонида). Каъбадан дайрга келди. Дайрдан Каъбага борди. Тангридан қилган ишлари учун узр сўради. Сўнг қазо уни ҳам ёрига қўшди.

Қушлар бу ҳикоядан каттиқ таъсирландилар. Ишқ уларнинг руҳига дадиллик бағишлади. Йўлда давом этдилар. Аммо тезда бир йўлбошчи кераклиги сезилди. Худхудга йўлбошчи бўлмоқни таклиф этганларида у қабул қилмади. Шунда қуръа ташланди. Қуръа Худхудга чиқди. У ноилож рози бўлди. Қушлар Худхуд бошчилигида водий бошига етиб келдилар. Бу ернинг ваҳшатидан қушларга ваҳима тушди. Бир қуш бу йўл нимадан холийдир, деб сўради. Улус ғавғосидан, шохнинг иззати, мартабаси ва истиғносидан холийдир, деб жавоб берди Худхуд.

Ҳикоят. Боязид бир маконга келди. У ерда кимсадан ному нишон йўқ эди. Боязид нега бу ер шунчалар холи, деб Илоҳдан сўради. Бу ер изза ва жалол даргоҳидир. Ҳар кимнинг ҳам бу ёққа йўл топа олмоғи

мумким эмас. Подшоҳ карамининг мартабаси баланд, лекин унга ҳар қандай гадо ҳам маҳрам бўла олмайди. Талаб аҳли бир умр жон чексалар ҳам ҳар бири бу давлатга эриша олмайди.

ВОДИЙНИНГ ҚАТТИҚЛИГИ ВА УНДАГИ ОҒИРЛИКЛАР. БУ ТЎҒРИДА ҚУШЛАРНИНГ ҲУДҲУДДАН СЎРАГАНЛИКЛАРИ

Йўл чексиз. Азоб ўти кўкка кўтарилади. Истиғно шамоли сакрайди. Бундоқ йўлни кушлар қандай қилиб ўга оладилар. Ҳаммаларини кўркув эгаллади. Улар Ҳудхуддан кўнгилларида туғилган хавотирга солувчи саволларга жавоб бермоқни сўрадилар. Ҳудхуд уларни бир жойга тўплади.

- Нега биз ҳаммамиз бир хилмизу, лекин нега сен билган нарсани биз билмаймиз?

- Менга Сулаймоннинг кўзи тушган, - деб жавоб берди Ҳудхуд.

"Кимга ким айлар назар аҳли сафо, ул назар туфроғин айлар кимё".

Шайх Нажмиддин Кубронинг сўзи ва итга тушган кўзи.

Бу шайхнинг кимга кўзи тушса валий бўлар эди. Бир куни шайхнинг кўзи бир итга тушди. Шу ит барча итларга бош бўлди. Ўша ит ўлганда шайх эшиги олдида дафн этилди. Ҳамон аҳли ниёз ўша итнинг қабрини зиёрат қилдилар. Хоразмда ўша қабр ҳозир ҳам бор. Итга ҳам, қушга ҳам яхши назар тушса шундай бўлади.

- Бу оғир йўлга шер тоқат қилолмайди-ку, мен заиф нотавон қуш қандай чидайман?

- Сенинг ҳимматинг паст, ўзинг нотавонсан. Агар ҳиммат баланд бўлса, тананг кичик ва ожизлигининг аҳамияти бўлмайди. Агар кишига ишқу ҳиммат ёр бўлса, тан соғлиғу заифликка диққат қилмайди. Ишқдан мурод бу йўлда қурбон бўлмоқдир. Заъф эса шу мақсадга яқинликдир

Шайх Абу Савд Абулхайр ҳикояти.

Меҳна шайхи ишққа гирифтор бўлиб, азоб-уқубат чекар эди. Бир вайронада чуқур чоҳ бор эди. Ўша чоҳ ичида боши куйи осилиб ётар эди. Кечалар билан шу аҳволда нола чекарди. Йиллар шу таҳлитда бўлиб, ниҳоят оғзига жоми висол етди. Ишқда эранлар иши шундай бўлади.

- Мен кўп гуноҳ қилганман, кирлигим кўп. Пок Семурғга бу уят туфайли ега олмасман.

- Гуноҳдан кутулмоқ йўли тавбадир. Инсон шундай яралганки, у гуноҳдан ташқари бўлмайди. Агар сен гуноҳкор бўлмаганингда авфу раҳмат кимга тегар эди. Шунинг учун гуноҳдан юзи сарғайган киши тавба билан у сариғлигини ювади. Раҳмат денгизида чўмилиб покланади.

Одам сафий алайҳиссалом ҳикояти.

Одамлар отаси Булбашар ҳаммадан юксак мақомга эга бўлди. У исён журми билан оғир ҳолга тушди. Жаннатдан чиқарилди. Юз машаққатлар чекиб Ҳиндистонга келди. Унинг тавбаси қабул бўлиб яна раҳматга сазовор бўлди. Шунинг учун ҳам сен тавба қилиб йўлга туш, мақсадинга эриш.

- Менинг таъбим норасо. Гоҳ фиска, гоҳ порсоликка мойилмен. Гоҳ яздонпарастман, гоҳбугпараст. Бундай хилма-хиллик билан қандай бўламан. У ерга бир хиллик керак-ку.

- Бундай бемаънилик ҳар кимнинг табиатида бўлади. Бу нафс туфайлидир. Бу иллатни пир даволайди. Риёзат чекиб бу иллатдан кутулмоғинг мумкин.

(Бу Туробий Нахшабий ҳикояти).

Шайх Туробийнинг бир муриди зебу зийнатга берилиб кетган эди. Пир бир савагга сўйилган кўйнинг ичак-чавоғини унинг бошига кўйиб, Насаф бозоридан олиб ўтмоқни буюрди. Саватдан оққан шалтақлар унинг салласи, юзи, кийимларини булғади. Шундан сўнг муриднинг нафси ҳалок бўлди, ғусл билан покланди. Нафс бандилигидан кутилди.

- Менга золим нафс ўз ҳукмини ўтказди. Бу аҳволда мен у йўлни қандай ўта оламан.

- Умрингни болаликдан қарилккача нафс йўлида ўтқардинг. Энди ўлгандан кейинги аҳволингни кўр.

Ҳикоят. Золим, ғоратгар, масту бебоқ бир подшоҳ бор эди. У майхўрлик чоғида икки жанда кийган дарвишни кўрди. Улардан биридан сўради, мен яхшироқмимен ёки сенинг шеригинг яхшими? У деди: шеригим тўғри йўлдан озмайди, сен эса шоҳ бўлсанг ҳам нафс бандасисен, Ҳақ йўлидан озгансен. Шоҳ сесканиб ўзига келди, шоҳлик зарбофтадан ор қилиб жанда ихтиёр қидди. "Кўнглига Ҳақдан етиб огоҳ-лик, билдиким, дарвишлиқцур шоҳтгак".

- Мени ҳар доим лаънати шайтон йўлдан уради, мен унинг домига илиниб қолганмен.

- Нафс сенга ҳукмини ўтказди, кўнглингга ғурур солиб замирингни бузади. Бундан шайтон ҳайратда қолмоқда. Нафсинг

шайтоннинг вакилидир. Демак,, шайтондан гина қилма, ўз нафсингдан гина қилгил.

Ҳикоят. Шайх Хараконий ҳузурига бир муриди келиб, шайтон уни йўлдан ураётганидан шикоят қилди. Пир деди: Сенинг устингдан шайтон келиб шикоят қилди. Менинг қила олмайдиган ишларимни муридинг қилмоқда. Сендай пирдан миннатдормизки, шундай муридларни етказибсан, деди. Мурид, шайтон менга тухмат қилган, деди. Пир айтди: Мен шайтон билан сенинг ўртангга тушмайман. Сенга шайтондан, унга сендан юз қатла уят.

- Мен молу мулкка ишқ қўйганмен. Бир нафас қўлимда кумуш бўлмаса, ўлганим яхшироқ.

- Хирс жоми кўнглингни маст қилиб қўйган. Бу ишинг одамийликдан эмас. Сичкон бир умр йиғинади, охири мушук унинг қонини ичади. Илон доим хазина пойлаб туп-роққа қорилиб ётади. Унинг бошини янчадилар. Қорун, Афридулар не-не давлатга эга эдилар. Ҳоли не кечди уларнинг. Шундан ибрат олиб кўнглингдаги орзудан кеч. Эр бўлсанг асл мақсадни кўзла.

Ҳикоят. Басрада бир дунсиришт бир умр бойлик йиғар экан. Унинг кийимларига тангалар тикиб ташланган экан. Бозорда ҳаром савдодан тушган пулга таом еб дарё бўйига келди. Кўлини ювмоқчи бўлиб эгилган эди, сувга йиқилди. Эғнидаги дирамларнинг оғирлигидан дарёга чўкиб ўлди. Кумуш йиғмоқнинг оқибати шу бўлди.

- Мен гўзал қасрда шоҳ суҳбатида лаззат топаман. Бу шодликлардан воз кечиб Семурғ сари бормоқ равоми менга?

- Ўша боғ ва қасрлар ҳазон бўлади, шоҳ тахтдан тахта устига тушади. Шунда сен ким бўласан? Ундан кўра Кофи бақога йўл олгин. Ҳақиқий камолни ўша ерда топасан. Чин шоҳлик қудратини кўрасан.

Ҳикоят. Бир Банги қаландар банг еб вайронада ётар экан. Хаёлида жаннат боғида паривашлар билан маишат қилмоқда. Шу пайт жойнинг бурчагидан заҳарли нишли чаён чиқиб келди. Банги маҳвашни ўпаётган эди, чаён унинг эрнига нишини урди. Қаландар қичкириб ўзига келди. На боғ, ба базм, на маҳваш. Қаландар пушаймон еди ва ўша ниш захридан ўлди. Сен ҳам ажал нишини еб сесканарсан ва ғафлат уйку-сидан уйғонарсан, аммо фойда бўлмас.

- Мен севги асириман. Ёримни бир нафас кўрмасам олам менга қоронғу туюлади. Бир нафас усиз қарорим йўқ. Ундан бир нафас ажрала олмайман, Шу санам ишқини тарк этиб қандай кета оламан.

- Кўнглингга мажозий ишқ ўт солган. Бу муҳаббатинг ишқи

Ҳақиқийдан йирок. Сен суврати зоҳирдан фириб топгансан. Маъно жамолидан эмас. Ҳусни зоҳирнинг вафоси бўлмайди. Ҳусни баркамолни севмоқ керак.

Ҳикоят. Арастунинг бир муриди бор эди. У барча билимларни ўрганган, устоз меҳрини қозонган эди. Арасту уни Искандар хизматига тавсия этмоқчи эди. Аммо у йигит бир паривашга кўнгили берди. Унга етишгач, кечаю кундуз маҳбуба билан айшга берилиб кетди. Арасту ўша паривашга бир дори берди. Йигит хизматда эканида аёлнинг ичи кета бошлади. Устоз топшириғига кўра аёл чиқариб ташлаган барча нарсани бир идишга йиғдилар. Йигит хизматдан қайтгач, гўзал ёрини эмас, жисмида қатра қони қолмаган нотавон кимсани кўрди. Йигит фарёд кўтарди. Танимай деди: "Менинг ёрим қани, сарви бўйлуқ лола рухсорим қани?"

Олим буюрдики, идишни келтиринглар. Келтирдилар. Идиш чиқиндилар билан тўла эди. "Ол, паризодинг будир. Сен шуларга ошиғу мубтало бўлган экансан", деди олим. Йигит ҳижолатда қолди. Мен беморга эмас, сенга даво қилдим. Бундай ошиқликдан уялгин. Пок ишқ қошида бўлгин.

- Мен ўлимдан кўрқаман. Қандай қилиб узоқ йўлга чиқа оламан.

- Ҳаёт оқибатда ўлмақ учундур. Бундан ҳеч ким гадою, шоҳу, зоҳиду, фосиқу, авлиёю анбиё холи эмасдур. Ўлимдан кўрққандан фойда йўқ. Шунинг учун буйруққа мунтазир бўлмоқ керак.

Ҳикоят. Сулаймон пайғамбар ҳузурда ахли хушдан бир киши ўлтирар эди. Бир малак келиб пайғамбарга деди: Мен Хиндистонда шу кишининг жонини олмоғим керак. Ҳалиги нотавон пайғамбарга дедик, ўлим ваҳми келмоқда, чора қилгин бу мулкда бўлмайин. Сулаймоннинг буйруғига кўра ел ўша кишини Ҳиндистонга учириб олиб кетди. Етиб келганларида малак ўша одамнинг жонини олди.

- Мен доим ғаму андуҳдаман. Бу ғамгинликда қандай қилиб йўл боса оламан.

- Йўл ғами эрлар ишидир, "Йўлда ғамсизни киши демас киши". Жаҳон меҳнатободи ғам еридир. Аммо олам ғамини ема, одам ғамини торт. Чунки ундан кўнгли обод бўлади, шодлик топасан. Яхшилик йўлида ғам емак мардлар ишидир.

Ҳикоят. Мисрда бир баланд ҳимматли киши бор эди. У ғоят бадавлат, барча хурсандлик асбоби тайёр бўлсада, доим ғамгин эди. "Хотиринг нечун даме хуррам эмас?" деб ундан сўрадилар. Йўл ахлига жаҳон зиндондир, деб жавоб берди у. Мен ёрдан айрумен, шунинг учун Эрамда ҳам зиндонда тургандек бўламан.

- Мен фармонга бўйсунаман. Нима буюрилса, шуни бажараман. Амрни бажармогим менинг саодатимдир.

- Бу сўзинг жуда яхши. Амрни адо этмоқ, ором топмоқдир. Кибрдан жонига офат етказмаган, тафохурга берилмаган киши ўзини саодат кўйига элтади.

Ҳикоят. Тангри одамни яратмасдан бурун малойик аҳлининг бошлиғи Азозил эди. У ҳамиша Тангри амрига итоат қилар, унинг ақли ва васфига тили лол эди. Одамни яратгач, Тангри малойикка Одамга сажда қилмокни буюрди. Барча бўйин эгдилар. Аммо минг йил тоат қилган, амр ва тақво йўлини тутиб келган Азозил ғурур йўлига кирди, итоатдан бош тортди. Неча минг йилдан бери у мардуд, минг йиллик ишлари эса нобуддир. Ўзига бино кўймоқликдан ортиқ гуноҳ йўқ.

- Ҳақ йўлида покбозликдан киши нима фойда кўради?

- Бор-йўғини бутунлай Ҳақ йўлига бағишлаган, унинг ҳисоб-китобини қилмаган одамгина матлубига эришади.

Ҳикоят. Иброҳим Адҳам Балҳда тахту мамлакатини қолдириб Нишопурга келди. Ўтин йиғиб, сотиб тирикчилик қилди. Бир куни уни йўлда тутиб сулуқини текширмоқчи бўлдилар. Сизлар тиллаган нарса Балҳда қолган, деди у. Ҳали Балҳни унутмаганман дедилар. Йил ўтгач, яна имтиҳон урдилар. Сас чиқармади. Сулук ичра иши тамом бўлганига ишондилар, ўзларини султонга танитдилар. Сўнг ҳаммалари Каъбага йўл олдилар. Сўнг шоҳга яна шоҳлик насиб бўлди. Ғайр ёди кўнглида эканида пешгоҳга етди. Шундай у сирларга монёв эди. Ундан қутулгач, кишини покбоз дейдилар.

- Менинг ҳимматим баланд, аммо ундан менга қандай нафъ етади?

- Қуйи даражадаги одам баланд ҳимматли бўлса, унинг обрў-эътибори баланд бўлади. Мол эгаси бўлсаю, ҳимматсиз бўлса, маъни аҳли олдида иззат топмайди. Ҳиммати паст подшоҳ гадодан тубанроқдир.

Ҳикоят. Қиёмат куни келганда олиймаком муршид Шайх Жом Худога муножот қилиб кишиларнинг гуноҳидан ўтишни сўрайди. Йўкса Шайхга шундай жисм берсинки, у дўзахда ёлғиз ўзи ўзгалар учун куйсин. Ана шундай соҳибҳиммат киши кўпларни жазодан сақлаб қолади.

- Кишида инсоф бўлган яхшими. Менда инсоф бор, унинг эвазига инсоф кўрадимки киши?

- Одамда яхши сифатлар кўп. Аммо энг шарафлиси инсофдир.

"Кимга ким инсоф йўқ, инсон эмас". Инсоф аҳли ўзгалардан инсоф кутмайди, инсоф қилмай инсоф кутганлар эса мутлоқ ноинсофлардир.

Хикоят. Хожа Муҳаммад Порсо муриди Хожа Бу Наср билан бирга Каъба зиёратида бўлдилар. Олти юз минг зиётратчи Хожа Порсодан халкнинг ҳажини дуо қилмоқни сўрадилар. Хожа бу ишни Бу Наср мендан яхшироқ бажаради, деб айтди. Бу Наср минбарга чиқиб дуо қилди. Хожа куйида омин, деб турди. Барча буларнинг инсофига офарин дедилар.

- Бандага густоҳлик равомидир?

- Шоҳ олдида густоҳлик қилмоқ журъат, лекин маъни йўлидан узок. Муҳаббат йўлига тушган киши ҳақ сўздан бошқа, гапни айта олмайди.

Хикоят. Бир девонаваш эшак миниб йўлга чиққан экан. Йўлда саҳродаги бир вайронага ухлашга кирди. Эшагини эса Худога топширди ва ундан вокиф бўлиб туришни сўради. Кечкурун ёмғир ёғиб вайронадан ёмғир ўтди. Йўлчи ташқарига чиқса, эшак йўқ. Девона Худога таъна қилиб, эшакдан беҳабар бўлганидан ундан нолиди. Шу вақт чақмоқ чақнади. Эшак ўтлаб юрмоқда эди. Девона хурсанд бўлиб эшакка минди ва йўлида давом этди. У Худога дер эди: Мен хато қилдим, сенга таъна қилдим. Мен сенинг қилганингни унутдим. Менинг қилганимни ҳам сен унутгин. Мен сени кечирдим, мени ҳам сен кечиргин. Шундай одамлар Тангрига маъқулдирлар.

- Мен унинг хаёли билан хурсандман. Шунинг учун уни истаб сафарга чиқмоғим ҳавасми.

- Сен муттасил ўзингни мактайсан. Сенинг сўзларингга у қандай қарайди, унинг қилажак иши мўътабардир. Сенинг сўзларинг эмас. Сен деганинг кифоя эмас, у қабул қиладими йўқми, шуниси муҳим.

Хикоят. Шайх Бистомий вафот этгач, унинг бир шогирди уни тушида кўради. У ерда сени қандай кутдилар деб сўради. Шайх дебди: Партардигоринг ким деб сўрадилар. Мен дедим: Бориб ундан сўрангиз, менинг бандалигимни қабул қилармикан. Мақбул банда шундай бўлади. Киши ўзи дегани билан рост сўз келмайди (бошқалар айтмоғи керак).

- Менинг ҳамма тилаганим муҳайё, камол топганман. Шунинг учун йўл азобини чекмоғим мушкулдир.

- Кўнглингга ғафлат жаҳл ва ғурур солган. Сен нуқсон ичра комилсан. "Ноқис улдураким, ўзини комил дегай, комил улким, нуқсин исбот айлағай" камолдан демас ақли камол, аҳли нуқсон ичрадур бу кийлу қол.

Ҳикоят. Шайх Абу Бакр Нишопурий сайрга чикди. Атрофини муридлар, ходимлар, мухлислар ўраган эдилар. Шайх бу дабдадау асьасани кўриб бундай давлат ва мартаба кимда бўлган деб кўнглидан ўтказди. Шу пайт эшак кичкириб ел чиқариб юборди. Шайх қаттиқ завқ қилиб кулиб йиқилди. Ундан ҳол сўраган махрамига шайх ўз фикридан ўтган кайфиятни билдирди ва нафснинг кўнглимда туғдирган саволига эшак жавоб қилди, деди. Ана шундай ел билан хом хаёлни ҳайдовчи шайх инсоф ахлидандир. "Йўкса ҳар мағрур, дуни булҳавас бу бийик давлатқа топмас дастрас":

- Нима билан машғул бўлсам ўзимни шод эта оламан. "Не қилайким, кўнглума етқай сурур".

- Ҳамиша уни ёдингда тут. "Ундан айру айшдин ғам яхшироқ". Агар у туфайли ғам етса, шуни шодлик деб бил.

Ҳикоят. Хожа Абдуллоҳ Ансорий деганки, кўнгулнинг хушлиги ўшанинг ўзи. Ёдида жонондин бошқа нарса бўлмаган кўнгили, чин кўнгилидир. Бўлмаса у кўнгили гулхандир.

- Васлига етишгач, ундан нимани тилайин.

- Уни топгандан кейин бошқа ҳамма нарсадан кўнглингни уз.

Ҳикоят. Бу Саид Ҳарроз Маккада одамлар Ҳақдан мурод қилиб дуо қилаётганларида деди: Илоҳий, халқ талаб қилаётганини мен топганман. Чунки ҳамиша Сен билан биргаман. Мен сенга етишганим каби уларнинг ҳам муродини бергин.

- Агар шоҳ базмига етишгач, унга нима совға қилгаймиз.

- У даргоҳда ҳамма нарса бор. Сенинг элтадиган нарсанг ниёзи дард, зор жисм ва ғампарвард жон бўлсин.

Ҳикоят. Бир подшоҳнинг ғоят гўзал бир фарзанди бор эди. Шоҳ уни қасрда яшириб асрар эди. Шоҳ ўлгач, фарзанди тахтга ўтирди. Халқ унга шунчалар ихлос ва муҳаббат қўйдиларки, мамлакатда ғалағовур кўтарилди. Шунда подшоҳ буюрдикки, ҳар ким ўз касби кори бўйича бир нарса совға қилсин, қайси бири мақбул бўлса, у қабул қилади ва эгасини хурсанд этади. Ҳамма ўз хунарига яраша совға тайёрламоққа киришди. Бир ғариб, бечора девона дер эдикки, мен ҳеч нарса тайёрлаёлмайман, мен фақат дардли кўнглимни тутаман. Агар ғазаб қилиб ўлдирсаю муродимга етаман. Аммо шунга ҳам умидим йўқ. Подшоҳ бу ғарибнинг аҳволини кўриб унга илтифот қилди. Ошиқи бечора подшоҳга жонини бағишлади. Ана шундай ўлим жондан, балки абадий ҳаётдан яхшироқдир. Навоий бу ҳикоядан хулоса қилиб ёзади:

**Фониё истар эсанг мақсудга йўл,
Оху сўзу дард ила хурсанд бўл.**

- Бу узоқ ва машаққатли йўл қачон тугайди. Асли манзилга қандай қилиб етамиз.

- Олдимизда етти катта водий бор. Биринчиси Талаб водийси. Ишқ водийси. Маърифат водийси. Истиғно водийси. Тавҳид водийси. Ҳайрат водийси. Охиргиси Фақру фано водийси.

ТАЛАБ ВОДИЙСИНИНГ СИФАТИ

Талаб водийсига қадам қўйсанг юз оламга дуч келасан. Кўп каттиқ ҳолат учрайди. Истак кучаяди, топа олмаслик афғор қилади. Талабдан бошқа ҳамма нарсани ташлаб мақсад манзилига интиласан. Олам матоидан сенда ҳеч нарса қолмагач, сенинг сифатинг ўзгаради. Ўшанда жонингга талабнинг роҳати етади. Сенинг олдинда тоғлар текисланади, филлар пашшадек туюлади. Куфр билан иймонга қўл урасан, шунда бир эшик очиладиким, ундан ўтиб ичкарига кирсанг, ҳамма ташвишлардан қутиласан.

Ҳикоят. Бир подшоҳнинг гўзал ўғли бор эди. Бутун халқ унга толибу ихлосманд эдилар. Булар орасида икки мажнун айниқса кўп шўришу ғавго қилар эди. Шаҳзода улардан бирини зиндонда банд қилди. Иккинчисини итхонага бошчи қилиб қўйди. Улардан ҳол сўраганларида бири деди: Мен ўз махбубим кўчасидаги итлардан бири бўлмоқни орзу қилар эдим. Ҳозир эса итларига мулозиммен. Униси дедики, мен унинг ишкида гўрда мақом тутмоқчи эдим. Ҳозир эса бандимен, унга етишувга умидворман. Шаҳзода беркиниб бу гапларни эшитиб турган эди. Уларнинг садоқатига тан берди ва ҳар бирини ўзига маҳрами хос қилиб олди.

**Чун талабда сидқдин эрди асар
Оқибат бу навъ топдилар самар.**

ИШҚ ВОДИЙСИНИНГ СИФАТИ

Талаб водийсини ўтгач, Ишқ водийсига қадам қўясан. Ишқ ёндирувчи машъаддир. Унда самандар каби бўлмоқ керак. Ошиқнинг иши куймак. Отиқ кўнгли оҳдан ҳоли эмас. Ахир оташгоҳдан тутундан бўлак нима чиқар эди. Ёр учун ўлмак ошиқнинг ишидир.

Ҳикоят. Асмай ҳажга бормоқда эди. Бир булоқ бўйида ёзув

кўрди. Ишқ зори бўлган, сабру қарорини йўқотган киши нима қилмоғи керак. Асмай жавоб ёзди: Ишқини фош этмасин. Эртаси куни яна бир ёзувни ўқиди: Тоқати тоқ бўлган ошиқ, етишувга иложи бўлмаса нима қилсин? Асмай жавоб қилди: "Ўлсину ишқ ўтидин бўлсин халос". Бир кун Асмай ўша булоқ ёнидан яна ўтаётганида бир ошиқнинг ўз бошини тошга уриб ёрганини кўрди. Ёрилган бошдан оққан қон булоқ сувини кизартириб юборган эди. Асмай тўнини йиртиб салла қилди. Бечора мархумга мотам бошлади. Сўнг гўр кавлаб ошиқнинг жасадини кўмди. "Чун шахид эрди ҳалок ўлгон бадан, жисмига қонлиг либос бўлди кафан". Ҳикояни Навоий қуйидаги байт билан якунлайди:

**Фониё, ишқ ичра фоний бўйла йўл,
Бўлмаса сабру шикебинг бўйла ўл.**

**Кимга бу ўлмак насиб этса Худо,
Юз туман жон бўйла ўлмакка фидо.**

МАЪРИФАТ ВОДИЙСИНИНГ ВАСФИ

Ундан кейин Маърифат водийси келади. Бу поёнсиз дашт. Унда турли-туман йўллар бор. Бўлак ва бутун ўртасидаги ўсиш ва тушиб кетиш (тараққий ва таназзул) ўртасидаги қарама-қаршилиқлар шу ердадир. Ҳар ким ўз йўлини танлаган. Ўз йўлидан бошқа йўлни тан олмайди. Мўмину кофир, дайр эли, Каъба аҳли барча қарама-қарши кучлар шу ердадир. Барчалари ўз йўлларида камол сари борадилар. Гарчи борувчиларнинг ҳаракатда бир-бирига тескарилик кўп бўлса-да, барининг мақсади битта. Маърифат нури атрофни ёритгач, ҳар ким ўз мақсади сари интилди, ўша нур ҳар кимнинг камолини ёритди. Йўл узра қарама-қаршилиқлар кўп эди, кўпроғи дард, озроғи соф эди. Софлар шаръ набийсига бўйсунган эдилар.

Ҳикоят. Ҳиндистонда бир гала кўрлар жам бўлдилар. Бири сўради: Филни кўрганмисиз? Ҳа, дедилар. Далил сўраганда ҳар бири узининг тутганини айтди. Бири деди: Сутун (оёғи), бири Бесутун (қорин), аждаҳо андоми (ҳартум), икки суяк (тишлари), осилган катта илон (қуйруғи), қиёнинг тумшуғи (боши), икки ялпуғич (икки қулоғи). Ҳамманинг айтгани тўғри, аммо қарама-қарши эди. Улар филни кўрмаган эдилар, билганларини айтдилар. Бу сифатларни йиғиб чиқишса, фил келиб чиқади. Очиқ кўзли комил шунинг учун барча айтилганларни чин деб ҳисоблади.

ИСТИГНО ВОДИЙСИНИНГ БАЁНИ

Ундан кейин Истигно водийси келади. Унда энг юқори ҳам (аъло), энг куйи ҳам (адно) тенгдирлар. Унда гумроҳу огоҳ, дайр ва байтуллоҳ баробар. Каъба билан буткада бирдирлар маъмур ҳам оташзода ҳам бир, куфрга ҳам динга ҳам миқдор тенг.

Ҳикоят. Икки шахматчи катта шахмат тахтаси атрофида шахмат ўйнадилар. Ҳар икки тарафдан икки шоҳ, ёнларида икки фарзинни кажрав ва вазири руст гом (сабитқадам, дадил). Тахта устида каттик курашлар бўлади. Ҳамма сипоҳ ўз ўрнида иш тутади. Пиёда шоҳга чиқади. Ниҳоят ўйин тугагач, барча сипоҳу шоҳу пиёда ҳаммалари бир ҳолатга тушадилар. Шоҳу пиёда аралаш-куралаш ётадилар. Истиғнонинг кўриниши ана шу мисолдан маълум бўлади.

ТАВҲИД ВОДИЙСИНИНГ ТАЪРИФИ

Сўнг Тавҳид водийси келади. Бу ерда иккиликка ўрин йўқ. Туман минг қуш булсалар биттага айланадилар. Ҳаммага бир хил мақсад, ҳаво, лаҳву наво муяссар: "Бирда бирдин ҳосил ўлди бир адад, йўқ хирадка тунда дам урмоққа ҳад".

Ҳикоят. Мансур тавҳидга етишганда "Аналҳақ" ("Мен Худоман") деди. Арбоби дин кўп насихат қилиб бундай демагин, ўзингни дорга элтмагин, дедилар. У ўйлар эдики, Расулуллоҳ ўз буроқида (уловида) осмонга кўтарилди. Унга ўшанда бирлик гавҳаридан тож насиб бўлди. Тангри унга, тилагингни айт деганда, гуноҳкорларнинг гуноҳидан кечмоқни сўра-ди. Ундан кура араб шоҳи (Мухаммад-А.Қ.) азалдан то абад эгри юрганларнинг хатосини кечирувчи (гаффор) бўлгин, ҳар доим исён қилганларга раҳмат қилгин, деб сўраганда Тангри рад қилармиди. Шундай андиша Мансурнинг фикрини эгаллаб олди. Шунда Расулуллоҳ унга кўринди ва айтди: Ўшанда менликнинг хаёли йўқ эди менда. Элтган ҳам, бошлаган ҳам, истаган ҳам, бағишлаган ҳам Тангрининг ўзи эди. Сен эса шундай тавҳид (бирлашув) водийсида менлику сенликка йўл кўймоқдасан. У эса иккилик васфидан пок эди. "Ул эди деган ўзи, бергон ўзи, базм аро сочкон ўзи, тергон ўзи". Менлик сенликни хаёл қилмоқ, яъни иккиликни фикрга келтирмоқ аҳваллик (бир нарсани икки ёки кўпроқ ҳолда кўрмоқ)дан бошқа нарса эмас.

ҲАЙРАТ ВОДИЙСИНИНГ СЎЗИ.

Тавҳид водийсини ўтгач, Ҳайрат водийси келади бу ерда ҳамма нарса кишини ҳайратга солади. Киши бору йўғини ҳам билмайди. Тавҳидда олган нарсаларини йўқотади. Қаёққа қараса ҳайрати оша беради.

Ҳикоят. Бир олампаҳоқ подшоҳ бор эди. Унинг бениҳоя гўзал қизи бор эди. Уни эл кўздан яширин тутар эди. Бир кеча шу фарзанд ўзини бир гўзал йигитнинг висолига етишган ҳолда кўрди. Уйғониб ўша гўзал ишқида кўп беқарор бўлди. Қасрга чиқиб қараса, шохнинг базмида ўша тушида кўрган йигит ўлтирибди. Уларнинг кўзи бири-бирига тушдию, ўша йигитнинг кўнглида ҳам ишқ уйғонди. Улар бу севгидан кўп изтироблар чекдилар. Ниҳоят маҳваш икки хизматчисини чақирди. Улар моҳир чолғучилар эдилар. Қиз ўзини ўша йигитнинг ишқида беқарорлигини уларга айтди. Хизматчилар бу дардга даво топамиз, аммо дардингни яширин саклагин, дедилар. Улар ўша йигитга бири она, бири сингил бўлган бўлишди. Йигитнинг ишқ дардига даво топажакларини билдиришди. Сўнг қасрга базмга чорлаб йигитни маст қилишди. Унга севги тўғрисида кўп ҳикоялар сўзлашди. Йигит шодлик, май суруридан беҳуш бўлиб йиқилди. Шунда уни бир маҳдга солиб, маҳваш киз ҳузурига элтишди. Йигитни хушига келтиришди. Йигит бу тахту бахтдан ҳайратга тушди. Деди: "Ё Рабким не ҳол эркин бу ҳол, тушму уйғонлиқму эркин ё ҳаёл". Маҳваш унга май тутди. Улар май ичишиб беҳижоб (бепарда) бўлишди. "Ошиқи маҳзуну маъшуқи ҳазми бўлдилар ишрат уйида ҳолинишин". Тонг ёришгач, йигитни нағма билан беҳуш этдилар, маҳдга солиб ўз қошонасига келтирдилар. Йигит ўзига келгач, бўлиб ўтган воқеаларни эслаб мажнунона нола қилар эди. Одамлар ҳайрон бўлишиб, нима бўлди, деб сўрасалар айтмас, аммо ўзининг бошидан ўтганларга ҳайрати ошиб борар эди. Аввал ширин висол, сўнг шиддатли ҳижрон туфайли ҳайрат устига ҳайрат қилар эди.

ФАҚРУ ФАНО ВОДИЙСИНИНГ АДОСИ

Ўшандан кейин Фақру фано водийси келади. Бу водийда хомушлик ҳукмрон. Киши гўё гунгу қару беҳуш каби бўлади. Барча бор нарсалар дарё юзасидага кўпик сингари. Бир кўринади, бир ўчади. Бутун борлиқнинг тақдири шундай. Бутун мавжудот ичидаги энг шарафли зот инсон. Ҳатто, шундай олий вужуднинг вакиллари -

авому хос, султонлар, хоконлар, ҳакимлар, олимлар, валийлар, набийлар ҳаммалари ҳам ўша сув юзасидаги кўпиклар каби бир кўришиб, бир ўчиб борадилар. Киши шунни тушунмоғи керак. Бу дунёда барибир доимий қолмайди, йўқ бўлиб кетади. Фақат Ҳақгина абад-дир.

Ҳикоят. Шайх Абул Аббос хонақоҳда мақом тутди. Шунда бир ажойиб кимса келиб таҳорат қилмоқ учун обдастада (ибриқ) сув сўради. Келтирдилар. У обдастани уриб синдирди. Шайхнинг сўзи билан яна обдаста келтирдилар, яна синдирди. Охири обдаста қолмади, барчасини уриб синдирди. Обдаста қолмаганини айтганларида у дедик, шайх келиб соқолини тутсин, лойқа сувни унинг соқолидан сиздириб тозалайман. Шайх деди: соқолни шамоллар ювиб тарайди, энди ҳозир бир ишга ярағудай бўлса ярасин. Бир дарвишнинг ҳожати чиқсин. Шайх соқолини ҳовучга олиб ўша ғофили бебок сари юрди. Бундай фанолик одатини кўргач дарвиш ортиқ бемаъни сўзга қуввати қолмади, у ўзини шайхнинг оёғига ташлаб юзини тупроққа белаб ўздан кетди. Шу сифат билан шайх ноқисни комилга айлантирди.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сўзи.

Хожа бир ўлимтик ит (жифа калб)ни кўриб дедик, вафо аҳли шудир, мен эмас. У ўз Худовандига вафо қилади, мен эса фақат жафо етказаман. Ўша итнинг изини кўргач деди: Мен ортуғми ё бу из? Албатта, бу из мандан ортиқ. Чунки бу вафодорнинг изи. Сен беинсоф эса фақат вафосизлик йўлидан юрасан. Шундай деб Хожа ўша изга кўзини кўйди. Ана шундай ишонч билан Хожа Фано жомини ичиб "Боқийи мутлаққа восил бўлдилар".

Парвоналар йиғини.

Парвоналар йиғилишиб шамни тиладилар. Улардан бири шам атрофида йиғилган даврага борди. Шам ёруғидан баҳра олиб қайтди ва уларга кўрганини сўзлаб берди. Аммо гапининг таъсири бўлмади. Яна бир бошқа парвона ўша жойга учиб борди. Шамга диққат билан назар солди. Сўнг қайтиб барча кўрганини айтди. Таъсир қилмади. Яна бири бориб шам атрофида чир айланди. Барибир муроди ҳосил бўлмади. Ўзгаларга изтироб тушиб, улар шам ҳузурига етиб келдилар, унинг атрофида учиб айланиб ҳам болу парларини куйдирдилар. Шу билан муродга етдилар.

Шайх Суфёни Саврийнинг фанодан сўнгра бако тўғрисида айтганлари.

- Биров Тангрига толиб бўлса мақсад йўли қандайдир?

- Дарду офат тўла минг манзиллик йўл. Олов билан нур ўртасида етти денгиз бор. Улардан ўтгач икки оламини ютиб юборадиган балик учрайди. Истиғно денгизида яшайди.

ҚУШЛАРНИ ФАНО ВОДИЙСИНИНГ ОХИРИДА БАҚО МУЛКИДАН НИШОН ТОПМОҒЛАРИ

Бу гапдан кушларга ваҳима тушди. Кўплари кўрққанларидан ўлдилар. Қолганлари эса йўлга тушдилар. Йўл машақ-қатидан кўплари халок бўлдилар, баъзилари дардга йўлиқдилар. Ниҳоят неча кушдан фақат ўттизтаси ҳолдан кетганича биронта парлари бутун қолмаган ҳолда, ўтиндек пора-пора бўлиб, қақшаб бир олий жойга етиб бордилар. Бу ердаги вусъат (кенглик)дан ақл ожиз колгудек эди. Чарх бу бу-юклик қаршисида ҳашак сингаридир. Истиғно булутидан ёғин ёғар, момогулдураклар гулдузар, чақинлар чақар, гўёки оламга тўфон тушгану бало чақмоғи осмонни кул қилиб юборган эди. Етти осмон бир ҳовуч тупроқ каби туюларди. Барча ўз холига ҳайрон бўлиб қолдилар. Улар дедилар: Биз ўттизта фосид хаёл шунча азоб-укубат чекиб, ўлим ваҳмида бу ерга етиб келиб нима кўрдик. Ноумидлиғ юз ўғирди. Кўп кушларнинг учарга қуввати, кўнарга тоқати қолмаган эди. Шу вақт иззат човуши (хабарчиси) давлат қуши каби жилва қилиб пардадан чикда. Бу хастаҳол гуруҳни кўрди. Бу балога учраган жамоа кимдир?, деб сўради у. Биз, - дедилар кушлар — шоҳ истаб, жон чекиб бу ерга келганмиз. Шохимиз Семурғдир. Биз унга бандау асирмиз. Човуш деди: сизнинг димоғингизга бу хаёл. Сиз ҳеч кимдан ҳам ҳеч бир гуруҳсиз. "Кўнглунгизда сарбасар фосид хаёл, муддаонгаз барчаси амри маҳол". Бу ерда юз минг куёш бир заррача эмас. "Сизга онда не вужуду не Адам, бал вужудингиз адамдин доғи кам". Човуш кушларга қайтиб кетмокни таклиф қилди. Кушлар умидсизликка тушиб қолган умидлари, орзуйи давлати жовидлари учун афсусланиб қолдилар.

ҚУШЛАРГА ФАНО НАВМИДЛИГИДА ХУДХУДНИНГ ИРШОДИДИН ҚУВВАТ ҲОСИЛ ҚИЛГАНЛАРИ

Худхуд кушларга, шоҳ лутфидан ноумид бўлмангиз, деди. Биз унинг даргоҳига етиб келдик. Бу ерда ўлмак ҳам саодат-дир. Кушлар дедилар: Биз сенинг айтганларингни қилдик. Лекин етишув чоғи бизга айрилиқ дуч келди. Худхуд деди: Афсурдалиқ қилмангаз, биз

йўлга чиққанимизда ҳамма оғирчиликка чидамоқни бўйинга олган эдик. Шу даргоҳга етиш-моқнинг ўзи мақсад эмасми. Комил ошиқ учун хижрону висол баробардир. Ўзига етиша олмасангиз, унинг ёдигина кифоя эмасми? "Ёди бирла ҳар кишиким, берса жон бордур ул ўлмоқ ҳаёти жовидон" (Унинг ёди билан ўлмоқ абадий ҳаётга тенгдир — А.Қ.).

Ҳикоят. Бир киши Мажнунни ўз-ўзи билан гаплашаётганини кўрдилар. — Ким билан сўзлашмоқдасан, деб сўрадилар. - Лайли билан, деди у. — У сендан узокда-ку? — Эй гофил у менинг жонимдадир. Бас, шундай экан, йўлнинг узоклигини нима фарқи бор,- деб жавоб берибди Мажнун. Сиз ҳам ошиқ бўлсангиз, унинг тоза дарди билан айш этингиз.

ҚУШЛАРНИНГ ФАНО ҲУСУЛИДИН БАҚО ВАСЛИГА ЕТГАНИ

Қушларда мардоналик, уларнинг йўлбошчисида эса фарзоналик бор эди. Етишув шамоли эсди. Пардалар очилди. Васл богида мурод гули очилди. Бу гулшандаги ҳар бир гул бир кўзгу эди. Ҳар ёнда бу кўзгулар дуч келар эди. Бу кўзгуларда улар ўз аксини кўрар эдилар. Шунча азоб чекиб бу ерга келган ўттиз қуш ўзларининг Семурғ — Си мурғ — ўттиз қуш эканликларини англадилар. Қаёққа кўзлари тушса, улар ўзларини кўрар эдилар.

"Лисон ут-тайр" ("Қуш тили")нинг яқуновчи боблари

Шундан сўнг Навоий (Фоний) дostonнинг мохиятини баён қилади. Кишининг руҳи нафсониятдан ҳоли бўлгач, ундан рухониятдан бўлак ҳеч нарса қолмаса инсон зоти юксак шарафга эга бўлади. Орадан менлик, сенлик кетади, киши буд ва нобуддан хабардор бўлади. Васл нуридан кўз сингари ёруғлиқ касб этади. Ҳар ким ўз вужудини тафаккур қилсин. Нима истаган бўлса, ўшани ўзидан топади. Семурғ истаган қушлар йўл узра азоб чека-чека ўша талабга етдилар.

Мен қушлар тили орқали шу маънони ифода этдим. "Барча сўзлар мушкилидир бу ҳадис, безабонларнинг тилидур бу ҳадис". Навоий (Фоний) унинг фикрини англаганлар уни шарҳ қила кўрмасинлар, токим уларнинг бошига офат етмасин, деб таъкидлайди. Ўзи эса Аттор асрорини шарҳ этганини ёзади.

Бир ошику девона ўз маҳбубасини таъриф қилар экан. Маҳбуба бу таърифни эшитиб айтдики, барча таърифнинг ғалатдир. Ошиқ деди: хато қилибман, лекин сени таъриф этмоқ менинг касби қоримдир.

Махваш газабнок бўлиб, уни йўқ қилиб юбормоқчи бўлди. Девона унга ёлбориб, нимаи-ки деган бўлсам ихлосу мухаббат туфайли деганман, сўзимда таъна ва киноятдан асар ҳам йўқ. Шундоқ ҳам уят билмаслик мени ўлдирмоқда, сен мени ўлдирмоқ захматини чекмаган, деди.

Телбанинг ўз нуқсонига иқрор бўлганидан паривашнинг кўнгли юмшади ва уни кечирди.

Ҳикоят. Хожа Абдуллоҳ Ансорий деган экан: Киши оҳанги рудни соз қилиб чолғу чалса, ундан мурод Тангри ёди бўлса, ғафлат оҳанги тузиб Қуръон ўқиганидан кўра афзалдир.

(Ўз қусурларига авф сўрагани)

Нимаики деган бўлса, Фоний Тангри отига деди. Унинг хатоларини беркитгин, токим у фано базмида қуръа нўш бўлсин.

(Шайх мактави)

Аттор асарини туркий тилда баён қилганини ёзади. Токим турклар ҳам ундан бахраманд бўлсинлар.

(Шайх руҳидан Қакнус тимсолида мадад топиб татаббуъ қилгани)

Қакнус деган Ҳиндистонда яшайдиган бир куш шундай ажойиб нашалар қилар эканки, эшитганлар ҳушини йўқотар эканлар. Фисоғурс унинг нағмасини эшитгач, мусиқий фанини яратган экан. Қакнус бир умр ўтин йиғар экан. Сўнг бир наво чекиб ўша ўтинни куйдирар, бу ўтда ўзи ҳам ёниб кетар экан. Кулда қолган бир ёш Қакнус кулдан чиқиб келиб ўтин йиғмоққа тушибди. Сўнг у ҳам умрининг охирида отаси қилган ишни қилди, Шайх Аттор гўёки олдинги Қакнус эди. Мен эса унинг ўғли, у шоҳи олийсифат, мен эса банди қулдурмен.

Талаб тариқи адосида муножотда шоир ўзининг Тангрига мухаббатини изҳор этади, ундан талаб завқини етказмоқни сўрайди.

Тамсил. Бир мурид Каъбага борар эди. Бистомда уни Боязид кўриб қолди. Қайтишда улар яна учрашишди. Шайх му-ридан Байтуллоҳ тўғрисида сўзлаб бермоқни сўради. Уй буюк эди, аммо эгаси йўқ эди, - деди мурид. Шайх деди: Эй беҳабар, уй эгаси ҳар қадамингда сен билан бирга эди. Шуни тушунмабсан, демак, толиблигингда қусур бор.

Ишқ тариқи адосида муножотда ўз мухаббатининг ўчмас бўлишини тилайди, ишқнинг куйдирувчи юлдузи кўнглимга нур сочиб турсин, деб тилак изҳор этади.

Ҳикоят. Омир қабиласидаги йигит Қайсни ишқ забун қилди. У

Лайли ишқида бекарор эди. Ундан сўрадилар, отинг недир? - Лайли, деди. Исботинг недир? Лайли шундай зотки, исботламоқ хожат эмас. Сенга бу шак туюлса ҳам менинг эътиқодим шу.

Маърифат тариқи адосида муножотда шоир маърифатга эришган ориф (билувчи)ларни таърифлайди, маърифат орқали Тангрига етишмоқ фикрини баён этади.

Тамсил. Бир солик (йўловчи) шоҳ хузурига келди. Шоҳ унга истаган нарчасини hozир этмоқчи бўлди. Солик деди: Нима керак бўлса бу фоний дунёда ҳам ўзи беради. Сенга муҳтожлигим йўқ.

Истиғно тариқи адосидаги муножотда Ҳақнинг буюклиги ифодаланади, инсонни унинг қаршисидаги ожизлиги таъкидланади. Бу буюклик қаршисида чўлоқ чумоли ва ваҳшатли сайр баб баробардир.

Тамсил. Намруд Халилни тўпга тутмоқ учун Манжанак (тош отар машина- А.Қ.) тайёрлади. Отди. Шунда Жаброил келиб Халилуллоҳдан сўради. — Не мақсадинг бўлса айт. У деди: Эҳтиёжимни ўт билади. Сенга эса эҳтиёжим йўқ.

Ҳайрат тариқи адосида муножот. Барча ақли бор нарсалар зотинг бобида ҳайратдадирлар. Сенинг ишхонангдаги ҳар бир таъб аҳлининг бўйнига тушган ҳайрат арқонидир. Ақл, илм бари сенинг сунъинг (Яратувчи санъатинг) қаршисида ҳайратлари оша боради. Мени ҳайратга қўймай ўзингга яқинлаштир.

Тамсил. Бир бедил бир бадмеҳрга ишқ қўйди. У зору бекарор орзу қилар эдики, ёрим бир дуч келсаю кўнглимдаги ғамлардан икки оғиз унга сўзлаб берсам. Халқ ўша нозанинни ошиқ қошига келтирдилар. Ошиқ ҳайратдан бир сўз дея олмай хушидан кетди. Ўзига келганда ёри кетиб қолган эди. Бедили нотавон бир сўз айта олмай жон таслим қилди.

Тавҳид тариқи адосида муножотда шоир ўзлик ширкатидан озод бўлмоқ, ёр ўзлигида маҳв бўлмоқни орзу қилади. Фано тариқи адосида муножотда кимки ўзини ўша вужуд орасида нобуд этсагина висол топажаги тўғрисида сўз боради.

Тамсил. Бир комил Тангрига мурожаат қилиб деган: Сенинг пок зотинг ҳамиша бор. Сенга етишувнинг ўзни қурбон қилмоқдан бошқа йўли йўқ. Менинг бузук вужудимни истаган, сенинг бор вужудингдан кидирсин. Ўртамиздаги менли-ку сенлик кетиб, сен доимий қолажаксан.

БУ КИТОБ НАЗМИДА ЎЗ МУНОСАБАТИНИНГ ЯҚИНЛАШУВИ (ТАҚРИБИ)

Бу қисмда Навоий (Фоний) болалик йиллари Атторниинг "Мантиқ ут-тайр" китобини қанчалар севиб ўқиганлиги тўғрисида ҳикоя қилади. Бола "Мантиқ ут-тайр"ни шундай берилиб ўқиганки, ўзга сўзларни унутган, тарки дунё қилиш фикрига тушган. Бундан огоҳ бўлиб ота-онаси китобни яшириб қўйганлар, бу тўғрида сўзлашни таъқиқлаганлар. Аммо бу бефойда эди. Чунки бола китобни ёдлаб олган ва уни ҳамиша ёддан ўқир эди. Шунча нарсани ёзгач, яна "Мантиқ ут-тайр"ни таржима қилсам, деб умид қилар эдим. Лекин имкон бўлмай келди.

Тамсил. Бир толиб кўчада кетаётганида йиқилган деворни кўрди. Халқ тўпланиб беркилиб қолган йўлдан ўта олмай гаранг эдилар. Толиб йиқилган деворни кўриб хурсандлик изҳор этди. Ҳамма хайрон бўлиб, бу шодликнинг сабабини ундан сўрадилар. Толиб деди: Девор шу тарафга йиқилмоққа интилар эди. Ўз хоҳишига етди, мен ҳам шу девор сингари ўз тилагимга етмоққа умид пайдо қилдим. Менинг муродим фақру фанодир, шояд унга эришсам.

(Бу китобга ўзгача таҳаллус қўймоқнинг сабаби)

Бу китобнинг мазмуни фонийлик. Яна Шайх (Аттор) ўз қушлари учун охирги манзил қилиб фақру фанони олган. Шу сабабларга кўра бу дostonга Навоий эмас, Фоний таҳаллуси туширилди.

Подшоҳи Ислом (Хусайн Бойқаро) дуоси ва узрхоҳлик адоси

Кимга андин ҳосил ўлса муддао
Лутф этиб Фонийни ҳам қилса дуо.

ЙЎЛБОШЧИ

/Хулҳуд (пўпишак) образи/

Навоий инсоният жамияти тараққиётида йўлбошчиларнинг тутган ўрнига катта аҳамият берган. Қушлар жамоасининг бошлиғи Хулҳуд (Пўпишак) ҳам ана шу мезонга тўғри келади. Хулҳуд "Лисон ут-тайр" достонида бош ўрин эгал-ловчи. Навоий тасаввуридаги ўз гуруҳини "маърифатга далолат" қилувчи образдир²⁹.

²⁹ Алишер Навоий. «Насойим ул-мухаббат» ва «Вақфия» асарларида «баъзи боргузида бандалар бошига кубувават тожини кўюб, белига ҳидоят камарини боғлаб» Яратувчи тамонидан ҳоким қилингани «то ул

Н.М.Маллаев Худхудни муршид сифатида таърифлайди. С.Ғаниева ҳам худди шуидай фикрни билдирган³⁰. Ш.Шарипов Худхуднинг асардаги марказий образлардан бири эканини айтиб, унинг донишмандлиги ва хосиятли эканлиги билан ажралиб туришини ёзади³¹.

Бизнингча, "Лисон ут-тайр" даги Худхуд ўз мақсадини аниқ билган, шу мақсадга етув йўлини топган, ўз эътиқодига садоқати туфайли ўзгаларда ҳам ана шундай садоқатни тарбияламоқда қодир йўлбошчи образидир.

Худхуднинг дostonда пайдо бўлмоғи жамъ бўлган қушлар ўртасидаги тартибсизлик содир бўлганидан сўнг келиб чиқди. Бу тартибсизликни йўқотмоқ учун, ушбу жамоа ичида барқарорлик ва интизом ўрнатмоқ учун бир соҳибтамин, инсофли ва адолатли шох керак эди. Ана шу эҳтиёж аниқ сезилди. Барча қушлар шундай шохнинг йўқлигидан зору маҳзун бўлдилар. Бундан парокандалик авж олиб турганда Навоий дostonга Худхуд образини киритади. Ана шу фурсатдан бошлаб то дoston тугагунгача Худхуд асарнинг бош образи бўлиб қолади. Навоий Худхудни бундай тавсиф этади:

**Худхуд ул нури хираддин бахраманд,
Рахбарлик афсаридин сарбаланд.**

**Зотида иззат шараф меҳрожидин,
Бошида зевар ҳидоят тожидин.**

**Жабраилосо аён юз роз анга,
Қурби арши авжида парвоз анга³².**

Худхуднинг қушлар ичига кириб келганида унда девонаворлик кайфияти бўлганини Навоий алоҳида уқтириб ўтади. Чунки бу гуруҳдаги бетартиблик, ўзаро келишмовчилик Худхудни девонаворликка солиб қўйган эди. У чин юракдан бундай кўнгилсизликларни йўқотмоққа интилади. Худхуднинг шу мақсад йўлидаги кескинлиги, ўзини аямаслиги худди шам атрофида гир айланаётган парвонанинг телбанамо ҳолатига ўхшаш эди.

маърифатга аларни (одамларни - А.К.) далолат қилдилар» деб ёзган эди. (А.Навоий «Асарлар» Т. 15. Б.66); «Вақфия» Т., «Фан», 1991.

³⁰ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. - Т., «Фан», 1971 т.п.с.

³¹ Шарипов Ш. «Алишер Навоий» «Лисон ут-тайр» дostonининг генезиси ва гоёлий-бадий хусусиятлари», Т., «Фан», 1982 Б.43.

³² Алишер Навоий. Асарлар. Т.П.Б.16. (Ушбу асарда "Лисон ут-тайр"дан келтирилган барча мисоллар ана шу китобдан олинган. Шунинг учун уларга бошқа мувожаат берилмади. - А.К.).

**Кирди ул мажмаъ аро девонавор,
Шамъи мақсад васфида парвонавор.**

Худхуднинг бу девонаворлиғи унинг ўз ишончида ғоят содик эканидир. Бу ишонч Худхуднинг Семурғ тўғрисидаги тушунчаси билан боғлиқ. Семурғ Худхуднинг таърифига кўра ҳар жихатдан мукамал бир зот. Худхуд Семурғни шу қушлар жамоаси билан қиёслади. Қушлар жамоаси беҳабар бир гуруҳ. Бу жамоа ғафлат ичида остин-устин бўлиб кетган.

**Деди, ки эй ғофил гуруҳи беҳабар,
Ҳолингиз ғафлат аро зеру забар.**

Шундан кейин қушлар шоҳи Семурғнинг таърифи келади. Худхуд Семурғни мактовлардан юкори турадиган, барча қушларнинг ҳолидан ҳамиша огоҳ бир шоҳ сифатида таърифлайди. Қушлар бу шоҳдин йироқдирлар, аммо шоҳ ҳар доим у қушлар билан бирга.

**Ул яқин сизгаю, сиз андин йироқ,
Васл анга ойин, вале сизга фироқ.**

**Сиз тушуб ул шоҳдин беҳад байд (узок)
Ул яқинроқ сизга "мин ҳаб ул-варид"
("елка томири").**

Навоийнинг ёзишича, Семурғ дунё қушларига шоҳ. Унинг парлари ранг-баранг, ҳар бир рангида эса юз хил нақш бор. Бу нақшу рангларни ақл идрок эта олмайди. Семурғ Коф тоғида яшайди. Лақаби Анқодир. Уфқлар орасида у Семурғ номи билан шухрат топган.

**Барча олам қушларига шоҳ ул,
Ҳолингиздин мубину огоҳ ул.**

**Ҳар парида юз туман ранга ажиб,
Лек ҳар рангада юз нақши ғариб.**

**Нақшу рангадин хирад огоҳ йўк,
Ғофил эрканга хирад икроҳ (жирканиш) йўк.**

**Ким хирад идрокидин фузундур ул,
Мундин идрокиға топмас ақл йўл.**

**Ҳам нишиман Кофи истиғно анга,
Ҳам лақаб ул Коф уза Анқо анга.**

**Шухрати Семурғ ило офоқ аро,
Зоти мамлу (тўла) сархи олий тоқ аро.**

Бу таърифга Анко отининг киритилмоғи диққатга сазовордир. Анко - "оти бор, ўзи йўқ афсонавий қуш". (Гўё қушларнинг подшоҳи бўлиб Қўҳи Қоф (Коф) тоғида яшар эмиш).

**Тилар кўнглим қуши Анқодни ўтса нори
Мунингдек сайр этарга Қофдин ортик
саботим бор.**

(Алишер Навоий. «Ғаройиб ус- сиғар» девонидан)³³

Семурғ эса Қоф тоғида яшовчи деб фараз этилган афсонавий катта бир қуш, анко. (Қоф ва Семурғ мавхумий нарсалар ҳисобланганликдан, бу сўзларни йўқлик ва етишиш мумкин бўлмаган нарсаларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади)³⁴. Демак,, Анко ва Семурғ иккаласи бир зот, лекин афсонавий зот. Яъни, ҳаётда йўқ, балки тасаввур ва фикрдагина бор. Ана шу тушунча орқали Навоий дoston тугунини боғлайди. Гарчи Семурғ ҳаётда йўқ бир нарса бўлса-да, унинг тўғрисидаги бор гаплар унинг Ҳақидаги мавжуд тасаввур уни бор этиб кўрсатар эди. Худхуд бу фикрни қувватловчи энг ишонарли мулоҳазаларни баён қилади:

Ҳар киши бўлса тарик андин йирок,
Ул тирикликдин ўлум кўп яхшироқ.

Худхуднинг укдиришига кўра, ҳар бир жонзот ана шу шоҳга яқин бўлмоғи, у сари интилоғи керак. Ана шундай интилувни ўзида касб этмаган ҳаётдан кўра ўлим яхшироқдир. Шундай қатъият билан сўзловчи Худхуднинг ўзи ўша Семурғ ёки Анқонинг бор ёки йўқ эканлигини биларми эди. Унинг ишонч билан гапирганлигидан Худхуд шоҳ Семурғ бор эканига ишонар эди, деган хулосага келмоқ мумкин. Чунки киши ўзи ишонмаган фикрга бошқаларни ишонтира олмайди. Худхуднинг Семурғ — қушлар шоҳи тўғрисида айтган ҳар бир сўзи унинг ишончидан дарак берар эди.

Биз энди Худхуднинг ўзи ким эканлиги билан танишиб чиқайлик. Навоий Худхуднинг сифатларини, унинг турмуш тажрибасини қай тарзда ҳосил қилганлигини қушларнинг сўзлари орқали берган. Бу шундан далолат берадики, қушлар Худхуднинг ким эканлигани яхши билганлар, шунинг учун ҳам унинг сўзларига ишонганлар. Худхуд Сулаймон пайғамбарнинг базмида қабул этилган, Сулаймоннинг

³³ Навоий асарлари лугати. - Т., 1972. Тузувчилар: Порсо Шавсиев, Собиржон Иброҳимов. -Б. 55.

³⁴ Ўша лугат. -Б.560

элчиси ҳам бўлган. Худхуд Сулаймоннинг хузурида худди Жаброил Мустафо хузурида эгаллаганидек юкори макомга эга бўлган. Худхуд Сулаймоннинг севиқли ёри Билқисдан ҳам хабардор эди. У Сабо шахрига бориб, Билқис билан учрашиб, унинг сўзларини Сулаймонга етказган. Барча қушлар хоҳ шахарда бўлсин, хоҳ ёзйабон (чўл)да бўлсин Сулаймоннинг бошига соя солар эдилар. Худхуд эса Сулаймонга ҳамхона ва сирдош бўлган. Шунинг учун ҳам қушлар Худхудга ишондилар ва ундан қушлар шоҳи Семурғ тўғрисида тўларок сўзлаб бермоқни сўрадилар.

**Сарбасар қушлар алола қилдилар,
Худхуд атрофинда гавго қилдилар.**

**Ки эй дамнинг жонбахшу нутқинг дилписанд,
Иккиси жону кўнгулга сўдманд.**

**Ҳам Сулаймон базмида топқан қабул,
Ҳар расул эткан сени андоқ қабул...**

**Қайда азм этса, Сулаймон сен далил,
Мустафога ул сифатким, Жаброил...**

**Истаса Билқис ҳолидин хабар,
Сен бўлуб шахри Сабога рахбар.**

**Базме гар шахр ўлса, гар ёзи ябон,
Биз қилиб бошига пардин соябон...**

**Базми ичра комрон айлаб сени,
Маҳрами рози ниҳон айлаб сени...**

**Бизга чун монеъдурур ғумроҳлик,
Берсанг ул шоҳ сирридин огоҳлик.**

"Лисон ут-тайр" достонидага барча воқеалар Худхуд билан боғлиқ. Улар дастлаб Худхуднинг қушлар шоҳи Семурғ тўғрисидаги хикояси билан бошланади.

Худхуднинг Семурғ тўғрисидаги хикояси.

Худхуд қушларнинг илтимосига кўра Семурғ тўғрисида билганларини уларга айтиб бермоққа шайланди. Аммо Худхуднинг билганлари қай асосдан, қайси манбадан олинганлиги маълум эмас. Шунинг учун бўлса керак, Худхуд (Худхуд орқали, албатта, шоир) бу гапларни афсона эканлигига ишора қилиб ўтади.

**Ким анинг аҳволидин билгонни дей,
Кўнглума асроридин келгонни дей.**

**Лек бу афсона бирла бутмас иш,
Сўз била эл васл ганжин топмамиш.**

Шундан кейин шу афсонавий шоҳ тавсифи келади. Ҳеч ким унинг зотини билмайди. Лекин унинг отини тутмоқ шарт. Унинг зоти бирликда, сифати эса мингдан ортик. Агар унинг иродаси тақозо этмаса, киши нафас ола билмайди. Сиздаги ҳар бир пар ва у пардаги тор, дейди Ҳудҳуд қушларга, ўша шоҳнинг илми туфайли юзага келган. Унинг нашъаси билан сиз қанот қоқиб ҳар ёнга уча оласиз. Сиз уни (яъни ўша шоҳни) аъзонгиздаги қон, балки танангиздаги жон янглиғ деб билмоғингиз керак.

**Бизга шохедурки, шоҳлар шохидур,
Ким бори аҳволимиз огохидур.**

**Бирлик ойинида зотидур анинг,
Лек мингдан кўп сифотидур анинг.**

**Ул сифат офоқ аро шоеъ бўлуб,
Барча онинг зотиға рожеъ бўлуб.**

**Кимсаға урмоқ нафас имкон эмас,
Бўлмайин андин ирода ул нафас.**

**Сиздин ар бўлсун азим, ар худ фақир,
Тавру ваъз ичра сағир, ар худ кабир.**

**Ҳар бирида неча минг пар бордур,
Ҳар парида неча ҳар ён тордур.**

**Барчасиға бор анинг илми муҳит,
Гар мураккаб бўлсун ул шай, гар басит (содда).**

**Сизга онинг напъасидиндур ҳаёт,
Ким учарсиз ҳар тараф очиб қанот.**

**Они аъзонгизда қон янглиғ билинг,
Жисм ихёсинда жон янглиғ билинг.**

Ҳудҳуд таърифида бу афсонавий шоҳнинг сифатлари борган сари қуюқлаша боради. У гарчи сизларнинг ичингизда бўлса-да, дейди Ҳудҳуд қушларга, сиз ундан минг йиллик йўл йироқдасиз. У билан

бирдам бўлмоқлик икки оламга подшоҳ бўлгандан яхшироқдир. Ундан айрилиб колмоқнинг кўрқинчи саккиз учмоҳ жаннат ва етти дўзахдан кўра ёмонроқ. Ана шундай таъкидлардан сўнг Худхуд кушларга ўша шоҳ билан учрашув қандай қилиб амалга ошажаги тўғрисида сўзлайди.

Бу мақсадга эришмоқ учун гоят узун водийларни ўтмоқ, бу ўтишдаги офатларга чидамоқ лозим. Умр бўйи қанот қоқиб учмоқ, йўлдаги хуноб тўла дарёлар устидан учиб ўтмоқ, осмонга тиг кўтарган тоғларни ошмоқ, ўт туташган саҳролар, балоларга тўла ўрмонлар, ёмғир ўрнига тош ёғдирувчи бу-лутлар орқали учмоқ зарур. Йўлда кўнмоқ учун бирорта жой йўқ; минг туман куш минг-минг йил учганида ҳам манзилга етмоғи мушкул. Мабодо толеъ ёр бўлсаю ўша манзилга ета олса, ундайларга

**Рўзи ўлғай то адаб беинтиқол,
Қатъ килғон қушга гулзори висол.**

33

**Ваҳдати жовид топқай шоҳга,
Восил этгай ўзни Зиллуллоҳга (Тангри соясига).**

**Пояи рифъатда бўлғай аршсой,
Соясидин бумни килгай Хумой.**

(Мартабаси юксакликда баланд даражада бўлади. Унинг сояси тушган чоғда бойўғли Хумога айланади).

Айтилганлардан кўринадики, Худхуд таърифлаётган афсонавий шоҳ — Семурғнинг сифатлари Яратгувчининг сифатларига тўғриланади. Демак, ўша шоҳ висолига интилмоқ Яратувчи сари интилмоқни англатса керак. Хусусан, "ваҳдати жовид" тушунчаси ҳам шундан далолат беради. Аммо бу дoston Навоийнинг таъкидловига кўра кушлар тўғрисидаги дoston. Ундаги барча ифодалар пардали. Шунинг учун пардани кўтармак шарт эмас. Биз ҳам шоир тавсия этган чегараларда тўхтаганимиз тузук.

Худхуд кушлар шоҳи Семурғ тўғрисидаги афсонани давом эттиради. Кушлар Семурғнинг кўриниши тўғрисида сўрайдилар.

**Ким бу султонким, сипоҳидур туюр (кушлар)
Халқ аро аввал не навъ этти зуҳур.**

**Ким кўрубтур онию холотини
Феълу асмоу (отлари) сифоту зотини.**

Бу саволга жавоб бериб, Худхуд дейдики, бу шох Чин мамлакатига борган эди. Шохнинг кўринишидан мамлакат ёруғланиб кетган экан. Қушлар шоҳи бир силкинганида Чинга унинг бир дона пари тушган. Шу пар туфайли Чин мулки безаклар ва улуғлик топган эмиш. Бу парнинг мўъжизаси "нақ шу тасвир амрида соҳибкамол" Монийнинг мўъжизнамой қалами орқали ҳайратфизои тасвирини топган. Моний тўғрисидаги ҳикоя ҳам пар тўғрисидаги гапларнинг афсонавий моҳиятини очиб беради. Чунки у парни кўрган бирор киши йўқ. Лекин парнинг ҳолати ва унинг эгасининг феъли тўғрисидаги гаплар кўп.

**Беадад нақш ўлди ул пар ҳолидин,
Ноқил (сўзловчи) ул пар соҳиби афъолидин.**

**Кимса тавфу сайри аҳволин демас,
Ҳаргиз андин ҳеч ер ҳолий эмас.**

Худхуд ва қушлар. Қушларнинг Худхуд билан сўзлашувлари дostonнинг бошланишида анча ўрин эгаллаган. Дастлаб қушлар Худхуднинг махтайдилар. Бу орқали ўқувчи Худхудни кимлиги, унинг тутган ўрни ва мавзуи билан танишади. Қушлар кўп жиҳатдан Худхуднинг ўзларидан устун эканлигини тан оладилар.

Навий барча қушларнинг Худхуд қаршисида ожиз ва нотавон эканликларини уларнинг ўз тилидан айтқизади. Бу эса қушларни ўз шоҳи Семурғ сари интилишлари асосида кўринади, Қушлар ўша шоҳга садоқат изҳор қиладилар, ундан айрилиқда яшамоқдан ўлимни афзал кўрадилар.

**Даҳр аро бўлғай бу янглиғ шохимиз,
Барча турлук ҳолдин огоҳимиз.**

**Биз жаҳолатқа гирифтор ўлғабиз,
Фирқати ошубидин зор ўлғабиз.**

**Бўйла гафлатқа ўлум рофикдурур (устундир),
Аҳли хуш оллинда бу возихдур
(очик-ошқордир).**

Қушлар ўзларини бундай гафлатдан қутқара олувчи йўлбошчи фақат Худхуд эканлигига ишонадилар. Энди улар Худхуддан бизни ўша шох хузурига элтгин, деб сўрайдилар.

**Сен аромизда чу келдинг раҳшунос,
Барчамиздин будур эмди илтимос.**

Ким бориға муктадолик (имомлик) қилғасен

Бу сафарда пешволик қилғасен.

Ўн байтдан иборат шу кичик бир бўлақда Навоий уч катта мавзуни кўтарган. Қушларнинг ўз ожиз аҳволига иқрори, Худхудни бошлиқ деб билишлари, қушларнинг афсонавий шохга эътиқоди ва унга етишув йўлида ҳар қандай қийинчиликларни кечирмоққа тайёр эканликлари, қушларнинг мақсади ва интилишлари қуйидаги ифодаларда баён этилган:

Кирғабиз ул шох йўлиға жон била,

Жон овучлаб дийдан гирён била.

Васл комин айлағайбиз мултамас,

Истамақдин тинмағайбиз бир нафас.

Онча урғайбиз бу йўлда болу пар,

Айлағайбиз қатъ онча бағру бар.

Ким висоли комиға ё етқабиз,

Ё таманносида жон тарк етқабиз.

Шу билан дoston воқеаларининг тугуни тугади. Худхуд қушларни Семург қушлар шоҳи ҳузурига бормоққа кўндирди. Қушлар бу машаққатли ва хатарли сафарда уларга бошлиқ бўлмоқни Худхуддан сўрадилар, у ҳам бунга рози бўлди. Худхуд билан қушлар жамоаси ўртасидаги муносабатлар шу йўсинда белгилаб олинди.

Худхуднинг қушларга хитоблари. Энди шу муносабатлар янги босқичга — пири комил билан унга эргашувчилар ўртасидаги муносабатлар даражасига кўтарилди. Худхуд қушларга бошчи бўлмоққа розилигини билдириб дейди:

Бизга чарх ўлса муосид бахтиёр,

Қилсангиз мундоқ сафарни ихтиёр.

Мен дағи бу йўлда жоним борича,

Жисм аро тобу тавоним борича.

Борингизга айлайин ҳамроҳлик,

Барча манзилдан берай огоҳлик.

Йўлда ҳар ғам етса ҳамдамлик қилай,

Ёшурун дард ўлса махрамлик қилай.

**Оллингизга мушките еткан маҳал,
Саъй бирла айлай ул мушкилни ҳал.**

**Оллингазга келса ҳар яхши-ёмон,
Дафъида маъзур бўлмай бу замон.**

**Ҳам учарда ҳаминонлиқ айлайин,
Ҳам қўнарда посбонлиқ айлайин.**

Кушлар билан Худхуд ўртасидаги аҳду паймон туфайли юзага келган бирдамлик, ҳамжиҳатлик кайфияти "Лисон ут-тайр"нинг бошланиш қисмида бош ўрин эгаллайди. Худди шу кўтаринки кайфият таъсирида Худхуд ўзининг сафдошлари Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Каклик, Тазарв, Дуррож, Кабутар, Шохбоз, Шунқорлар бирма-бир мурожаат қилади; ўз мурожаатида Худхуд уларни алқайди, уларнинг кушлар шоҳи даргоҳига йўл олганлари катта жасорат

ва қутлуғ иш эканлигини айтади.

Шу билан Навоийнинг "Лисон ут-тайр" достонидаги сюжет чизиғининг биринчи бўлаги тугайди.

ЙЎЛ ОҒИРЛИКЛАРИ ВА ҚУШЛАРНИНГ УЗРЛАРИ

Худхуд кушларга айрилиқ ва етишув тўғрисида куш тили билан куйлаганида барча кушлар айрилиқдан безиллаш ҳамда етишув қувончларини сезган эдилар. Уларнинг ҳар бири айрилиқнинг оғир дамларини ҳис этди ўзида, етишувнинг тотли соатларига интилув кучи пайдо қилди. Кушлар то танида жон бор экан, кечаю кундуз қанот ёзиб етишув сари учадиган бўлдилар.

**Ким не янглиғ бўлса то бўлгай ҳаёт,
Туну қун ул чўлда ургайлар қанот.**

**Ёнмағайлар ул талаб водийсидин,
Қолмағайлар ул тараф ҳодийсидин.**

**Чун бариға бўлди мундақ иттифок,
Чектилар давронга оҳанги фирок**

**Бўлдилар Худхудга пайрав сарбасар,
Роҳрав ул хайлу Худхуд раҳбар.**

**Туштилар йўлга нашоту ноз ила,
Васл умедиға тик парвоз ила.**

Ана шу ердан "Лисон ут-тайр" достонининг юқори нуқталарига чиқиш бошланади. Достондаги қарама-қаршилик тугунлари боғлана боради. Достоннинг бундан кейинги бўлаклари шу тугунни ечишга хизмат қиладилар.

Йўл қийинчиликлари бошланади. Қушлар бир неча кундан бери учмоқдалар. Улар биёбонларни учиб ўтдилар. Борган сари йўл қаттиқлиги, оғирликлар кучая бормоқда.

**Меҳнату ранжу алам юзланди кўп,
Шиддату ошубу ғам юзланди кўп.**

**Бўйла чун қатъи масофат қўйди юз,
Нотавонларға кўп офат қўйди юз.**

Энди қушлар бу оғир йўл машаққатларидан зорлана бошлайдилар. Шоир

қушларнинг йўл кулфатларига чидай олмаётганликларини, уларнинг бундай қийинчиликларга кўникмаганларида эканини билдиради. Кўпчилик қушлар бўстонда нозпарварлик билан кун кечирар эдилар. Йўл азоби уларга малол кела бошлагач, бундай қушлар:

**Соғиниб осудалиғ бирла ватан,
Боғу бўстон бирла гулзори чаман.**

**Нафс комию фароғат маъмани,
Айш ойинию ишрат гулшани.**

Норозилик билдира бошладилар. Ана шундай қушлар биринкетин Худхудга ўз узларини баён қила кетдилар. Биринчи бўлиб Тўти ўз узрини айтади.

Тўти Ҳинднинг узоқ чеккасида ўйнаб учиб юрган бир қуш. Унинг фасоҳатидаги шухрати ҳар ёнга ёйилган. Комронлар у билан ҳамнафас, нозанинлар кўлидан сув ичиб ўрганган. У қанду шакар еб парваргад топган. Ўзини танигандан бери қийинчилик нима эканини билмаган Тўтининг шу узоқ ва оғир йўлни босмоғи шартми?

**Онгламон ўзники, ул ён кетгамен,
Ўзга қушлардек бу йўл қатъ этгамен.**

**Айлай олғаймен санга ҳамроҳлик,
Ҳолатимдан бўйла топ огоҳлик**

деб мурожаат қилади Тўти Худхудга.

Худхуд йўлга тушмоқ арафасида қушлар орасида кўга-ринки рух

хукмрон бўлган бир пайтда ҳаммадан аввал Тўтига мурожаат қилган эди. Ушанда Худхуд Тўтига бундай мактовли сўзлар айтган эди:

**Сайрағил, эй Тўтийи ширин калом,
Нутқи ташрифи билан олиймақом.**

**Хильати аҳзар билан жўёни шоҳ (подшоҳни
изловчи)**

Йўл озикқанларға бўлғил Хизри раҳ.

**Аввал ўз манзилгаҳингни ёд қил,
Кўнглинг ул уммид бирла шод қил.**

**Ким, ватан зотингга Ҳиндистон эди,
Шоҳ ҳарамнда саро бўстон эди.**

**Ҳам мақоминг шаккаристони висол,
Ул шакардин нўш этиб айлаб мақол.**

**Шоҳ илки маскану манзилгаҳинг,
Ҳар такаллум ҳолатидин огаҳинг.**

**Кел, бу ғурбатинг раҳил оғоз қил (жўнай бошла),
Ул чаман сори яна парвоз қил.**

Энди тўти ҳаммадан аввал ўз ниятидан воз кечмоқда. У йўл азобидан кўрқиб, бу оғирликларни кўтара олмаслигини бўйнига олиб, ўрганиб қолгани ширин, ҳаловатли, беташвиш турмушга қайтмоқ пайига тушиб қолган.

Шунинг учун ҳам Худхуд бу бор Тўти билан бутунлай абошқача оҳангда сўзлашади. Худхуднинг эндиги мурожаатида Тўтига нисбатан айтилган мактовлардан асар ҳам йўқ. Аксинча, Худхуднинг Тўти узрига жавоби қаҳр, ғазаб, надомат ва нафрат билан тўла. Дарҳақиқат, ўзининг эзгу ниятидан ҳавойи мақсад ва осудалик туфайли воз кечадиган, кеча ўз шоҳига садоқат билдириб, бугун нундан юз ўгирадиганлар билан бошқача гаплашмоқ мумкинми?

**Деди Худхуд, ки эй узун ҳарфинг ғалат,
Барча гуфторинг хато бирла сахат.**

**Ҳарза нутқингни фасохат соғиниб,
Кожа лафзинган балоғат соғиниб.**

**Айтиб ўз васфингда гуногун хилоф,
Барча ҳашву барча лағву барча лоф³⁵.**

**Худпарастсен, ўзингнинг ошики,
Худписандесен мазаммат лойиқи.**

Тўтини ана шундай кескин ифодаларда сифатлагач, Худхуд Тўтининг қилмишларини санамокқа ўтади. Тўти ўзининг сўзлов қобилияти билан фахрланади. Аммо у билмайдик, тўтининг нутқи кишиларнинг кулгусини келтиради. Тўтининг кўзгу қаршисида туриб ўзига оро бермоғи ҳам беҳуда. Чунки ҳар бир хинди Тўти учун бир шоҳ кабидир. Ваҳоланки, дейди Худхуд Тўтига, ҳақиқий шоҳ — сен унинг йўлидан қайтаётганинг зотдир. Тўтининг бу йўлдан қайтмоғи ғафлат ва гумроҳлик. Тўти нафс ва шайтон қўлида масҳара бўлмоқда.

**Барча фосиддур хаёлотинг сенинг,
Узр айтурға мақолотинг сенинг.**

**Бўлди монеъ ғафлату гумроҳлиғ,
Ким етишмас кўнглунга огоҳлиғ...**

**Бўлган эрмиш барча нақдинг носара,
Нафс ила шайтонга зотинг масҳара.**

Ана шундай дашномлардан сўнг Худхуд Тўтининг бу қилмишига ўхшаш мисол тарзида бир ҳикоя сўзлайди³⁶. Бу ҳикояга "Истишҳоди ҳикоят" деб сарлавҳа қўйилган. Унда бозорда тиланчилик билан йиққан нарсалари бир халта нажосатдан иборат бўлиб чиққан бир ғофил тўғрисида сўз боради. Ҳикоя ўн тўққиз байтга жойлашган.

Рофиле кўйди қадам бозорғ

Ҳайлу тобеъ нафси бадкирдорға.

Бу ғофилнинг табиати ёмон қиликли нафсининг қули эди. У одамларни алдамоқ мақсадида устига Хизрнинг кийими сингари дарвишона кийим кийиб олган эди. Дўконлардаги мўл неъматларни кўргач, у ҳийлау найранг билан уларни қўлга киритмоққа уринди. У ўзини гоҳ камол эгаси қилиб кўрсатар, гоҳ беҳуда сўзлар сўйлар, гоҳ каромат қилгандек бўлар, гоҳ ақл шарҳини демоқчи бўлар. Бу ҳаракатлар

³⁵ "Ўзингни мактаб, хилма-хил қарама-қарши гапларни айтдинг, барча айтганларинг ортиқча, хато ва лофдан иборат". (Ш.Эшонқўжаевнинг насрий баёни).

³⁶ "Лисон ут-тайр"да Худхуднинг йўлдан қайтмоқчи бўлган қушларга таибехидан сўнг ўша фикр исботига оид ҳикоялар келтирилган. Ўқувчи бу ҳикояларни қушларга Худхуд айтган сингари қабул қилади. Аммо Навоий бу сирни очиб кўрсатмайди. Фақат киноя ичидаги айрим хитобли мисралар ёрдамида бундай фикрга келмоқ мумкин - А.Қ.

окибатида охири бир лукма ёки бир дирам олмагунча кўймас эди. Шундай қилиб бу ғофил гоҳ фириб еб, гоҳ фириб егизиб нафси талаб қилган нарсаларни йиғиб юрар эди. Ногоҳ унга ҳаёт манзилларини кўп кўрган бир комил киши учради. Бу кишини кўрган дағал алдамчи ўз ёмон ахволини ўзгартирмоқчи бўлди.

**Етти ногаҳ бошига сохибдиле,
Кўп манозил қатъ қилган комиле.**

**Кўргач ул комилни шайёди дағал,
Ул ёмон хрлидин ўлди мубтадал.**

Пири, нималар йиққанингни кўрайин, деди. Ғофил халтасини очди. Халта тўла жаҳаннамдаги заҳарли ўсимликларнинг меваси эди ("Қим йиғилмиш эрди заққуми жаҳим").

**Кўрди жамъ ўлғон нажосатлар басае,
Тушти ўт жисмига андоққим хасае.**

Пири комил ердан бир ҳовуч тош ва тупроқ олиб унга узатди.

**Бокса ул тупроғ эмас олтун эрур,
Тошлари лаълу дури макнун эрур.**

Худхуд бу хикояни айтиб бергач, яқун ясаб Тўтига дейди:

**Санга ҳолатқим, қилурсан кўп хуруш,
Билки, бор ул навъқим, ул сабзпўш.**

Бу ерда сабзпўш ўша ёлғончилик мақсадида устига кўк қаландарона кийим кийган ғофилдир. Яна Тўтининг ранги ҳам сабз каби. Демак, Худхуд Тўтининг хатту-ҳаракати ҳам, ташқи кўриниши ҳам ўша ғофилнинг худди ўзгинаси экан-лигини очиқ айтмоқда.

Тўтидан сўнг Товус ўз узрини айта бошлайди.

Йўлга тушмоқдан олдин Худхуд Товусга қарата қуйидагича муружаат қилган эди:

**Кўргиз, эй Товус гулзори аласт,
Жилваеқим, қилгасен давронни маст.**

**Ҳам бошинг тожи раёсат маскани,
Ҳам танинг нақди латофат махзани.**

**Қоматингга қистави ҳусну жамол,
Ўйлақим, васфида онинг нутқ лол.**

**Ҳам ярошиб хилқатингга хўблиқ,
Ҳам мувофиқ зотингга махбублиқ.**

**Лек ёдингдин чиқиб ўз масканинг,
Шоҳ қошида жилва айлар гулшанинг.**

**Бир йўла ул равзани қилма унут,
Бу хароб обод маҳбас тарки тут.**

**Шоҳ базми шавкидан тортиб наво
Ул саро бўстон сари қилғил ҳаво.**

Ана шундай тавсифларга сазовор бўлган Товус энди йўл қийинчиликларини кўриб талвасага тушиб қолди. Асл саро-бўстон сари учмоққа чақирилган ва отланган товус энди ўзининг олдинги гулшанларини соғинади. Ўша гулшанга ўзининг зеб бўлганлигини, усиз боғ хазон бўлажagini унга ана шу ишлар насиб этилганини Худхудга айтади. Хуллас, Товус ўзи қиладиган ишларнигина қилмоқчи: ўз ўрганган ишидан чекиниш, тоқат қилиб бўлмайдиган бу ҳолат, деган қарорга келганини Худхудга билдиради.

Худхуднинг Товусга эндиги мурожаати оддингига қараганда тамомийла бошқача ифодалардадир.

**Худхуд ул сўз дафъига очиб нафас,
Деди, ки эй, жаҳл ахли янглиг булҳавас.**

**Улча зоҳир айладинг аҳволдин,
Келгай ул мажнундину атфолдин (болалардан).**

**Одам ўлган зеби зоҳирдин демас,
Кимки, андин фахр этар, одам эмас.**

**Ноз ила ҳусн ўлди шоҳидлар иши,
Дарду меҳнат бирла хуштур эр киши.**

**Барча сурат аҳлига ашрафдур ул,
Ким сувардин элтгай маънига йўл.**

**Сенки, бу суратқа бўлдинг мубтало,
Ур тамасхурға улус ўрғай сало.**

**Зеби зоҳир жуз тамасхур келмади,
Кимсага авдин тафоҳур келмади.**

Худхуд Товусни булҳаваслар қаторига қўяди. Уни ташки кўринишининг зийнатли эканлиги билан гердайганлигини қоралайди. Киши ҳеч

качон ўз суратига бино қўймаслиги керак.

Бундай умумлашмалардан сўнг келтирилган ҳикоя шу хулосанинг исботига хизмат қилади.

Бир хинди турли нақшу нигорлар ёрдамида кўп ажойибот кўрсатди:

**Ҳиндие зоҳир қилиб нақшу нигор,
Айлади кўп бул ажаблиғ ошкор.**

У бошига тож кийди, кийимларини камсон билан безади. Ёнида бир табл (ноғора) чаладиган ўйинчи бор эди. Ҳалиги хинди зеб билан худди товус каби товланар эди. У давра қуриб ҳангомани авжига чиқарди. Унинг атрофини бир неча бекорчилар ўраб олиб шовқин солар эдилар.

**Айлади майдон аро ҳангома тез,
Даврида авбош солиб рустахез.**

Шу маҳал муҳтасиблар етиб келдилар. Ҳалиги гуруҳ ҳар тарафга қоча бошлади. Муҳтасиблар:

**Тутдилар ҳиндуйи нофаржомни,
Ҳашвлиғ (бекорчи) доновари айёмни**

**Табли бирла тожини синдурдилар,
Дарра аъзосин яланглаб урдилар.**

**Бўлди ибрат олғудек ул санъати,
Тожу давлат бўдди тожи зийнати.**

Бу ҳикояда бевосита Товусга қарата айтилган сўз йўқ (Олдинги ҳикояда "санга" деб тўғридан-тўғри Тўтига хитоб бор эди). Аммо ҳикоянинг мазмуни тўласича зеби зоҳирга бино қўйганларнинг қора тақдирига бағишланган. Товус ҳам шулар жумласидандир. Зеби зоҳирга бино қўймоқнинг танқиди Навоийнинг кўнглига жуда яқин бир кўринишдир. Шунинг учун бўлса керак, шоир ҳатто бадий шартлилик доирасидан чиқиб ҳам кетади. У қушлар тонфаси тўғрисида сўз кетаётганига қарамай, бевосита одамларга хитобга ҳам ўтиб кетган. ("Одам ўлган зеби зоҳирдин демас. Кимки андин фаҳр этар одам эмас").

Тўти билан Товуснинг ёнига Булбул ҳам келиб қўшилди.

**Деди Булбул, кэй бу мажмаъга далил,
Мен бўлубмен гул хавосидин залил.**

**Андин айру ошиқи девонамен,
Ақлу ҳушу сабрдин бегонамен.**

Онсиз йўқ сабр ила тоқат менга,
Қайда, ёро, чеккали фирқат менга.

Токи гул бўстонда бўлғай жилвасоз,
Минг наво бирла қилурмен шархи роз...

Боғдин ул кетгач ўлдум гунгу лол,
Елга тегру йўқ тараннумға мажол.

Ҳам анинг ёди била боғ ичрамен,
Ҳажридин юз дард ила доғ ичрамен.

Улдурур кўнглумда ҳам жонимда ҳам,
Кўзда ҳам, пайдову пинҳонимда ҳам.

Шоҳға комил таважжухдур равиш,
Бўйла ошиққа қачон бўлғай бу иш.

Булбулнинг узри билан Тўти ва Товусларнинг узри ўртасида фарқ бор. Тўти ўзи олдин яшагани шоҳона шароитдан ажрамоқни истамади. Товус эса боғларга безак бўлгани, шу ахвол унинг фахру гурурига боис бўлганини эслайди. Шу сабаблар туфайли улар қушлар шоҳи хузурига бормокдан воз кечмоқдалар. Булбул эса гулнинг ошиқи. Уни ана шу севги чулғаб олган. Шоҳға эса тўласича, бугун бор-буди билан кўнгили боғламоқ лозим ("комил таважжух"). Бас шундай экан, ошиқ ўзини, кўнглини иккига бўла олмайдику. Қандай қилиб гулга дил боғлаган Булбул шоҳға ҳам кўнгили бермоғи мумкин. Демак, Булбулнинг узри Тўти ва Товус худпараст ва худписандларнинг узридан тубдан фарқ қилади. Худхуд сафар бошланишидан олдин Булбулнинг навоси оҳангида унга бундай деган эди:

То тушуб ул тоза гулшандин йирок,
Кул қилиб жисмингни бийрони фирок (айрилиқ

олови)

Қил ҳаво ул гулшани мино сари,
Майл кўргуз ул гули хумро сари.

Шоҳ бўстонида юз гул жилвасоз,
Сенда хижрон шуъласидин минг гудоз.

Худхуд ўз хитобида Булбулнинг Гул ишқида мубтало эканини қайд қилиб ва "гули хумро"нинг шоҳ гулистонида жой тутганига

ишора қилган эди, Аммо Булбулнинг севгилиси ўзи билган, ўзига таниш ва ўзи ўрганган боғда. Шунинг учун Булбул бу боғдан, шу боғда ўсган ва чирой очган гулдан узила оларми эди, ўша гулга ошиқ бўлгани ҳолда ўзини ўзгага бағишлай олабилармиди.

Бу сўзларни тинглагач, Худхуд Булбулга ҳам кескин ва таънали сўзлар айтади

**Худхуд ул афсонани чун қилди гўш,
Деди, кўп қилма бу ишқингдин хуруш.**

**Ишқ эмастур бу хавасдур сарбасар,
Гар хавасдур мунча бас, эй беҳабар.**

Шундан маълум бўлдики, Худхуд Булбулнинг савги деб атаган туйгуларини чин севги эмас, балки хавас деб билади. Чин севги фидокорликда. Чин ошиқ ўзини шу севги йўлида қурбон қилмоққа ҳозир тутаяди. У ҳеч қачон бундай қарордан қайтмайди. Булбулнинг:

**Токи гул бўстонда бўлғай жилвасоз
Минг наво бирла қилурмен шарҳи роз**

**Ишқида ҳар лаҳза афзун шиддатим,
Хусниға ҳар лаҳза ортиб хайратим...**

каби сўзларини Худхуд хавас деб талқин қилади. Худхуднинг фикрича, бундай кечинмалар сохта, ясама ошиқларга хос. Шунинг учун Худхуд булбулга "Гарчи бу ишқингда шайдоликдурур, лек анинг поёни расволикдурур" деб хитоб қила-ди.

Шундан кейин келадиган ҳикоя кўп ибратлидир.

**Сайр учун шоҳе сурар чоғда фарас,
Ошиқ ўлди бир гадон булхавас.**

**Оҳу вовайлову афғон бошлади,
Халқаро тўфону гавғо бошлади.**

Гадонинг ўзини ҳар ёнга уриб, гулхан кулига булганиб нола қилганларини

кўриб, шоҳ унинг ишқини озмун (синов) қилиш ниятида уни тутиб келтиринг, деб буюрди. Келтирилгач, шоҳ бу девонани ўлимга буюрди. Бундай буйруқни эшитгач, гадо шундай ваҳимага тушдики:

**Айлар эрди ҳушсиз ҳар сори майл,
Тумоқиға пўягар ҳар сори хайл.**

**Тутти энтиккандин ул гулханга йўл,
Беҳуд ўзни ўтқа ташлаб қўйди ул.**

Худхуд хулоса чикариб Булбулга дейди:

**Ул гадо чун ишқ аро эрди дағал,
Бўлди расволикқа аҳволи масал.**

**Гар санга ҳам етса гулдин бир тикан,
Гулхан ўлғай масканинг, йўқким чаман.**

Худхуднинг сўзларида чин севги ва садоқатнинг низоми ҳам берилган. Кимки ишқ даъвосида содиқ бўлса, ўзининг ўлдирилиши тўғрисидаги ҳукми ҳукм чикарган шохнинг қаршисида бош эгиб таъзим билан қабул қилмоғи керак. У шохни узр ва дилхоҳлик билан ўз аҳволдан хабардор қилмоғи лозим. Шунда шох унинг сидқ ва ихлосини кўриб ҳукми бекор қилади, унк ўзига суҳбатдош ва яқин хизматчи қилиб олади.

Сафар олдида Худхуд Қумрига қараб уни ушул гулшан, яъни қушлар шоҳи даргоҳига йўл олгани учун олқишлаган эди.

**Муждаким, ул ғамда қолмай бенаво,
Ҳам ушул гулшан сари қилдинг ҳаво.**

Энди Қумри ҳам келиб Худхудга ўз узрини айта бошлади:

**Мен қушедурман чамандин чиқмаган,
Дашту водий сайридия торикмаган.**

**Заъфу ожизлик шиор ўлган манга,
Шоҳу барг ичра қарор ўлган манга.**

**Не совуғ кўрган, жаҳовда не исиг,
Не ирик (оғирчилик) бошимга келган, не қатиг.**

**Боғдин боғ ичра кўргузган сафар,
Шохлардин барг аро қилган мафар.**

Ўзи яшаган шароит, ўзининг ҳолати ва кайфиятини шундай тасвирлаган Қумри йўл азоблари буларнинг барчасидан қанчалар фарқ қилажагини кескин қарама-қаршилиққа тўла ифодаларда баён этишга киришади.

**Бўйла йўл ранжин чека олғайму мен,
Бу ҳавас тухмин эка олғайму мен.**

**Қўйдум эрса бу машаққат жонима,
Куч била кирмакдурур ўз қонима.**

Худхуднинг Қумрига жавоби қатъий ва кескин. У Қумрини забун ва ожиз деб атайди. Минг йил боғда яшаганинг билан, дейди у

Кумрига, шоҳу барг сенга нима ҳосил беради. Барибир бир кун пойлаб ётган мушук сени тутиб қонингни ичади. Ёки бир ўқ тегиб сени бисмил (кони тўқилган) қилади. Ундан кўра:

**Эр эсанг мақсуд асли истабон,
Йўлга кирсанг ёр васли истабон.**

**Ўлсанг ул йўл ячра ранжу дард ила,
Жисми зору жони ғампарвард ила.**

**Яхшироқ юз қатла ул офатдин,
Ор қилгун де даний авқотдин.
(тубашиқ бшши вақт ўтказувдан)**

Бу фикрнинг тасдиғи учун келтирилган ҳикоятда беҳунар боғбон тўғисида сўз боради.

**Не шажар пайванд қилмоқ шеваси,
Ким ҳаловат ҳосил этгай меваси.**

**Не ёғоч паркови бирла парвариш,
Айлай олибким, шажар қилгай равиш...**

Аҳли ҳуш унга бу беҳосил ишни тарк этмоқни маслаҳат берар эдилар. Аммо у ўз ишида давом этар, ҳеч кимнинг гапига қулоқ осмас эди.

**Токи бир жўя аро кесмоқга ток,
Айлади они йилон санчиб ҳалок.**

Кумрининг қисмати ҳам ўша беҳунар ва ўжар боғбоннинг тақдири сингари бўлади. Худхуд Кумрининг беҳуда хатту ҳаракатларини коралабгина қолмайди, балки буларнинг қан дай мудҳиш оқибатга келтиражагидан огоҳлантиради ҳам.

Шундай қилиб тўртгала ўз узрини айтиб Қушлар шоҳи сари бормоқдан бўйин товлайётган қушларда турли иллатларни учратамиз. Бу иллатлар гарчи натижа жиҳатидан (йўлдан қайтмоқ) бир хил бўлса-да, моҳият жиҳатидан турличадир. Чунончи, Тўти ўзининг ички сифати, сўзлай олиш қобилиятини юқори ўринга кўяди. Товус эса ташқи кўриниши (зеби зоҳир) боғлар безағи эканини пеш қилади. Булбул ўз туйғу ва кечинмаларининг асири, аммо севги билан хавасни фарқ эта олмайди. Кумри ўзининг яшаш шароитидаги қулайлик-

ларни устун кўради, улардан узилмоққа майли йўқлигини ошқора айтади. Демак, бу қушларнинг узри орқали шоир бу ноқис фикрли

кушларнинг тафаккури, фаолиятини белгиловчи салбий омилларни рад этмоқда, бу омилларнинг оқибатда фикр қашшоқлигига сабаб бўлажани очиб бермоқда.

Навоий "Лисон ут-тайр" достонининг бошланиш қисмида кушлар ўртасида ҳукмрон бўлган бирдамлик, иттифоқ ва кўтаринкилик шароитида Худхуднинг бир неча кушларга қарата айтган мақтовли гапларини келтирган эди. Ўшанда Худхуд бу кушларга ишонар, уларнинг кушлар шоҳи сари бормоқ ишида ибрат кўрсатувларига умид боғлаган эди. Бу кушлар: Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Каклик, Тазавр, Дуррож, Кабутар, Шохбоз, Шунқор (жами ўнга). Йўл оғирлик-лари сезила бошлагач, йўлдан қайтмоқни ихтиёр этиб узр сўровчилардан биринчилари Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Кабутар бўлдилар. Демак, энг ишончли кушлар ҳаммадан аввал ўз аҳди ва қароридан воз кечдилар. Улар ўз аҳдига хиёнат йўлига ўтдилар. Шундан сўнг бошқа кушлар ҳам бу аҳли ёлғонларга эргашдилар ва ўз узрларини билдириб йўлдан қайтмоққа бошладилар.

Қумридан сўнг Кабутар ўз узрини айтади. Кабутар элнинг кўлидан озуқа еб, эл қуриб берган уяда яшаб ўрганган. Бу эса уни эл бандиси, махбусига айлантириб қўйган. Шундай қисмат Кабутарга Тангри томонидан белгилаб қўйилган экан, у қандай қилиб Ҳақ насибидан бўйин товламоғи мумкин. Шунинг учун, дейди Кабутар, у илоҳ белгилаган тақдирга шукр қилиб яшамоғи ва йўл машаққатларини чекмоқдан воз кечмоғи керак:

Даҳр аро эл бандининг махбусимен,

Бу сабаб бирла алар маънуси (ўрганган) мен.

Олдингилардан фарқли равишда Кабутар ўз ички ёки ташқи кўриниши, мавқеи ёки ҳиссиёти эмас, балки одамлар, элу юрт ҳаёти билан боғлиқ эканлиги ("эл ясаб маскан манга қошона ҳам, келтруб оллимға суву дона ҳам")ни пеш қилади.

Худхуд Кабутарга жавоб қилар экан, Кабутарнинг халойикқа бўйсуниб, кишилар берадиган сув ва дон учун асир бўлиб қолганлиги, унинг бегайрат эканлиги туфайлидир, шунинг учун Кабутар томдан нарига уча олмайдиган бўлиб қолган, дейди. Шу гапдан сўнгги ҳикоят хайратомуз бир дангаса тўғрисида. У ҳар кимдан бир туртки еб ўз лукмасини топади. Шунинг учун халойик кўйидан қувласалар ҳам кетмас, тубанлар уйдан чикмас эди.

**Бу жафоларга туз этмиш эрди нарх,
Қайси бир тепса уруб бир катла чарх.**

**Ул муқаррар муздини олур эди,
Нафс комин оғзиға солур эди.**

**То бериб бир пора ноне чувдаст,
Қилди бир мушт урғач они ерга паст.**

Гарчи силлалар (шапалоклар) емоқдан тўқ эди,
Мушт еб гўёки, харгиз йўқ эди.

Демак, Кабутарнинг узри унинг қисмати туфайли келиб чиққан эмас. Чин сабаб Кабутарнинг беғайрат ва ялқовлигида.

Олдинлар Худхуд Кабутарга ишонган, уни юксак парвозлар сари чорлаган эди. У Кабутарни бандиликда ётмасдан қушлар шоҳи қасрининг баланд ҳавосида парвоз этмоққа ундаган эди.

**Эй кабутар, чарх уза парвоз қил?
Ул ҳавода тоб уларни соз қил.**

**Неча бўлмоқтиёра ўз қошонада,
Хонакўр ўлдинг кабутархонада.**

**Шоҳ қасрининг ҳавосин қил хаёл,
Ул ҳавода ур замоне парру бол...**

Аммо Худхуднинг бундай баландпарвоз қақирриклари Кабутарга таъсир қилмади. У ўзининг танбаллиги туфайли бир мушт еб ўз лукмасини топиб ейдиган тепса тебранмас хушёқмасларга ўхшашшгача қолаверди.

Кабутардан сўнг Кабки дарий узр сўрай бошлади³⁷:

**Мен қушедурмен кўҳистон манзилим,
Анда Тепгри ҳамдиға зоқир (айтувчи) тилим.**

Кабки дарий ҳам Кабутар сингари Танри номини тилга олиб ўз узрини билдиради. У тарки дунё қилиб тоғларга чиқиб кетган. Ўша ерда Тангрига ҳамду сано ўқимок ила банд.

**Даҳр эди ошубидин силкиб этак,
Тоғ этагинда топиб орому так.**

**Чун бўлиб толеъ рафиқу бахт ёр,
Қуллаи узлатин (тоғ чўққисидаги чекиниш жойи)
айлаб**

ихтиёр.

³⁷ Кабки дарий - хушовоз тоғ кақлиги. Сафар бошланишида Худхуд қушларга мурожаат қилганида Навоий уни Кақлик деб ёзган ("Кақлик хуруш савтиға Худхуднинг заҳма пардозлиғи"). Узр вақтида эса Навоий Кабки дарий деб ёзди ("Кабки Дарий узри"). Аммо хар иккаласи бир қушнинг отидир — А.К.

**Тоғ ганжи чун манга бўлди мафар (панох),
Не муносиб ҳолима мундоқ сафар.**

Яна Кабки дарий тоғларда яшагани учун конлар устида юради, гавҳарлар излайди. Шунинг учун ҳам у ҳозирги ҳолати маъно гавҳарига эга бўлмоқ билан баробар деб ҳисоблайди. Кабки дарийнинг фикрича, бундай даражага эришган куш учун бу бемаъни сафарда қатнашмоқнинг ҳожати йўқ.

**Гавҳари маъно ҳамоно улдурур,
Сайри бемаъно манга бу йўлдурур.**

Худхуд бошда Какликка хитобон айтган гапларида уни айрилик тоғларида тинмай ҳаракатда бўлган Фарходга ўхшатган эди. Унинг Қоф сари йўл олганидан васл умиди билан базм тузмоққа чақирган эди.

**Қил хиром, эй Кабки рухсори фироқ,
Лаъл этиб кўзунгни дарди иштиёқ.**

**Ҳажр кўхистонида Фарходвар,
Пўя қилмоқдин (югурмоқдин) даме топмай
қарор...**

**Чунки қилдинг қурб Қофи сари азм,
Тузгил эмди васл умиди бирла базм.**

**Васл умиди чун яқиндур шод бўл,
Ҳажр тоғи тошидан озод бўл.**

Кабки дарий ўз узрини айтгандан сўнг Худхуднинг унга берган жавоби бу мисралардаги фикрларга тамомила қарама-қаршидир.

**Деди Худхуд: киэй хаёлотинг маҳал,
Йўқ димоғинг ичра жуз божил (бузук, беҳуда)**

хаёл.

**Тоғ аро дерсенки, туттум инзиво (четланув),
Инзиво эрмас эрур нафсу ҳаво.**

Худхуднинг Кабки дарийга энди айтаётган маъноли сўзлари умуман таркидунёчиликни қоралов, бундай ҳолатни ўзига касб этувчи кимсаларнинг барча иши беҳуда ва номуносиб эканлиги, уларнинг (ўшандоқ кимсаларнинг) ёлғончилик ва кўзбўямачилик билан банд, жаҳл ва мастлик, нобакорлик туфайли худпараст бўлиб қолганликларини фош қилмоқдан иборат.

**Харза гардисен югурмаклик ишинг,
Пўя тоғу қулли узра фарзишинг.**

**Қаҳқаҳа хар лаҳза айлаб бежихат,
Ким мажоним (телбалар) шевасидур бу сифат.**

**Гавҳари маъноки, мазкур айладинг,
Номуносиб амр мазбур айладинг.**

**Сен киму, маъно ким, эй мажҳул маст,
Жаҳл бирла мастлиғдин худпараст...**

**Ким ҳамул ёлғонга бўлдунг мубтало,
Келгуси андин бошингга юз бало.**

Шундан кейинги хикоя бир ялтироқ тошни қимматбаҳо тош деб катта пулга сотган бир товламачи тўғрисида. Бир наҳс юлдузли, тубан, алдамчи ярқироқ тошни лаъл, ёқут деб кўрсатиб, содда одамларни алдаб уларга пуллаб юрар эди. Бир сафар шундай ҳийла билан ўшандоқ тошни бир бойга сотди. Бир олтин ўрнига бойдаи юз минг олтинни алдаб олди. Кейин харидор бу ёлғончиликни билиб қолди, савдодан айниб, берган пулини қайтариб бермокни талаб қилди. Фирибгарнинг айби бўйнига қўйилди ва у қин остига қўйиб ўлдирилди.

Тоғлар аро теш ирайдиган, ўз қаҳқаҳаси билан тоғу тошларга ларза соладиган Кабки дарийнинг тарки дунёчилиги ҳам ўша алдамчининг одамларга фириб бермоғига ўхшашдир.

Навбатдаги узрхоҳ Тазарв (Тустовук). У Худхудга бундай дейди:

**Мен қушедурменки, қилмиш ҳусну зеб,
Гулшан ичра сувратимни дилфириб.**

**Тенгри рўзи ғусни зеб этмиш менга,
Лутфу раънолиғ насиб этмиш манга.**

**Чунки ифроти жамоли хўблуг,
Айлади зоҳир манга маҳбублуг.**

**Нозу истиғно бўлуб маҳбуб иши
Ранжу хўб элга раво тутмас киши.**

Тазарв ўзининг гўзаллиги туфайли сеvimли бўлган. Бу ҳам Тангрининг инояти. Бас шундай экан маҳбубнинг (sevimли кишининг) иши нозу истишодур, маҳбубга озор ва ранж чекмоқлик тўғри келмайди.

Тазарвга мурожаатида (Сафар бошида) Худхуд унга бундай деган эди:

**Ишван ноз ила, эй раъно Тазарв,
Ким қулунг гулшан аро озода сарв.**

**Гулистон зебу жамолингдин сенинг,
Гул хижил рухсори олингдан сенинг...**

**Ҳам чаман аҳлига сен маҳбубсен,
Ҳам даман аҳлига сен марьубсен³⁸.**

Шу сабабли Худхуд Тазарвга ўз хусни билан гурурланмасликни маслаҳат берган ва Тазарвни хусни бенуқсоннинг (яъни кушлар шохининг) гулшанига йўл олмоғини маслаҳат берган эди.

**Асру ўз хуснингга мағрур ўлмагил,
Ўз жамолинг бирла масрур ўлмагил.**

**Ёд қил ул хусни бенуқсонни ҳам,
Ўтдек ўл, гулшан сари чеккил алам (байрок).**

Аммо дастлабки йўл машаққатлариёқ Тазарвни йўлдан қайтмоқ фикрига келтирди. Шунинг учун энди Худхуд унга аччиқ танбеҳлар қилади. Тазарвнинг хаёли хато. Киши ҳеч қачон ўз чиройини мақтамаслиги керак. Гўл, ақлсиз бола, телба ҳам бундай сўзларни сўзламайди. Нафақат эрлар, ҳатто муханнас (хунаса) ҳам бундай сўзларни демайди.

**Сенки, хотинлар кабисен худписанд,
Етгуси зотинга эрликдин газанд.**

**Эр кирар эр сониға химмат била,
Эр эмас, фахр айлаган зийнат била.**

**Эрга хулку феъл эрур зебу жамол,
Янги заркаш хулласидур эски шол³⁹.**

Шундай қилиб, Тазарвнинг номуносиб феъли ва нотўғри сўзларини Худхуд рад қилади. Худхуднинг, эрлик химматнинг даражаси билан ўлчанади, зийнат билан фахрланган киши эр эмасдир, деган сўзлари катта умумлашма аҳамиятга эга ҳикматлардир. Бу ҳикмат яна Худхуднинг шу мазмундаги ҳикояси орқали яна бир бор

³⁸ Маъноси: ҳам чаман аҳли сени севади, ҳам кашкирлар (сенинг гўштингини) ёктирадилар -А.К.

³⁹ Маъноси: Янги олтиндан ишланган нарсанинг ёпинчиги эски шолдир (яъни олтин буюмни эски шолга ўраб қўядилар) А.К.

Ўз тасдиқини топади.

Бу Мибдур ва Муқбил икки рафиқ тўғрисидаги ҳикоят. Мибдур аҳли нуқсондан бўлгани учун ёмонликлар қилди ва шунга яраша жазо олди. Муқбил фақир йўлини тутганлиги сабабли иззат топди. Бу ҳикоятнинг моҳияти куйидаги байтларда баён этилган:

**Худ шиканга етти ул олий мақом,
Худнома топти бу янглиғ интиқом...**

**Учқун ўлди озими чархи барин,
Қолди козурот уза яшнар чибин.**

(Маъноси: Учқун юксак осмонга кўтарилди, ялтироқ чибин эса ахлат ичида қолиб кетди).

Энди Қарчиғайга⁴⁰ навбат келади. У дейдики, Худхудга мурожаат қилиб қушларнинг барчаси Қарчиғайнинг ўлжасидир. Қарчиғай шоҳлар қўлида ором топади. Унинг шавкати Семурғча бор. Шунинг учун Семурғ сари бормоқ Қарчиғайга ҳожат эмас.

**Мунча қушким, бўлди гуфтори сенга,
Билки, туъмадурлар ул бори манга.**

**Зотима шаҳлар қўли оромгоҳ,
Туъма хар кун еткуруб олдимға шох...**

**Шоҳ қўли тахтимдуру бошимда тож,
Йўқ манга Семурғ сари эҳтиёж.**

Шоҳбоз (Қарчиғай)нинг бундай сифатларини Худхуд ҳам сафар олдидан қайд қилиб ўтган эди.

**Шоҳ илки масканинг бўлғон мудом,
Туъманг ул тортиб едурган бардам.**

**Ул силаб илкини парру болингга,
Еткуруб минкор ила чанголингга.**

Лекин, деган эди ўшанда Худхуд, Шоҳбозга шоҳ илкидин энди сен айрилгансан, шунинг учун ҳам бундан буён қушлар шоҳи қўлини ўпмак билан юксакликка кўтарилгин.

**Бўл яна шаҳға гарифтору нажанд,
Илкини ўпмак билла бўл сарбаланд.**

Аммо Қарчиғайга бу гаплар бориб етмади. У ўзини Семурғ билан тенг қўйди,

⁴⁰ Сафар бошида Худхуд қушларга хитоб қилганида Навоий Шоҳбоз (Лочин) қуши тўғрисида ёзган эди. Узр чоғида уни Қарчиғай деб айтган. Иккиси ҳам бир қушнинг отидир -А К.

бориб Семурғ даргоҳига сиғинмоқдан воз кечди. Энди Худхуд Қарчиғайга кескин танбехлар қилади. Гарчи бу ерда Худхуд келтирган далиллар гарчи улар Худхуднинг Қарчиғайга хитобан айтган олдинги гапларидан фарқ қилса-да, жуда ишонарли жаранглайди:

**Шоҳ аёғингга солиб банди азим,
Шоҳки, йўқ ҳар қайси сайёди лаим.**

**Еткуча бир луқма эт бедод ила,
Еб улус мағзин ўқут, фарёд ила,**

**Тенгри қисм этгани еб, эй зори дун,
Лек ўлуб дунларга мухтожу забун.**

**Гар ҳамият бўлса эрди ё уёт,
Бўлмағай эрди уётингдин ҳаёт.**

Шундан сўнг Худхуд бир айиқ тўғрисидаги ҳикоятни сўзлаб беради.

**Кўхийе тоғ ичра бир айиғ тутуб,
Ўргатиб эрди ани кўп қон ютуб**

**Ром бўлгунча еб эрди ул саёғ,
Кунда икки қатла ўлгунча таёғ.**

Бу айиқ ҳам ўйин кўрсатар, ҳам юк ташир эди. Юз жафони кўра бериб эси кетган бу жонвор гоҳо хом хаёлларга ҳам берилар эди. Гоҳо у ўзига қоплоннинг бошини янчиб ташлаган, гоҳо эса шернинг қорнини ёриб юборгандек бўлар эди. Охири бориб ўзи итларга ем бўлди.

**Ҳар замон бу ҳарза қилмоқни гумон,
Халқ ичинда сен ҳамонсен, ул ҳамон.**

Энди узр навбати қушлар подшоҳи Шунқорга келди. Шунқор:

**Менга Ҳақ бир рутба зоҳир айламиш,
Ким бари қушларга қодир айламиш.**

**Барча шоҳлар чун мубоҳийдур манга,
Исм қушлар подшоҳидур манга**

деб Худхудга мурожаат қилади.

Шунқорнинг шохвашлигини сафар бошланмасдан олдин Худхуднинг ўзи ҳам мақтовлар билан қайд қилган эди.

**Мархабо, эй шунқори чархи ошён,
Шаҳ қўлидин манзилинг айлаб аён.**

**Қушлар ичра шоҳлардек тожвар,
Шоҳ кўруб бошинг лойиқ тожи зар.**

**Тожвар қушларга сен сархайл ўлуб,
Шаҳға ондин суҳбатингга майл ўлуб.**

Худхуд Шунқор айтилган шоҳнинг марҳаматларини санаб кўрсатган. Сўнгра эса Шунқорнинг бу давлатдан йироқ тушганини айтиб, уни қушлар чин шоҳи кўлида ўрин олмоққа ундаган эди

**Кўп йироқ туштинг, бу ҳижронни унут,
Шоҳ кўлига туш ватан илгини тут.**

Энди Шунқор Худхудга дейдики, бир шоҳ бошида тожи бўлатуруб, ўзга шоҳнинг хизматига бормоқлиги яхши эмас. Мен шоҳлик одатига тан бераман. Лекин нега энди ўзим шоҳ бўлсаму ўзга шоҳга бўйин эгсам.

Худхуднинг бу гапларга жавоби кескин оҳангда. Бу жавоб Худхуднинг сафар олдидан Шунқорга қилган мурожаатидан қатъиян фарқ қилади.

**Деди Худхуд, киэй факири тийра рой,
Бу хаёлинг зотингга ваҳшат физой.**

**Қавми нодонким, дегайлар сени шоҳ,
Бутни ё ўтни дегандекдур илоҳ...**

**Не шаҳ ўлғай ким, ани ҳар дунни хас,
Кўкка элтиб, ерга урғай ҳар нафас.**

**Ул шаҳу сен шаҳ эрур беҳад йироқ,
Бўйла шаҳшғдин гадолиғ яхшироқ.**

Ҳикоят. Бир шоҳ мамлакатни зебу зийнат билан тўлдирди. Ҳамма одам хурсандлик ва шодлик билан бу подшоҳга кўнгил бердилар. Шунда бир беҳаё, калтабин унга тақлид қилган бўлиб, ўзини бўрё подшоҳи деб эълон қилди. Ёнига ўзига ўхшаш лаиму масхара кишиларни йиғиб базм майдонида жилвалар қила бошлади. Аммо бу масхарабозликнинг оқибати ёмон бўлди.

**Чунки охир бўлди суру таъбия,
Тутти ул аблаҳ ўзига таъзия.**

**Чатр ила тожин бошига урдилар,
Бўрё тўнин бузуб куйдурдилар.**

**Бўлди бу хангомадин огоҳлиги,
Ким тамасхур эрмиш онинг шоҳлиги.**

Худхуд уқтирадики, Шунқорнинг шоҳлига ҳам ана шундай масхарабозликдан бошқа нарса эмас.

"Лисон ут-тайр" достонининг қушлар сафар тадорикини кўрганликлари тўғрисидаги қисмида Навоий Худхуднинг ўн қушга хитобан айтган гапларини келтирган эди. Худхуд бу қушларнинг сифатларини улуғлаб тасвирлаган, уларнинг қушлар шоҳи хузурига бормоқ тўғрисидаги қарорларини алкаган эди. Энди эса ўша қушларнинг узрини тинглаб барчаларини қаттиқ танқид остига олди. Бу ҳаётдаги қарама-қаршиликларнинг достонда ўз аксини топганлигани англатади. Худхуд бино кўйган йўлдошларининг амалда нақадар заиф ва беқарор, ўз аҳдига хиёнатчи эканликларни кўрди. Шунинг учун ҳам бошқа қушларнинг йўлдан қайтмоқ тўғрисидаги узрлари Худхуд учун табиий бўлмағи керак эди. Аммо бошқа қушларнинг узрларини ҳам Худхуд кучли норозилик билан қарши олади.

Бошқа қушларнинг узрлари. Худхуд хузурига бирин-кетин Бургут (Уқоб), Куф (Бойкуш), Хумой, Ўрдак, Товук келиб ўз узрларини айтадилар. Бургут дейди:

**Туъма (егулик, озука) истаб чун ҳаво
туттум бийик,
Айман эрмас не қулону не кийик.**

**Улки бўлғай бўғзи бу янглиг улуғ,
Йўл тийиб қатъ айлағай бўлмай озуқ.**
Худхуд унга жавоб бериб дейди:

**Сенки, мақсуд иста, эй баднафси дун,
Азм этардин бўйла бўлғайсен забун.**

**Паҳлавону қахрамон ул бўлди ул,
Ким кечиб жонидин этгай азми йўл.**

Шундан кейин эл кўчганда йўлда озука бўлмай, учинчи кунгек ўлиб кетган бир мечкай паҳлавон тўғрисидаги ҳикоя келтирилади. Ваҳоланки, икки букилган қариялар ва ёш болалар ҳам йўл азобига чидаб мақсад манзилига етдилар. Ўша паҳлавон Бургутнинг тимсоли. Катта мақсадларни ўз олдига қўймаган киши озгина қийинчиликни ҳам кўтара олмайди.

Куф умрини вайроналарда ўтказди. Чунки бир умр ўша

вайронада хазина топмоқ умиди билан яшайди. Шунинг учун Куф Худхуддан илтимос қилиб дейди:

**Менки ганж уммидидан девонамен,
Кеча-кундуз сокини вайронамен.**

**Бу узун йўлдин мени туткил маоф,
Мен киму Семурғ бирла Кўхи Қоф.**

Худхуднинг жавоби қисқа ва лўнда:

**Ер тутуб кўнглунгда уммиди маҳол,
Ким вуқуъага (амалга ошморнга) анинг
йўқ эҳтимол.**

**Филмасал билфарз топсанг ҳам бу ганж,
Қил хаёл, эй нотавони ғусса санж.**

**Ким не бўлғай баҳранг андин жуз бало,
Ҳар дам ўзга ғамга бўлмоқ мубтало.**

**Ул балолар бирла ўлмак хору зор,
Ганж тутмоқ душман илкида қарор.**

Шу гаплардан сўнг келтирилган ҳикоят Худхуд сўзларининг нақадар ҳаётий ва ҳаққонийлигини исботлайди.

Бир девона вайронада яшар эди. У хазина топмоқни хаёл қилиб кунларини шу вайронанинг турли томонларини кавламоқ билан ўтказарди. Ниҳоят у кавлай-кавлай охири бир эшикни топди. Уни очиб уй ичига кирди. Уйда Фаридун билан Қорун хазинасига баробар келадиган бойликлар бор эди. Улар қирқта хумга жойлаштирилганди. Девона бу хазинани кўриб шодликдан беҳуш бўлиб йиқилди. Шунда бир бераҳм гадо келиб колди. У беҳуш ётган девонани, хазиналар тўла хумхонани кўрди. Тиг уриб девонани ўлдирди. Бир умр хазина қидирган кимсанинг қони ўша хазина устига тўкилди. Худхуднинг Куфга "Ким не бўлғай баҳранг андин жуз бало" деб айтган гапи қандай кучли башорат экани шу ҳикоядин аниқ кўриниб туради.

Хумой узри унинг юксак даражали (соҳибфар) эканлигининг шоир томонидан таъкидлануви орқали бошланади. ("Бошлади узрини соҳибфар Хумой"). Хумойнинг сояси кишиларга тахти шараф бағишлайди. Кимга ўша соя тушса ўша одам подшоҳ бўлади деган ақида бор. Бас, шундай экан Хумой:

**Мен яна шох истамак яъники не,
Ўзни ранжур истамак яъники не.**

**Қилмоғим хушроқ хавойи жилвагоҳ,
Бермагим соямда шоҳларга паноҳ.**

Худхуднинг Хумойга жавоби кескин. У Хумойнинг кишиларга шохлик бағишловчи сояси тўғрисидаги гапларнинг афсона эканлигини айтади. Бу гапни ёювчилар девоналардир. Тарихи маълум бўлган шоҳларнинг қайси бири тўғрисида бу гап айтилган?

**Ким ани шоҳ айламиш соянг сенинг,
Ким эрур бу муддао воянг сенинг.**

Сен, дейди Худхуд Хумойга, шу ёлгон гап билан қувониб юрибсан. Бу фасодга ишонгансан.

**Бу ғалат афсона шод айлаб сени,
Бўйла фосид эътиқод айлаб сени.**

Агарда мабодо шу афсона рост бўлиб чиққанда ҳам, сенга ундан нима фойда бор? Барибир емишинг итларга ўхшаб даштда ётган сўнгак бўлади. Худхуд Хумойнинг хомхаёлга асир бўлганини танқид қилади.

Шундан сўнг денгизда шўнғиб дур терувчилар тўғрисидаги ҳикоя келади. Улар жонини Жабборга бериб сув остидан дур топадилар. Эвазига эса бир-икки чақа оладилар. Хулоса:

**Ул олиб музду санга ул доғи йўқ,
Ит киби айлаб сўнгак нафсингни тўқ.**

**Оқил эрсанг кўп дема мундоқ газоф,
Ким саросар бу сўзунг бордур хилоф.**

Ҳикоя ичидаги шоирнинг ўша шахсга айтганлари (яъни Худхуднинг Хумойга) бошқа ҳикояларда учрамайди; Демак, Навоийнинг Хумойга, у сингари фикр қилувчиларга қаҳри шунчалар кучли эдики, бу таъсирли танбеҳни у одатдагидан бошқачароқ йўсинда эълон қилмоқда.

Ўрдакнинг узри сув билан боғлиқ. Унинг сувдан айрилмоғи мумкин эмас. Бу худди бошқанинг сувдан узила олмаслигага ўхшаш. Сувдан ўрдак поклик касб этади, у сув тўлқинларида сажда қилади, сув кўзгусида ўз мақсадини кўради. Шунинг учун дейди у: "Бас, хатодур ўзга ён азм этмагим". Худхуднинг ўрдакка жавоби зўр мантиқли асослардадир. Агар ўрдак пок бўлганида унинг иши доим сувга шўнғимоқ бўларми эди. Кимки, нафсида фикс тухумини сочган бўлса, ўша шўнғиб-шўнғиб шу нопокликни кетказмакка уринади. Хулоса шуки:

**Не жанобатдур бую бебоклик,
Ким чўмуб тун-кун етишмас поклик.**

**Эр эсанг оллинггадур бахри фано,
Чўмгилу қилгил ўзингни ошно.**

Ҳинд дарёсида бир савдогар молу давлатини янада орттирмок мақсадида тинмай кечар эди. Ҳатто Макка атрофига келганида ҳам ҳажга ўтмади ва пул топиш хирсида ўз ишларини қўймади. Бир куни денгизда кучли тўлқин бўлиб кемаси чўкиб кетди. Савдогарнинг ўзини эса бир балик ютиб юборди.

Ана шундан маълум бўладики, сув ўзи поклик бермайди. Кишининг кўнгли, нияти пок бўлмоғи керак.

Сафарга отланганлар ичида энг охири узр сўраб келган Товукдир⁴¹. Товук ва Худхуд ҳар иккаласи тож эгасидирлар. Аммо уларга Ҳақ томонидан икки иш топширилган. Худхудга кўпчиликка бошлиқ бўлмоқ, Товук эса гўзал овоз эгасидирлар. У ҳар куни кишиларни тоатга чақиради. Демак, ҳар кимнинг ўз иши бор... "Бизга таскин рўзи этти сўнг сайр". Хўрозга бир неча зебо аруслар берилган. У ҳар ерга кетмоқдан сақланмоғи керак. "Ул киму Семург бирла Кўхи Қоф".

Товукнинг бу гапларига жавоб бериб Худхуд дейдики, Ҳақиқатдан ҳам шундай куш борки, у Сидра⁴² шохи устида айлар мақар (ўрин, жой):

**Келди хилватгоҳи онинг анжуман,
Сайр этар, лекин ери доим ватан.**

Навоий бу кушнинг феъли, хатти-ҳаракатини тасвир этганда нақшбандийлик таълимотининг моҳиятини очиб беради. Бу куш фақат ўз хилватгоҳида, ватанида сайр қилади (хилват дар анжуман). Элга учганини кўрсатмаган ҳолда Сидрага етишди. Унинг кўнглига етишув сурати безак бўлиб турибди (нақшбанд). Бошида ҳадя тожи, жилвагоҳи эса етишув меърожининг зинаси. Гарчи кўнгли етишув дуридан баҳра топсада, оғзи садаф янглиғ ёпик. Ана шу тасвир, яъни ўз илоҳининг сурати, унга чин садоқатни кўнглининг тўрида асрамоқ, уни намойиш этавермаслик чин эътиқоднинг тугал кўринишидир.

Аммо Товук бу олий жаноб куш билан ўзини тенг тутмасин.

⁴¹ Бу ерда Товук Хўроз маъносига келмоқда - А. Қ.

⁴² Сидра — етгинчи осмондаги бир дарахт (афсонавий образ).

**Ул қуш эрмассен, эй хориж наво,
Ҳарзагарду, харзагўю беҳаё.**

**Фисқу муфрит кеча-кундуз варзининг,
Бежихат ғавғоу қичқирмоқ ишинг.**

**Юз ёмонлиғ бирла шанъат айлабон,
Яхшиларға ўзни курбат айлабон.**

**Сустлуғлар бирлаким, қилдинг аён,
Демагил ўзни хўрус, эй мокиён.**

Шундай қилиб, қушлар шоҳи Семург даргоҳига сафар қилмоққа отланган кўп қушлар йўл машаққатлари бошланиши биланоқ йўлдан қайтмоққа шайландилар. Улар Худхудга бу тўғридага ўз узрларини айтдилар. Аммо Худхуд уларга моҳият жиҳатидан оқилона ва зўр мантиқ кучига эга, шаклан эса кескин ва ачиқ жавоблар қайтарди. Шунинг учун бўлса керак, бошқа қушлар узр билдирмоққа ботина олмадилар.

Қушларнинг узрлари ва уларга Худхуднинг берган жавоблари орқали бу қушлар тимсолида турли ижтимоий типлар ва уларнинг характерлари кўрсатилгани аён.

Биринчи тоифа қушлар (улар ўнта) юкори табақага оид типларни билдирувчи жонзотлар, улар подшоҳлар ёнида бўлган шахсларни билдирадилар. Худхуднинг бу тоифага берган таъна ва дашномлари орқали Навоийнинг шу тоифага оид айрим шахсларга муносабатини кўрмоқ мумкин.

Тўти, Товус ўзининг зоҳирий сифатлари билан ғурурландилар. Булбул, Қумри ўз фазилатларини пеш қиладилар. Кабутар ижтимоий мавқеъини, Кабки дарий таркидунёчилигини пеш қиладилар. Қарчиғай ва Шункор шоҳ илкида бўлмоқларини айтиб ўзлари эгаллаган юкори даражани кўрсатадилар. Худхуд буларга сафар олдидан анча мақтов гапларни айтган эди. Бу ҳам ушбу гуруҳга оид қушларнинг юкори ижтимоий табақалар вакишгарининг тимсоли эканларини тасдиқлайди.

Кейинги гуруҳдаги қушлар эса улардан кўра қуйроқ, лекин жамиятда маълум даражада салмоқли ўрин тутган табақалар вакилларининг тимсолидирлар. Улар Бургут, Қуф, Хумой, Ўрдак, Товуқлардир. Уларнинг ўзларига берган таърифларида ва Худхуднинг уларни қандай танбехлар орқали шарҳловида яққол кўриниб туради.

Худхуд Семург тўғрисида хабар берган захотиёк кушлар Худхудга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлдилар. Улар Худхудга муружаат қилар эканлар, уни турли сифатлар билан таъриф этадилар.

**Кизэй, даминг жонбахшу лутфинг дилписанд,
Иккиси жону кўнгулга сўдманд.**

Демак, кушлар Худхуднинг нафаси жон бағишловчи, лутфи эса дилни кўтарувчи эканини қайд этадилар. Ҳар иккиси ҳам жон ва кўнгилга фойдалидир. Кушлар ўз узрини айтаётганда ҳам Худхудга нисбатан ўз ҳурматларини кўрсат-дилар. Масалан, Товус ўз узрини Худхудга барча кушларнинг бўйинсунган эканликларини эътироф этмоқ билан бошлайди. (Деди, кизэй сен барчамизга муқтадо).

Қумри ҳам Худхудни "Фархунда рой" ("доно, ақлли") деб атайти, унинг беҳабар, адашганларга йўл кўрсатувчи эканлигани айтади (Ғафлату гумроухарга раҳнамой). Кабутар ҳам Худхудни "хидоят" (йўл бошламоқ) фанида соҳиб-камол эканини қайд этади. Кабки дарий Худхудни "Кушлар раҳбари" деб тан олади. Тазарв эса Худхудга "Кизэй хидоят шевасида номдор" деб хитоб қилади. Шунқор ҳам Худхудга ўз узрини унинг раҳбарлигини эътироф қилмоқ билан бошлайди.

**Деди Сунғур (Шунқор), кизэй улусқа раҳбар,
Амрингга тобеъ келиб огоҳлар.**

Бу кушлар орасида Тўти, Булбул, Кабутар Худхудни ҳеч қандай сифатламайдилар. Улар бевосита ўз узрларини изҳор эта бошлайдилар.

Бунинг сабаби ҳали барча кушлар ёппасига бир оғиздан Худхудни ўз йўлбошчиси деб қабул этмаганидир. Хусусан, Тўти, Булбул, Кабутар каби баланд мартабали кушлар Худхудни ўз бошлиқлари деб билмайдилар. Улар ўз даражалари, иззат-нафсларини баланд тутадилар. Айниқса, сафар олдидан Худхуднинг бу кушларга нисбатан айтган мақтовли гапларини эсга олсак, бу фикр яна бир исботини топади. Ана шундай хитобларга мушарраф бўлмаган ўз ўрни жихатидан олдинги кушларга нисбатан куйи даражада турган кушлар эса Худхудга юксак даражада ҳурмат изҳор этиб сўз бошлайдилар.

**Бургут (Уқоб): Деди, эй кушлар аро молик риқоб
Хумой: Деди, эй саргашталарга раҳнамой**

**Ўрдак оғоз этти, к эй фархунда зот,
Товук: киэй туюр ичра раиси Тождор.**

Бу кушлар орасида факат Куф (Бойкуш) Худхудга ҳеч қандай сифат бермасдан ўз узрини айтмоққа бошлайди.

Шундан маълум бўладики, барча кушларнинг Худхудни йўлбошчилигига муносабатлари бир хил эмас эди. Аммо Худхуднинг узрини айтган ва йўлдан қайтмоққа қарор қилган кушларга муносабати бир хил даражада кескин ва танқидийдир.

Агар дастлабки хитоб чоғида Худхуд, Тўти, Товус, Булбул, Қумри ва бошқа баланд даражали кушларга ҳурмат ва иззатли муносабат кўрсатган бўлса, улар ўз фикрларини билдирганларида Худхуднинг уларга муносабати жиддий равишда ўзгарди.

Худхуд Тўтига хитоб чоғида деган эди:

**Сайрағил, эй Тўтийи ширин калом,
Нутқи ташрифи била олий мақом.**

Тўтининг узрини тинглагач эса

**Деди Худхуд, киэй узун ҳарфинг ғалат,
Барча гуфторинг хато бирла сахат.**

Хитоб чоғи Худхуд Товусга бундай деган эди:

**Кўргуз, эй Товус, гулзори аласт,
Жилвае ким, қилрасен давронни маст.**

**Ҳам бошинг тожи раёсат маскани,
Ҳам танинг нақди латофат маҳзани...**

Товус йўлдан қайтмоқчи бўлиб ўз узрини айтгач, Худхуд унга

Деди, киэй жаҳл аҳли янглиғ булҳавас...

Хитоб пайтида Худхуд Булбулни "Шавқ гулзорининг булбули" деб атаган, унинг ёқимли оҳанглари шавқ сирларига тўла эканини айтган эди. Булбул ўз узрини билдиргач, Худхуд унга дейди:

**Сен киби оламда нодон бўлмағай
Нафсқа маъмури фармон бўлмағай...**

Худхуднинг ўз қароридан қайтган кушларга муносабати шу қадар

кескин ўзгарди, чунки ўз ахдига хиёнат қилувчиларга нисбатан бошқача йўл тутмоқ мумкин эмас. Худхуднинг танқид ва дашномларига боис у бекарор кушларнинг феъли хуйидаги нуқслардир. Бу нуқслар уларнинг аниқ турмуш кўринишларига дуч келганларида яққол очилади.

Охирги бўлиб ўз дашномини олган Товуқнинг аҳволини кўрган кушларни Худхуднинг ўринли ва асосли жавоблари ўйлантириб қуйди. Бошқалари энди ўз узларини айтмоқда ботинмадилар.

**Хар бири бир узким, қилди хитоб,
Берди чун Худхуд анга шофий жавоб.**

**Нуқтадин ожиз бўлуб ул лаҳза ҳайл.
Қилмадилар ўзга узр айтурга майл.**

"Узрлардан сўнг"

Энди кушлар ҳаммалари биргалашиб Худхуддан ўша подшоҳ Семурғ тўғрисида сўзлаб бермоқни сўрадилар. Бу саволда уч ҳол диққатга сазовор. Биринчи кушларнинг Худхудни сифатлаишари. Иккинчиси уларнинг ўз ожизликларидан нолишлари, учинчидан шоҳ Семурғнинг баланд даражаси ва кушларнинг бундан беҳабарликлари. Кушлар томонидан Худхудга карата айтилган сифатлар худди уларнинг узр чоғида Худхудга кўрсатган иззатларининг мантиқий давоми каби эшитилади.

**Киэй сенинг зотинг раёсат гавҳари,
Бошингга лойиқ ҳидоят афсари (тожи).**

Кейинги байтларда ана шу йўлбошчининг йўлдаги барча хатарли томонларини билганлиги, маслак йўлларини кўл кезганлиги "Таййи маслак улча имкон айлаган"и қайд этилади. Худхуднинг бунчалар хабардорлиги қаршисида кушлар ўзларининг "ожизу зору забун"ликларини бўйинга оладилар. Бундай ожизлик паст иқболнинг натижасидир, деб ҳисоблайдилар. Кушлар ўзларининг билимсизликларидан ўкинадилар.

**Кўнглимизга бўлмаган равшан бу роз,
Жаҳлимиз кўптин кўпу илм оздин оз.**

Худхуд қаршисида ўзларини шунчалар ожиз сезган бу кушларнинг шоҳ Семурғга нисбатан ўзларини қандай ҳис этмоқлари аниқ. У (Семурғ)

камол авжидаги нурли куёш бўлса, булар (кушлар) оғир ахволдаги сарсон зарралардирлар. Агар у баланд чархдан ҳам юксак, тўққиз фалакдан ҳам устун бўлса, булар ўксук хашакдан ҳам қуйидурлар. Бизнинг ўртамизда қандай қилиб нисбат бўлмоғи мумкин? Ахир у шоҳларнинг шоҳи, биз эса йўл тупроғида ёстонган гадоларнинг гадосимизку. Бизнинг ўртамизда қандай алоқа бору, бу алоқада қандай ҳикмат жойлашган. Кушлар Худхуддан шуларни аниқлаб бермоқни сўрайдилар,

**Бизга маълум этки, бас мажхул эрур,
Ақл анинг идрокидин маъзул эрур.**

**Биз ҳақиру олий онинг ҳазрати,
Қатранинг дарёга недур нисбати?**

СЕМУРҒНИ ТАНИМОҚ.

Навоий дostonда Семурғ тўғрисидаги тасаввурни бир неча ўринда оз-оздан бериб боради. Дoston бошида Худхуд кушларга Семурғдан хабар берди ("Барча олам кушлариға шоҳ ул, Ҳолингиздан мў ба мў огоҳ ул"). Ундан кейинги бўлақда "Худхуд Семурғдан нишонлар айтқани" келади. Аммо барча айтилган гаплар Семурғ сифатларининг мингдан бири ҳам эмас эди ("Мен дағи мингдан бирин айлай баён. Сизга бирдан минггача айлай аён"). Кушлар шундан сўнг шоҳ кўринишининг бидояти (бошланиши) тўғрисида сўзлаб бермоқни сўрайдилар. Шунда Худхуд Семурғдан бир донa пар Чин мулкига тушгани ва Моний бу парнинг сувратини чизгани тўғрисида хикоя қилади. Бу пар бутун Чинни ёршиб юборган эмиш.

Узрлардан сўнг Навоий матнга махсус бир бўлак киритган. Унинг сарлавҳаси бундай: "Худхуднинг кушларға жавоби ва Семурғ зухуридан хитоби".

Шулардан ҳам маълум бўладики, дostonда "Ўшал шаҳаншоҳи олийжаноб" (яъни Семурғ) тўғрисидаги маълумот оз-оздан бериб борилади. Чунки бу шоҳ ғоят улуг ва улкан. Унинг сифат ва фазилатлари бир ерга сиғмайди. Уларни бирдан қабул қилиб ўқиб олмоқ ҳам осон эмас.

Худхуд кушларга шоҳнинг зухури (юз кўрсатуви) тўғрисида сўзлар экан, дейди:

Ганж эрди, лек махфий зот анга,
Ёшурун хусн эрди, кўи миръот анга.

Ўз зуҳурун чун таманни айлади,
Чикгию аввал тажалли айлади.

Бу шоҳ махфий зот, хусни яширин. Унинг чиройи кўзгулардагина акс этади. Мана у яркираб бир кўриниш берди. (Тажалли айлади).

Бу тажаллиси аро хуршедвор,
Юз туман, минг соя солди ошкор.

Сояким, гюкиза бўлди жилвагар,
Ай лади ул сояга кўпрак назар

Барча олам кушларининг суврати,
Билгил, онинг сояи пур ҳикмати.

Худхуд тушунтирадики, кушлар билан Семурғ ўртасидаги нисбат ана шунда. "Яъни кушларнинг сувратида Семурғнинг ҳикматларга тўла сояси, унинг кўриниши акс этади. Бу ҳол ваҳдати вужуд (пантеизм — барча Яратувчи билан бир бутунлига тўғрисидага таълимот) таълимотининг моҳиятини ташкил этади. Навоий Хдахуд сўзлари орқали бу таълимотни баён этар экан, ўқувчига маслаҳат бериб ёзади:

Бу санга маълум чун бўлди яқин (ишонч),
Фош қилма розни (сирни), эй хурдабин
(зийрак)

Шу Ҳақиқатни ўзи учун очган киши, яъни ўзининг Ҳақ сояси эканлигини англаган, билган киши Ҳақнинг моҳияти билан тўлиб тошган (мустағрақ) бўлади. Яъни унинг бутун вужуди Ҳақ билан тўла.

Ҳаққи мустағрақ не билсун Ҳақ демак,
Бўлғай они Ҳаққа мустағрақ демак.

Сен чу фаҳм эттингки, кимга соясен,
Ўз яқинингда— қавий сармоясен,

Бу мисраларда Ҳақнинг сояси бўлмиш жонзотлар тўғрисида сўз борди. Энди эса сўз Ҳақнинг ўзи тўғрисида кетади. "Агар Семурғ ўз соясини истаб жилва этмаганда, соя эгаси бўлмас эди. Бордию Семурғ ўзини яширин тутишни хоҳласа, унинг сояси ҳеч қачон аён бўлмасди. Зероки соянинг ошкор бўлмоғи соя берувчининг вужуди Ҳақида далил бўла олади"⁴³.

Соя истай бўлмаса гар жилвагар
Билки, Семурғ ўлмас эрди соявар.

Ўзни Семурғ истаса эрди ниҳон
Сояси бўлмас эди ҳаргиз аён.

Соя афканнинг вужудидин далил
Соя зоҳир бўлмоғин таҳқиқ бил.

Шундан кейин шоир яна ўша соя сифатида ўзида Семурғнинг сувратини акс эттирганларга қайтади.

Кўзларинг Семурғ бир гар бўлмағай
Кўзгудек кўнглунг мунаввар бўлмағай.

Кимки, ул юзни кўрар кўп кўз эмас
Ҳарне ким, дер ғайр ортуқ сўз демас⁴⁴.

Демак, агар кўзлар Семурғни кўра билмаса, (ўзида акс этган Семурғни, унинг ўзини эмас), сенинг кўнглинг кўзгу сингари ёруғлиқ касб этмайди, деб уқтиради шоир. Ўша юзни кўра олувчи кўз кўр кўз эмас, сўзнинг бундан ортиғи тўғри келмайди.

Ана шундай тушунтиришлардан сўнг Навоий эътиқоднинг чин моҳияти ва чин кўринишларики изҳор эта бошлайди.

Истади хуснига ошиқликни фoš
Кўзгу пайдо қилди андоқким қуёш.

Токи, анда жилваи ноз айлағай
Хусниға ошиқлик оғоз айлағай.

⁴³ Ш.Шарипов насрий баёни. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр». -Т., 1991. Б. 319.

⁴⁴ Олдинги мисра ёзилишида турлилик бор. Навоий, Асарлар т. XI. "Лисон ут-тайр". Нашрга тайёрловчи: Ш. Эшонхўжаев. Шу мисра бундай ёзилган: Кимга, ул юзни кўрар гар кўз эмас. "Лисон ут-тайр"нинг 1991 йилги нашрида (нашрга тайёрловчи В. Раҳмонов) эса, "Кимки ул юзни кўрар кўр кўз эмас" деб ёзади.

Бўлди ул кўзгу кўнгул, эй аҳли дил
Ким Ҳақ анда жилва айлар муттасил.

Ул қилибон жилваи хусн ошкор
Сен кўнгул бирла анга оинадор.

Ўша шоҳ (Ҳақ, ҳозирги ҳолатда Семурғ) яратган чарақлаб турувчи кўзгу аҳли дилнинг кўнглидир. Шу кўзгуда Ҳақ ўз чиройини кўрсатиб жилваланади. Сен эса, деб уқтиради шоир-мутафаккир чин юракдан унинг учун ойнадор, яъни ойна эгаси бўласан. Ҳамма иш кўнгилда содир бўлаверади. Семурғ хуснининг кўзгуларда акс этмоғи тўғрисидаги фикр икки ҳикоя орқали жуда тушунарли ҳолда ва бадий либосда кўрсатилган.

Бир гўзал ва олий жаноб шоҳ халқининг ўз шоҳига муҳаббат ва садоқатига жавобан ҳалойиққа кўриниш бермокни истади. Шу мақсадда у

Кўзгу ҳукм эттики, пайдо қилдилар,
Тахти оллинда муҳайё қилдилар.

Қасри оллинда ясатти манзаре,
Анда касб этти чу равшан ахтаре.

Ўзи хуснига назар солур эди,
Баҳра эл ҳам аксидин олур эди...

Сен бу кўзгуни кўнгил қилгин хаёл,
Ким солур аксини анда ул жамол.

Қасри тан, анда кўнгулни кўзгу бил,
Кўзгуда шаҳ хуснини наззора қил...

Кўзгу равшанроқ неча қилса зухур,
Зоҳир ўлғай акс анда беқусур.

Инсон кўнгли (яъни кўзгу) қанча тоза бўлса, ўша кўзгу шунчалар равшан, унда кўринаётган шоҳнинг акси ҳам шунчалар тиниқ ва беқусур бўлади.

Бундан кейин келадиган Искандар тўғрисидаги ҳикоя эса сурат ва моҳиятнинг биргалиги, ҳар иккаласининг бир бутунлиги тўғрисида.

Искандар шоҳ бўлганига қарамай элчи либоси ва киёфасида бир мамлакатга боради. У:

Деди элга будур Искандар сўзи,
Турфа буким, эрди Искандар ўзи.

Элчилардек сўз баён айлар эди,
Ўзи ўз ҳукмин аён айлар эди.

Низомийнинг "Искандарнома" достонида баён этилган бу лавҳадан Навоий ҳам шоҳ, ҳам элчиниing бир киши киёфасида бўлганлиги орқали ўша бир бутунлик (вахдати вужуд) тўғрисидаги тасаввурни кўрсатувда фойдаланган. Искандар ва элчи бир киши. Ҳар иккаласи (шоҳ ва элчи) бир кўринишда бирлик касб этдилар.

ЙЎЛ КАЙФИЯТИ

Қушлар Ҳудҳуднинг билганлари ва ўргатганларини қабул қилиб унга миннатдорлик изҳор этдилар. Сўнгра улар Ҳудҳуддан кайфияти қандай бўлмоғини сўрадалар. Ҳудҳуд уларга жавоб бериб, бу йўлни босмоқ учун энг зарур сифат ишқ эканини айтди.

Ким бу йўлда ишқдур кулли сифат,
Ишқ аҳлидин йироқдур маслаҳат.

Ана шундан кейин шоир ошиқнинг сифатлари тўғрисида сўз юритади.

Ишқда бош ўрин тутувчи ҳол ишқ билан жон ўртасидаги муносабатдир. Ишқ йўлида ошиқ ўз жонини аямаслиги керак. Агар куфр олинган бўлса, унда иймон қолурму эди.

Кимки, ошиқдур анга жондин не бок,
Куфр олиб бермак иймондин не бок.

Ошиқ ўз жонони учун жону жаҳонидан кечади. Жон ошиқ учун жонон йўлидаги бир тўсикдир. У худди бир йўловчининг йўлидаги чуқурга ўхшаш. Шоир-мутафаккир ошиқнинг ишқ йўлида тамомийла жонфидо қилмоққа тайёр бўлмоғи кераклигини уқтиради. Ошиққа, умуман, жонондан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса керак эмас.

Ошиқ ўлгон кечти нангу номдин,
Миллату иймондину исломдин.

Ишқ бор жойда дард бўлади.

Лозими ишқ ўлди шавку сўзи дард
Барқ янглиғ пўяи гетинавард
(яшин сишгари илгарилаб борувчи).

Бу дарду шавқ ўти яшин сингари тез ва ёндирувчи ўтдир. Кимнингки, юрагида шундай ишқ дарди бўлса, у жон таркини қилмоққа тайёр, ҳатто шуни афзал кўради. Чунки жонон сари интилувчининг жонга офат етмоғи билан нима иши бор. Дард ишқ сўзидин бир нишондир. Агар дард зўри бўлмаганда ошиқ ўз жонини фидо кила олмас эди.

Дард келди ишқ сўзидин нишон,
Дард бўлмай ошиқ ўлмас жонфишон.

Ана шундай оташнок сўзлардан кейин Навоий ажойиб бир лирик чекиниш қилади. Ошиқликка мубтало бўлган киши ишқ йўлида борар экан, илгариги барча муқаддас тушунчаларни барбод қилади. У жондан, ақл, ҳуш, имондан кечади, куфр элининг ибодатномасида бўлади, белига зуннор боғлаб, бўйнига чалипо (бут) тақади, мусхафни ўтда ёндиради, бутпарастга айланиб кетади.

Мутрибо, туз бир суруди дарднок,
Соқиё, бедардлиғдин мен ҳалок.

Дард жомин тут меши зор этгудек,
Ишқ дарди кўнглума кор этгудек.

То они нўш айлабон жондин кечай,
Аклу ҳушу дину иймондин кечай.

Куфр дайри ичра матъво айлабон,
Азми зуннору чалитко айлабон.

Пири дайр оллида айлаб ўзни паст,
Куйдуруб мусхаф, бўл ойин бутпараст.

Ишқ дайри ичра айлаб ўзни хос,
Жонни иймон нангадин айлай халос.

Дайр аро асмаъи нокус айлайн,
Бут сужудинда замин бўс айлайн.
Белга маҳкам боғлабон зуннорни,
Ўздин айлай шодмон гуфторни.

Албатта, бу мисраларда баён этилган мазмунни шундайича сўзмас-сўз тушунмоқ даркор эмас. Лирик қаҳрамон дастлаб мутриб ва соқийга мурожаат этади. У чолғучидан дардли бир суруд чалмоқни сўрайди. Соқийдан эса дард жомини тутмоқни илтимос қилади. Чунки у (лирик қаҳрамон) дардсизликдан ҳалокат даражасига етган. Ўшандай суруд чоғида дард тўла жомни сипқарган киши дарду ҳаяжон зўридан ўз жонидан кечмоққа тайёр бўлади. У куфр дайридан жой олади. Бу тасвирлар дард кучининг нақадар зўр, нақадар шиддатли, кишини қанчалар кескин эҳтирослар билан чулғаб ташлаяжagini кўрсатмоқ учун келтирилган. Дил тугёни, ҳислар тўлкини, уларнинг қуввати ва таъсир кучини ифода этмоқ учун бундай муболағали тасвирлар шарқ шеъриятида тез-тез ишлатиб турилган. Чунки бундан кўра ортиқроқ ва таъсирчанроқ ифодаларни топмоқ маҳолдир. Ишқ дардининг кучи фақат шу йўсиндагина ўзининг яққол тасвирини топади.

ЙЎЛБОШЧИ ТАНЛОВ

Худхуд ўзининг билимдонлиги, мақсад йўлидаги қатъияти, кушларни шоҳ Семурғ сари етаклаб етказмоқ ва шоҳнинг марҳаматига сазовор этмоқ йўлидаги астойдил интилуви туфайли барча кушларнинг ишончини қозонди. Шунинг учун кушлар Семурғ сари йўлга отланган пайтда Худхуддан йўлга бошламоқни сўраган эдилар.

Сен аромизда чу келдинг раҳшунос,
Барчамиздин будур эмди илтимос.

Ким бориға муқтадалиқ қилғасен,
Бу сафарда пешволик қилғасен...

Худхуд бу таклифни қабул қилган эди. Аммо Худхуднинг жавобида пешволик, раҳбар бўлмоқ эмас, балки қушларга йўл узра ҳамроҳлик қилмоқ, мабодо бирор мушкиллик рўй берса, уни ҳал этмоққа кўмаклашмоқ, учарда, кўнарда бирга бўлмоққа розилик бор эди холос. Худхуд қушларнинг илтимосига жавоб бериб бундай деган эди:

Мен доғи бу йўлда жоним борича,
Жисм аро тобу тавоним борича.

Борингизга айлайин ҳамроҳлик,
Барча манзилдин берай огоҳлик.

Йўлда ҳар ғам етса ҳамдамлик қилай,
Ёшурун дард ўлса маҳрамлик қилай.

Оллингизга келса ҳар яхши-ёмон,
Дафъида маъзур бўлмай бир замон.

Ҳам учарда ҳаминонлик айлайин,
Ҳам кўнарда посбонлик айлайин.

Кўриниб турибдики, Худхуд қушларга йўлдош бўлмоққа сўз бермоқда, аммо унда йўлбошчилик даъвоси йўқ.

Сафар давомида турли ўзгаришлар юз берди. Сафар бошидаги бирдамлик бузилди, баъзи қушларда норозилик ва йўлдан қайтиш истаги пайдо бўлди ("раёзат шиддатидин баъзининг азиматига футур юзлангани"). Худхуднинг бундай кайфиятдаги қушларга берган дашномлари бу кайфиятни камайтирди. Ниҳоят, Худхуднинг ишқ ва ишқ дарди тўғрисидаги гапларидан сўнг қушларнинг рухий ҳолатида ўзгариш содир бўлди. Ишқ уларнинг ихтиёрини олиб қўйди. Улар шавқ ичра беқарор бўлдилар.

Ишқ олди қўлларидан ихтиёр,
Шавқ ўтидин бўлди барча беқарор.

Қушлар яшин сингари тез учганлар. Бир ҳамла билан Шарқдан Ғарбга етганлар. Ҳаммаси қўлидан келганича жадал ҳаракат қилган. Аммо барча қушлар бир хил эмас, баъзилар заиф ва ожиз бўлганлар. Ўшандайлар йўл-йўлакай қолиб кетаверганлар.

Шу ерда Навоий ўзининг кўнглига якин бўлган фикрни изҳор этади. Бу ҳар бир қавмнинг бир бошлиғи, сардори бўлмоғи кераклигидир.

Қавм аросидаки, сардор ўлмоғи,
Қавм ҳолидин хабардор ўлмоғи.

Қавмнинг ҳолипаришон бўлгуси,
Барча ўз ҳолига ҳайрон бўлгуси.

Қўйни ким, сув ўтқа бошқармас чубон,
Ул сурукни айлагил зое гумон.

Ҳар жамоатқаки, йўқтур пешво,
Йўлга эрмастур қадам қўймоқ раво.

Яна Навоий пешвонинг қай йўсинда тайин қилинмоғи тўғрисидаги мулоҳазаларини ҳам билдиради. Биринчидан, ўзига бир бошлиқ кераклиги тўғрисидаги йиғин ўзи бир хулосага келмоғи керак. Иккинчидан, бошлиқ бўлувчи ҳам сардор, ҳам йўлдош бўлмоғи шарт. Кушларнинг айтувига кўра Худҳудда айна шу сифатлар бор. Шунинг учун улар Худҳуддан кушлар жамоасига пешво бўлмокни сўрадилар. Худҳуднинг кушларга берган жавоби бундай:

Дедиким: мен ҳайлга йўл бошқарай,
Билганимча қавмни олиб борай.

Ўзга таклиф этсангиз боло ютук,
Бийм эрур тушгай аромизга фирок.

Аввал Худҳуд шунчаки йўл кўрсатувчи эди. Энди у гуруҳга бош бўлмоғи керак. Бошлиққа юкланадиган вазифа ва жавобгарлик мураккаб ва хилма-хилдир. Шунинг учун Худҳуд бошлиқ бўлмок тўғрисида кушлар қилган таклифни қабул этмади. «Қилмади Худҳуд бу ишни қабул». Аммо Худҳуддан бошқа бирорта куш бошлиқликка тайёр эмас, ҳатто лаёқатсиз эдилар. «Ўзгалар худ бор эди жамъи жухул». Шундан сўнг куръа ташламокқа қарор бўлди, кушлардан бири куръа ташлади.

Қуръа солиб хар бирининг зотиға,
Тушти ул дам куръа Худхуд отига.

Анга узр айтур фасона қолмади,
Йўқ демокликқа баҳона қолмади.

Пешволиг айлагач, Худхуд қабул,
Барчасига муддао топти хусул...

Демак, Худхуднинг кушлар гуруҳига пешво бўлмоғи тақдирнинг тақозоси, ҳукми эди. Бу адолатли ҳукмдир. Чунки Худхуд ҳам билимдонлиги, йўл машаққатларини енгишдаги чидам ва ўрнаги, сабрсизларга берган дашномларининг ҳаққонийлиги билан имтиҳондан ўтган, сўзда эмас, балки амалда кушларнинг ишончини қозонган эди. Яна у бошлиқ бўлмоққа интилмади, аксинча, бошлиқликка таклиф бўлганида бу таклифни рад қилади. Охири қуръа унинг номига тушгандан кейингина бошлиқликни ўз уҳдасига олмоққа мажбур бўлади. Кушлар эса мамнуният билан унинг бошлиқлигини қабул қилдилар. Худхуднинг барча айтганларига бўйинсунажакларини изҳор этдилар.

Дедилар, биз тобеъу сен пешво,
Айлали комингни ким, бўлғай раво.

Сен сипаҳсолору биз барча сипоҳ,
Йўлда пайрав бизни қилсанг рўбароҳ.

Навоийнинг йигирма олти байтдан иборат кичик бир бобда раҳбарни қаҳрамонларнинг ҳаракати орқали тафсилий баён этмоғи тасодифий ҳол эмас. Бу шоир қалбидаги эзгу фикрларнинг бадий изҳоридир. Фақат ўз амалий фаолияти орқали жамоанинг ишончини қозонган, ўша жамоанинг истак ва талаби билан қўтарилган бошлиқ муносиб бошлиқдир. Ҳукмронликни турли-туман игво ва фитна, макр ва алдов йўли билан қўлга киритиб олган кимсалар эмас. Навоий яшаган даврда бу масала ғоят актуал аҳамиятга эга эди.

ВОДИЙ БОШИДАГИ СУҲБАТЛАР

Кўпчиликнинг истаги билан қуръа асосида тайин бўлган раҳбар бошчилигида кушлар жамоаси водийлар сари парвозини давом эттирдилар.

Урдалар чунким, неча кун болу пар,
Еттилар водий бошика ул хашар (гурух).

Кўринган водийда кдйинчилик ниҳоясиздек кўринар, унга қараган ҳар бир жонзот умр ва жонидан кечмоғи керакдек туюлар эди.

Меҳнат анда ҳадду гоятдин фузун,
Ҳажр шомидек ниҳоятдин фузун.

Умр ила жон офати наззораси,
Қаъ қилмоқдин йўк ўзга чораси...

Бундай аҳволдан қаттиқ чўчиган қушларнинг болу парлари сусайди, уларни ваҳима босди. Бу водий нега бунчалар бўм-бўш, деб сўради бир қуш. Улуснинг ғавғосидан, шохнинг иззату давлат тилавларидан ҳолийдир, - деб жавоб берди унга Худхуд.

Шу суҳбатдан сўнг келадиган ҳикоя Худхуд билдирган фикрни ташвиқ этади. Султон Боязид ўз хилватхонасидан чикди. Ойдин кеча. Осмон юлдузлар нуридан гулшандек бўлиб кетган. Атрофда ҳеч ким йўк. Султон шаҳар, тоғу тошларни кезиб чикди. Ҳеч кимни топа олмади.

Кимсадин мутлоқ нишоне топмади,
Ўздин ўзга нотавоне топмади.

Маълум бўлдики, бу ер иззат, юксак эҳтиром даргоҳи экан. Лекин бу даргоҳга бирор кишининг етишмоғи мумкин эмас. Чунки шохнинг иззат талаблилигига чек йўқ, унга ҳар бир гадонинг маҳрам бўлмоғи мумкин эмас.

Умрлар жон чексалар аҳли талаб,
Бири бу давлатга етмоқдур ажаб.

Демак, бу водийнинг ҳамиша бўш бўлмоғи табиий. Агар кишиларнинг иззу жалол тилавларига бирор чек, даража бўлганида бу водийда ўрин олган бўлар эдилар.

Шундай қилиб, "Лисон ут-тайр" достонининг янги бир бўлаги бошланади. Бунда ўқувчи турли водийлар, бу водийларга хос хислат ва кўринишлар билан танишади, унга гуруҳдаги қушларнинг маънавий дунёси очиқроқ кўрина бо-ради.

Водийнинг шиддатидан кушларда кўрқув пайдо бўлди. Бу кўрқувнинг кучи водий суъубатининг (қийинчиликларининг) кескинлигига тенг эди. Навоий водий суъубатини бундай тасвирлайди:

Йўл кўрунур эрдию поёни йўқ,
Дарди муфрит (ўта кетган) эрдию дармони йўқ.
Ранж ўти кўкка чекар эрди алам (байрок) —
Аршни куйдургудек курсини хам.

Ўйла секрар эрди истиғно ели,
Сингудек бу гумбази ҳазро бели.

Буни кўрган кушларнинг юрагини ваҳима босди. Бу йўлни бечора кушлар ҳақ қачон учиб ўта олмайдилар.

Жонлари чун қолмади ул бийм ила,
Жамъ ўлуб бориси юз таслим ила.

Навоий ана шундай мушқил шароитда бошлиқнинг тутган ўрнини алоҳида таъкидлайди. Кушларнинг бу кўрқинчдан қутулмоқ учун топган бирдан-бир чораси бошлиққа мурожаат, ундан йўл-йўрик сўрамоқ бўлди. Фақат шу Бошлиқ кушларни бундай даҳшатдан қутқармоғи мумкин холос. Фақат унинг маслаҳати, берган дастурил-амали, кўрсатган йўли бундай оғир, гўё қутулиб бўлмайдиган машаққатларга илож бўла олар эди. Шоир бу фикрни изчиллик билан ўтказа боради. Кушлар ўз бошлиқлари — Худхудга ишонадилар. Унинг тўғри йўл кўрсатмоғига умид боғлайдилар.

Кўргузуб Худхудка кўп ажзу ниёз,
Дедилар, киэй пешвои сарфароз.

Чун сени Ҳақ бизга қилди муқтадо,
Ажзимизни фарздур қилмоқ адо.

Сен чу бу йўлдин эрусен бархабар,
Дош биз берохларга рахбар.

Бизга мушкуллардуруп бу азм аро,
Ким эрур фарз килмоқ они можаро.

Ҳар биримиз санга арз этмак сўзин,
Ранжу меҳнатдин халос этмак ўзин.

Кушлар юрагидаги хавотир, ваҳима, ташвишларини бартараф этмак учун уларни бирма-бир ўз бошлиқларига баён этмоқлари керак. Бошлиқ эса бу арзларни диққат билан тинглаб, арзгўйларга лозим ўғит ва маслаҳатлар бермоғи лозим. Унинг жавоблари бу ташвишлардан кутулмоқ учун йўл-йўриқ бўлади. Худхуд бу таклифни қабул қилди. Бир қулай манзил топиб, барча кушларни ўша ерга йиғилдилар. Шундан кейин кушлар билан Худхуд ўртасида савол-жавоблар бошланди.

Бу савол-жавоб хилма-хил мавзу ва мазмунга эга. Энг муҳим масала шундаки, бу савол-жавоблар орқали турли-туман характерлар, уларни яратган шароит намоён бўлади. Амалда, бу суҳбатда иштирок этаётган кушлар жамиятдаги айрим табақа, ижтимоий қатлам вакилларининг тимсолидирлар. Бир куш сўрайди: Нега биров химма нарсадан хабардор, бошқа биров эса улардан бехабар? Бу тафовутни Худхуд шарҳ этиб берса. Худхуд берган жавобининг якуни бундай:

Кимга ким айлар назар аҳли сафо,
Ул назар туфроғни айлар кимиё.

Бу фикрнинг исботи учун Худхудга Сулаймон пайғамбарнинг назари тушганлиги айтилади. Сулаймонга эса Ҳақ таъолонинг назари тушган. Шунинг учун Сулаймон ҳам Расул пайғамбар, ҳам тожвар (подшоҳ) этиб тайинланган. Шунинг учун "Анда ўлди бу қадар иззат манга" деб жавоб беради Худхуд. Бу жавобнинг остида бошқа маъно ҳам бор. Сулаймонга олий назар тушган экан, бу назарни Сулаймон ўзининг ақли, қобиляти, юксак фазилатлари туфайли ўзига жалб этган. Айни замонда Сулаймон ҳам ўзи сингари истеъдод ва фазилат эгаларини кидирган, уларни топгач, бундай зотларни ўз назарига мушарраф этган. Шулардан бири Худхуддир. Мўътабар одамларнинг назари ҳар бир дуч келган кимсага тушавермайди. Бу назар муносиб, ўзининг кўнгли, интилишларига мос одамга тушади.

Шайх Нажмиддин Кубронинг сўзи ва итга тушган кўзи тўғрисидаги ҳикоят худди шу мазмундадир.

Шайхнинг назари тушган кишининг мартабаси баланд, мавқеъи юксак бўлар эди. Унинг назари итга тушади. Ўша ит шайхга ошнолиғдан баҳра топиб барча итларга бош бўлди. Қазо етгач, бу итни шайхнинг эшига олдида кўмдилар. Итлар унинг мотамини тутдилар. Ҳозир ҳам ўша итнинг дафн жойига сидқ билан ниёз қиладилар.

Бўлмағай оламда бундин турфа сўз,
Ким саодат аҳли итга солса кўз.

Еткурур итга натижа ул назар,
Зотиға солур кишилиқдин асар.

Бу ҳикоядаги Шайхнинг назари тушган ит, албатта, тентираб юрган дайди ёки қутурган ит эмас. У шайхдек кишига ихлос ва эътиқод қўйган мурид янглиғ садоқат тимсоли бўлган бир итдир. У "Юз қўйиб шайх олдида қилди ниёз". Шунинг учун ҳам Шайхнинг унга назари ва муҳаббати тушди. Шайх бу итга ошнолиғ таъмини (чошни) етказди. У итларга бош бўлганидан ўзининг фазилатлари билан ўз тўдасининг эътиборини қозонди. Шунинг учун ҳам унга қазо етганида

Итлар айлаб мотамидин кўп фиғон,
Қабрининг даврида туттилар макон.

Демак, бу ҳикоятда Шайхнинг назари ўша садоқат тимсоли бўлмиш итнинг тақдири учун сабаб бўлса ҳам аслида итдаги садоқатнинг оқибати эди. Хулоса шуки, мўътабар зотларнинг назарига муносиб иш тутиб ўшандек назарга му-шарраф бўлмоққа интилоқ керак. Ит тўғрисидаги ҳикоятнинг якунида Худхуд бу воқеани қушлар ҳаётига татбиқ этиб бундай дейди:

Итга ким, етгай валидин тарбият,
Қушқа ҳам тонг йўқ набидин тарбият...

Қушқа ҳам бўлса паямбар лутфи туш,
Не ажаб, бўлса мутеъи барча қуш.

Яъни, модомики, валий назари тушиб ит шунчалар эътибор қозонган экан, набий назари тушган қуш барча қушларга бош-қош бўлса, бунинг ажабланарли жойи борми? Ўша қушнинг саволига

бундан ортик муфассал ва ишонарли жа-воб топилмаса керак.

Бошқа бир куш Худхуддан сўради: «Йўл машаққатли, чанглари кўзга ажал тупроғи сингари ёпишади, шамоли тоғ тошларини тупроққа ўхшатиб совуради. Мен эса заиф, нотавон бир кушмен. Шер ҳам бундай машаққатга чидай олмай-ди. Мен чумоли янглиғ заиф куш бундай оғирликдарга қандай чидай оламан».

Худхуд бу кушнинг саволига жавоб берар экан, ҳиммат масаласини кўтаради. Агар ҳиммат буюк бўлса, танининг кичик ва дижам (пачоқ) бўлганининг нима аҳамияти бор. Навоий ҳимматга кўп диққат-эътибор қаратган. Бу тўғрида "Ҳайрат ул-аброр", "Садди Искандарий" дostonларида ҳам алоҳида айтиб ўтилган. Энди "Лисон ут-тайр"да ҳам Навоийнинг кўнгли тўрида ўрнашган фикрлар баён этилган.

Тан нечаким бор эса пасту дижам,
Ҳиммат ар бўлса бийик андин не ғам.

Навоий ҳиммат деганда улуғ мақсадни кўзда тутди. Бу ердаги шундай мақсад ишқ йўлида ўзини қурбон этмоқликдир. Навоий ёзадики, нотавонлик ишқ аҳлига хос пеша (ҳунар). Уларнинг (ошиқ элининг) мақсади ишқ йўлида жон таркини қилмоқликдир.

Бор анга ишқ ичра жон бермоқ мурод,
Ишқ қавдиндурур барча кушод.

Ишқ аро ўлмақдурур мақсуд анга,
Жонга рухсор ўлмоғидин суд анга.

Модомики, мақсад шундай, яъни ўзини ишқ йўлида қурбон қилмоқлик экан, ишқ туфайли заиф ва ҳароб бўлмоқлик шу мақсадга етув йўлини яқинлаштиради холос.

Ишқдин чун ким, мурод ўлмақ эмиш,
Бордур ўлмакка заъф ичра иш.

Демак, жон таркига келтирувчи заъфдан четланмоқ керак эмас.

Ишқ аро жон тарки чун матлубдур,
Ҳар не онинг боиси марғубдур.

Ёр йўлида ўлмак абадий ҳаёт касб этмоқни билдиради.

Ёрдин ўлмак агар уммид эрур,
Бил, ҳаётедурки, ул жовид эрур.

Шайх Абу Саид Абул Хайр тўғрисидаги ҳикоят ана шу хулосани намоиш этувчи бир лавҳадир. Шайх ишқ йўлида кўп оҳу зор қилиб азобу фиғон чекди. Ниҳоят бир чеккадаги вайронада бир чуқурда бошини қуйи қилиб узок вақт осилиб ётди. Охири "То етишти оғзига жоми висол", яъни дунёдан ўтди. Навоий бу ҳикояга яқун ясаб ёзади:

Ишқ аро будур эранларнинг иши,
Ўлмаин топмас бу давлатни киши.

Ишқ йўлидаги фидоийликнинг олий кўриниши эди бу ҳолат.

Қушларнинг саволлари уларни қизиқтирган масалаларни аён этади. Энди қушлар йўл қийинчилигидан кўрқиб шоҳ даргоҳига бормоқдан бош тортаётганлари йўқ. Балки, ўзларида пайдо бўлган турли кўринишлар, руҳий ҳолат, айрим шахсий сифатларга Худхуддан изоҳ ва шарҳ кутмоқдалар.

Бир қуш Худхуддан сўрайди: У кўп гуноҳ қилган. Шунинг ҳижолатини чекади. Шундай гуноҳларга бурканган ҳолда Семурғга етишмоқ мумкин бўладими?

Пок васлига керакдур поклик,
Йўқки, лавси журм аро бебоклик.

Ул ориғ (покиза, соф) менда ориғсизлик сифат
Васлини истарга монёдур уят.

Бу гапларга жавоб бериб Хулҳуд:

Бу гуноҳдин оримоқ эттинг ҳавас,
Ул доғи осондуру эй булҳавас.

Тавбадур они оритмоққа илож,
Зулмати исён аро будур сирож (чироғ).
Журм лавсидин киши маъсум эмас,
Бўйла исмат кимсага маълум эмас.

Журмдин улким юзи бўлғай сариғ,
Тавба айлар ул сариғлиғни ариғ.

Шу мисоллардан кўриниб турибдики, Худхуд ва кушлар ўртасидаги диалоглар айрим турмуш қоидаларини ташвиқ этмоқнинг бадиий шакллариدير. Биринчи савол-жавобда мўътабар зотларнинг назари ва унинг хосияти тўғрисида сўз боради. Иккинчисида, улуғ ҳикмат, ишқ йўлидаги фидойилик кўрсатилди. Энди эса киши гуноҳга ботган бўлса, унинг чораси тавба қилмоқ эканлиги айтилмоқда. Яна Худхуд уқтирадики, одам боласи борки, у гуноҳ қилади. Агар гуноҳкор бўлмаганда авфу раҳмат кимга насиб этган бўлар эди.

Одам авлодини қилмайдур илоҳ,
Ўйлаким, ундан бош урмайдур гуноҳ.

Бўлмаса сендин гуноҳ, эй беҳабар,
Авфу раҳмат кимга бўлгай чорагар.

Бу фикрлар Одам сафийуллоҳ алайҳиссалом ҳикояти орқали исбот топади.

Бутун инсониятнинг отаси бўлмиш Булбашар — Одамни Яратувчи вужудга келтирди. Бу тожга пайгамбарлик гавҳарини ўрнатди. Одамга барча малаклар сажда қилдилар. Осмон авжи Одам учун худди йўл тупроғи сингари бўлиб қолди. Унинг яшов манзили эса жаннат бош эди. Шунчалар озодалик, покизалик унга насиб бўлди. Шунинг учун Одамни Сафий деб атайдилар. Бу қадар юксак даражага эришган бу зот "журму исён бирла бўлди тийраҳол". Шундан кейин

Онча рифъат (кўтарилиш) бирла ул масжудлик

(сигинганлик)

Кеттию бўлди иши мардудлик (рад этиш).

Кўксига рад панжасин еткурдилар,
Равзаи жаннатдин они сурдилар.

Демак, Одам ўз ножўя қилмиши учун жазо олди. У Ҳиндистон ерида энди ғариблиқда яшади. Охири тавба-тазарруси туфайли кечиримга эришди. Аммо унгача жони кўп ўртанган эди.

Жони ўртанган замон андоқки хос,
Тавба ул холига бўлди чорарос.

Боги раҳматдин яна эсти насим,
Бўлди юз минг ранжу меҳнатдин салим.

Навоий Одамни ўз қилмишига пушаймон бўлиб тавба қилгани ва тавба туфайли яна ҳурмат ҳарамиди ўрин тутганини кўрсатар экан, куйидаги хулосавий ўғитни беради:

Тавба қилгил, доғи беҳбудингга ет,
Йўлга айлаб азм, мақсудингга ет.

Бу ҳикоянинг моҳияти жуда чуқур ва ҳар томонламадир. Биринчидан, Одам боласи хатодан холий эмас. Модомики, Одам Сафий алайҳиссалом каби яккаю-ягона улуғ бир зот хатога йўл қўйиб жаннатдан ҳайдалган ва ғарибликка мубта-ло бўлган экан, бошқа оддий кишилар қандай қилиб нуқс ва гуноҳлардан четда бўлмоқлари мумкин. Иккинчидан, гуноҳ қилган киши чин юракдан тавба-тазарруъ қилиб ўз қилмишига пушаймон емоғи керак. Шунда у ўзи учун шафқатли муносабат ва кечирим кутмоғи мумкин. Учинчидан, айбдор сидқи дил билан тавба қилса, унинг тавбаси қабул этилади. У кечиримга сазовор бўлади ва яна ўзининг олдинги баланд даражасига эришади.

Бошқа бир қуш ўзининг қарама-қарши хусусиятларга эга эканлигини айтади.

Ҳар сифатда келди таъбим норасо,
Гоҳ фосиқмен, замоне порсо.

Гоҳ матлубум харобот аҳлидур,
Гоҳ марғубум муножот аҳлидур.

Гоҳ ҳарам тавфида мен яздонпараст,
Дайр ичинда гоҳ бут оллинда паст.

Истиқомат йўқтур ҳолимда ҳеч,
Бу жиҳатдандур ичимда печ-печ.

У шундай сифатларга эга бўлгач, бу хиллик керак бўладиган йўлга тушмоққа ўзининг муносиб эмаслигини тан олади.

Бу гапга Худхуднинг берган жавоби шундайки, бундай

бемаънилик барчанинг зотида бор. Бу илпатдан кишини қутқарувчи зот Пири муршиддир. Агар одам пирнинг айтган сўзларига амал қилиб, ўзини риёзатга тушурса, ўшандай нуқсонлардан қутилади.

Бу Туроб Нахшабий ўзининг бир муридида "зебу зийнатни топар эрди асар", - дейди. Унда:

Майл кўп нафсиға раънолик сари,
Кисвати (кийим-боши) фақр ичра зеболиғ сари.

Пир бу муридга турлича риёзатлар буюради. Лекин таъсири бўлмайди. Шунда пир муридга бир саватни бошига кўйиб ўтмоқни буюради. Бу саватда сўйилган кўйнинг ичак-чавоқлари лик тўла эди. Саватдан оққан қатралар йигитнинг салласи устидан оқиб ўтиб, унинг кийим-бошига томар ва унга сингиб кетар эди. Бу имтиҳон бир неча кун давом этди. Ниҳоят, муриднинг нафсига катта инод (путур) етди.

Ҳирқасида қолмади зеболиғи,
Бошидин чиқти бари раънолиғи.

Бу машаққат қилди чун нафсни ҳалок,
Муршиди комил буюрди ғусли пок
(тоза ювинмоқ).

Ул мараздин бўйла қутқарди ани,
Ул хатардин бўйла ўтқарди ани.

Худхуд бу ҳикоятнинг сўнгида ҳалиги беқарор ва номунтазам табиатли қушга ўз нафсига бир ранж етказиб, ўшандай нуқсонлардан қутилмоқни маслаҳат беради. Йўқса унинг йўқ бўлиб кетажаги, талаввун (тутуруқсизлик) дўзаҳида куйиб кул бўлжигидан огоҳлантиради.

Сен дош нафсингга кўй бир навъ ранж,
То насибинг бўлғай онинг музди ганж.

Бу ҳикоятнинг моҳияти кишининг ўз нафсидан устун чиқмоғи кераклиги тўғрисидадир. Бунинг йўлини пири комил кўрсатади. Демак, ижтимоий ҳаётда пир ва муршидларнинг тутган ўрни

салмоқли бўлган. Аммо бу ҳикоядаги шундай конкрет ҳолатдан қатъи назар, унинг умуман нафс интилишларига қарши турмоқ, нафсни жиловлаб олмақ кераклиги тўғрисида эканлигига аҳамият бермоқ лозим. Қушнинг сўзларида нафс амрининг кўринишлари (гоҳ фосик, гоҳ порсо, гоҳ харобат, гоҳ муножот аҳлига яқинлик, гоҳ яздонпараст, гоҳ бутпараст бўлмоқ)дан нафс амри билан юз берадиган иллат (зебу зийнатга берилмоқ) анча фарқлидир. Улар ўртасидаги умумийлик эса ҳаммасининг нафс тақозоси, нафс буйруғи билан юз бераётганидир. Навоий нафс туғдирадиган иллатга қарши курашнинг кескин, хотирада чуқур ўрнашиб қоладиган мисолини келтирган. Бу ҳикояда кўрсатилган нуқсонлар кундалик турмушда тез-тез кўриниб туради. Шоир ҳикояда бу руҳий ва маънавий иллатлар тахли-лини чуқурлаштириб юбормайди, балки маълум меъёрни сақлаган ҳолда улар тўғрисида сўз юритади. Бу бадий ижоддаги мезоннинг ёрқин кўринишидир. Нафсга оид фикрлар, мулоҳазалар бундан кейин келадиган савол-жавобларда ҳам давом этган. Бир қуш золим нафснинг унга ғоят душман эканлигидан зорланади. Бу нафснинг буйруғидан ташқари чиқолмайди. Шу аҳволда қушлар шоҳи даргоҳига йўл олмақ унга мумкин бўлармиди.

Бўйла йўлда душман ўлса ул манга,
Тай нечук бўлғай бу қаттиқ йўл манга.

Худҳуд бу қушни "забуни хирскеш" (очкўз) деб атади. Шунинг учун унинг аҳволини шарҳ этиб ўша қушга "нафс зулми айлаган кўнгилни реш" дейди. Худҳуднинг бу сўзлари фақат бир ўша қушгагина қаратилган эмас, балки бу таънали танбеҳ барча нафс бандаларига нисбатан айтилган. Улар туну кун нафсга маҳкум бўлиб қолганлар. Нафс нимани буюрса, ўшанинг олдида зери даст (панжасида хор) бўладилар. Бугун умрларини нафснинг буйруқларини бажармоққа сарф этадилар. Улар бир эшак сингари ўз бошларига афсар (жиға) уриб олиба ўз елксига нафсни миндириб юрадилар. Болалиқдан бошлаб йигитлик давригача, ундан то қарилккача ғафлат, фиску исён билан банд бўладилар. Шоир хулоса ясаб ёзади:

Умринг ўтти ғафлату исён била,
Етти ўлмак юз туман армон била.

Тенгри амрин умр ўтиб ёд этмадинг,
Шева жуз излолу ифсод этмадинг.

("Ўзингга тубашшк ва фасоддан бошқа нарса орггирмадинг").

Даҳр аро йўк сен киби зоти ажаб,
Умр ўтиб ўгқарган авқоти ажаб.

То тирик эрдинг бу эрди ғафлатинг,
Бўйла ўлсанг кўр, не бўлғай хрлатинг.

Бу мисраларда нафс куллариға қарши кескин танбеҳ ва дашном баралла эшитилади. Лекин бу йўлдан қайтиш чоралари айтилмайди. Чунки бу масала олдинги тавба-тазарру тўғрисидаги ҳикояда кўтарилган ва ҳал этилган эди. Агар киши шу чорани топиб (яъни тавба қилиб) нафс йўлидан қайтмаса, бутун умрини нафсинг васвасаси туфайли тубанлик ва фасодда зое қилади. Ана шундай хулоса "маст, бебок ҳам; золиму ғоратғари саффоқ ҳам" (кон тўқувчи) бўлган бир подшоҳ тўғрисидаги ҳикояда келтирилган. Бу подшоҳ бир қунни айш қилиб ўтирганида икки жандапўш (йиртиқ-ямоқ тўнли киши) кўриниб қолишди. Шоҳ уларнинг биридан шеригинг кимдир? - деб сўради. У жавоб берди:

Деди, нисбат иккимиздин ёрлиғ,
Ҳамдаму ҳаммашрабу ҳамкорлиғ.

Ғофил подшоҳ маст ҳолда яна сўради: Мен яхшиманми ёки сенинг рафиқинг? У дедик, мен ҳар иккалангизнинг ҳолингизни айтиб берайин. Сен гарчи улусга шоҳ бўлсанг ҳам, бутун қилган ишинг Ҳақнинг деганларига хилоф. Бу дарвишу гадо бўлса ҳам "Тенгрининг амрини хўб айлар адо".

Тўғри йўлдан ташқари қўймас кадам,
Балки Ҳақ амридин урмас айру дам.
Сен шоҳ, аммо нафска зору Ҳақир,
Ул гадоу, нафсни айлаб асир.

Дарвишнинг бу танбеҳомуз гапларини эшитиб шоҳ ғафлат уйқусидан уйғонди, мастликдин кечиб хушёрлик касб этди.

Шоҳлик зарбафтидин юзланди ор,
Ташлаб они жанда килди ихтиёр.

Кўнглига Ҳақдин етиб огоҳлик,
Билдиким, дарвишлиқдир шоҳлик.

Навоий бу ҳикояда нафс бандаларини хато йўлдан, яъни нафс амрига маҳкумлиқдан қутқармоққа интилади. Нафсни ўзига асир этган дарвишнинг нафс асири бўлмиш подшоҳдан устун туражагани таъсирли куч билан ифодалайди.

Бошқа бир қуш Иблиси лаъин(лаънати)нинг ҳар доим унга қасд қилмоғидан шикоят қилади.

Ўз ҳузуримга мени қўймас даме,
Келтурур қўнглимга ҳар дам оламе.

Бошима ҳар лаҳза солур бир ҳаёл,
Ким эмас андин қутулмоқ эҳтимол.

Бу қушнинг сўзларида фақат унинг ўз кайфияти, руҳий ҳолати баён этилади. Ўша қуш Ҳудҳуддан бундай ҳолдан қутилиш йўлини кўрсатгин, деб илтимос қилаётгани йўқ. Яна шу ҳолатда менинг қўлимдан бирор бошқа иш келармиди, деган андиша ҳам бу сўзларида сезилмайди. Модомики, шундай экан, Иблиснинг бу қуш кўнглига солаётган васвасаси ростми ёки унинг ўзи ўша Иблис йўлидан бормоққа мо-йилми, деган савол ҳам туғилади. Бу саволга жавобни Ҳудҳуднинг бу қушга нисбатан айтган гапларида эшитамиз. Кейин келадиган ҳикояда ҳам шу жавоб яққол кўринади. Ҳудҳуд ўша қушга қараб дейди:

Нафс онча кўнглунга солур гурур?
Еткурур анча замирингга футур.

Ким они шайтон кўруб хайрон қолур,
Водийи хайратда саргардон қолур.

Нафснинг буйруғи билан қандай иш бажарилса, ундан шайтон муроду мақсадига эришади. Шунинг учун Ҳудҳуд ўша қушга

Ўргатадики, сен нафсининг амридан қутилмоққа йўл топа билсанггина бу шармандалиқдан қутуласан.

Демак, им, шайтонга бўлмишмен залил,
Ул сенинг нафсингни айлабтур вакил.

Нафсинг онча кўргузур талбисни
(ҳийлаи найранг)
Ким қилур шарманда юз илбисни.

Шайтон билан ёр бўлган киши шайтондан эмас, ўз нафсидан гина қилсин. Чунки нафсининг найранглари олдида юз иблис ип эшолмай қолади.

Сенки, ёр ўлдунг бу янглиг нафс ила,
Не учун шайтондин айларсен гина.

Бу фикр олдинга бобда нафсни қоралаб айтилган фикрга мос тушади, ҳатто ўшанинг давоми ёки шарҳи дейилса ҳам бўлади.

Шундан сўнг келадиган пир Ҳирқоний билан унинг шоғирди ўртасидаги мулоқот юқорида айтилган хулосаларни яна бир бор тасдиқлайди. Бу хикояда уч иштирокчи бор: Мурид, Пир, Шайтон.

Келди Ҳирқоний қошига бир мурид,
Ўз сулуку тоатидин ноумид.

Дедиким, иблис пурфанлик қилур,
Кўнглима ҳар ишта раҳзанлик қилур.

Ҳам намозимга етар андин қусур,
Зикру тасбеҳимга доғи юз футур.

Мурвд пир ҳузурига келиб ўзининг шикоятини айтмоқда. Иблис муридни

йўлдан урмоқда, унга ўз таъсирини кучайтирмоқда. Бу шикоят олдинги лавҳадаги шайтон васвасасига берилиб қолган қушнинг гапларига ҳамоҳанг. Аммо пирнинг жавоби қутилмаган мазмунга эга. У муридга дейдики, шай-тоннинг сендан кўнгли оғриган. Шайтон пир ҳузурига келган экан. У ўша мурид тўғрисида пирга истехзоли гаплар

айтган:

Дер манга қисм этмиш аввалдин илоҳ,
Макр ила эл ҳолини қилмоқ табоҳ.

Роҳзанлик айламоқ исён сари,
Бошламоқ йўл водайн нуқсон сари.

Шайтоннинг ҳунари элга фириб бериб, макр ила одамларни ёмон аҳволга солмоқдан иборатдир. Аммо бу пирнинг шогирди шундай ёвуз ишларни амалга оширмоқдаки, шайтондан ўтиб кетган. Шайтоннинг ўйлашича, бу иш пирнинг ўз муридига берган тарбиясининг оқибатидир.

Сен муриде айланишсан тарбият,
Ким анга мендин фузундир бу сифат.

Қачон шайтон келиб бирор одамнинг кўнглига васваса солмоқчи бўлса, бу ишни аллақачон ўша мурид қилган бўлиб чиқади. Шайтон нимани кўзласа, ўша муридининг хаёлида шу нарса албатта бор бўлади.

Ҳар таҳайюлким манга эрди маҳол,
Хотирида эрди мамлу ул хаёл.

Пир ўз муридига шайтон айтган гапларни айтиб бўлгач, унга киноя билан дейди:

Айламакни санга талқинлар баче,
Бизни шайтон қилди таҳсинлар баче.

Раҳмат ушбу макр ила тазвиринга,
Ким дегай раҳматки, шайтон пиринга.

Мурид шайтон менга тухмат қилибди, дейди. Шайх муридига кескин жавоб берди:

Ҳам сенга юз қатла шайтондин уят,
Ҳам анга сен шуми нодондин уят.

Шайтон васвос этмоқда деб ўзлари ножўя ишларни қилувчилар бу нохуш қилмишлари учун ўзлари айбидирлар. Уларнинг бундай қилгиликлари олдида шайтон ожиз бўлиб қолади. Улар макр, хийла ва найрангни шу қадар учига чиқарадиларки, бундай шум нодонлардан шайтон ҳам уятда қолади. Бу ҳикоянинг маъноси ҳар кимнинг ўз хатти-ҳаракатини ўзи белгиламоғи ва ёмон қилиқлари учун ўзи жавоб бермоғи кераклигини англатмоқдир.

Яна бир куш ўзининг молу дунёга кўнгли борлигини айтади:

Бир нафас гар бўлмаса илкимда сийм,
Ҳажридин жонимга бор ўлмоққа бийм.

Бу куш ўзидаги молпарастлик, пулпарастлик ҳирсини бўйнига олмоқда, аммо бу ҳолатдан шикоят қилаётгани йўқ. У ўзидаги бу нуксонни оддий бир ҳол деб билади, ўз руҳий ҳолатининг асосий белгиси сифатида талқин қилади.

Худхуд бу кушнинг Ҳақиқатдан йироқ кетганини, жонига пул айрилиқ доғини тушурганлигини айтади. Унинг кўнглини ҳирс жоми маст қилиб қўйган. У ана шу мастликнинг қурбони бўлиб қолган.

Бу не сўз бўлғайки, зикр этгай киши,
Ким эмас бу одамийларнинг иши.

Сичқон ер қазиб шум ҳирс йўлида жон чекиб эси кетади. Охири эса у бир мушукнинг чангалига тушиб ем бўлади. Ёки илон узок йиллар давомида хазина пойлаб тупроққа беланиб ётади. Хазина кўринганида эса у илоннинг бошини янчилади. Пулни севганларнинг тақдири худди шундай. Шоирнинг шу айтилганлардан чиқарган хулосаси бундай:

Мен сени сичқон демай, Қорун тугай,
Йўқ йилон ал ҳаққи Афридун тутай,

Оқибат борин чу солиб кеткасен,
Неттилар ул ҳайлким, сен неткасен.

Бу таманнони чиқаргил бошдин,
Бошни қутқар бу қаттиқ тошдин.

Эр эсанг мақеудни асли кўзгагил,
Ҳар неким, сўзларсен андин сўзлагил.

Қилма ул иши ким етиб нуқсон санга,
Охири бўлгай вуболи жон санга.

Шундан кейинги ҳикоят молу пулга хирс қўйган бир очкўзнинг қандай ҳалок бўлгани тўғрисидадир.

Басра шаҳрида бир лаим бор эди. У нодонликда яккаю ягона. Турган-битгани динору дирҳам йиғмоққа қаратилган эди.

Кўп машаққатлар билла дуни лаим,
Бир-бир узра жамъ айлар эрди сийм.

Охири у барча йиққан давлатини ер остига яшириб кўмди. У пасткаш яна устидаги тўнига ҳам кўп тангаларни тикиб Қўйган эди. Сонсиз-саноксиз тангалар унинг чопони ичида осмондаги юлдузлар сингари тўлиб-тошиб жойлашган эди.

Бир куни бозорда ўша дунсиришт (паст табиатли киши) сув қирғоғида ўлтириб ҳаром молдан пиширилган таомни еди. Сўнгра қўлини ювмоқчи бўлиб дарёга эгилган эди, чопонидаги тангаларнинг оғирлиги бир томонга оғиб, дарёга тушиб кетди. Кўп ҳаракат қилиб қирғоққа интилди, бирор киши арқон ташлаб тортиб олармикин, деб кутди. Аммо то одамлар унинг аҳволдан хабар топгунларича ўша тангаларнинг оғирлигидан дарё остига чўкиб кетди.

Махласига майл кўргузгунча хайл,
Кўприк этти баҳрнинг қаҳрига майл.

Чун оғир эрди дирамдин лангари,
Сув тубин тутти садафдек гавҳари.

Шоир бу ҳикоятдан хулоса чиқариб ёзадики, ўша кумуш тангалар туфайли унинг жонига офат етди. Пулга хирс қўймоқ, тинмай пул, молу давлат йиғмоққа интилувнинг оқибати шундай бўлади. Шунинг учун одам бундай чиркин савдодан қўл ювмоғи керак.

Сиймдин етти бу офат жонига,
Тутти яғмо мағзини пинҳониға.
Сийм йиғмоққа натижа бўлди бу,
Сен анинг савдосидин илқингни юв.

Мутлақ онинг сори майл этма яно,
Ким талотумда эрур баҳри фано.

Яна бир куш унинг яшаб турган жойи маскани олий, беҳиштосо
мақом эканлигини айтади.

Боғи жаннатдек фазосидур васеъ,
Ўртада қасри биноси бас рафеъ.

Қаср ичи наққошлиқдин зарнигор,
Тошида наққошлиғ гавҳар нигор.

Қаср аро бир хисрави оромгир,
Суврати хуш, сийрати хотирназир.

Ана шундай гулшан ичида яшаб, яна у ердаги суврати хуш,
сийрати хотирназир" подшоҳнинг туну кун рафику муниси бўлиб
турган куш қандай қилиб шулардан воз кечиб Семурғ сари йўл
олмоғи мумкин⁴⁵.

Бу тарабларни қўюб, айлаб ҳаво,
Истамак Семурғ бўлғайму раво?

Худхуд анга жавоб берар экан, бу қушни ўшандай хом
жаёллардан воз кечмоққа чакиради. У гўзал масканнинг вафоси йўқ.

Чун баҳорига ҳазон солур шикаст,
Бўлур ул гуллар қаро туфроққа паст.

Қасрини ҳам чархи дун даврон қилур,
Хаста ошиқ кўнглидек вайрон қилур.

Шоҳига дот жафон рўзгор,
Тахта узра тахтдин берур қарор.
Сен Ҳақиқий шоҳ сари интилгин, дейди Хухуд. Чунки

Шоҳга зебу фар жамолидин анинг,
Азлу (йўқолмоқ) фавту (ўлими) ҳам
жалолидин анинг.

⁴⁵ Худхуд ва қушларнинг савол-жавобларида ҳамма қушлар ҳам Семурғ хузурига бориш-бормаслик тўғрисида сўзламайдилар. Масалан, олдинги саволни берган куш ўзининг молпарастликка муобало бўлганлигини билдириш билан чекланади. Ундан олдингиси Иблиснинг вазвасасидан шикоят қилди. Сухбатнинг бошида эса бир куш Худхуд билан бошқа қушлар ўртасида фарқ борлигининг сабабини сўради. Агар фарқ қушларнинг сафардан бош тортмоқ учун ўз узрларини айтишлари кўзда тутилганда бу суҳбатнинг қушлар узрига оид савол-жавобларидан фарқи қолмас эди -А.Қ-

Қасрин обод айлаган ҳам ҳикмати,
Сўнгра вайрон даги қилган қудрати.

Хуллас, ўткинчи ҳашамат ва гўзалликка эмас, чин юксаклик ва улуғлик, гўзаллик ва файз сари интиломқо керак. Ҳудхуд уқдирадиди, чин бахтиёрлик фақат Семурғ ҳузуридагина насиб бўлажак.

Бу хулоса бир банги қаландар тўғрисидаги ҳикоя орқали исбот топади. Ўша қаландар банг еб хаёл дарёсига чўмиб кетар ва гўё айшу ишрат билан банд бўлгандай бўлар эди. Бир куни у бир бузук ерда кайф қилиб ўтирганича сирлар дунёсига чўмиб кетди. Гўё у гўзал бир гулшанда шоду хуррам яшар эмиш, атрофини мурод асбоби чулғаган. Маскани эса олий бир қаср. Қасрининг безакларини машҳур рассом Моний ясаган эмиш. Бу банги эса ўша қасрдаги тахт устида Жамшид сингари савлат солиб ўлтирган эмиш. Ёнида гулчеҳра маҳбуби.

Узи бир тахт устида Жамшидваш,
Ёнида гулчеҳраи хуршедваш.

Айш этиб ул хисрави олиймақом,
Топиб ул гулчеҳрадин хар лаҳза ком.

Ана шундай хаёлларга чулғаниб бу банги вайронанинг бир чеккасида чўзилиб ётар эди.

Бу хаёле бирлан ул кошонада,
Ётмиш эрди гўшаи вайронада.

Шу пайт бу бузуғ жойнинг бир четидан захарли чаён чиқиб келди. Чаён дуч келган нарсага захарли нишини санчиб ўтар эди. Тупрокқа беланиб ётган банги хаёлида ёнидага гулчеҳрани ўпганида эрни (лаби) ўша чаёнга тўғри келди. "Нўш лабдин жом олурда ҳарза кеш ул чаёндин эрнига санчидди ниш". Лабига чаённинг найзаси санчилган қаландар кичкириб ўрнидин сакраб туриб кетди, ўзини беқарорлик билан хар томонга урди. Энди эса:

Не гулу гулшан эди, не қасру тахт,
Не ёнида маҳваши ферузбахт.

Ул хаёлоту топиб бори ҳалал,
Еб валекин эрнига ниши ажал.

Билди ҳар не қилюни эрмиш хато,
Қилмади суде пушаймонлиғ анго.

Худхуд шоҳлар қасрида подшоҳ хузурида яшовчи кушнинг холатини ана шу банги қаландарнинг ҳолига ўхшатди. Сўнги пушаймондан фойда йўқлигини айтади. Кимдан узоқ тушганингни, яъни Семурғ йўлидан қайтиб хато қилганингни ўшанда англайсан, дейди. Шу билан савол бергувчини хушёрликка чорлайди.

Бундан кейин келадиган савол-жавоб севги мавзуидадир. Унда шоир чин инсоний, дунёвий муҳаббат тўғрисида ҳикоя қилади. Бундай севги маҳбубанинг фақат ташқи гўзаллигига боғланиб қолмаслиги керак. Чин муҳаббат инсоннинг ички дунёсининг гўзаллиги, унинг моҳияти, табиатнинг гўзаллиги билан боғлиқ бўлмоғи лозим. Агар киши фақат суврат, кўринишга кўнгиш берса, ўзини ўзи алдаган бўлади. Бир куш Худхудга дейди:

Яна бир сойил деди, киэй, беназир,
Айламиш бир ишқ кўнглимни асир.

Кўрмасам маъшук рухсорин даме,
Тийрадуру ул дам кўзимга оламе.

Бир нафас онсиз қарорим йўқтурур,
Дарду ғамда ихтиёрим йўқтурур.

У ёрнинг чехрасини тамошо қилиб лаззат топади, висолига етишиб ором олади. Ёрсиз яшолмайди. У шундай севгилисини ташлаб қандай қилиб бир ёққа кетаолар эди.

Айрила олмасмен андин бир замон,
Андин айрилмоқ ҳамон, ўлмақ ҳамон.

Худхуд бу кушнинг кўнглига мажозий ишқ ўт солган эканини айтади.

Тушганинг ишқи Ҳақикийдин йироқ,
Ўртаган кўнглинг аро доғи фироқ.

Ишқи мажозий - бу дунёвий севги, эркак ва аёллар ўртасида бири-бирига бўлган муҳаббат. Агар бу севги соф ва самимий туйғулар

асосида вужудга келган бўлса, у чин бахтиёрликдир. Аммо жисмоний хирс ва унинг кониқишига қаратилган бўлса, у чин муҳаббат эмас, хатто унга алоқаси йўқ.

Ошиққи муроди ком бўлғай,
Ошиқлик анга ҳаром бўлғай.

(Навоий, "Лайли ва Мажнун"дан)

Ўз ёрига қаттиқ берилган бу кушнинг туйғулари оддий, фақат мурод ва мақсадини (ком) кониқтирув туйғуси эди. Достонда шу мавзуга оид бир ҳикоя бу фикрни исботлаб беради.

Устоз Арастунинг қобилиятли ва ишончли бир шогирди бор эди.

Айлабон они ҳақими аржуманд,
Жумлаи шогирдлар ичра писанд.

Анга махфий илмларни айтибон,
Тифл экандин оллида улғайтибон.

Тарбиялаб ўстирган эди. Бу шогирд тўрт юз ҳикматни эгаллаган, барчадан устун турар эди. У фақатгина Арастунинг ўзидан куйи эди холос. Устозда бу шогирдни Искандар подшоҳ хизматига тавсия этмоқ нияти бор эди. Арасту бу шогирдини доимо ёнида батганд мақомда тутар эди. Шогирд шу қадар эътироф қозонган эдики, ҳатто Афлотун билан баҳс қилган пайтлари ҳам бўлган.

Шундай қилиб, ҳикоянинг кириш қисмида шоир қаҳрамон тўғрисида аниқ тасаввур туғдиради. Бу қаҳрамон ҳар томонлама фазилят ва билим эгаси. У устоз меҳрини қозонган, истиқболли ёш олим. Бир фурсат келиб

Борур эрди йўл била бир қатла ул,
Урди кўнглига бировнинг ишқи йўл.

Энди ана шундай йигитнинг кўнглини олган, унинг юрагига ўт солган гўзал кизнинг тасвирини кўрамиз.

Куфр дайридин чиқиб маҳ пайкаре,
Кофири санган дили сиймин баре.

Ноз ила юз динни яғмо қилғучи,
Ҳикмат аҳдин зору шайдо қилғучи.

Бу йигитнинг севгилиси ҳам Шайх Санъоннинг маҳбубаси каби кофир элидин. У чиройи ва нозлари билан юз динни елга совура олади. Муслим йигит шу гўзалга дил берди.

Ул ҳаким ўлгач гирифтори анинг,

Кўнглини кўрди ажаб зори анинг.

Воқеалар ўз мантики асосида давом этиб боради. Улар ривожининг тасвирида шоир ҳаёт реаллигидан зарра чекинмайди, аксинча, у воқеаларнинг бир-бирига боғлиқ бўлмоғи ва бир-биридан келиб чиқмоғига алоҳида аҳамият беради. Йигит ўз маҳбубасининг висолига етмоққа бел боғлайди. Ўртага одам қўяди. Ниҳоят, "ром этиб ул дилрабони килди ақд", яъни ўша гўзалнинг кўнглини банд қилди ва уни ўз никоҳига олди.

Эмдиким, ул бут васли берди даст,

Куфр аҳли янглиғ ўлди бутпараст.

Бу байтнинг биринчи мисрасида ўша гўзалнинг куфр аҳлига мансуб бўлгани учун шоир уни бутга ўхшатади. Йигитнинг гўзал маҳбубасига мафтунлигини бутпарастлик даражасига етган эди. У ўз маҳбубасига шунчалар берилиб кетган эди.

Кечаю-кундуз кўз ондин олмайин,

Вола ўлди сарҳаға кўз солмайин.

Бўлди ул маҳвашқа андоқ шифтае,

Ким сабақ баҳсидин ўлди кифтае (узоқлашди).

Устоз шогирдининг бундай ҳолатини сезди. Уни панд-насихат билан ўзига келтирмоқчи бўлди. Аммо фойда бўлмади.

Берди истаб кўб насихат бирла панд,

Бўлмади панд ул балоға судманд.

Кўрди илму ҳикмати зоеъ бўлур,

Неча йиллик заҳмати зоеъ бўлур.

Устоз энди охириги чорани кўрмоққа мажбур эди. Арасту яширинча ой юзли гўзалга бир дору ичирди. Жувон қаттиқ нотоб бўлди. Шогирд устоз ҳузурига келиб ундан ўз ёрининг дардига илож топмоқни сўради. Устоз йигитни ўзининг ўрнига Искандар хизматиға жўнатди. Ўзи эса беморга кучли сурги дори ичирди. Маҳрамларга буюрдик, бемор нимани ичидан ташласа, ҳаммасини бир идишга йиғиб борсинлар. Хаста шунчалар кўп нарса ташладики, "жисмида бир қатра қони қолмади".

Балгаму сафроу савдо бирла қон,
Дафъ ўлуб, бўлди суманбар нотавон.

Йигит кечкурун ишдан уйга қайтиб келганида устоз йигитга кириб ёрингни кўр,- деди. Хонага кирган йигит гўзал ёрининг ўрнига икки букилиб ётган бир нохуш гирихни (буришиб кетган тугун) кўрди. Йигит уни танитай, "Сарв бўйлик лола рухсорим қани?" деб фарёд кўтарди.

Шундан сўнг ҳикоянинг авжи ва ечими келади. Бу ечимда ҳикоядаги асосий фикр баён этилган. Олим маҳрамларга тайинлаган идишни кеширинг, деди. Келтирдилар. Ҳаким йигитга ахлат тўла идишни кўрсатиб:

Деди, олғилким, паризодинг будур,
Гулжабинлик сарви озоданг будур.

Будур улким мубтало бўлмиш эдинг,
Ошиқу вола мунга бўлмиш эдинг.

Йигит гунгу лол бўлиб, ҳайрат ва хижолатда қолди. Устоз шогирдига хулоса чиқариб деди:

Деди, Эй фарзанд, кўрдум эҳтиёж,
Йўқ анга, балким, санга қилдим илож.

Сен доғи ошиқсену маҳбубунг ул,
Зору шайдо айлаган матлубунг ул.

Бўйла ошиқликдин, эй олуида зот,
Пок ишқ аҳли қошиндадур уёт!

Бу ҳикояда чин ва покиза муҳаббат ташвиқ этилади. Йигит ўз паричеҳрасига қаттиқ куч билан боғланган эди. Аммо ўша ёр оғир дардга мубтало бўлиб, ҳусну жамолидин айрилгач, йигит ёрини танитай қолди. Ахир кўриниши ўзгариб кетган бўлса-да, ёрнинг ички дунёси, табиати, туб моҳияти ўзгармаган эдику! Демак, йигит унинг суврати, ташқи кўринишига мафтун бўлган экан. Шу зоҳирий ҳол йўқолгач, у ўз ёрини билолмай фарёд чекди. Бундай ошиқ пок ишқ аҳли қаршисида уётлидир. Чин севга ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда ўчмайди. Севгучи учун ёри ҳар қандай ҳолат, шароит ва кўринишда

севикли бўлиб қолаверади.

Яна бир қуш Худхуд ҳузурига келиб сўрайди: Бу қуш ўлимдан қўрқади. Бу қўрқинч ила у қандай қилиб шоҳ Семурғ даргоҳи сари йўл босаолади.

Худхуд унга бундай жавоб берди:

Кимки келди, оқибат боргусидур,
Кўксини тиги ажал ёргусидур.

Зи ҳаёт ўлмак учундир оқибат,
Бўйла таҳқиқ этти аҳли маърифат.

Шунинг учун ваҳм қилган билан ўлимдан қутилиб бўлмайди.

Зохиду фосиқ била шоҳу гадо,
Қилмайин бу йўл катъини адо.

Шунинг учун ўша фармонга (яъни ўлимга) мутеъ бўлиб турмоқдан бошқа чора йўқ.

Бир куни Сулаймон пайғамбар тахтда ўлтирхан вақтида унинг ёнидагилардан бири хомуш ўлтирган эди. Шу пайт бир жон олғувчи малак келиб пайғамбарга ўша кишининг жонини олажагини айтди. Шундан сўнг ўша нотавон киши ўлим ваҳмидан паришонлигини Сулаймон пайғамбарга билдирди. У набидан ўзини бошқа бир мулкка юбормоқни сўради. Сулаймон елга буюрдик, бу кишини қаерга хоҳласа, ўша ерга элтгин. Ел у одамни учириб Ҳиндистонга келтирди. Бу ерда ажал малаги унинг жонини олди. Хулоса шуки:

Ел била ҳамтаклик (бирга юрмоқ) этса гар киши,
Руҳ қабзи (олмоқ) келди Азроил иши.

Яъни киши қаерга қочмасин, ҳечқачон ва ҳеч қаерда ундан қочиб қутула олмайди. Шунини унутмаган ҳолда иш тутмоқ лозим.

Бошқа бир қуш ўзининг номуродлигини айтди. У доим ғам-ғуссага мубталодир. Йўл босмоқ учун эса "хотири хуррам" керак.

Чун мени ғампарвар этмкш рўзгор,
Ҳар замон бир ғам била жоним фиғор.

Не кўнгилхушлик била йўл қатъ этай,
Кўнгли хушлар қайда кетса, мен кетай.

Худхуд унга йўл ғами эранлар иши эканлигини айтди. Ғам билан банд бўлмоқ озодлиқдир. Ғам икки хил бўлади:

Олам аҳли кўнглида олам ғами,
Худ будур кўпрак бани одам ғами.

Яъни бировлар дунё ғамини ёйдилар, бошқа бировлар эса инсоният аҳли ғамини ейди.

Ким санга аввалги ғам мамнуъдурур,
Одамидин сўнгги ғам матмуъдурур.

Оламнинг ғамини еябермоқ керак эмас.
Кишига бундай ғам емак тақиқ⁴⁶.

Кейингиси эса, яъни одамлар учун ғамхўрлик қилмоқ айни муддаодир. Агар олам ғами сени хору зор қилиб юборган бўлса, дейди Навоий, сен йўлга тушиб йўл ғуссаси бирла ўзингни хуррам этгил. Агарда кейингисидан (одамларга ғамхўрликдан) ғамгин бўлсанг, ўзингни шод билгил, чунки бундан кўнгил ободлиғ топади.

Сўнггидин ғамгин эсанг, қил шодлиғ,
Ким кўнгул ондин топар ободлиғ.

Номуродликка келганда эса, шоир Худхуд тили билан айтувига кўра муҳаббат аҳли ғамдан шодлик топадилар. Чунки муҳаббатдаги номуродлик муроднинг ўзидир.

Ғамдин айлар шодлиғ аҳли видод,
Бор аларға номурод ўлмоғ мурод.

Йўл ғами мақсаду мақсуд учундир. Шунинг учун бу ғамни чекмоқлик яхшилик келтиради. Бу йўлни босиб ўтган одам ғамдин рухий озука (зод) топади.

Ондаким йўқтур бу ғам эр эрмас ул,
Зод ғамдин топти қатъ этган бу йўл.

Шундай қилиб ғам тўғрисидаги савол-жавобдан иборат кичик бир лавҳада шоир катта фалсафий муаммоларни ҳал қилмоқда.

⁴⁶ Ўзингни шод тутгил ғам ема дунё учун эинҳор.
Ки бир дам ғам емакка арзимас дунёни фарсуда (Бобур)/

Биринчидан, одам боласи ҳадеб дунё ғамини ея бермаслиги керак. Аммо у ҳамиша одамларга ғамхўр бўлсин. Номуродликдан киши ўксимасин. Чунки кўнглидаги видод (муҳаббат аҳли) учун номуродлик айни мурод ҳисобланади. Чунки кўнглидаги муҳаббат дарди, ғам ўша муроднинг ҳосил бўлганидан нишонадир.

Навой яна бир лавҳада йўл ғами тўғрисида сўзлайди. Аммо бу йўлнинг нима эканлигани шарҳламайди. Маълумки, кушлар Семурғ даргоҳи сари йўлга тушганлар. Ўша йўлда ғам чекмаклик руҳда зод (озуқ) беради. Шунинг учун бу мақсад ва мақсуд йўлидаги ғамни кўнгили учун беҳбуд (яхшилик) деб қабул қилмоқ керакдир.

Шу айтганларнинг исботи учун дostonда навбатдаги ҳикоя келтирилган. Унинг мазмуни бундай:

Мисрда бор эрди олий ҳиммате,
Олами маънида соҳиб давлате.

Ишрат асбоби бари тайёр анга,
Не хаёл этсанг юз ул миқдор анга.
Аммо бу пок зот "Бор эди бу барчаға беилтифот".

Дарду ғам эрди анга ёру надим,
Ҳажр зиндонида Юсуфдек муқим.

Ундан бу ҳолнинг сабабини сўраганларида, у жавоб бериб деган:

Деди, йўл аҳлиға зиндондур жаҳон,
Негаким, матлуби кўздиндур нихон.

Иш будурким, айлағай қатъ ушбу йўл,
Кўнглининг матлубиға етгунча ул.

Кимса зиндонда қачон хуррам бўлур,
Байтулаҳзонда нетиб беғам бўлур.

Бўлмағунча васл гулзориға хос,
Бўлмағум ғам хорлиғидин халос.

У ҳикоядаги бош масала ҳаёт йўлини босиб ўтувчи одамнинг кўнглидаги дардлар. Модомики, у ўз ёрининг васли гулзориға интилар экан, бу йўлда унинг йўлдоши ғам бўлажак. Бу фикрни ҳам мажозий, ҳам ҳақиқий маънода қабул этмоқ мумкин. Ҳар ҳолда шоир

мутафаккир инсоннинг ҳаёт йўлида ғам ҳамроҳи эканлигини таъкидамоқда. Шунинг учун ҳам киши ғамга берилиб кетмай, бу ғамни ҳаёт кўринишларидан бири сифатида қабул қилмоғи мақбулдир.

Яна бир куш Худхуддан сўрайди: Мен буйруққа бўйсунаман. Ўша буйруқни бажармак ила хурсандман. Аммо бу ижро қабул бўладими, йўқми у мени кизиқтирмайди.

Не буюрса ул ишимдур ёзу киш,
Йўқ манга радду қабули бирла иш.

Амрига иқдом (тиришмоқ) одатдур манга,
Чун адо қилдим саодатдур манга.

Жавоб:

Деди Худхуд, хўб сўздур бу сўзунг,
Хўброкким демагай они ўзунг.

Чунки бу ерда буйруқ қилувчи илоҳий куч экани кўзда тутилмоқда. Бу илоҳ буйруғининг бажарилмош шарт.

Амридин чеккан бўюн мардуд эрур,
Боргоҳи иззидин матруд (қувилган) эрур.

На ҳумоюнфол мақбул бандадур,
Ким анинг фармониға афкандадур.

Лекин бу ерда шарт бор. Илоҳ фармойишларини бажарувчи кимса ҳеч қачон мубоҳат (фан) этмасин. Озми-кўпми, эртами-кечми тоат этган одамнинг қилган ишлари мақбул бўлмаса, унинг бору йўғини тенг кўрса

Қилмаса ўзни тафохурдин азиз,
Тоатиға кўрса қиймат бир пашиз (чақа).
Урдурур куйи саодат элтгон,
Нафъи тақвову ибодат элтгон.

Демак, ўз тоати билан ғурурланмайдиган, унинг баҳосини бир қора чақа билан баробар кўрадиган кишиларгина саодат йўлига қира оладилар, ўша тоат-ибодатларнинг баҳрасини кўрадилар. Худди шу мазмундаги бир ҳикоя айтилган фикрни тасдиқлайди.

Одам зоти вужудга келмасдан илгари малакларга Азозил бош эди.

Тангри одамни яратди. "Ўзни ошиқ, они маъшук айлади".
Буюрдиким, барча малаклар Одамга сажда қилсинлар, чунки у "хайр
ул-башар"дир. Малаклар одамга бўйин эгдилар. Азозил эса ғурур
юзасидан бундан бош тортди. Шунинг учун

Кўнглидин олиб ибодат завқини,
Солдилар бўйнига лаънат тавқини.

Неча минг йил бўлдики, мардуд эрур,
Неча минг йиллик иши нобуд эрур.

Хулоса шундан иборатки, киши ўзини кўрса у тоатни яъни
қилганларини кўнглига келтирган бўлади. Бу эса тоатлари учун
миннат қилмоқ демақдир. Бундан ортиқ гуноҳ бўлмайди.

Онглаким, бу йўлда қилмайдур илоҳ,
Ўзни кўрмакликдин ортуғроқ гуноҳ.

Ўзни кўрмақ тоатин кўрмакдурур,
Қилғонин кўнглига келтурмакдурур.

Бир қуш савол бердики, Ҳақ йўлида покбозлик қилиб қандай
фойда топмоқ мумкин? Худхуднинг берган жавоби анча мураккаб
мазмунда Уни бундай талқин этса бўлади: Тангри ва унга ёр бўлган
кимса бор. Ўзига ёр бўлган кимса-нинг ишини Тангри енгиллатиради.
Ана шундай қисматга эришган кимса учун бундан ортиқ озук
бўлмайди.

Яъни бу йўл зодидур безодлиғ,
Зоду туша қайдидин озодлиғ.

Демак, Тангрининг марҳаматини қозонган киши учун ўша
марҳаматнинг ўзи кифоя. Ундан бошқа нарса керак эмас. Бу
марҳаматни қандай қилиб қозонса бўлади. Ўзининг бутун бору
йўғини "тоату зухду зиёну судни" фан (йўклик) ўтида куйдириб, кул
қилиб бу кулни кўкка совуриб юборса. Сўнгра кўнглига фиғон еллари
елиб, унда бор нарсаларнинг ҳаммасини совуриб кетса.

Чун вужудин бу сифат қилди адам,
Сўнгра бу йўл азмиға урғай қадам.

Бу кадам кўйгоч, етар матлубға,
Ҳажр бориб қовушур маҳбубға.

Қисқаси, фикрда, хотирда, қалбда унинг фикрини тутса, унинг фикридан бошқа ҳамма нарсадан воз кечсагина, киши ўшанга етишув давлатига мушарраф бўлади. Иброҳим Адҳам Балҳда ҳукмрон эди.

Ким бу йўлда мулку тахту кишварин,
Ўйнади, ташлаб бошидин афсарин.

Жанда кийди кўргузуб юз минг ниёз,
Йўлга тушти шоҳи ринди покбоз.

У Нишопурга келиб бир тоғда макон тутди. Етти йил ўша ерда ёлғиз яшади. У ўтин йиғиб сотар, шундан топган пулига озука сотиб олиб ифтор қилар эди. Бир куни эгнида ўтин билан бозорга кетаётганида замон пешволари унинг йўлини тўсдилар. Бири ўтинчининг елкасига урди. Шунда ўтинчи, сиз истаган нарса Балҳда қолиб кетган, деди. Йўл тўсганлар:

Дедиларким, нотаом эрмиш ҳануз,
Бу ўтун остида хом эрмиш ҳануз.

Балх онинг чиқмайдур эрмиш ёдидин,
Ким бош эрди хотири ношодидин.

Неча йил чекса бу янглиғ ранжу дард,
Мулкнинг ёдидин ўлғай кўнгли фард.

Демак, Иброҳим Адҳамнинг бутун молу мулку тахтини ташлаб, улардан бутунлай воз кечиб, етти йил тоғ бағрида ёлғиз яшаб, ўтинкашлик қилиб юрмоғи фано йўлига кирмак учун етарли бўлмаган. Чунки Балҳдаги ҳашаматли турмуши ҳамон унинг эсида бор эди. Орадан яна бир йил ўтди. Бир кун яна ўшалар Иброҳим Адҳамнинг йўлини тўсдилар. Имтихон учун бир мушт урдилар.

Чиқмади бу қатла султондин нафас,
Мумтаҳинлар (синовчилар) бўлдилар фарёдрас.

Улар энди Иброҳим Адҳамнинг фано йўлида баркамол бўлгани, яъни бутун бор-буди, хаёли, борлигини шу йўлга бағишлаганига ишонч ҳосил қилдилар. Улар ўзларини унга танитдилар. Сўнг

ҳаммалари бирлашиб Каъба сари йўл одди-лар. Бу ҳикоя покбоз қалбда фақат Тангрининг ёдигина бўлмоғи, бошқа ҳеч нарса унда қолмаслиги тўғрисидаги мулоҳазалар билан якунланади.

Бир куш Худхудга дейдики, менда беҳад баланд ҳиммат бор.

Гар бийик ҳимматнинг элга нафъи бор,
Манга нафъ ўлмоқ керактур ошкор.

Мен заифу ҳимматим асл қавий,
Сўз бу маънида не айтур маънавий.

Бу саволга Худхуднинг берган жавоби баланд ҳимматни улугловдан иборат.

Паст элнинг гар бийикдур ҳиммати,
Бор анинг хурдида иззу рифъати.

Гавҳар ўлди ҳиммати одам садаф,
Бу садафга ул гуҳардиндур шараф.

Ҳиммат ўлса маснаду жоҳ ўлмасун,
Мулку мол ангаки, дилхоҳ ўлмасун.

Кимки йўқдур нақдидин пийрояси,
Билки, ҳиммат басдурур сармояси.

Кимсага ҳеч ишта гар етмас илик,
Бок йўқ, гар ҳиммати бўлса бийик.

Бу мисрада ҳимматли одамларнинг юксак даражаси бирма бир тасвир этилган. Модомики, одам садаф, унинг ичидаги гавҳар ҳиммат бўлар экан, ана шу гавҳар инсонга шараф бағишлайди. Кейинги мисралар яна образли фикрнинг шарҳидан иборат. Ҳиммат молу мулку бойлигу маснаднинг ўрнини эгаллайди. Агар кишининг нақд пули, хазинаси, бойлиги бўлмаса ҳам, унинг ҳиммати бўлса, шу унинг асосий сармояси бўлади. Фақат у буюк ҳимматга эга бўлса, кишига шунинг ўзи бас. Бундай мулоҳазалар Навоийнинг "Ҳайрат ул-аброр", "Садди Искандарий", "Маҳбуб ул-қулуб" асарларида ҳам зўр бадиий куч билан ифода этилган. "Лисон ут-тайр"да ҳам шу

фикрларнинг такроран ташвиқ этишмоқда эканига шоҳид бўлмоқдамиз. Бу табиийҳол. Ҳиммат, унинг баландлиги Навоийнинг кўнглига энг яқин, унинг халққа, жамиятга муносабатининг жавҳарини ташкил этувчи тушунчалардан эди. Шунинг учун Навоий кишиларни баланд ҳимматли бўлмоққа муттасил ундаб келади. "Лисон-ут-тайр"нинг ушбу бўлагиди Навоийнинг ҳиммат тўғрисидаги эзгу фикрлари изҳорининг янгича бир кўриниши кўзга ташланади.

Эрга ҳимматдин берур юз эътибор,
Жоҳу мулку ганжнинг не дахли бор.

Мол ўлуб гар йўк кишининг ҳиммати,
Маъни аҳли оллида йўк иззати.

Демак, ҳиммат мард кишига эътибор бағишлайди. Ҳимматнинг олдида бойлигу хазиналарнинг ҳеч қандай аҳамияти йўк. Могу давлат учун юз тубан тушувчи пасткашларнинг кўксига урилган ханжар эмасми бу сўзлар. Ҳимматли одамнинг иқболи баланд бўлажак. Навоий олдинги мисраларда ҳимматсизларни қоралаган бўлса, энди ҳиммати баланд зотларни улуғловга ўтади.

Кимки, бўлғай ҳиммати олий анга,
Бор эрур бу қиммат иқболи анга.

Шоҳга ҳиммат паст агар берди Худо,
Хушроқ андин ҳиммати олий гадо.

Подшоҳким, бўлса ҳиммат ичра паст,
Келди ҳимматлиг гадодин зери даст.

Ана шундай пурҳикмат мисралардан сўнг шоир шеър текстига чўпон ва қўйлар тўғрисидаги бадиий лавҳаларни киритади. Чўпон Ҳақ олиб қўйларни боқади ва асрайди. Агарда чўпоннинг лоқайдлиги туфайла қўйларга бўридан зарар етса, ундай чўпондан ит яхшироқдир.

Чун бўридин қўйга етса тумтароқ,
Ул шубондин анда бир ит яхшироқ.

Бу фикрнинг матниқий давоми сифатида хазина ва унинг соқчиси (нитахбон) образлари келади. Хазина эгасининг ҳиммати паст бўлса, у ўша чўпонга ўхшаб кетади. У хазинани сақлаб лоқайдлик туфайли ўғриларга ем қилганидан кўра кишиларга бағишлагани мақбул

эмасми. Ҳиммат тўғрисидаги шеъринг нутқининг якунини шоир куйидаги мисраларда баён этади:

Ринд соҳиб ҳиммат анда чун етар,
Ул сурукни бир гадога базл (эхсон, совға) этар.

Риндга ҳиммат била бўлса карам,
Нақди анжумдур анга ҳаржи дирам.

Ҳикоят. Қиёмат куни. Ҳамма қабрдан чиқиб маҳшар (ҳамма йиғиладиган жой) сари йўл олганлар. "Зоҳиду фосиқ, гадову мухтарам, арсаи маҳшар сари кўйган кадам". Шунда Шайх Жом "дўзах аҳди сори чун қилғай гузар солибон ибрат кўзи бирла назар". Шайх одамларнинг бу ерда чекаётган "гуногун азоб"ини кўргач, Илоҳга мурожаат қилиб изҳори хижолат қилганлар.

Ким Илоҳо, аҳли дўзахни тамом,
Ҳар не бўлғай шайху шобу хосу ом.

Барчанинг қилгон гуноҳин авф қил,
Ёрлақа, лутф айлаб озод айлагил.

Санга бу лутфу карам осун эрур,
Бу улус бору йўки яксон эрур.

Шайх Жомнинг ҳиммати шу қадар баланд эдики, у бугун дўзахдагилар учун Тангридан авф сўрамоқда. Лекин у фақат илтижо билан чекланмайди. У дейдики, агар Тангри бу истакни амалга оширмоқни раво кўрмаса, ундай тақдирда Шайхга шундай бир жисм берсинки, Шайх дўзахни тўлдириб ку-яётган гуноҳкорларнинг ўрнига битта ўзи куяқолсин.

Ҳар санга бўлса азоб этмак ғараз,
Мен бўлай бу нотавонларга иваз.

Навоий ана шундай юксак ҳимматни ибрат қилиб кўрсатмоқда. Одамлар учун халойиқ учун шунчалар фидокорлик энг баланд ҳиммат намунасиدير. Шоир ана шундай фидойи зотлар тўғрисида шундай деб ёзади:

Ринди соҳиб ҳиммати олий жаноб,
Чун шафоатда бу навъ этгай хитоб.

Бу сифатким, зоҳир ўлғай кўшиши,
Анга лойик Ҳақдин ўлғай бахшиши.

Чун хумоюн ҳиммати очқай қанот,
Юз туман, минг халқ топқайлар нажот.

Халқу халойиқ учун жонкуярлик, кишиларнинг мушқулини осон қилмоқ учун ҳаракат қилмоқ соҳибҳиммат олий зотларга хос белгилардандир.

Шундан кейин:

Яна бир сойил деди: кэй поки сайр,
Кимсада инсоф бўлғай, борму хайр?

Ҳақ манга инсоф қисмат айламиш,
Кути жоним бўйла неъмат айламиш.

Бу сифатқа улки бўлса нисбати,
Борму ул ҳазратда онинг курбати.

Худхуд бу саволга жавоб бериб бундай дейди:

Одамига яхши кўп авсоф эрур,
Лек аларнинг ашрафи инсоф эрур.

Кимгаким, инсоф йўқ инсон эмас,
Мунсиз аворида жуз нуқсон эмас.

Инсоф одамдаги сифатларнинг энг шарафлисидир. Нуқсонларнинг энг ёмони инсофсизлик. Шоир алоҳида таъкидлайдики, инсоф мард кишиларга хос сифат. Инсоф эгаси бўлмоқ бу буюк давлатдирки, бундай давлатга ҳар ким ҳам етиша олмайди. Инсофсизларни одам ҳисобламоқ мумкин эмас. Одам боласи

инсоф билан тирик. Айни замонда бу ерда инсоф низоми ҳам баён этилган. Унда фақат инсофнинг шарафи тўғрисидагина сўз боради, балки инсоф ёйиш, инсофсизликни қоралаш тўғрисида ҳам сўзланади. Чунончи, одам инсофни истамак билан чекланмаслиги керак. У одамларга инсофни бермаги, яъни инсофли муомала қилмоғи зарур. Ҳақиқат йўлидан борувчилар кишилардан инсоф кутибгина қолмайдалар. Аксинча, улар одамларга инсофдан сабоқ берадилар. Уларнинг ҳатти-ҳаракати, юриш-туриши кишиларга

муносабати инсоф дарсидир. Бировга инсофли муомалада бўлмайтириб, ўзгалардан инсоф кутган кимса ноинсофнинг ўзгинасидир. Ана шундай эзгулик таълими ушбу савол-жавобда ўз ташвиқини топган.

Ҳикоят. Хожа Порсо олийнасаб динпарвар бир зот эди. У Макка сари сайрга чиқди. Унга фарзанди каби қадрли бўлган ходими Хожа Бу Наср йўлдош эди. Улар Макка зиёратини адо этиб бўлишгач, олти юз минг "раҳнаварди ҳақшунос", яъни зиёратчилар Хожа Порсога мурожаат қилиб, зиёратчилар ҳажини қабул қилмоқни дуо қилиб Ҳақдан сўрашни илтимос қилдилар. Шунда Хожа Порсо деди:

Ким манга бу ишки, тартибсиз рақам,
Мен худ ондин ташқари қўймон қадам.

Гар мунга боисдуруп фазлу камол,
Олами инсоф аро бекийлу қол.

Мендан ансабдур бу иш Бу Насрга,
Ким дуо қилгай бу аҳли асрга.

Хожа Порсо ўз шогирди ва ходими Хожа Бу Насрни шунчалар таърифлайдики, эл унинг таклифини қабул қилдилар. Шу дуони Хожа Бу Наср ўқиди. Дуо пайтида Хожа Порсо шогирди турган минбарнинг тубида ўлтириб сидқ билан омин деб турар эди.

Хожа Бу Наср дуони тугаллар экан, Тангрига қарата, агар менинг дуоларимни қабул этмақни лойиқ топмасанг, унинг (Хожа) "омин"ини зое кетказмагил, деб илтижо қилди. Олти юз минг одам бу устоз-шогирд, ота-фарзанднинг бунчалар баланд инсофига тан бериб фарёд кўтардилар. Улар бу икки зотнинг олийжаноб сифатлари ва инсофига офаринлар ўқидилар. Шоир бу ҳикояга хулоса ясаб ёзади:

Мундин аҳсан кимсага йўқтур сифат,
Онгламас они жуз аҳлги маърифат.

Хожа Порсо ўз шогирдини кўкларга кўтариб таърифлади. Шогирд ҳам

ўзининг шунга муносиб эканини намоиш этди. У ўз дуосининг охирида устозини яна юкори мақомга кўтариб эъзозлади. Мана ҳақиқий инсофнинг кўринишлари. Маърифат аҳли ана шундай олий жаноб муносабатни яхши англайдилар, қадрлайдилар ва ташвиқ этадилар.

Яна бир куш сўрайдики, "Бандага густоҳлик борму раво?" Бургут сингари жасорат кўрсатиб гап қайтармоқ мумкинми ёки бу истиғно ҳисобланадими?

Худхуд жавоби: Бу масалада икки ҳолни кўзда тутмоқ керак. Агар шоҳ олдида густоҳлик кўрсатсанг, бу ўзликнинг бандларидан қутилганингни билдиради. Яна "ўз" билан "у" ўртасида бирлик (таъкид меники - А.Қ.) бўлган одамларга бу мумкин. Ташқи жиҳатдан бу журъатли эътироз бўлиб кўринсада, амалда ҳар иккисининг йўли, мақсади, интилишлари бир эканлигидан белгидир.

Ишқ савдосида паст бўлган, ошиқу мажнуну маст бўлган киши беихтиёр шундай қилса, у инод (бўйин товлаш), катталиқ ё ғараз ҳисобланмайди. Чунки унинг вужудида муҳаббатдан бошқа нарса йўқдир. Демак, шоҳ олдида густоҳлик, агар шоҳ тутган йўл, мақсаднинг ижросига хизмат қилса, яна густоҳлик қилган киши билан шоҳ ўртасида бирлик, умумий яқинлик бўлсагина мумкин.

Ишқ йўлида беихтиёр юз берадиган густоҳлик эса, фақат муҳаббат туфайли, беқарорлик таъсирида содир бўлгани туфайли густоҳшк деб билинмайди. Бу фикрнинг шарҳи қуйидаги хикоя орқали берилади:

Бир олий сифатлар эгаси бўлган девона бор эди. Унга Ҳақ ёди ҳамиша севиқли эди. Кечаю-кундуз унинг ёди билан банд эди. Баҳор фаслида девона эшак миниб сафарга чиқди. Қоронғу тушиб, ёмғир ёға бошлади. Йўлда бир хароб хона учраган эди. Девона ўша ерда ором топадиган бўлди. Тангридан эса унинг эшагидан хабардор бўлиб турмоқни сўради. Сўнг ўзи ўша жойда бир кесакка бош қўйиб уйқуга кетди. Эшак ташқарида қолди. Ёгин кучайиб, унинг томидан чакка тома бошлади. Девона уйғониб ташқарига чиқди. Ташқарида эшак кўринмади. Девона ғазаб билан Тангрига таъна қилди:

Бўлмағай эрди бу бепарволигинг,
Ғафлат ичра маҳз истиғнолигинг.

Асрамоғдин марқабим ор айладинг,
Тийра тунда нопадидор айладинг.

Ана густоҳлик. Тангри билан бундай гаплашиб бўладими. Девона борган сари жазавага тушиб авж қилар эди. Шу вақт чақин чакнади. Чўл ёришди Девонанинг эшаги сал нарида ўтлаб юрар эди. Уни кўрган телба хурсанд бўлиб эшакка миндию, йўлга тушди. Энди Тангрига "лутфлар билан навозиш бошлади":

Эй менинг жисмим аро жоним Худо
Балки юз жоним сенга бўлсин фидо...

Деганимдин бемадор эттинг мени,
Қилгонимдин шармисор эттинг мени.

Сен неким қилдинг унутгим мен тамом,
Сен ҳам ўтканини унут, лутф айла ом...

Мен сени деб қилмоғимдур чун хижил,
Сен мени ҳам қилма айтиб мунфаил (уятли).

Бу девонанинг истиғфори ғоят самимийдир. Демак, ўтган нохуш ишларни унутмоқлик керак. Агар киши тавба қилса, уни ижобатга олмоқ керак. Агар киши ўз қилмишидан хижолат чекиб ундан ўкинганида, унга таъна қилиб хижиллигини оширмоқ яхши эмас. Юқоридаги хикояда девонанинг Тангрига муҳаббати унинг густохлигини кечирмоққа асосдир. Девонанинг муҳаббати самимий бўлганидан у ҳадди сиғиб Худога илтимосини айтган эди. Сўнг эса астойдил Худодан ўпкалай бошлайди. Охирида эса шундай сидқ билан тавба қилди. Бу чигал мулоқотнинг негизида чин муҳаббат ётади. Шунинг учун мулоқотнинг қандай йўсинда ва оҳангда юз бергани муҳим эмас. Унда кийн ва ёвузликнинг йўқлиги муҳим. Шунинг учун девонанинг қилмиши кечиримга сазовордир. Ҳатто, шу тоифадаги одамлар ҳам маҳбубдирлар. Маҳбубларнинг эса ҳар бир иши марғуб ва гўзал ҳисобланади:

Телба рози гарчи номаъкул эди,
Чун муҳаббатдин эди, макбул эди.

Бўлса ҳар мажнун бу янглиғ роз анга,
Ҳам етар густохлиғ, ҳам ноз анга.

Тангрига чунки бу эл маҳбуб эди,
Ҳар не маҳбуб айласа, марьуб эди.

Энди бошқа бир қуш Худхудга мурожаат қилади. У ўзини унинг (Семурғнинг) хаёли билан шод тутади. Бас, шундай экан уни истаб сафар қилмоғига не ҳожат?

Ўзни айлар мен хаёли бирла хуш,
Бўлғоли бир кун висоли бирла хуш.

Мен чун андин айру эрмон бир нафас,
Они истаб не сафар айлай хавас.

Химмат, инсоф, густохлик тўғрисида савол берган қушлар ўз кайфият ва ҳолларини арз этган ҳолда йўл босмоққа муносабатларини билдирмаган эдилар. Ёр хаёли билан маст бўлувчи қуш эса йўл босмоқ тўғрисидаги масалани кўтарди. Умуман, узрларини айтган қушлар йўл оғирликлари ва унга ўзларининг алоқалари тўғрисида сўзлаган эдилар. Савол-жавобларда қатнашган қушлар эса йўл масаласини бош ўринга қўймаган эдилар. Бу диққатга сазовор бир ҳолдир. Савол-жавобларнинг асл моҳияти характерлар ва уларга муносабатдир. Масалан, инссоф тўғрисидаги мулоҳазалар йўл босмоққа бевосита даҳлдор эмас. Ёки густохликка оид гаплар асосан густохлик, тавба, тавбанинг қабулига оид. Бас шундай экан, бу бўлақда шоир характерлар ва уларни баҳолашни бош ўринга қўйган. Аммо айрим саволларда йўл босмоққа оид гаплар ҳам учрайди. Улар узрларга оид бўлақдаги мулоҳазаларнинг савол-жавоблардаги давоми сифатида қаралса бўлади. Демак, шоир ҳар иккала бўлакни бир-бирига боғлаб, уларни тўлдирди боради.

Худхуд бу қушга берган жавобда унинг даъвоси ўринсиз эканлигини тушунтиради.

Ҳар киши ҳадди эмас бу навъ лоф,
Ким ўзи васфига дегай бу газоф (бехуда гап).

Сен ўзингни унинг хаёли билан хурсанд деб билмагин, унга мақбулми ёки у сени рад қиладими, шунга аҳамият бергин, дейди Худхуд.

Сен демақдин рост келмас бу мақол,
То не навъ эрким онинг оллида ҳол.

Энг яхшиси, умуман бу тўғрисида сўз демаслик. Унинг лутфига кўз тикмаслик афзалдир.

Демагин хушроқ яна бу навъ сўз,
Тиккан авлодур анинг лутфига кўз.

Бу лавҳада ўз-ўзининг хаёли билан хурсанд кишининг кайфияти ташқарида қандай туюлмоғи мумкинлиги тўғрисида сўз боради. Аммо унинг бундай хушнудлиги ёр томонидан қабул этиладими йўқми. Бу жуда муҳим. Иккинчидан, шу ҳолатда бўлмоқ кифоями ёки ёрнинг марҳаматига кўз тиккан афзалми. Учунчидан, умуман, бу нозик туйғулар тўғрисида очик сўзламоқ хато эмасми. Яна Худхуд ўша қушнинг ўз руҳий ҳолатини ("ўзни айблаймен хаёли бўлса хуш")

ифода этмоғи мақтанув ва ғазаб эканлигини айтади. Демак, бу кушдаги хуш кайфият хом хаёл маҳсули эканлиги туфайли ўзгаларда акс таассурот туғдирмоғи табиийдир.

Ундан кейинги хикоянинг мазмуни ҳам шунга уйғундир:

Бистомий амини ганжи роз,
Аҳли маъни тахти узра сарфароз.

Чунки ул дорулфанодин қилди азм,
Равзаи дорулбақоға тузди базм.

Яъни Шайх Бистомий дунёдин ўтди. Бир куни шайхнинг бир муриди уни тушида кўрда, мурид шайхдан додгар (адолат ўрнатувчи) сенга нималар деди, деб сўради. Муридга жавобан, Малаклар Парвардигоринг ким, деб сўрадилар. Мен дедимки, бу саволни менга эмас, унинг ўзига берингиз:

Айлангиз бориб савол андинки, ул
Бандалиғ сори санга берурми йўл.

Қуллуғумға гар қабул ўлса хитоб,
Ул хитоб ўқ сизга кофийдур жавоб.

Агар Тангри менинг бандалигимни қабул этса, шу сизнинг саволингизга жавоб бўлади. Мен эса бандалик даъво қилмоқдан ожизман. Ўша қабул жавоби бўлсагина:

Бандае онгланг мени даргоҳида,
Маснади иқбол иззу жоҳида.

Агар у рад қилғудек бўлса, мени рад қилинганлар ҳисобига қўшинггу, кўнглингиз тилаган ишни менга нисбатан амалга оширинг. Шайхнинг бу гапларидан сўнг юқори даражали хитоб келибди. Унда, эй савол аҳли, энг макбул ва таҳсинга сазовор банда шудир, дейилар эди.

Киэй, савол аҳли буким масъулдур,
Бандаи мустаҳсану макбулдур

Шоир бу хикояга юқоридаги хулосани такрорлаб яқун ясайди. То ёрининг нури тушиб кўз равшанлик топмас экан, киши ўзи бир нарсалар дегани билан у гаплар тўғри чиқмай.

Бўлмайин равшан анинг нуриға кўз,
Ўз демоклик бирла келмас рост сўз.

Яна бир куш Худхудга дейди: Менинг нафсим тилаган ҳамма нарсага

эришганман. Бу ерда муродимга етганман, йўл азобини чекмак менга не ҳожат. Худхуд унинг кўнглига ғафлат ва жаҳл, гулув солганлигини

айтади:

Бу хаёлинг келди беҳосил хаёл,
Балки боштин то аёк ботил хаёл.

Нега? Бу савол берилган жавобни ҳикматли сўзлар каторига қўшмоқ керак. Чунки шоир ғоят енгил, тушунарли ва таъсирили ифодаларда кишининг камоли ва ноқислиги нимада эканлигини кўрсатади.

Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким нуқсин исбот айлагай.

Ўз камолидин демас аҳли камол,
Аҳли нуқсон ичрадур бу кийлу қол.

Ўзини ўзи комил, барча муроду мақсадларга эришган деб ҳисоблаган кимса фақат нуқсон ичра комилдир. У ўзини олим дейди, амалда эса у жоҳилнинг ўзгинасидир. Киши агар ўз камолидан сўз айтар бўлса, фақат ўзининг жоҳиллигини намойиш қилган бўлади.

Ким ўзин комил кўрар ноқисдур ул,
Нуқс бермайдур камоли сори йўл.

Ана шундай сўзлардан сўнг Шайх Абу Бакр Нишопурий тўғрисидаги ҳикоя келади.

Шайх Абу Бакр Нишопурийки, ул
Мулки маъни сори топиб эрди йўл.

Чикти бир кун мулки Нишопурдин,
Сайр учун ул хаттаи маъмурдин.
Шайхлиғ ойини ғоятдур фузун,
Ходиму мухлис ниҳоятдин фузун.

Ҳам маҳофа, ҳам рақибу ҳам алам,
Жўқ-жўқ асҳобу афроду хадам.

Шайх бу ажойиб ва ҳашаматли кўринишга назар ташлар экан, фикридан бир хаёл ўтди. Шу вақт бир эшак ханграб юборди ва "чикди андин бир бийик ел ногаҳон".

Шайхқа бу рамздан вақт ўлди хуш,
Важду рақс айлаб йиқилиб қилди ғаш.

(Завку шавк билан ўйнаб кетди ва йиқилиб хушидан кетиб қолди)

Шайхнинг ёнидаги кишилар бундай ажойиб ҳолдан хайрон бўлдилар. Шайх хушига келиб сал осойишталик ўрнашгач, бир густоҳ Шайхдан юз берган ҳодисанинг сабабини сўради. Шайх жавоб бериб деди:

Кўнгула солдики иршод ахлидин,
Толибу соликка имдод ахлидин.

Не Жунайду Шиблю не Боязид,
Не Убайду Нурийу не Бу Сайид.

Қайси бир топиб эди эркин бу жох,
Фақр ойнида бу хайли сипох.

Маълум бўладики, Шайхнинг кўнглидан гурурли бир фикр ўтган, бунчалик давлат жамоау сипох қайси бир муршидга насиб бўлган. У хаёлида ман ман деган йўлбошчиларни санаб чиққан ва уларнинг ҳеч бири Шайх Абу Бакр Ни-шопурий (яъни ўзи)да бўлгани каби давлат ва дабдаба-асъаса йўқлигини ўйлаган. Шу вақт тўсатдан эшак хангомаси юз берди. Шайх кўнглида туғилган бу фикрга шу хангома жавоб бўлди:

Нафс чун кўнглумга солди бўйла тоб,
Бу маҳалда ул эшак берди жавоб.

Чун жавобим топтим андоқким, керак,
Боиси бу важдим ўлди ул эшак.

Шоир бу ҳикояга жуда усталик билан мато яратган. Аввало Шайхнинг юксак даражаси, сўнг уни ўраган мурид ва мухлисларнинг сонсиз-саноксиз эканлиги. Бу кўриниш жуда дабдабали ва маҳобатлидир. Шундан кейин эшак хангомаси. Шайхнинг важду рақси ва беҳушлиги. Бу ҳикоядаги қизиқтирувчи ўриндир. Ўқувчида қизиқиш кучаяди. Шундан кейинга густохнинг саволи бу қизиқишга жавоб топишга кўмаклашади. Шайхнинг жавоби эса кутилмаган шаклда ва ғоят зўр таъсир кучига эга. Ҳикояга яқун ясаб шоир ёзади:

Шайхким, айлаб эшак фарёд анга,
Бўйла етса айлағай иршод анга.

Жой ул бўлғайки, айлаб важду ҳол,
Бошидин елдай чиқарғай ул хаёл.

Ўйла инсоф ахлидин келгай бу иш,
Кимки, ул мунсифдур, билгай бу иш.
Йўқса ҳар мағрур дуну булҳавас,
Бу бийик давлатқа топмас дастрас.

Манманлик ўз камоли билан фахрланмоқни киши бошидан ел

каби чиқариб ташламоғи керак. Тубанлар, булхаваслар бундай давлатга (яъни ўз камоли билан ғурурланмаслик давлатига) муносиб эмасдирлар. Бу фақат инсоф аҳли бундай фахру ғурурнинг тубанлигини идрок эта оладилар.

Яна бир куш Худхуддан сўрайди:

Ўзни не машғулликдан шод этай,
Етса ғам, ўзни не навъ озод этай.

Не қилайким, кўнглима етгай сурур,
Ким манга андин даме етгай хузур.

Бу куш ҳам йўл, унинг машаққатлари ва уларга тоб бермоқ тўғрисида сўзламайди, балки ўз рухий ҳолати, уни ўзгартириш, унга ижобий таъсир олиш тўғрисида савол бермоқда.

Худхуд унинг саволига лўнда ва тўпла-тўғри жавоб берди. Тангрининг ёди шодлик бағишлайди. У туфайли бирор ғам юз берса, уни шодлик деб қабул қилмоқ керак. Бу фикрни биз кенг кўламада ташкил этмоғимиз керак. Чунки бу ёдқилувчи куч ижобий тажассум тимсоли. Жамики инсон учун хайр ва эзгулик мавжуд бўлса, шу ном, шу тимсолдан келиб чиқажаги тўғрисидаги тушунча маҳсулидир.

Айтилган ўғитнинг исботи учун Абдуллоҳ Ансорий сўзлари келтирилган.

Дедиким, улдур кўнгулнинг хушлиғи,
Факр йўлида киромивашлиғи.

Фақат ана шундай туйғулар (Тангри ёди билан шодланув) билан тўлган кўнгулнинггина кўнгул деса бўлади. Кўнгулда жонондан бошқа ҳеч нарса бўлмаслига керак. "Йўқса гулшан бўлсаки, гулхандурур".

Яна бир куш сўрайди:

Ногаҳон васлига бўлсам сарфароз,
Не тилай андин қилиб зоҳир ниёз.

Бу саволда ҳам йўл қийинчиликлари туфайли сафардан бош тортмоқни учратмайсиз. Аксинча, ушбу савол ўша ерга етгандан сўнг нималарни тиламоқ тўғрисидадир.

Худхуд жавоб бериб дейдики, ўша олий даргоҳга етишмоқнинг ўзи мақсаднинг амалга ошганлигидир. Интилувчига ўшандан бошқа нарса керак эмас. Бас, одам ўз тилагига эришган экан, бошқа нарсанинг унга нима кераги бор.

Топгоч они ғайрдин кўнглингни уз,
Бору йўқунгни анинг ишқиде туз.

Чун санга ул мақсаду мақсуд эрур,
Андин ўзга бору йўк нобуд эрур.

Чун муяссар бўлди матлубинг сенинг,
Кирди оғушингга маҳбубинг сенинг.

Бу мақсаддан узоқ бўлган пайтингда уни ҳавас қиласан, жонингга
ундан бошқа тилаш мумкин бўлган нарса кўринмайди. Етишгандан
кейин эса ундан кўра яхшироқ нарсани истамак мумкинми ахир.

Ана шундай зўр мантиқ кучига эга мулоҳазалардан кейин Худхуд
юқоридаги хулосани айтади. Яъни уни топқач бошқа нарсаларнинг
ҳаммасидан кўнгили узмоқ, бор-йўғини ана шу ишқ йўлида тузмоқ
даркор. Бу фикр Бу Саид тўғрисидаги ҳикоя орқали янада кенгрок
шарҳ этилган.

Бу Саиднинг лақаби харроз (этиқдўз) бўлган (демак, у ўз хунари
билан тирикчилик қилган). Бир куни Бу Саид Маккада экани пайтида
зиёратчи авлиёуллоҳ кишиларнинг, Худога сизиниб "Ҳақдан мурод
истарга майл" қилганларини кўрди. Аммо у бир ўзи талаб аҳли
орасида хомуш турар эди. Чунки унинг кўнгли ваҳдат жомидан
беҳуш эди. Бу олийжаноб зот бундай дер эди.

Ким илоҳо, ҳар на халқ айлар талаб,
Мен топибмен чекмайин ранжу таъб.

Сенки эл матлубисен мен топмишам,
Истамакдин ложарам кўз ёпмишам.

Сендин айру чу эмасмен бир нафас,
Лағв (бемаъни сўз) эр топқонни қилмоқлик ҳавас.

Шулардан маълум бўладики, Ҳақ билан ўзини бирга деб ҳис
этган одам, у билан ваҳдат (бирлик) топган одам бошқа нарсани талаб
қилмоғи, бошқача бир
мурод истамоғи хатодир.

Ўша қушнинг берган саволига Бу Саид айтган сўзлар тўппа-тўғри
жавоб эди. Яна бир қуш сўради:

Қать ўлуб шаҳ базмиға бўлсак анис,
Тухфае вожибдурур беҳад нафис.

Шоҳни кўрмак тухфаи мақбул ила,
Бизни андин огоҳ эт маъкул ила.

Бу саволлар бевосита кундалиқ турмушга оиддир. Шоҳ билан
учрашганда ундан нима тиламоқ керак. Аммо бу саволларга берилган

жавоблар фалсафий-ахлокий мазмунда. Улар рухий дунё, маънавий ҳаёт тушунчалари билан боғлиқ.

Худхуд бу саволларга жавоб қайтариб дейди: Бирор ноёб нарсани топганки, у лаълу дурру сероб бўлсин. Шоҳ хазинасида беҳисоб дурру гавҳар бор. Бу қимматбаҳо дурлар:

Ул малойик тоату таквосидур,
Покравларнинг шараф анфосидур.

Зоҳид аҳлидин ибодат анда кўп,
Жавҳари таквою тоат анда кўп.

Анбиёдин ҳам риёзат беадад,
Авлиёдин ҳам ибодат беадад.

Модомики, шоҳ хазинасида қимматбаҳо бойликлар ҳисобсиз даражада кўп экан, сен келтирадиган лаъл улардан фарқли бўлсин. У лаъл қандайдир? У лаъл сенинг ғампарвар жонинг; зор жисмингдир. Сен шунини совға қилиб келтиргин. Чунки у ерда бундай нарса йўқ. Фақат сендагина бор. Ўша жисму жонни тўлдирган ёниш фано дарди (фидоийлик)ни совға қилсанг ўзингни шоҳга танитасан.

Сен ўзинг бирла ниёзу дард элт,
Жисми зору жони ғампарвард элт.

Ким бу тухфа йўқтур ул даргоҳда,
Не тилаб ажзу забунлиғ шоҳда.

Анда еткур сўз илэ дарди фано,
Истар ўлсанг ўзни қилмок ошно.

Бу фикрнинг ёрқин намоиши кейинги хикояда кўринади.

Шарққан Ғарбгача бўлган барча ерларни ўзига бўйсундирган бир шаҳриёрнинг гўзал бир ўғли бор эди. Шоҳ йигитни ҳеч ерга чиқармай қасрда сақлар эди. Шоҳ вафот этгач, шу ўғил тахтга ўлтирди. Янги шоҳ ўз мулкини кўрмак учун йўлга чиқди. Уни:

Кўрган эл девонаю зор ўлдилар,
Ишқ домиға гирифтор ўлдилар.

Шаҳр халқи ёрабу ғавто чекиб,
Ишқдин фарёду вовайло чекиб...

Шайху шобу ринду зоҳид, хосу ом,
Қилдилар ишқу жунун куйин мақом.

Шоҳ "ҳар ким ўз фазлин изҳор айласин" деб буюрди. Ҳамма ўз ҳунарини кўрсатмоққа киришди. Шоҳ кўпни кўргач, аммо бизда бундан яхшироғи бор деб уларга аҳамият бермади. Ниҳоят, шоҳнинг кўзи бир зори ғарибга тушти.

Они қилган ишқ жондин ноумид,
Ҳажр бедоди ниҳондин ноумид.

Бағрининг хунобини ул нотавон,
Кўз йўлидин ҳар тараф айлаб равон. .

Ишқ тиғи хаста кўнглин чок этиб,
Кўнглин ўзлук меҳнатидин пок этиб.

У дер эдики, "менга ким йўқ тухфаи жуз оҳу дард найлаб ўлғаймен аларга ғанабард?!". Агар шоҳ менга ғазаб қилиб ўз қиличини бўйнимга еткурса, мен учун бундан ортиқ шараф йўқдир. Ҳатто, шунга ҳам умидим йўқ. Шоҳ бу кўнгли вайронанинг ҳолини кўриб унга илтифот кўргазди.

Лутф кўргиздию кўнглин овлади,
Балки руҳин жисм уйидин қовлади.

Бундай марҳаматдан ўзини йўқотган ғариб меҳмонга ўз жонини тортиқ қилди. Шоир бу хикоятдан бундай хулоса ясади:

Бўйла ўлмак одамиға берса даст,
Одам эрмас жонға бўлса пойбаст.

Қилди они ишқ аро ул дарду сўз,
Руҳи шамъин машъали гетифўруз.

Ашку куймак шамъини ҳар тийра шом,
Кўрки, айлар меҳрға қойим маком.

Фониё, истар эсанг мақсадға йўл,
Оҳу сўзу дард ила хурсанд бўл.

Яна бир қуш Ҳудхуддан сўради: Йўл шиддати ҳаддан ташқари оғир. Масофа ғоят узун:

Бу бало даштин қачон қатъ эткабиз,
Асли манзмга не янглиғ эткабиз?

Демак, энди қолган кушларда йўлдан қайтиш фикри йўқ. Улар манзилга етмак хаёлидадирлар.

Худхуд жавоб беради: Олдимизда етти водий бор. Ҳар бирида кўрқинчининг чегараси йўқ. Талаб водийси. Унда шарафли йўлбошчи етаклаб боради. Ишқ водийси. Унда бор-йўқ ўртаниб ёниб ётади. Ишқда куйиб кул бўлганлар энди Маърифат водийсига етиб келадилар. Ундан сўнг ғоят кенг Истиғно водийси келади. У чархдан ҳам буюк. Ундан кейин Тавҳид водийси келади. Ундан кейин Ҳайрат водийси, сўнфа Фақру фано водийси келади. Шундан кейин йўлга чиққанларнинг иши тугайди. Лекин манзилдан ҳеч ким хабар бермайди. Чунки бирор йўлчи бу йўлдан қайтиб келган эмас.

Бу етти водий дағи ижмол эрур,

Лек тафсилида кўп ишқол эрур.

(Бу етти водий тўғрисида айтилган гаплар тўлиқ эмас. У ни тушунтирмоқликда кўп чалкашликлар бор).

ВОДИЙЛАР

Талаб водийсининг сифати. Худхуд водийларнинг сифатларини бирма-бир баён қила кетди. Бу баёнлар ўша кушнинг саволига жавоб тарзида келади. Водийлар тўғрисида сўз кетганда кушлар жамоаси ҳали ҳам тўхтаган жойда муқим эди. Улар Худхуднинг сўзларини тинглаб, бу водийлар улардаги мушкулот тўғрисида тасаввур пайдо қиладилар. Фақат кейинроқ кушлар водийлар сари қанот қоқажаклар. Биринчи сўз Талаб водийси тўғрисида.

Чун Талаб водийсига қўйсанг қадам,
Оллингга ҳар дам келур юз минг алам.

Ҳар дам анда юз маломат юзланур,
Ҳар нафас минг саъб (қаттиқ) ҳолат юзланур.

Бу водийга кирганларнинг кўнгли истамак азобини чекадилар. Топа олмаслик руҳни яралайди. Киши бу йўлда талабдан бошқа ҳамма нарсадан воз кечмоғи шарт.

Ҳар неким ғайри талабдур ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ.

Қолмаса олам матоъидин жиҳот,

Ўзга навъ ўлғай санга ул дам сифот.

Демак? олам матоидан ҳеч нарса кишининг қалбида қолмайди. Ана ўшанда киши ўзгача сифат касб этади. Ўшанда бу ердаги хазинадан асар етиб, вайрон бўлган дил обод бўлади, зотининг нуридан жонингга ёруғлик етишади.

Ганждин етқай асар вайронинга,
Зоти нуридин ёруғлуғ жонингда.

Шоир муболагали ифодаларда ёзадики, ана шунда сен бир талабнинг юз баробар амалга ошишини кўрасан. Тоғлар гуё сенинг қаршингда текисланиб кетгандай бўлади. Жонингга талаб роҳати этади, оғирлик шиддатлари йўқолади.

Бу ифодалар ажиб бадиият билан тўла. Улар тушунчани бойитадилар, тасаввурни кенгайтириб, қабулни аниқлаштирадилар. Ўшанда, деб ёзади шоир, дур йиғмоқ учун ғаввослик қилув осонлашади. Висол шуълалари туфайли сенинг шоминг саҳарга айланади. Агар фил қаршингга келиб қолса ҳам у сенинг кўзингга пашша бўлиб кўринади. Агар йўлингни юзта шеру йўлбарслар тўссалар, улар олдинда чўлоқ чумолига айланиб кетадилар. Сен ҳатто аждаҳодан ҳам кўркмайдиган бўласан. Ана шундай сифатлар касб этгач, куфрга ҳам, имонга ҳам бефарқ бўлиб қоласан. Шунда эшик очилиб ичкарига кирасану куфру диндан бутунлай қутуласан. Чунки асл йўлда куфру имон тўсик эдилар холос.

Куфр ила имонга ургайсан илик,
Бу тамаъдинким, очилгай бир эшик.

Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичкари киргач қутулдинг барчадин.

Куфру имон роҳравга кеш (одам) эмас,
Асл йўлда банд роҳи беш (ортик) эмас.

Буюк мақсадлар сари интилиш камол бахш этади. Баркамоллик йўлидаги барча тўсикларни энгмоқнинг гаровидир. Мақсад эшигини очмоққа ҳам баркамоллик орқали эришилади. Баркамоллик қаршисида куфру дин ҳам орқада қолади. Талаб водийси кишига ана шундай фазилат бағишлайди. Бундай мулоҳазалардан кейин келган ҳикоя уларнинг исботига хизмат қилувчи бадий лавҳадир.

Буюк бир подшоҳ бор эди. Унда хазинаву сипоҳ беҳисоб бўлган.
Подшоҳнинг Юсуфга ўхшаш гўзал ўгли бўлган.

Меҳри ховар ҳусн аро шармандаси,
Куйи туфроғи уза афкандаси.

Бугун олам аҳли унга ошиқу шайдо эдилар. Бир куни шахзода сайр учун сахрога чиқди. Унинг ишқида зору беқарорлар ҳар ённи тўлғазган эдилар.

Юз туман Мажнун эди дашт узра зор,
Барча ишқин шиддатидин беқарор.

Лек анинг сори боқарга захра йўк,
Кўзга ул жониб назардин баҳра йўк.

Подшоҳнинг назари икки девонага тушти. Уларни ҳузуримга келтиринг, деб буюрди. Келтирдилар. Бирини зиндонга ташламоқни буюрди, иккинчисини ўзига итбоқар қилиб олди. Улар шундай балоларга мубтало экан пайтда бир дардманд бу азоб-уқубатларни қандай қилиб кўтармоқдасиз, деб сўради. Бири деди, бу машаққат эмас, мақсад қилинган роҳатдир. Мен (ишқ) кўчасида ит боқмоқни орзу қилар эдим, ё итларига мулозим бўлсам дердим. Ҳозир эса шу итлар гуруҳига бошдурман. Иккинчиси дедикки, мен ишқида гўрга кирмоққа рози эдим, ҳозир гарчи банди бўлсам ҳам, етишув умиди билан тирикман.

Шахзода бу сўзларни яширин эшитиб турган эди. Ҳикояга хулоса ясаб шоир ёзади:

Чун талабда бўйла содиқ эрдилар,
Ишқ таврида мувофик эрдилар.

Демак,. ҳар иккиси ҳам талаб йўлида садоқат билан борар эдилар. Ҳар иккаласининг қалби ишқ билан тўла.

Ошиқлар сўзи шахзодага қаттиқ таъсир қилди. Уларни озод этиб ҳар икковини ҳам ўзига хос маҳрам қилиб олди.

Чун талабда сидқдин эрди асар,
Оқибат бу навъ топтилар самар.

Талабдаги садоқат уларни ана шундай саодатга мушарраф этди.

ХУЛОСА ЎРНИДА ҚАДРЛИ ЎҚУВЧИМ!

Мен кўлимдан келганча моддий ва маънавий уйғунлик тўғрисидаги айрим мулоҳазаларни баён этдим. Айтиб ўтилган фикрларни сизга маълумдирки, асосан улугларимиз изҳор этганлар. Мен ўшаларнинг айтганлари билан сизни таништирмоққа, тўғрироғи сизларга эслатмоққа ҳаракат қилдим ҳалос.

XIII асрда яшаб ижод этган буюк шоир ва мутафаккир Саъдий Шерозий моддий ва маънавий ҳаёт ўртасида уйғунлик бўлмағини истаган. Лекин ўз замонида бундай уйғунликни бўлмаганидан афсусланиб ёзган эди:

**Каримонро ба даст андар дирам нест
Худовандони неъматро нест, карам нест.**

Бу дардли мисраларни XIX асрда Хоразмда яшаб ўтган улуг шоир, тарихшунос ва таржимон Огаҳий ўзбек тилига бундай таржима қилган.

**Карим эл қўлларида бир дирам йўк
Дирамли кимсаларда бир карам йўк.**

Бунинг маъноси шундаки, саҳоватпеша, одамларга марҳамат қилувчи кишиларнинг қўлида бир танга ҳам пули йўк. Қўлида кўп дирам (олтин танга) бор кишиларда эса бир зарра ҳам саҳоват ва марҳамат йўк.

Ўша даврларда шундай бўлган. Аммо бизнинг давримиз бутунлай бошқача. Биз ҳаммамиз ёшу қари биргаликда севикли ватанимиз-Ўзбекистоннинг буюк келажагини қурмоқдамиз. Жамиятимизда карамли кишилар кўпайиб бормоқда. Биз камбағаллик ва қашшоқликни йўк қилиб ташлаш учун курашамиз. Аммо ҳаддан ташқари бойлик, мол мулк, давлат орттирмоқни ҳам мақсадга айлантirmайлик. Бундай хирс, очкўзлик, молпарастлик ва манфаатпарастлик шаҳсга ҳам жамиятга ҳам фойда келтирмайди. Агарда бирор киши бойликка эга бўлса, ўзига кераклисидан ортиғини ўз жамоаси, халқи учун сарф этмоғи мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай одам эл эъзозига эришади. Бу эса буюк саодатдир. Улугларимизнинг ибратлари шундан далолат беради.

Алишер Навоий “Арбаан” (Қирк ҳадис) асарида ёзади.

**Кимки, мўминдурур қачон чигагай
Ким ўзи тўқу қўшни бўлғай оч.**

Анга доғи керак етурса насиб

Хонада гар кулочу хохи умоч.

Яъни чин мўмин одам ўзи агар тўк бўлса, қўшнисининг оч ўлтирганини кўриб бунга қандай қилиб чидай олади. Унга лозимки, ўз дастурхонида нимаики бор бўлса, хоҳ ширин таом, хоҳ оддий ун оша (атала) бўлсин шундан ўша қўшнисига берсин.

Одамларнинг бир-бирига меҳрибонлиги, гамхўрлиги моддий ва маънавий уйғунлигидан келиб чиқади.

Устозлар ишидан ибрат олайлик. Уларнинг доно ўғитларига амал қилайлик. Айрим шахсларнинг эмас, балки бутун эл юртнинг турмуши тўк ва фаровон бўлсин!

